श्रीगणेशाय नमः

अथानुमानगादाधर्य्याम्

सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।

(चिं०) अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

(दी०) एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ।

(गा०) हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि सङ्गतित्वं सम्भवति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो दुष्टहेतोः स्मरणात्, अतस्तत्प्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति । परिकरो—व्याप्तिपक्षधर्मते । निरूप्येत्यनन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतौ स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः । अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन । तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति मूलं यद्यपि हेत्वाभासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि तन्मात्रपरत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वादिरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्त्तुमाह तत्त्वनिर्णयादिति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्—सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारणमतः स्वविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तत्त्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः—प्रमितिकादिनिश्चयः । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव साध्यविपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानम

त्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूततद्विपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् । अथवा तत्त्वनिर्णयः—साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्रानुमापकहेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टस्वरूपसत्त्वज्ञानमिव विपरीतसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोः स्वज्ञानाधीनसम्यक्प्रयोगद्वारा च बोध्यम् ।

(चि०) तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्, यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

(दी०) अनुमितीति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्, तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरम् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा, तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्यव्याप्यादिज्ञानेनान्यथासिद्धत्वाच्च, व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

(गा०) मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः, यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणं विवक्षणीयतया बाधादिज्ञाननिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादिलक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह यथाश्रुतमिति । इदमेतल्लक्षणद्वयम् । ननु हेतुवदवभासन्त इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-

ज्ञातत्वात् तल्लक्षणमप्याकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता, अन्यथाव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि ‘ते च’ेत्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्यापतिज्ञातत्वेन तदसङ्गतेः, एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद्वत्त्वं चेति । तादृशदोषवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते । स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे असम्भवः यत्किंचिदनुमितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्, तथाच व्यभिचारादावव्याप्तिः वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य पर्वतो धूमवानित्याद्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानुमितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे बाधादावव्याप्तिः-बाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाह अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः । निरूपकत्वं च यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्ग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं संबन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकत्वस्य लाभाय ।

अत्र पर्वतो वह्निमान्हृदश्च तथेत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिहृदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशासम्भवात्, तथाविधग्रहत्वस्योपकप्रतिबध्यतानिवेशे चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ ए-

रामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः-उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्या-
दावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानविषयत्व-
सत्त्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिसामान्यपरामर्शेत्यर्थः । एवं
च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्यत्वादिविषयकतया व्यभिचारज्ञा-
नादिप्रतिबध्यत्वात् न व्यभिचाराद्यसङ्ग्रहः । दर्शितसमूहालम्बनानु-
मितिप्रतिबन्धकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।
तथा च तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
शालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितोऽर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां पर्वतो वह्निमान्वह्निव्याप्य-
धूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्ध-
कत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रया-
सिद्धिष्वतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशे-
ष्यकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविध-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वं च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेनाते-
जस्वी पर्वतो वह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिमति बहुलभावरूप-
बाधस्य काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षाप्रसिद्धेः शुद्धप-
र्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नासङ्ग्रहः । एवमग्रेपि
बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परा-
मर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि । तद्दोषतादवस्थ्यम्-वह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च
ह्रद इत्याद्यनुमित्यविरोधित्वात् । साध्याप्रसिद्धव्याप्तिवारणप्रयो-
जनकत्वं तदुपादानस्येति तु न सत्-वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादिनि-
र्णयस्य शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेपि द्वितीयदले प्र-
कृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्, तस्य काञ्चनमयव-
ह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इत्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणगमनात् ।
द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु
नाव्याप्तिः तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-

त्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः। वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात्तद्दोषतादवस्थ्यमतो व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः। अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम्। एकतरमात्रव्याप्त्युपादाने साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासङ्ग्रहप्रसङ्गादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारितानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्य निवेशस्तु न संभवति–साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशाल्यनुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात्। तादृशव्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः। पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमात्रस्य निवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम्, धूमाभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधित्वात्साधारण्याद्यव्याप्तिश्च वह्नित्वावच्छिन्ने, धूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधादतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः। पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराहार्यज्ञानस्य च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् असम्भव इत्यतस्तादृशानुमितित्वनिवेशः। साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदककसाध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्यवानित्याकारकतया तादृशाकारालिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे तु पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्नेः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वन्ह्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितम्। न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेऽपि शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादेर्येन संसर्गता तत्र पर्वतत्वसामा-

धिकरण्येन यत्किञ्चिदभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् तादृशानुमितेरपि । शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहित्वादिति भावः । धर्मितावच्छेदकतावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदेकदेशाव्यापकतावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ॥

अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानात् तादृशसंसर्गताऽभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्थलेऽपि विशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितेरेव मानत्वाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेऽपि तथाविधसाध्यविधेयकानुमित्यापत्तेः, न हि सामानाधिकरण्येन बाधासिद्ध्योरनुमितिं कश्चिदुपैति तादृशबाधादिग्रहस्य कश्चिदप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवात् । तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तिश्च इति चेत् । एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविषयतायां मानाभाव एव, प्रकृतग्रन्थस्तु न लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः—तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशाकारत्वस्याव्यावर्तकतयाऽनुमितिपदस्य तादृशाकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतेः ।

केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्याख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते—साध्यव्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपरम्-अनुमितेरित्याकारकतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते । एतादृशव्याख्यानप्रयोजनं स्फुटयति—तेनेति । एकत्र-वह्निव्याप्यकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादित्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्-वह्निव्याप्यादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादित्यादिहेतोरनुमितिजनकत्वेऽपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथंचित्तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शस्तत्रैकक्षणविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासंभवान्न तत्र व्यभिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधार्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्व चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्या-

दिज्ञानविशिष्टत्वेन तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो धूमव्यभिचारी, वह्निः धूमव्याप्येन्धनवानित्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षम् तत्रानुमितेरुत्पत्तिरिति तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेपि न क्षतिरित्यत आह व्याप्त्यादीति । फल- बलकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमित्यव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वशङ्का प्रागेव निराकृता । न क्षतिः-व्यभिचारादौ नाव्याप्तिः । यथासद्धेतुविशेषेऽनुमितिरप्रसिद्धा तत्रायदोषस्य व्यासेधक्ष्यमाणतया एतादृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय वक्ष्यतीति ॥

(दी०) पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति । ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

(गा० पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽव्याप्तिवारकतया यथाश्रुतं यथार्थपदं सार्थकयति पर्वतो निर्वह्निरिति । अत्रेतिपदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धात्क्रमान्वयलाभः । प्रत्येकं भ्रमप्रमादाय्यतिप्रसङ्गभयात्तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुधावनं नैकत्वात्सम्भवत्वाशङ्कान्तरमिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमयोऽनुमितौ विरोधौ, अन्त्यौ च जनकज्ञाने, तथाच तयोरपि प्रथमे अन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमांशे भ्रमत्वम् । अन्त्ये प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न भ्रमत्वं किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनम् ।

इदं त्ववधेयम् । अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी-

त्वम् स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य भ्रमो वाच्यः प्रतियोगित्वांशे साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात्। एवं च मदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः। प्रतियोगित्वांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम्—तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमस्यानुपपत्तेः। न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक एवात्र भ्रमो विवक्षितः, न तु तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यम्। लाघवात् प्रतियोगितासंसर्गकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात्॥

अत्राहुः—स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवत एवाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकं लाघवात्। एवं च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेरेवाभावांशे भ्रमात्मक एव तथाविधग्रहो विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

अन्ये तु प्रथमे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः। द्वितीये च तदप्रसिद्ध्या व्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः। समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया द्विविधव्यभिचारसङ्ग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात्। न च हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपयुज्यते इति वाच्यम्। यतः अभाववद्वृत्तित्व समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः। तत्रादिमव्यभिचारतात्पर्यकस्थले व्यभिचारपदार्थैकदेशे अभावेऽनुयोगितारूप-

षष्ठ्यर्थस्य तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थः स्वरूपसम्बन्धवांस्तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्पदार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमान्तार्थस्य निरूपितत्वस्यान्वयः षष्ठीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकानिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य तद्धितार्थीभूतसम्बन्धिनः एकदेशे घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमार्थे अन्वयः । एवं चोक्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तदवगाहित्वमस्य दर्शिताकारतासम्भव इत्यपि वदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थ- प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थे अनुत्पादेऽन्वयः। यथार्थेतीति। यथार्थपददानेन स्वस्वधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तादृश दोष इति भावः ॥

अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादौ अतिप्रसङ्गवारणेऽप्यसद्धेतुस्थले तादृशभ्रमविषयदोषघटकसाध्यतदभावादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत एव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह नन्विति । एकैकस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः-हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतोर्दुष्टत्वव्यवहारस्यानुदयेन चेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ॥

यादृशविशिष्टविषयकत्व तादृशानुमितिविरोधित्वानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथेति । विशिष्टविषयकं-साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव, तद्घटक-तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकं, न

विशिष्टं—न तादृशविशिष्टनिरूपितम्, तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतया अतिरिक्तवृत्तित्वाव्याप्तिरिति भावः। यथार्थमिति। यथार्थपदादानेऽपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्। ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्वीकारेण धारणेऽपि तद्विशिष्टाव्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति। अप्रसिद्धत्वादिति। तथा च नातिव्याप्तिरिति भावः॥

(दी०) केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य। तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः। आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः।

(गा०) केचित्त्विति। नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः—तेषामपि अनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात्। न च ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम्। तद्रूपावच्छिन्नपक्षकतद्रूपावच्छिन्नसाध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमात्रम् तदा ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीनां धूमत्वादिना दुष्टहेतुत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुस्तादृशाभावप्रतियोगिनां यथार्थज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति। तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामत एव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मतमेवालम्ब्याह तत्रेति। तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः। तृतीयलक्षणस्य सर्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायकतया दृष्टान्ततयेनोपन्यासः। तदर्थश्चेति। प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति न तु तेन रूपेण घटकत्वमित्यवधेयम्॥

१ यद्यपि पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाध्ये धूमत्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यादेः सङ्केतो दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः तत्र तत्साध्य-

पक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात्, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेश्चाप्रसिद्धत्वात् ह्रदादौ वह्न्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टव्यवहार इष्टः । तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकधूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात् । वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्न्यादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्निवैशिष्ट्याभावाद्रासभे तद्बाधेन नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथासति दोषपदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात्, तल्लाभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारतायां वाऽवच्छिन्नप्रत्ययार्थकतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्याप्यन्वयस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवैशिष्ट्यबोधकसमभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकोऽर्थः ।

अथवाऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषे लक्षणिकत्वं दुष्टधात्वर्थे अनुमित्यर्थान्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथाच विशेष्ये एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि वह्निना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गादिति ॥

अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदम् लक्षणम् । तथाच पर्वतपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिज्ञानविषयव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्धेतावितरभेदव्यभिचारित्वाद्यथार्थपदं सार्थकम् । ज्ञानं चात्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकघटकसम्बन्धावगाहि ग्राह्यम्, तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अग्रेपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं बोध्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षादिनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्धकता न सम्भवति साध्याभाववत्त्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतया अविरोधस्यैवाऽनुमित्यापत्तेः, कि-

ननु ज्ञातीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाववत्ता-वच्छिन्नविषयतात्वेन तादृशविषयताशालिविशिष्टत्वेन वा, तच्च रूपे तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव भ्रमदशायां विरोधित्वापत्तिः । एवं च सद्धेतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयबहुधमावृत्तिप्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न। यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम्। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशरूपं ह्रदविशिष्टवह्न्यभाववत्त्वादिकं ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादिज्ञाननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्। सद्धेतुस्थले च केवलवह्न्यभावत्वादिकं न तथा तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतपर्वतविषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। पर्वतविशिष्टवह्न्यभावत्वादिविशिष्टे न किञ्चिद्वस्तुप्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः। तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्कार्यम्। यद्यप्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेऽपि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसद्धेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते, तथापि दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलंब्य षष्ठीसमास आदृत इति ॥

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ व्यपदेशे दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह तत्त्वमित्यस्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षणत्वमेवोचितं तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थानुरोधकत्वादतस्तथैवाह आद्यस्यैवेति । ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात्प्राहुरित्युक्तम् ।

(दी०)लिङ्गपदविवक्षितम्, यद्विषयत्वेन–यादृशविशिष्टविषयत्वेन, तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकप्रमाविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठ नातिप्रसङ्गः। अवच्छेदकत्वञ्चेहानतिरिक्तवृत्तित्वं, तेन विशिष्टस्यासत्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न सं-

तिः । विशेषणीयञ्च यादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन, तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्ति साधनं साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्टः ।

(गा०) लिङ्गज्ञानस्यैवानिमूले लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तस्या विवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति । यद्विषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वम् । तच्चेदमनतिरिक्तवृत्तित्वमिदानीं निवेश्यते तदाऽसम्भवः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोषविषयकत्वस्य शुद्धह्रदाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तत्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यम्-तथा च पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवह्न्यभावादावतिव्याप्तिः तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादसंभवभयेन यावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशासंभवादतो यद्विषयकत्वेनेति पदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन-यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टविषयकत्वेन । एवञ्च तत्त्वाश्रयस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः ।

व्याप्यवायोरपि प्रकाशनीति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गः । पर्वतादावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेष्यताविशेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायां पर्वतमहानसान्यतरादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तम् । भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सन्देहत्वादित्यादिपदग्राह्यसाध्यशून्यपक्षकदुष्टहेतावनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याप्यत्वानतिरिक्तवृत्तित्वमेव

अवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतवह्न्यभावाद्यविषयके शुद्धहृदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तासम्भवानवकाशात्। तथा केवलवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वातिरिक्तत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽप्येवातिप्रसङ्गो दुर्वारः। अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः। वह्न्यभाववत्त्वादिना धर्माद्यवगाहिनो वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृशप्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वेऽप्यप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वाद्दृश्यनभ्युपेयाया अतिरिक्तवृत्तित्वलक्षणावच्छेदकताघटकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति। इह लक्षणे घटकत्वं समस्यार्थः। न च विशिष्टबोधविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकत्वापत्त्या पुनरसम्भव इति वाच्यम्। ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं तस्य च विषयकत्वेनान्वयः, एवं च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवानवकाशात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकसत्ताकत्वं न तु तच्छून्यावृत्तित्वं विशिष्टस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टे तस्मिन्ननतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात्।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वमतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति। तदसत्। तथा सति मूलोपात्तज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयककिञ्चिज्ज्ञानविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वावच्छिन्न

अतिप्रसङ्गाच्च । अस्मन्मतेऽनुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वत्वावच्छिन्नव्यापकताविरहादतिप्रसङ्गानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य जातिमान्धूमाभाववानित्यादिज्ञानस्यापि धूमाभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकतया तस्य च ह्रदो वह्निमानित्यनुमित्यविरोधितयाऽसम्भवः, अलब्धान्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासङ्ग्रहेणाविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकस्थलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टमद्घटितदोषस्यासङ्ग्रहेण च पक्षतावच्छेदकांशेऽप्यप्रकारकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तादृशविशिष्टघटकपदार्थविषयकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वे सर्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधादौ तदघटकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञाने निवेश्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च ह्रदत्वादेर्वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नात्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नविषयता तादृशविषयताभिन्नेव तच्छून्यत्वं च नाकस्यापि इत्यपि न सत्-तथा सति ह्रदो जातिमान्धूमाभाववानित्यादिस्थलीयबाधादेरेव दुर्ग्रहत्वात् जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानित्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकविषयतायाः निरुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकस्य ग्राह्यत्वाभेनावारणात् ।

नैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयताया तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितह्रदत्वादिघटिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानव्यावृत्तिरिति । विशिष्टस्य-विशिष्टविषयकत्वस्य, असत्त्वेऽपि-धूमाभावत्वादिना घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्यपि, तथात्व विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात्मनिश्चयेऽपि तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि । न क्षति-मोक्तयुक्त्या पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः, तदनिवेशे पूर्वातिप्रसङ्गो ॥

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्तदेव कथं न विवक्षितमिति । न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वं निवेश्य तदपेक्षया प्रतिबन्धकताया विशिष्टविषयताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् । यतो वह्न्यभाववद्विशिष्टह्रदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धकसहायाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टा या विषयता तद्व्यापकत्वं प्रतिबन्धकताया भवता विवक्षणीयम् । तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितुमुचितम् । तथा सति निश्चयत्वव्याप्तिनिवेशात्समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदस्याप्रामाणिकतया सहायाहार्यज्ञानीयविषयताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात् । न च वह्न्यभाववान्ह्रदो वह्निमानित्याहार्यज्ञानीयवह्न्यभाववद्विशिष्टह्रदादिविषयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी तादृशाहार्यज्ञानसमानाकारकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः, ह्रदो वह्न्यभाववानित्याद्यनाहार्यज्ञानीयवह्न्यभाववद्विशिष्टह्रदादिविषयतातो वह्न्यादिप्रकारतानिरूपिततादृशाहार्यज्ञानीयह्रदादिविषयताया भिन्नत्वात्, तथा चानाहार्यत्वविशिष्टविषयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्यज्ञानीयविषयितासाधारण्यविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । एवं सत्यनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात्तावतापि सहायान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वयोरप्रवेशेन लाघवानपायात् ।

मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यग्रहकाले न वह्न्यभाववत्त्वनिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्टपक्षप्रदर्शनस्य वह्न्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयताकपाषाणमयत्वादिविशिष्टपक्षादावव्याप्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशमते तादृशविशिष्टविषयता-

वा: पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि जलाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताघटितस्य वह्न्याद्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदादिरूपपक्षस्य जलान्यवह्न्यभाववत्त्वनिश्चयादिज्ञानसहितस्य जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टमादृशज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यस्य नाविषयस्य सत्प्रतिपक्षात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया मन्मतेऽपि तथानतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः—साध्याभावांशे तद्व्यापकताप्रहविशिष्टतद्धेतुज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतद्व्यापकताप्रहविशिष्टतद्धेतुज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकल्पनप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । उक्तविशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत्, तथा च दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकत्वेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम् । वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितस्यस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वे सति यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितस्य)स्यापि विवक्षणीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः—तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षघटकतादृशदलद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयावगाहितादृश्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितधर्मकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नात्मनमनुपादेयमेव । साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात् प्रमात्मकविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसा-

व्याप्यभावादिविषयितोपादेया। न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते, अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्योक्तरीत्या सङ्ग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्मविशिष्टपक्षादिवृत्तित्वस्याप्यशक्या स्यात् इत्यविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्यालक्ष्यतया एव युक्तत्वात्, तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्। एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेन साधारण्यविरोधरूपस्य विषयितायाः पक्षधर्मकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवावच्छेदकत्वात्, प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात्। दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। न च पक्षविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिकं वाच्यम्। पक्षवृत्तित्वघटितविशिष्टविषयितया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तादृशस्य चासाधारणादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्। पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरूपतया 'विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीय'मिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वात्॥

तन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकावनियतो व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः तादृशघटकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीय चेति। तादृशलक्षणमिति शेषः। तादृशविशिष्टेति। अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः। व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो अन्तरेति। स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्। अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः। तदघटितत्वन्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम्। एवं च अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृ-

यं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः। यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः। भवन्ति हि व्यभिचारित्वाद्यवच्छिन्नाविषयप्रतीतिविषयकतावच्छेदकीभूतबाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारित्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः। प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारित्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारित्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावान्न तदवच्छिन्ने अतिव्याप्तिः। प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारित्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तद्दोषः स्यादतस्ताद्रूप्याश्रयधर्मिण तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्यरूपमेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम्। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वाद्दोष, अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः। स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषितः। प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारित्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववत्प्रमेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः। अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः। एवं च निरूपयिष्यमाणककरे यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चये एव तन्निवेश्यं लाघवादित्यवधेयम् ॥

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वह्नेरित्यादौ बाधादेर्व्यभिचारादिघटिततया तत्राव्याप्तिः। न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति। व्यभिचारस्योक्तधर्मविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-

कत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयकत्वविरहेण तद्घटितस्य आकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम् । व्यभिचारत्वादिरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपितावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्या असम्भवात् व्यभिचारत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूपकताकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यदि यद्येवंभूतं यत्त्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यम् । तथा सति धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वह्नेरित्यादौ बाधत्वावच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयिता यादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य च स्वभिन्नसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् (व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषयिताया व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात्तादृशविषयिताया यादृशधर्मविशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् तदविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोषः) ।

अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वघटितं तद्धर्मवत्त्वमेव समुदायार्थ इति वाच्यम्, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न अतिप्रसङ्गात् तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारावगाहितया अनवच्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वे तस्यास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वस्य घटकत्वात् प्रथमदलघटकपदेन चरमकल्पे च यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

यत्तु वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूमव्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादिप्रकारकप्रत्यक्षाहार्यस्यासंभवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्व्यवच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिः स्वयमेव वक्ष्यते इति तद्वारणायासौ वृथेति भवतु तावदेवम् । तथापि विशेषगुणवद्भिन्नो घटो गुणसामान्यवद्भिन्न इत्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुणवद्घटादिरूपबाधघटिताया सङ्ग्रह आवश्यकः ।

यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वबाधः आश्रयसिद्धिस्तु घटत्वसामानाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वे तस्यां च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्ताश्रयस्य न प्रवेशः, विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशासिद्धसङ्ग्रह इत्युच्यते । तथापि विशेषगुणाभाववान्द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवत्त्वरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेशावश्यकत्वात् यथाश्रुतलक्षणे च तत्सङ्ग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्त्वत्र यद्रूपेत्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया तन्मते दर्शितबाधासङ्ग्रहो दोष एव ।

एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूपकताकधर्मवत्त्वं समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं—तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाव्यापकत्वात् । उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्टघटादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्नाविशिष्टपक्षमहादिनिरूपितयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्यापकत्वात्तत्र लक्षणसमन्वयः । प्रतिबन्धकतायां यावत्पर्याप्तिनिवेशानङ्गीकारात् बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्ननिरूपितविशिष्टविषयितानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वं नैतादृशं स्वं तदवच्छिन्ननिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वानवच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयितायाः अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले च आश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितबाधविषयितानवच्छिन्ना या विशिष्टपक्षमहप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वय इति परास्तम् । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयितात्वप्रयुक्त इत्यादिनिष्कृष्टे कल्पे अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः प्रवृत्तकत्वात् । प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासंभवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराघटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तबाधाव्याप्तिशङ्कापरिहारस्यात् ।

अत्र केचित्—सजातीयाविशिष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणं देयम् । साजात्यं च हेत्वाभासविभाजकरूपेण । तच्च रूपं बाधत्वव्यभिचारत्वादि तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यमिति व्यभिचारघटितबाधादौ नाव्याप्तिः । न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्त उभयाभावस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तदलस्य वैयर्थ्यं घटादेस्तादृशरूपेण सजातीयत्वाप्रसिद्ध्यैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत्स्वं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षया अनुयोगिनि स्वस्वानन्तर्भावेन पदार्थान्तरेष्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्दलसार्थक्यात् । न

च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयं तस्य शुद्धव्यभिचाराद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्सजातीयप्रसिद्धेरिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ सत्त्वात्सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। विशिष्टान्तराघटितत्वेनाघटितस्य साध्यसाधनग्रहविरोधिज्ञाननिष्ठविषयतासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारादिविभाजकस्यात्र निवेशात्तादृशरूपस्य व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिसाधारणत्वादित्याहुः ॥

तन्न—व्यभिचारादिघटितबाधादावपि विशिष्टान्तराघटितबाधघटितव्यभिचारत्वादिसत्त्वेन तद्घटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारादिना तत्सजातीयतया तदसङ्ग्रहानुपपत्तेः ॥

(इदमत्रावधेयम्। प्रतियोगिनि स्वस्वान्तर्भावेण तादृशलक्षणकरणेऽपि व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव। तत्र सजातीयविशिष्टान्तराघटितं यत्त्वं धूमव्यभिचारि वह्निमत्त्वं तद्घटितत्वस्य तद्घटितबाधादावसत्त्वात्। यदि च तद्घटितत्वं तत्पर्याप्तिविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तत्र सुघटमेव—एकदेशपर्याप्तविषयतायाः समुदायपर्याप्तेरित्युच्यते तदाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव। निरुक्तव्यभिचारत्वेन सजातीयविशिष्टान्तराघटितं यत्त्वं तादृशबाध एव, तत्पर्याप्तविषयताया तत्राभावात्।) न च स्वव्यापकहेत्वाभासविभाजकरूपेण साजात्यं विवक्षणीयम्, तथा च बाधादिघटक व्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तादृशबाधादिसजातीयत्वमतस्तदसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्। एवं सति बाधादिविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादेः प्रसिद्धावपि तद्घटितत्वासत्त्वेनातिव्याप्तेस्तस्माद्व्यभिचारादिघटितबाधादेरसङ्ग्रहप्रकारोऽयं दर्शनीय एवादरणीयः। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ—तादृशव्यभिचारत्वावच्छिन्ने, नातिप्रसङ्गो—न दोषत्वप्रसङ्ग। अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावादिष्टापत्तिः सम्भवति। न च विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याक्षततया-

कविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्रेष्टापत्तौ व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यम् । दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकत्वेनान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणाविरहेणातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् ॥

ननु चाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिकमेव दोषत्वस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात्, तादृशधर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षकत्वादिरूपतादृशविशिष्टान्तराघटिततया अव्याप्तिरित्यत आह एवं चेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः । पक्षतावच्छेदकादीति । आदिपदात्साध्यादिपरिग्रहः । पर्वतादिधर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादिधर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिधर्मिविशेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकमतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । वाकारः समुच्चये । साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकम्, साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति मताभिप्रायेण, तादृशज्ञाने नियमतस्तद्भानेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेण वा दोष इति, न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिविशेषः । तथा चालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकादीनां हेत्ववृत्तित्वात्कथं हेतौ दुष्टताव्यवहार इत्यत आह येनकेनापीति । एकज्ञानविषयत्वेनेत्यादिः । तद्वान्–तदवच्छिन्नो, दुष्ट –दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोः तादृशानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धेन एव दुष्टार्थत्वात् । एवं चैकज्ञानविषयत्वादिना वन्ह्यभाववद्ह्रदादिरूपदोषस्य धूमादौ सत्त्वेऽपि पर्वतादौ च वन्ह्यादिसाधने तस्य दुष्टव्यवहारविषयतापत्तेस्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहारस्थले दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-

कत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिधीविषयकत्वस्य पूर्ववद्धारणेपि पूर्ववदेव वह्निना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टव्यवहाराविषयत्वे दुर्वार इति प्रकृते हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः । एतत्सूचनायैव प्रकृते हेतुरित्युक्तम् । ह्रदे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म एव दुष्धातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र ह्रद इति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकत्वस्य वह्नेरितिषष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य चान्वयः । तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुष्धात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे अन्वयः । एवं च पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्च अप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेष्यादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति दिक् ॥

(दी०) यादृशधर्म्मिणि यादृशधर्म्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्म्मिणस्तादृशधर्म्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धत्वे तु तद्विशिष्टसाधनादेः अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याप्येपि लक्षणमन्यथैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नाश्रयधर्मकम् ज्ञानं–ज्ञानत्वावच्छिन्नं, तस्य धर्मिणः–तद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वं–तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वम्, साधनादिविशेषणकसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशेष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः–साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादिधर्मताविरहात् । अत्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववदेव, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलाभा-

धत्वावच्छिन्नप्रकारतादावतिप्रसङ्गात्, तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्न-
वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। अवच्छेद-
कतापर्याप्तिविवक्षणे च ह्रदत्वावच्छिन्ननिष्ठवन्ह्यभावत्वावच्छिन्न-
परत्वेऽव्याप्तिः, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि ह्रदो न वह्निमा-
नित्यादिनिश्चयस्य ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रद-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्य वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन न
प्रतिबन्धकता अपि तु तद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूपं प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं न तु ह्रदत्वावच्छिन्नधर्मि(ता-
वच्छेद)कवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति । यद्रूपेण
वन्ह्यभावस्याप्युपादानं न संभवतीति (पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यादौ पर्व-
तत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वरूपबाधत्वावच्छेदकतापर्या-
प्तिघटितलक्षणस्यापि सद्भावासंभवोऽभिहितः। पर्वतत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यनु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ते) पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यादौ
पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वरूपबाधादेरसङ्ग्रहत्वेन
यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टतद्रूपावच्छि-
न्नविशेष्यतद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इति विवक्षाया असम्भवात् । अत्र
साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादे-
रपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावान्प्रयासो निरर्थक इत्यस्वरसः
कश्चिदित्यनेन सूचित ॥

(दी०) अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्ट-
धूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो ह्रदस्य वह्नि-
धूमशून्यस्य पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य के-
वलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीय-
वह्निव्यभिचारो न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दु-
ष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यक-
तद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथाच नि-

र्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्वताद्यन्यत्वे धर्म्यादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

(गा०) यथाव्याख्यातयथाश्रुतार्थे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्र विशिष्य पक्षतावच्छेदकाप्रवेशे नाप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति । पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भववारणाय यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव निवेश्यमिति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादावतिव्याप्तिः–तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भावः । आदिपदं वस्त्वन्तरसंग्राहकम्, प्रकृतानुमित्यविषयपक्षाद्यभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा वह्निमत्साध्याद्यभावे तां सूचयति ह्रदस्येति । ह्रदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्यर्थः । ह्रदादिनिष्ठसाध्याभावे अतिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति । महानसीयवह्न्यभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्यम् ॥ इदमुपलक्षणम् । साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि जलत्वाभावादावप्यतिव्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभिचार इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशदलस्यैवानिवेशे बोध्या । प्रकृतहेतुकत्वं निवेश्याप्येतद्दोषस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदकनिवेशायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नधूमस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिविषयेऽतिव्याप्तिर्दर्शितेदानीं व्याप्तिज्ञानविरोधिविषयेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभि-

चार इति। दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्या-
वश्यकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्ने
वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसाधने, तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य, पक्षादौ
पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र त-
त्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति सूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तम्, प-
क्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति। वाच्यम्-
तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम्। तथा चेति।
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वह्नित्वविशिष्ट-
पर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति—स्वविरो-
धिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात्,
पर्वतः पर्वतावृत्तिधर्मवानित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन्स्वावृत्ति-
त्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभविकत्वात्, एवं पर्वतो वह्नि-
मान्वह्निव्यभिचारिण इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने वह्निव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति पूर्वो-
क्तयुक्तेः, पर्वतो वह्निमान्पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूप-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति
उक्तयुक्तेरिति, यथाविवक्षितानुमितित्वप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नाना-
स्थले अव्याप्तिकथनम् । न कोपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा
चापार्थकत्वरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्वह्नि-
त्वेन पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरुपपाद इति
भावः। तादृशानुमितेः-तथाविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति।
आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः॥

(दी०) अत्र वदन्ति—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयता-
प्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षताव-
च्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
हित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्त-
त्त्वं हेतुदोषत्वम्। पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु

वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशावगाहित्वमसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकत्वात्। एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात्। एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशे पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्याविरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानाविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम्। ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम्। एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्।

(गा०) यद्विषयकनिश्चयस्येति। यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः। उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमिति धातूत्तरत्वाच्चानुमितिरूपक्रियाविशेषणमतो द्वितीया। अस्मिन्कल्पे तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम्, अतो ज्ञानपदमपि सार्थकम्। तत्पदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम्, उत्तरपदं चाव्यवहितोत्तरार्थकम्। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनेन द्वितीयाधिकरणे उत्तरपदस्योत्तरकालपरत्वादिति न युक्तम्। व्यापकतार्थकत्वेऽत्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात्। अनुमितौ–अनुमितिसामान्ये, तयोर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः। तत्त्वं–तद्रूपावच्छिन्नत्वम्। अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वात्। विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयीयत्वकथनं स्वरूपकीर्त्तनमात्रं न तु लक्षणघटकम्, तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावघटत्वं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोष इति समुदितलक्षणार्थः। वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं हृदो वह्निमान्वह्निव्याप्यधूमवांश्च इत्याकारकानुमितेः कदाचिदप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताः, तासु च हृदत्वादिविशिष्टे वह्नित्वाद्यव-

च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्निनिरूपितधर्मितावि-शिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं च तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव। तत्र तादृशनिश्चयीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि—स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात्। ह्रदत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वाव-च्छिन्नवह्नित्वविशिष्टप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वोभयाभावे तथात्वात्। न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकम्, अपि तु तद्भिन्नेतराहार्यज्ञानत्वं तत्कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम्। विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवत्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजकत्वादनाहार्यज्ञानत्वाश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति—ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावादिविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः। (यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधिविषयिताप्रयुक्तो व्यापकत्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्नित्वप्रकारकत्वघटितोभयाभाव-त्वरूपमवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थलीयहेत्वाभासलक्षणम्। व्यापकत्वावच्छिन्नविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकघटितोभयाभावघटितं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिस्थलीयं लक्षणम्। उभयसाधारणमेकलक्षणं तु न सम्भवति—अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्तेः। सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्तेरप्रसङ्गात्।) निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि, वह्निमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकाविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः। न चाहार्यज्ञानमात्रप्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्। तादृशज्ञानत्वस्य

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निर्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्वतविषयकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयितानाप्रयुक्तत्वस्याक्षतत्वात् । न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्याहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव निर्वह्निविशिष्टवह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयत्वस्य काचिदप्यफलत्वादिति वाच्यम् । समानाधिकरणतायामेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणतानां चाभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानान्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयताप्रयुक्ततादृशोभयाभावत्वमित्येतावन्मात्रे कृते ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादिविषयितायाः इव तदन्तःपातिवह्न्यभावत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधांशेऽपि वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् । न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येव सम्यक् ह्रदत्वादिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां ह्रद इत्यादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम् । पाषाणमयो न वह्निमानित्यादिज्ञानविशिष्टस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयतानां भेदाभावात् , पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात् पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिह्रदादिविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्नघटानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलह्रदादावतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं परिपूरितम् , तथा सति ह्रदादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्या-

न्तर्गतो यो 'ह्रद इत्यादिनिश्चयानन्तरजात-ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्य-धूमवांश्च-इत्याद्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तादृशोभयाभावासत्त्वादव्याप्तिः।' द्रव्यत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषत्वानुपपत्तेश्च। यत्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितम्।' वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयकस्य ह्रदो वह्निमान्नवेति ज्ञानस्यानन्तरं तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तदव्याप्तितादवस्थ्यमतो निश्चयेति। अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्। तेनाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोषविषयकनिश्चयस्यानन्तरं तादृशानुमितावपि न क्षतिः। दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृशानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषापत्तिरतो अव्यवधाननिवेशः'। एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्यादिति अतो उक्तरीतिः। तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवेश्यमतः एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः। बाधनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः।'

यत्साध्यकयत्पक्षकयद्धेतुकस्थले यादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाह अनाहार्येति। तथाच तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथाविधमानसोपनीतमानात्मकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः। बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादिप्रकारकस्योत्पत्त्या असम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यतो अनाहार्येति। शङ्खो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या दोषः पीतः शङ्ख इत्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतो मानसेति। मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम्। तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषजन्यस्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकारकमानसस्योत्पत्तावपि अहं गौरः आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादौ नाव्याप्तिः। एतेन यादृशसाध्यपक्षहेतुकस्थले दोषविषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामान्यविषयेण मानसज्ञानं कदापि न जातं तत्रा-

व्याप्तिरित्यपि निरस्तम्। तत्राप्यनुमितिविशब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात्। पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशव्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या। विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति। यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावः स्वीकृतः। तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्वं यद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य समन्वयेऽपि यथासन्निवेशे वैयर्थ्यम्।

ननु काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याशयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकेति। आदिपदात्साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः। ज्ञायमानकमिति। तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः। तथाच पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः। न च ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने ह्रदो द्रव्यं जलमयं वह्निमदित्याकारकसमूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य सत्त्वादसम्भव इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता तन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रतियोगिकत्वयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात्। विशिष्टविषयताऽप्रसिद्धावपि पर्वतांशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात्। व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः।

अन्यत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेदुच्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिस्तादृशज्ञानस्यान्वयज्ञानाविरोधित्वात्। व्यतिरेकव्याप्ति-

विवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतु-समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावत आह व्याप्तिश्चेति। अन्वयतः—अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा प्रकृतसाध्यनिरूपितेति यावत्। सा चात्यन्तान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपेण नानाविधैव ग्राह्या। अतोऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तित्वादिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वादविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। व्यतिरेकतः—व्यतिरेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ग्राह्या—व्याप्तिरेव विलक्षणीया, तथा च तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभावो निवेशनीय इति भावः।

ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति। आहार्यज्ञान एवेति। निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्याकारकेच्छाजन्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः।

विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनमाह एवञ्चेति। विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशने चेत्यर्थः। न क्षति —न निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ घटादावभिव्याप्तिः, तस्य—घटादिनिश्चयस्य—विरोध्यविषयत्वात्—स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयताकत्वविरहात्। वह्निमत्पर्वताद्विविषयकसमूहालम्बनात्मकघटादिनिश्चयानन्तरजातज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्र-स्य तज्ज्ञानीयविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावस्य विरहादतिव्याप्तिरिति भावः। प्रयोज्यप्रयोजकभावश्चानुभवसिद्ध स्वरूपसम्बन्धविशेषः।

विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति। अनुमितावपीति। न क्षतिः, तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुपज्यते। न क्षतिः—न साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः। विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगिताव-

च्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभाववत्त्वाप्यान्यतरविषयितायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितान्यविषयितायाः वा विवक्षितत्वादिति भावः। न च सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरसमूहालम्बनानुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धिविरहेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्तविषयकसाध्यविधेयकानुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्या अनुमितेस्साध्यधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वावच्छिन्नधर्मिताकान्यविधेयकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम्। यत्र सिषाधयिषावत्त्वात् सिध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्तिसम्भवात्।

द्वितीयकल्पे विषयितामात्र निवेश्यं न तु विरोधिविषयतापर्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञानेति। साध्यनिश्चयस्येत्यादिः। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधाद्यव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूप तादृशविशेषण निवेशनम्। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यायाः उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्यवगाहित्वाभाववत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः। उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तत्संग्रहः। न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदिकायास्तादृशबाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयितया अपि तादृशबाधादिविषयताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया तादृशबाधादेर्दुःसङ्ग्रह इति वाच्यम्। यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्र तत्सङ्ग्रहसम्भवात्।

व्यभिचारादिविषयितायाः बाधविषयतान्तःपातिविषयतामात्रवृत्तिरू-
पेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण
तादृशसाध्यावगाहित्वविरहवत्त्वाप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य च रूपस्य
बाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण(स्य) व्य-
भिचारादिरूपविशिष्टविषयतात्वाव्यापकत्वात्, तद्व्यापकरूपावच्छि-
न्नाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयताप्रयोज्यउक्तसाध्यावगाहित्वाभाव-
वत्तायामक्षतत्वात्। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताया येन रूपे-
ण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयता-
त्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतान्तःपातिव्यभिचा-
रादिविषयतायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यव्या-
प्त्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वाभावादतिप्रसङ्गाप्रकाशात्॥
बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविषयबाधादिविषयकज्ञानस्य
वाऽनन्तरं जातायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयताप्रयोज्याया अभा-
वाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तर्विषयताप्रयोज्यत्वेऽपि (स्व)पूर्व-
वृत्तिज्ञानीयविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकाभा-
वाधिकरणताप्रयोजकत्वात्। एकैकविषयबाधादिमज्ज्ञानानन्तरजा-
तज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयताप्रयोज्यावगाहित्वाभावाधिकरणता
तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः।
व्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीधितिकारोक्तोभया-
भावाधिकरणताया व्याप्त्यवगाहित्वविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चि-
द्विशिष्टान्तर्विषयताव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशविषयतान्तःपाति-
व्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमासत्त्वेऽपि तादृशोभयाभा-
वप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः। तथा सति दर्शितोभया-
भावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्व-
नियमेऽपि तादृशोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधि-
करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वेन ता-
दृशबाधादेः सद्धेतु(बाधादिविषयताप्रयोज्यस्य व्याप्त्यादिमत्तावगाहि-
ताविरहस्य व्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनियमा-
दसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयताप्र-
योज्यत्वमनिवेश्य तादृशाभावाधिकरणतायां तन्निवेशः। तथाप्यभावा-
धिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिबन्धकता-

वच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्ननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधि-
करणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयोत्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्या-
दिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादि-
विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात्)

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेऽपि केवलनिर्वह्नित्वादिपक्ष-
कवह्न्यादिसाध्यकस्थलीयनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादिदोषे-
ऽव्याप्तिः-तादृशबाधादिस्थलीयवह्न्यभावरूपबाधज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कतया तदीयविषयताया' प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तथाविधोभ-
याभावाप्रयोजकत्वात् । तस्य दोषत्वानुपगमे च तादृशहेतौ दुष्ट-
व्यवहारानुपपत्तेः । इष्टापत्तौ च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि
तादृशसर्वत्रैतादृशप्रयासवैफल्यात् । न च तत्राभाववान्वह्निमा-
नित्याहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववान्निर्व-
ह्निरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाववत्त्वसा-
मानाधिकरण्येन निर्वह्नित्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् ।
अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेऽपि तादृश-
वह्न्यादिमत्त्वावगाहित्वस्य वह्न्यभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वा-
त् , वह्निमत्त्वस्य दोषत्वानुपपत्तेः अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वह्नित्वग्र-
हस्य भ्रमरूपतया तद्विषयकविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं वह्निमान्नि-
र्वह्निरित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्तिः ।। वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वा-
देरेव तत्र दोषत्वसम्भवात्तद्विषयकज्ञानस्य च क्वचिदपि प्रतिबन्ध-
कत्वायोगात् । एवं यत्र निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वादि-
सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता
तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः । विशि-
ष्टपक्षसाध्याविरोधित्वानाश्रयासङ्ख्यादिरूपतानुपपत्तेः, उक्तरीत्यैतल्ल-
क्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वमप्रसिद्धं
वह्निशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
पर्वतत्वावच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादिर्दोषः—तज्ज्ञानस्य
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयिताघटि-
तधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि प-

र्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वम् अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोषः स्यात् ।

'यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयतायाः उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम् । एवं च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकस्तादृशाभाव इति पर्यवसितम् । एवं च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादेर्विषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासंभवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्व निविष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरकत्वस्यैव विरोधिविषयितार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्याभिवेशात् । न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया मत्तत्वादिति वाच्यम् । विरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तियद्विषयताशालिनिश्चयस्य निश्चयपदेन विवक्षितत्वात् । घटादिविषयतायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयतानतिरिक्तत्वविरहात् । न चैवं विरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तिर्यद्वीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये दोषपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यभावादिमत्त्वस्य विषयितायाः निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्ततया तत्रातिव्याप्तिवारकतयाऽस्य पदस्य सार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

तत्तुच्छम् । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षप्रह्वविरोधित्वेनाभ्यासिद्ध्यनात्मकस्य हेत्वाभासान्तरतामपेक्ष्य समयदोषभावस्य निरुक्तविरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः ।

तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतारूपविरोधित्वस्य विषयतायां निवेशे तु दोषवैयर्थ्यम् । उक्तरीत्या निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषेऽप्यसिद्धेश्च ।

यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थः । तथाच यन्निरूपिततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः उभयाभावस्तत्त्वमिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम् । कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशान्निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वासिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्तिस्तत्त्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ ह्रदांशे वह्न्यभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः । वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन वह्न्यभावादिमत्त्वविरोधित्वाद्वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न दोषवैयर्थ्यमिति ।

तदपि न । वह्निव्याप्यवान्वह्निव्याप्यवाश्च ह्रदो वह्न्यभाववानित्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमे च वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्तिवारकांशेन दोषसार्थक्यानुपपत्तेः । वह्निमान्वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववानित्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदो वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितासत्त्वेनासंभवप्रसङ्गाच्च । वह्न्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषितह्रदादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपितविषयिताया अपि दोषविषयितावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयवृत्तितया घटाद्युदासीने अतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव विरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । असमान्यवृत्तित्व-

दीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया एव विवक्षणेन निर्वाहेपि विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमिति सामान्ये, द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभिधाय, यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्राभिधानस्य ग्रन्थकाररीतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनाहार्यलौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानत्वेन वाऽवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । एवं च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभावप्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विषयितादौ विरोधित्वादिकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमनवधानादेव । निर्वह्निधूमवानित्यादिस्थलीयदोषस्योक्तयुक्त्या दुःसंग्रहत्वात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्ताभिमकल्पे दीधितिकृतां न निर्भरः । निर्वह्निधूमवानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहणास्वरसस्याभिमकल्पे कश्चिदित्यनेनैव,अत्रापि कल्पे यद्वन्तीत्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहुरित्युक्तमिति ।

परे तु पदाघभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिकं प्रति तद्धर्मितावच्छेदककवह्न्यभावादिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मितावच्छेदकभेदेन तत्कल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकधर्मानिवेश्य अनाहार्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकभावः कल्प्यते । एवं च तद्देशानिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबध्यकनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्तिनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वह्न्यभावादिप्रकारकज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतावयविषयतायास्तदुत्तरोत्पन्नाहार्यवह्न्यादिप्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्न्यभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य,वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यभावादिप्रकारकनिश्चयीयविषयताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीत-

ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्वह्निविशेष्यकवह्निमत्त्वपक्षं मे जायतामित्याकारकेच्छाजन्यस्य निर्वह्निर्वह्निमान् घटाभाववांश्च वह्निमानित्याद्याहार्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान्वह्न्यभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभावधर्मिताविशेष्यकवह्निज्ञानं मे जायतामित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो वह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविशेष्यतावच्छेदकत्व तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य यः स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः । अन्यत्राधिकमनुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः।[1] ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना । ज्ञानं ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचित्समूहालम्बनस्य तादृशज्ञानविरोधिघटादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फलितार्थः ।

१ अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठस्य निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैतदपेक्षया लघुतया तदेवाह तादृशज्ञानविरोधिन्व चेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्व तदा पूर्वनि-

त्वकयथाश्रुतार्थ एव पर्यवसानात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषाव्याप्तिः तद्वस्थैवेति तन्निर्वह्नित्वज्ञानविरोधित्वं चेति तद्विषयविषयकेति । तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्वह्निमानित्यादिज्ञानं तद्विषयताभावादेव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकमाद्यतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रमात्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकधर्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः—घटवद्भूतलादिविषयिताया तादृशप्रमात्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् । यतः पर्वतांशे वह्निमत्पाषाणमयत्वादिना निर्वह्निः पर्वत इत्यादिज्ञानस्य वा वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्वतादिविषयिता सैवानाहार्यत्वविशिष्टतया वह्निमान्पर्वत इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तद्वत्त्वाच्च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्याद्याहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावः—आहार्यज्ञानसाधारण्ये तादृशविषयितामप्रयोजकत्वापत्तेः, विपरीतनिश्चयाभावविशिष्टत्वस्य तादृशविषयितानप्रयोजकत्वादाहार्यज्ञानसाधारण्ये चाहार्यज्ञानाजनकत्वात् । तादृशप्रमात्वव्यापिका वह्निमत्त्वादिप्रकारतानिरूपिता तादृशपर्वतादिविषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिकेति निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वादिविशिष्टविषयितात्वेन निर्वह्निः पर्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधप्रमात्वव्यापिकेति चेन्न, विषयितात्वादिनापि तद्व्यापकत्वयोरुदासीनपदार्थसाधारणत्वात् ।

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य व्यापकं तादृशप्रमात्वव्यापकतद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नानिरूपितविषयिताकत्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

अत्र चास्वरसस्सूचनाय केचिदिति । स चोक्तयुक्त्या निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासङ्ग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकतापर्यासत्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्वह्निर्वह्निमानित्येतादृशज्ञानसमानविषयक-पर्वतो वह्निमानित्याकारकानाहार्य-ज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति वाच्यम् । तादृशमताश्रयणे पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्भूधरादेर्दोषत्वप्रसङ्गात् ॥

(दी०) केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम् । स चातिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्, शब्दाभेद(बाध)स्य चाकिञ्चित्करत्वादित्याहुः ।

(गा०) यादृशेति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्वमिति । अत्र च यादृशपक्षसाध्यहेतुस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानं प्रसिद्ध्यति, यथा निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतरूपाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वह्निरूपस्वरूपासिद्ध्यादीनां तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्व्याप्यघटकभेदेन विशेष्यविशेषणभावभेदेन च विभिन्नानामनुगमेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्निपर्वतत्वादिना प्रयोजनविरहात् । यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानमप्रसिद्धम् यथा तत्तत्स्थलीयस्य निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य तादृशदोषाणामगत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्निवृत्तिवह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्नित्वनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिनाऽननुगतरूपेणैव निवेशः । अत्र च विशिष्टभिन्नाभिन्नत्वस्य शुद्धविशेष्यसाधारणतया सर्वप्रकाशवदित्यादौ आकाशाभाववीरासर्वाविरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमाविषयिता-

निरूपिततावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवाभिमतम्। अयं च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रैवादरणीयः। यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षणमेव साधीयः। शब्दाभेदस्याकिंचित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयम्।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यतिरिक्त एव दोषः प्रतियोग्यज्ञानं च प्रसिद्धं महानसत्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वरूपाश्रयासिद्धत्वादावेव सामान्यलक्षणत्वमुचितम्, न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नतादृशाभावव्याप्यविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नाविशिष्टभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालंबनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह एकमात्रदोषस्थल इति। एकविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतियोग्यज्ञानं च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थः। तेन प्रागभावतद्व्याप्यरूपभेदेन विशेष्यविशेषणभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवात् एकमात्रदोषस्थले प्रागभावतद्व्याप्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावेनान्यतमत्वस्य च लक्षणतायाः आवश्यकत्वेपि न क्षतिः। तत्त्वम्-तादृशत्वम्। निरुक्ताश्रयासिद्धत्वादिकमिति यावत्। इदमुपलक्षणम्। यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्धयस्त्रयो दोषाः न तु बाधप्रतिरोधौ पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ तत्र परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम्। यत्र च बाधप्रतिरोधासिद्धयो दोषाः, न तु व्यभिचारविरोधौ ह्रदो वह्निमान् धूमात् ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् धूमात् ह्रदो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव। तथा एवं यत्र व्यभिचारासिद्धी एव दोषौ काञ्चनमयपर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टसाधनविशिष्टग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यम्।

ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभिन्नाभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्धर्माणां भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदानुमापकत्वेपि व्यभिचारावारकतया तदितरांशवैयर्थ्यमत आह स चेति। स चान्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना। स च-तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटाव-

च्छिन्नप्रतियोगिताकश्च, अतिरिक्तः तत्तद्धर्मातिरिक्तः तथाच धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यम्। तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण। तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽधिकरणाविकासकतया विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयम्।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ह्रदो वह्निमानित्यादिस्थलीयलक्षणस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणाक्रान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविधभेदोक्तिरिति। पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः। तत्सम्भवस्थलेति। यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवो गौरवो, घटादिरित्यादौ तत्तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। नन्वेवं लक्षणाननुगमात् इतरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह व्यभिचारादेरिति। साध्यादिभेदेन नियन्त्रितत्वात्—साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वकथासत्त्वाच्च लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वान्नाननुगमात् भागासिद्धिरिति भावः।

नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयानित्यत आह शाब्दाभेदे(मात्र)त्येति। इदं पुनरिहावधेयम्। तावदन्यान्यतमम् इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम् तथासति निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमप्रदर्शकतया निर्वह्नित्वविशिष्टे निर्वह्नेः साधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्। अप्रसिध्या तस्य ह्रदयन्वयिति निर्वह्नित्वविशिष्टविरोधकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात् किन्तु अभावप्रयोजकसामान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा। उक्तस्थले च प्रकारताप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता चोभयमेव साधनपदार्थः। प्रकारतारूपसाधनपदार्थेऽपरपदार्थैकदेशे व्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायां च पञ्चम्यन्तवह्निपदप्रतिपाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थो-

कप्रकारताद्वये च सेसम्यन्तार्थस्य निर्वह्नित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्व द्वित्वं चार्थः । निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वय । तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः द्वित्वान्वयिताद्वानिरूपकत्वयोर्दोषपदार्थघटकाभावे ऽन्वयः । तथा च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकधर्मान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वाभिप्रेयान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकाभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां समान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघटकैकवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावादयं दोष इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाऽवहितोत्तरानुमितिनिष्ठजन्यताभिन्नाभावप्रतियोगिकजनकतानिरूपकविरोधिविषयताप्रयोजकताकधर्मं एव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

(दि०) दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(दी०) स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधारणेऽव्याप्तिः—सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रूपद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोर्लक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष इति । हेत्वोः—सद्धेत्वोः, असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्बुद्धेर्हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं पर्यायाप्ति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभाववत्तद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः ॥

(गा०) असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमेव, एवं च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वात्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशाव्यथाश्रुतार्थपरस्य दशाविशेष इत्यादिमूलस्यानुपपत्तिः, अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात् अतस्तादृशमूलमन्यथा व्याचष्टुमवतारणिकामाह स्यादेवमिति । इत्यमसाधारणे—एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषप्रकारकहेतुविशेष्यकभ्रमविषये सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वात्मके । अन्याप्तिरिति । तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । नतु केवलं सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं न दोषः अपि तु साधनवृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तीत्यत आह सर्वेति । तत्र-हेतौ, असत्त्वात्—अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः । तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्य विशिष्टसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्यकत्वादिति भावः । अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः । असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवात् विशेष्यांशनिवेशः । अप्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुपज्यते । तद्विषयकत्वस्य पक्षविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्रूपैव, तादृशविशिष्टविषयकत्वं न प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह पक्षस्येति । तथाच पक्षघटितविशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः । तयोः—तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः ।

--शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकानित्यव्यावृत्तत्वादिज्ञानविषयेऽव्याप्तेः, तद्ज्ञानासत्त्वादलक्ष्यताभ्युपगमेन तत्परिहारस्य चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वात्तेतुपदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे हेत्वोरिति । सद्धेत्वोः साध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारणसाध्याभावव्याप्यसत्पक्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवादसाधार-

णसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे असाधारण इति । यस्येति षष्ठ्यर्थः प्रकारता । तथा—प्रकृतसत्प्रतिपक्षपदार्थः । प्रकृतसद्धेत्वोर्दुष्टतारूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे आभासत्वादिति । तद्बुद्धेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न संभवति सत्प्रतिपक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वात्, बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यव्याप्यवत्त्वसाध्याभाववद्व्याप्यवत्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्यवद्व्यावृत्तत्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभाववद्व्याप्यवत्ताबुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे तद्बुद्धेरिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवकारो योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे प्रतिबन्धकत्व पर्यायातीति । परं—केवलेन । यत्कारेण व्यवच्छेद्यं दर्शयति नत्विति । तद्विषयस्य—तादृशबुद्धिविषयस्य, दोषस्य—दोषलक्षणलक्ष्यस्य, असत्त्वात्—लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात् विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु, नार्थः—एकदेश यत्राप्यातेराशंकितत्वाविशिष्टाप्रसिद्धेस्तल्लक्ष्यतानिर्वाहकत्वाविरहेणानुपयोगात् । अन्यथा—प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, बाधभ्रमेण—पक्षे साध्याभावभ्रमेण । तस्य—तद्विषयसाध्याभावादेः । तथैवमुक्तस्थले भाव्यं दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्तिकहिस्यति ॥

(दी०) यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं—विषयरूपं साधारण्यादि, बाधे धर्मिनिष्ठसाध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन—बाधे तदभावात्, अत एव नाश्रयतया—व्यभिचारादिरूपत्वादिपति पूर्वेऽतिप्रसङ्गाच्च ।

साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्त्वादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च । यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य ।

(गा०) उपदर्शितस्थलेऽपि व्याप्तिविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्ति तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां मतमाह ज्ञानस्येति । पञ्चम्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्तत्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तयुक्तेस्तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थं —व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतापि कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसमन्वयः, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणगमनम्, व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेस्तथात्वाभावादित्यत आह तच्चेति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं चेत्यर्थः । भ्रमात्मकबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतामादायापादितायाः सद्धेतोर्दुष्टतायाश्चासम्भवं स्फुटीकर्तुमाह बाधेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताया चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वमेव निविश्यते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति । तथा च विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयितयाऽवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादेरिति । विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदाश्रयेण सत्प्रतिपक्षितेऽसाधारणे च सद्धेतौ दृशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठविरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञान एव सत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति तद्वत्त्वं चेति । तद्विषय

स्य हेतोरपीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्तत्कालीनत्वस्या-धेयभेदेन भेदानभ्युपगमादभ्युपगमे वाधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्या-प्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ।

नाभेदेनेति । विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्वृत्ति-त्वादिविशिष्टसाधनरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तेनादृशस-म्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षाया व्यभिचारादावतिप्रसक्तिः । बाधे तदभावा-दिति । वह्न्यभाववद्धूमादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः । तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत एव–बाधितेऽव्याप्तेरेवाभ्यप-या तद्वत्त्व विवक्षितमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्धूमज्ञानाभयत्वा-देकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य बाधात्त्वानिर्वाहकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वातिव्याप्तिमप्याह वह्निव्यभिचारीति ।

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकतावच्छेदको न तु तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिस्तदाश्रयधूमादिरित्याशंकां निराकरोति साध्याभाववदिति । साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति । तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वा-दिकमपि विषयतावच्छेदकमेवेति भावः । ननु धूमादेस्तादृशधर्म-वत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमितिविरोधित्वपदार्थस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहार-नियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतिकारादित्यतोऽन्यथातिप्रसङ्ग-माह—साधारण्यादिविषयकत्वस्यैवेति । ज्ञाननिष्ठस्य–ज्ञानवृत्तिव-विशिष्टस्य, सत्त्वादायतेति–सत्त्ववत् ज्ञानादित्यादौ, ज्ञानहेतुकसत्त्वा-धनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानांशे सत्त्वाभाववद्वृत्तित्वावगा-हित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः । येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति यथाकथ-ञ्चिदिति । अतिप्रसञ्जकत्वादिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यके ज्ञाने धूमांशे वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वम एकज्ञानविषयत्वस-म्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यके धूमादावपि दुष्टत्वव्यव-हारापत्तेरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसत्त्वमुपपादितं तद्दूषयति विरोधि सामग्रीति । स्वसाध्यानुमितेः प्रतिबन्धक इति । न स्वजन्यानुमिति-प्रतिबन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति

हृदयम् । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दीसूचनायाह मणाविति । न प्रतिबन्धक इत्यनुषज्यते । यथा च विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । मणिसमाहितत्वापेक्षया लाघवान्मणित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वापत्तिः कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रसक्तं कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

(दी०) अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्, भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् । न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका, विशेषतस्तत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावतारान्नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यमन्तर्निवेश्यताम्, यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यतिप्रसङ्गः । न चानीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि ।

(गा०) कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम् तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह अथेत्यादिना । यद्धर्मेति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकीभूतानुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवेत्यर्थः । निश्चयत्वनिवेशाद्बाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादेऽपि च न क्षतिः । अत्र-एतल्लक्षणे, प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं-प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चेति । विरो

धिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहितोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय। तथा–अवश्यमनुमित्यनुत्पादः–। विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमुक्तं तदेवादौ दूषयति न वै इति। नहीत्यर्थः। कालादीति घटितान्त हेतुगर्भविशेषणम्, तथाच कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात्—तेषां च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशस्य निष्फलत्वात्प्रतिबन्ध्यकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवयुक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या अथासत्यादित्याह विशेषणमित्यादिना। अत्र–सत्प्रतिपक्षस्थले। सामग्री न प्रतिबन्धकेत्यनुपपद्यते। तत्सत्त्वे–सामग्रीसत्त्वे, कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्योत्पत्तिनियतत्वादिति भावः। ननु तर्हि तत्र परामर्शाविरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किन्त्विति। विरोधिपरामर्शः–साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयः, तथा–ऽनुमितिप्रतिबन्धकः।

ननु यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शो वह्न्यभावाभाववान्पक्ष इति बाधनिश्चयो वर्तते तत्र धूमव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जायत इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यत इत्यत आह यदि चेति। तस्मिन्नपि–विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि, तत्साध्यवत्ताबाधावतारे–तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, नानुमितिप्रतिबन्धः–न प्रकृतसाध्यनुमित्यनुत्पादः। अप्रामाण्यग्रहाभावस्येत्यनन्तरं वैशिष्ट्यमित्यनुपज्यते। तदभावस्य–विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, तत्र–विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षौ। निवेश्यतामिति। अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे तत्परामर्शाप्रामाण्यग्रहानन्तरमेवानुमितिः स्वीक्रियते न तु अन्यथेति प्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो नैवोपपत्तौ तादृशाप्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यभिसन्धानाय यदि चेत्युक्तम्। अप्रामाण्यग्रहाभावस्य दोषविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च दर्शितम्।

नन्वेवं स्वानुमितिविरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तदुत्पत्तिविरोधिसामग्रीकालीनस्य फलानुत्पादनियतत्वात् तादृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरुपपादमेव, एवं च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्शादिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्धेतावतिप्रसङ्गमाह यथा चेति । तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । अपीत्यन्तेन नानुमितिरित्यनुषज्यते । तथाच, तादृशबाधादिभ्रमकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवतीति भावः । अतिप्रसङ्ग इति । बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेनेष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह न चेति । नहीत्यर्थः । अतीतादेरिति । तथा चातीतादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

(दी०) यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्दुष्टत्वमेव वाच्यम् सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्दुष्टत्वमपि हेतौ स्वजज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः ।

विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टश्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्दुष्टत्वस्यातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिसत्त्वात् । यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्दुष्टस्य न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धा-

यपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्त्यादिरेव दो-
इति मतं दूषयति यद्यपीति । विषयकत्वेनेति तृतीयार्थः स्वरू-
सम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथासति वि-
रोधिव्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्ते । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्व वि-
शेषण कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मेऽतिप्रस-
ङ्गवारणाय । ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्वतो वह्निमान्धूमा-
त् पर्वतो न वह्निमान् जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस-
मवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायां प्रकृते हेतावभावात्का-
तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वमपी-
त्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । सम्बन्ध-
विशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृते
तानुपपादयति तस्येति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहा-
लम्बनतयेति । न चैव क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षितानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकग्रहतद्धेतुविषयके
स्वस्वज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्ते । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन
साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति
साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदे-
विकल्पः । तस्य-तादृशज्ञानस्य । अतिव्याप्तेरिति । साध्यवति
पक्षे-साध्यवत्यपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्
पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयतानिरूपकत्वस्य सम्भवादे स्वविषयकज्ञानविषय-
त्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्वादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शानुत्पत्तिका-
लेपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बो-
ध्यः । तत्रापि पक्षादौ तद्विशिष्टविषयकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन
हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्व वि-
वक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्यो-
द्धारमाशङ्कते विशिष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु साध्याभाववत्पक्षत्वमात्रमि-
त्यर्थः । विशिष्टं च साध्याभावविशिष्टपक्षः । तत्र-बाधस्थले सत्प्र-
तिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । प्र-

निराकरोति तत्किमिति । पक्षवृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभाववद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्षे-सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । तद्घटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसक्त-सद्धेतुसाधारणम्, तथाच पर्वतादेः वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य धूमादिरूपसद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति धूमादेरिति । ज्ञानरूपेण—स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आदिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिसत्त्वात्-वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मप्रकारतानिरूपितधर्मिविशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति वाच्यम्, एवं च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतोरभावान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते यादृशेति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षित इति । ह्रदो वह्निमान्धूमवत्त्वात् इत्यादिस्थले धूमवत्त्वादिरूपहेतोर्व्याप्यताघटकसम्बन्धेन वन्ह्याद्यभावव्याप्यधूमवत्त्वादेः सत्त्वापत्तेः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित्सद्धेतावपीति । सद्धेतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थः । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयवन्ह्याद्यभाववन्निष्ठमवश्यत्वनव्याप्यत्वादेस्तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु-ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानं च विशिष्टव्यवहारानुरोधात् क्वचिदेव कस्यचित्सम्बन्धः । एवं च विरोधिव्याप्त्यादिदर्शने विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धस्तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारः, साध्याभावादिदर्शने तु तत्र न कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावविशिष्टपक्षादिदर्शने तु तत्र सदैवे-ति ॥

ननु हास्यास्पदमेव–सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वासनाविशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतसम्भवात् ज्ञानस्य नियततत्सम्बन्धत्वादिति ।

(चि०) यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमानहेत्वाभासत्वान्न लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ॥

इति सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः ।

(दी०) यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवदागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुत्पत्तेरिति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युपगममात्रम् प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्, एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यनिरुक्तिदीधितिः ॥

(गा०) बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नयोः प्रतीतरूपप्रयोजकताश्रयप्रतियोगिज्ञानविषयत्वरूप लिङ्गासाधारणरूपत्वं न सम्भवतीत्याक्षिप्तं प्रतिज्ञा, तादृशाग्रिमग्रन्थतायां च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह स्थाणुत्वाभावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकार-

कस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवंशाब्दबुद्धौ । बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशिरःकपालमिति । नरशिरःकपाले शुचित्वानुमापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः । तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना । एवं च बाधव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण, अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाशौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न सम्भवति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहः तत्र कथंचित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते,तथाच तादृशाप्रामाण्यग्रहवत्त्वं न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः ।

यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् तच्च सङ्गच्छते-बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यनवबाधात् तज्ज्ञाप्यप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधितोपपत्तेरित्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह-यद्वेत्यादीति । ननु आनुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसंनिकर्षादितः-प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याक्षतमतो यद्विषयकनिश्चयत्वेन अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वम् तत्र लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्षणतोपपादकत्वं सुसङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणम् । शाब्दं प्रतीति । तथाच तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वं बाध्यत इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते-

योग्यतेति । अन्यथासिद्धत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भाव । तदभाव बाधादिनिश्चयाभाव । तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि योग्यतासंशयाद्वितीयक्षणे स्मरणात्मकयोग्यतानिश्चये सति तद्द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दप्रतिबन्धकत्वेपि निर्विवादोपनीतभानविरोधिप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वसम्भवात्, तन्निराकरोति एवमपीति । उपनीतभानविशेष–दोषविशेषाजन्योपनीतभान, तत्त्वेन–बाधनिश्चयाद्यभावत्वेनैव । दुर्वारत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भाव ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गादाधर्यां
हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिनिरूपणम् ।

श्रीगणेशाय नमः।

अथानुमानगादाधर्यां

सव्यभिचारप्रकरणम्।

(चि०) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्। तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्—एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात्, अनाशङ्कत्वाच्च। नाप्युभयपक्षवृत्तित्वम्, उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्—अननुगमात्।

(दी०) यद्यपि लक्षणतः सामान्यप्रतीतेस्ततो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्येषां त्रिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरतन्मात्रवृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति।

कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षण(तः) प्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष इत्याह। प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथा विपक्षव्याप्तिभ्रमेण सन्देहात्ततस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति।

(गा०) सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुक्त्वा मणिकृतस्तद्विभजनमाक्षिपति यद्यपीति । लक्षणत —लक्षणवाक्यतः । सामान्य-साधारणासाधारणानुपसंहारित्रितयसाधारणधर्मम् । अप्रतीतवतोऽन्तेवासिन इति शेषः । विशेषजिज्ञासानुदयात्—अवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां स्वातन्त्र्येणेष्टसाधनताज्ञाने धर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा हेतुत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणानन्तर—सव्यभिचारसामान्यलक्षणानन्तरम् । विभाग —सव्यभिचारविभागः । सव्यभिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनमिति यावत् । नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणोः लक्ष्यताभ्रमनिबन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिराकरणाय त्रयाणां लक्ष्यतापर इति समाधत्ते तथापीति । साधारणमात्रे प्रसिद्धतया—भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतयाऽतिव्याप्तिः प्रतीयेतेति सम्बन्धः । तद्वारणस्य—असाधारणादिव्यावृत्तस्य । साधुना—निर्दोषतः । लक्ष्यान्तरमिति । तथाच सव्यभिचार इति मूलस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः ।

एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह—कश्चिदिति । सामान्यज्ञानाधीनः—सामान्यज्ञानसामग्र्यधीनः । तल्लक्षणप्रत्ययलक्षणवाक्याधीनसामान्यज्ञानमात्रम् । अत्र च विभागोपयुक्तसामान्यज्ञानस्योपायान्तरेणाऽभ्युपगमे पश्चादपि सामान्यलक्षणाभिधानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चिदित्युक्तम् ।

अथवा सामान्यज्ञानाधीन -त्रितयसाधारणैकधर्मावच्छिन्नज्ञानाधीनः, तल्लक्षणप्रत्ययं—सव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकवक्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । मत इति । तादृशलक्षणाज्ञानेऽपि सव्यभिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन विशेषजिज्ञासासम्भवादिति भावः । अत्र च सव्यभिचारपदार्थत्वेन त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचार एव कीदृश इत्येव जिज्ञासोदेति न तु सव्यभिचारपदार्थः कतीति प्रथमं विभागोऽनुचित इत्यस्वरसबीजम् ।

प्रकृतग्रन्थस्यानुमानप्रामाण्यघटकत्वोद्देश्यतामात्रपरत्वेऽसाधारणादिपदादिदोषपदासङ्गतेरसम्भवनाय प्रसिद्धिपदार्थं वितर्कयति—प्रसि-

क्तिरिति । सपूर्वकसम्भवार्थं इत्यर्थः । तत्कोटिव्याप्यस्यापि व्याप्तिभ्रमेण तद्विरुद्धकोटेरापादकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्योभयं प्रति असाधकत्वादित्यादिदोषासङ्गतिरित्यत आशयं पूरयति–तदुपधानमिति । प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति । येन हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वानुमितिरापत्तिर्वा न जनिता प्रत्येकमपि तदसङ्ग्राहकमित्यर्थः । तथाविधेति । साध्याभावनिरूपितेत्यर्थः । तद्योग्यता–प्रसक्तियोग्यता, वाच्या–प्रसञ्जकपदेन विवक्षणीया । -योग्यतायास्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्याप्तिभ्रमविषयतामादाय पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यतो योग्यतामाचष्टे–सा चेति । तत्कोटिप्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः । व्याप्त्यादिरूपा–तत्कोटिनिरूपितव्याप्त्यादिरूपा ॥

¹(चि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः ।

(दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुगतत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तयोरप्येतयोः साध्यसन्देहाजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्मिज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति ।

(गा०) साध्यसन्देहेति यथाश्रुतग्रन्थात्पक्षधर्मताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लभ्यते । तत्र च नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्वारयितुमशक्येत–नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यमिति ज्ञानस्य नित्यत्वतदभावोपस्थापकत्वात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृशज्ञानवद्वृत्त्यवच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता, तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यकयत्प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतेति विव-

साध्ये-वह्निसाधकस्थले, वारणाय-सव्यभिचारत्वाभावसंपादनाये-त्यर्थः । जनकान्तरस्य वारकत्वे हेतुमाह तथोपस्थितेरिति । तादृशसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । सन्देहाजनकत्वादिति । सन्देहं प्रति साधारणासाधारणधर्मवद्धर्मिविप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः । जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या, अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानादिमुद्रया संशयाहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । एवं साधारणधर्मज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारवारणाय साधारणधर्मज्ञानादिजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया साध्यसंशयत्वं-तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यत इत्युच्यते, तदा संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्न्यूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वानित्यत्वाभावसहचरितधर्मवत्पक्षज्ञानं नित्यत्वतदभाववद्भ्यामित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारा तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकतायाः पक्षधर्मताज्ञानविशेषणत्वोपगमात् नित्यत्वानित्यत्वविषयज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयोपस्थितिसाधारणतया संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वेनातिप्रसङ्गविरहात् । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयोपस्थितीनां सर्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया, तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतत्वमक्षतमेव ।

यद्वा, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टपक्षधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्तत्कोट्युपस्थितित्वरूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संशयजनकतावच्छेदकः, न तु तादृशज्ञानजन्यतत्कोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया, तद-

टकस्याऽव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् । अत आत्माश्रयेन साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वे न क्षति । जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च । जनकतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेर्निरुक्तत्वदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेऽपि न क्षति । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजनविरहात् । तेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्वैशिष्ट्यनिवेशनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण संशयजनकतावच्छेदकघटकस्य साध्योपस्थितत्वादेरनिवेशेऽपि न क्षति । न चैवं साध्यसंशयत्वादेर्निवेशानवधेयं चेत् किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशनैवोपपत्तेः, निरुक्ततदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनिरुक्तत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । तथासति वह्न्यादौ साध्ये तत्समनियतदभावेसाहचर्यादिग्राहकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात्, प्रकृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वात् । न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवसति प्रकृतसाध्यसंशयपदोपादानात् ।

ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयस्यैव साधारण्ये कोटिद्वयोपस्थापकत्वादतिप्रसङ्गोऽप्रतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपनेतुं तत्प्रयोजकमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-यद्रूपादिव्याप्ये तद्विरुद्धं वा पुरोवर्तिन्यादौ यद्रूपादिव्यभिचारित्ववधारणाय । कोटिद्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेश्यतां किमुपस्थितौ कोटिद्वयविषयकत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् । तथासति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेः । तथाहि—संशयं प्रति तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभावकोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदभावोपस्थितित्वेन पृथगेव तत्तत्साहचर्यविषयतामन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते । एवं तत्तत्कोट्युपस्थिति प्रत्यपि तथैव तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्यञ्च यद्रूप

भावसहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूत वह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजनकीभूतं वह्न्यभावसहचरितजलत्ववानितिज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिव्याप्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । न च वह्निसहचरितधूमवान्वह्न्यभावसहचरितधूमवांश्च पर्वत इत्येतादृशसमूहालम्बनज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमूहालम्बनज्ञाननिरूपितयोः वह्नितदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः प्रत्येकन्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धूमसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात्प्रत्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसाहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणसम्भव । वह्नितदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निराकरिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्येण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽव्याप्युक्ता या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्साध्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकतायाञ्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्ग । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि

रूपितायां तादृशधर्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः। साध्याभावोपस्थित्यवच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नतया विवक्षितत्वासेर्दुर्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेश। साध्यानुपपविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निवेश्यैव वा तादृशातिव्याप्तिर्वारणीयेत्युच्यते, तथापि वह्निमद्वृत्तित्ववह्न्यभाववद्व्यावृत्तधूमवानयं वह्निमद्व्यावृत्तवह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्ववानिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव। वह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितेर्वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकताया वह्न्यभाववद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितेरपि वह्निमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात्, तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया वह्निसाहचर्यावच्छिन्नत्वेन संशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभावव्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीयजलत्वप्रकारताया वह्निमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्युपस्थितिजनकताया वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात्।

मैवम्। साध्यविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारतानिवेशे नातिप्रसङ्गः। तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च तदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नत्वमित्यलं पल्लवितेन॥

(दी०) न च तदसाधारणतया संशयायेति वाच्यम्। तत्पारत्वेऽपि तद्वर्णितादृशायां विशेषदर्शनात् संशयानुपपादकत्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः। अन्यथा यथायथं पक्षे

साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात्। प्रतिपक्षसम्वलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतुवारणाय, कोटीत्यादि। हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित्।

(गा०) तत्-संशयधर्मितावच्छेदकेत्यादिकम्। असाधारणस्येति। संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति भावः। सङ्ग्राह्यमेव-संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्यमेव। तथाच संशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिसम्भवः। तदवच्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्य संशयजनकतया संशयजनकताघटितस्य लक्षणस्यैतत्साधारण्यस्य सम्भवतीति हृदयम्।

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिः सम्भवति तथात्वेपीति। तथात्वेऽपि-तदवच्छिन्नविशेष्यकसंशयदशायां तस्य लक्ष्यत्वेऽपि, तदुत्तीर्णतादशायाम् असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्, तादृशधर्मघटित-साध्यस्य तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत्, विशेषदर्शनात् विपरीतनिश्चयात्। तज्जननयोग्यतायाः इति। तत्प्रकारकज्ञानस्येत्यादिः। अनिवृत्तेरिति। अतिव्याप्तिरिति शेषः। वक्ष्यमाणदोषेण संशयफलोपधायकत्वानिवेशासम्भवादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। फलोपधायकत्वानिवेशेऽपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणाव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीयतया संशयोपधायककालान्तरीणज्ञानविषयतामादायातिव्याप्तिः सम्भवतीति बोध्यम्। अन्यथा-फलोपधायकज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकत्वे। पक्षादाविति। पक्षे साध्यादिनिश्चयसत्त्वेऽपि धर्म्यन्तरविशेष्यकसाध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवात्। आदिपदं हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्धर्मिपरम्। इदमुपलक्षणम्। साधारण्यादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्मिज्ञानशून्यतादशायामव्याप्तिर्बोध्या। साधारणाव्याप्तीति। साधारणस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्ष्यत्वोपगमासम्भवादिति भावः।

कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतमाह

सत्प्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यवत्तानिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारणधर्मादिज्ञानादेव संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय-व्याप्यधारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति भावः । ननु साधारण्यादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव परामर्शयोरपि साध्यतदभावोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात्कोटद्वयोपस्थितिनिवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयथापक्षधर्मत्व-साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सति तदभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

(दी०) इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य कोटद्वयोपस्थितिं संशयञ्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षपदं धर्मिमात्रपरम् । न चैवं नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधावतारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात्, अन्यथा बाधासिद्ध्योरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सव्यभिचारमप्यप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तदपातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशाया(१)मतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तथारूपं साधारणत्वादीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति ॥

(गा०)निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साधारण्यघटकतामते येषु चिद्व्यणुकेषु साध्याभावनिश्चयस्तत्र एव व्यणुकस्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्त्व सुषुप्तिनु यश्चिद्व्यणुकस्य पक्षताल्लाभाय इदमिति । साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य-नित्यत्वानित्यत्वसहचरितद्व्यणुत्ववद्व्यणुकधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-द्व्यणुके । निश्चयसाध्यकस्थले

(१) अत्र गादाधर्यंपुस्तके-साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्ग-इति पाठस्समुचितः किन्तु सर्वत्रैवं एव अस्यैवोपलम्भात्स एव धृत इति बोध्यम् ।

तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्धेताविति । अतिप्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः । न च समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयतात्वघटनिवेशनमावश्यकम्, तथा-च कथं धर्मिण्यतिव्याप्तिः यतस्तत्कोटिस्मृतौ तत्तत्साहचर्यादिविशिष्टविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुता, न तु तद्विशिष्टवद्धर्मिज्ञानत्वेन-सम्बन्धिविशेष्यकज्ञानादपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणादन्यथाप्ययं हस्तिसम्बन्धी घटपदं घटे शक्तमित्याद्याकारकज्ञानाद्धस्तिघटादिस्मरणानुदयप्रसङ्गात्, तथा च धर्मिविषयतायाः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । सम्बन्धिविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारकतेति मतानुसारेणैवैतल्लक्षणप्रणयनात् । एतन्मतस्य निर्युक्तिकतया पक्षधर्मतापदस्य निष्प्रयोजनकत्वमाकल्प्यैतत्परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता अन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन याऽवच्छिन्नायास्तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवञ्च साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेपि संशये धर्मिज्ञाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयं प्रति साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतेति धर्मिविषयतायाः अपि साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति । न च पक्षधर्मतापदोपादानेपि तद्घटकावयवस्य धर्मिणोपि पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । तदुपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां परम्परया जनकतावच्छेदकतायां याऽवच्छेदकीभूता या धर्मिविषयता तन्निरूपितविषयता प्रकारतापर्यवसिता तदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् । प्रकारतायाः प्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । तेन साधारणधर्मादेर्धर्मितावच्छेदकीभूतसद्धेतौ नातिप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः प्रकारतान्वयाभावेन धर्मितावच्छेदकत्वेनैव निवेशात् । प्रकृतपक्षस्य प्रकृतपक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिमात्रपरतया व्याचष्टे पक्षपदमिति । धर्मिमात्रेति । मात्रपदेन पक्षतानिवेशव्यवच्छेदः ।

यत्तु धर्मिपदमत्र मुख्यविशेष्यपरम्। तेन वह्निमद्धूमवत्पर्वतसहचरितधूमवद्वृत्तिप्रमेयत्ववान्पक्ष इत्याद्यनुमानीयधूमादिविषयताया नातिप्रसङ्ग इति। तन्न। साहचर्यधर्मितावच्छेदकीयविषयताया अवच्छेदकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात् निवेशेऽपि वा धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव तस्या निवेशनीयतया प्रकारतात्वेन निवेशात्साहचर्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतान्तरपातिधूमादिविषयताया अतिप्रसङ्गमापातात्।

पक्षपदस्य पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकम्, अन्यथा घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्वाऽवतारदशायामपि सपक्षविपक्षव्यावृत्तशब्दत्ववत्त्वाच्छब्द इत्यादिज्ञानविषयतामादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्करप्रसङ्गात्। अस्मन्मते च पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तिताज्ञानस्य विघटनविधया लक्षणघटकत्वान्नातिप्रसङ्गः। बाधग्रहस्थले पक्षताया असिद्धेरवतारे हेतौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्क्ते न चैवमिति। एवं पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वे, असपक्षव्यावृत्तमात्रनिरूपणमुपेक्ष्य निरुक्तसाध्यतानुसरणम्। एवञ्च घटो नित्य इत्युक्ते शब्दाद्यर्थं नित्यत्वसाध्यकत्वञ्च स्फुटीभवतीति। नित्यो घट इत्युक्तम्। बाधादिदोषान्तरा स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः। असाधारण्यापत्तिः असाधारण्यज्ञानमादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः। एतेनास्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया अनध्यवसायादसङ्ग्रह इति निरस्तम्। सपक्षावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकाद्यनुपसंहारित्वस्य चाऽसम्भवादपरिशेषेणासाधारण्यापत्तिरिति भावः। तदानीं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपे दोषान्तरत्वेऽपि सव्यभिचारत्वमसाधारण्ये चेष्टमेव इति विरुद्धादिसाधारणेन इत्याशयेनाह इत्यादीति। अन्यथा-पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विरोधपरत्वे। बाधासिद्ध्योरिति। बाधस्यासिद्धेर्वाऽवतारदशायां इदानीं धूमादिसाधने वह्न्यादेरसङ्ग्रहापत्तेरित्यर्थः। साधारण्यस्य नित्यदोषतया तदेवापत्तिर्न सम्भवतीति भावः।

ननु दोषान्तरावतारदशायां सव्यभिचारत्वं हानि नेष्यत एव भवतु साधारण्यमप्यनित्यदोष इत्यत आह असिद्धेरिति। साधार-

ण्यप्रमेमादायेति । यथायथं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वांशे प्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः । धर्मिणि—फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्ने, यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालि-ज्ञानं—यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । साध्यसन्देहजनकमिति । एतच्च संशयं प्रति कोट्युपस्थितिविशेषणज्ञानादिमुद्रयैव हेतुः साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानञ्च साक्षादेव तथेति निष्कृष्टमते कोट्युपस्थितिजनकतयाघटितमेव लक्षणद्वैतव्यमित्यभिप्रायेण । यथाश्रुतमूलानुरोधेन तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वमेव निवेशनीयम् । साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वमित्यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारतासम्बन्धेन अवच्छेदकतालाभायेति ध्येयम् ।

अथैवं साधारण्यादिघटकवैजात्यसाध्यवद्वृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गो दुर्वारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयजनकत्वानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपस्य साध्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूतस्य वा धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतातदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य वा निवेशान्नातिप्रसङ्गः, संशयं प्रति कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्यैकैकहेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहचर्यांशेऽपि तादृशधर्मवत्त्वादिति वाच्यम् । उक्तरीत्यैकैकहेतुताकल्पनस्यैव कोटिसाहचर्यावच्छिन्नत्वविशिष्टपरकोटिसाहचर्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया निवेशनीयतया अवच्छिन्नत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्, व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मज्ञानान्तर्भावानुपपत्तेश्च । तत्र व्याप्यतदभावयोः प्रत्येकमुभयकोटिसहचरितत्वाभावात् । न च व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामनपेक्ष्य लक्षणमिति वाच्यम् । व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधात् । न च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन संशयजनकता तत्तद्रूपवत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमन्तो ये ये धर्मास्तद्वत्त्वस्य वा विवक्षया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सत्तात्वसमवेतजातिमान्सत्ताभाववत्समवेतजातिमानयमित्यादिप्र-

मविषयितावच्छेदकसत्तावत्समवेतत्वाद्यादाय सत्तादिसाध्यके जा-
त्यादावतिव्याप्तेः । सत्ताभाववत्समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या तत्पदेन त-
दुपादानासम्भवात् ।

वस्तुतस्त्वेवंविवक्षणेऽसाधारण्यादेरपि तादृशधर्मतया सा-
धारण्यादेरपि तादृशयावद्धर्मवत्त्वाभावादसम्भव एव । न च
स्वनिष्ठतादृशप्रकारतावच्छेदकयावद्धर्मवत्त्वविवक्षणेऽसाधारण्यादि-
वारणं व्याप्यसंशयेत्यादिग्रन्थसङ्गतिश्च सम्भवति । साधारणादि-
रूपसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य संशायकत्वात् । एतेन संश-
यजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणधर्मवत्त्वविवक्षणेऽपि न निस्तारः । धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रकज्ञानस्य स्वनिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहकारेण साध्यसंश-
यजनकत्वं तदुभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेऽपि व्याप्यसंशयस्येत्यादि-
ग्रन्थासङ्गतिदोषसमाधिरेव व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहका-
रिणो धर्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रसि-
द्धेर्व्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गप्रसक्तेः ।

मैवम् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहनिरूपिताया जनकताया अवच्छेदिका
या या धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तत्तदव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं सव्यभिचारत्वम् । साधारण्या-
दिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या तादृशी
प्रकारता सा साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नापि तदवच्छेदकत्वा-
भावान्न व्याप्त्यादावतिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्संशयनिवेशादसाधारण्या-
देरसाधारण्यादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यसंशयस्य च व्याप्य-
त्वाज्ञानस्येव हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवे-
श्यते व्याप्यत्वनिश्चयदशायां तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव संशया-
नुदयसम्भवात् । अतो व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः संशय-
जनकतानवच्छेदकतया व्याप्याभाववत्त्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेऽपि न तत्र
वक्ष्यमाणाया अतिव्याप्तेरप्रसक्तिः । न च व्याप्यसंशयहेतुताया-
मप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वस्यैव निवेशाद्व्याप्यत्वनिश्चयादप्रा-
माण्यशङ्कास्कन्दिताद्व्यापकसंशयापत्तिस्तस्याविरोधित्वादिति व्या-
प्यसंशयत्वेनैव व्यापकसंशयहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । या-
दृशविषये व्याप्यत्वनिश्चयदशायां व्यापकसंशयस्येतरसकलसा-

रणसमवधाने तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव जातस्तत्र उक्तातिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारणव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयाविव्याप्त्यभिप्रायकतयैव तद्ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात् ।

अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्यप्रामाण्यज्ञानत्वम् । तथाच व्याप्याभाववत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंशयस्यापि यथोक्तनिश्चयहेतुत्वात् तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले व्यापत्तेरभावात् । न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशयहेतुता न सम्भवति, तथासति धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयात्तदवच्छेदेन व्यापकवत्तान्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण व्यापकाभावमवगाहमानस्य संशयस्यापत्तेस्तादृशसंशये तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेव तदवच्छेदेन व्यापकवत्तावगाहिसंशयोदयात्तादृशव्यापकवत्तासंशये तादृशव्याप्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमादुक्तापत्त्यप्रसक्तेः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याघटकतया वह्निव्याप्यवानयमिति संशयीयाभावप्रकारतायाः संयोगादिसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव संशयजनकतावच्छेदिकेत्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या न व्याप्यसंशयस्येत्यादेरसंगतिः ।

अथ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्मस्य स्वाप्रयोजकतामते, तत्सम्बन्धस्याप्यप्रयोजकतया तादृशजनकतावच्छेदकीयावत्प्रकारतासु प्रत्येकमवच्छेदकीभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्वनिवेशो अयमात्मा ज्ञानादिरित्यादौ विषयतया आत्मत्वाभावसमानाधिकरणज्ञानवत्ताज्ञानसहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानं तदीयप्रकारतामादाय समवायेन ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तेः । विषयितासम्बन्धेनाभावकोटिसहचरिततद्वत्ताज्ञानीयप्रकारतायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नतया सव्यभिचारिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतान्तर्गतत्वात् इति चेत् ।

त्वांशेऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्यत्वाभाववत्तानिश्चयस्य तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः । एतेन यावत्प्रकारतानिवेशापेक्षया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकारतानां न यावत्त्वेन निवेशः, अपितु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता यावत्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना तासां प्रत्येकावच्छेदकघटकस्य निवेश्यम् । एवं च अयमात्मा ज्ञानादिरित्यादौ नोक्तक्रमेण व्याप्यभिसम्बन्धः विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रकारतानामपि । निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानासम्भवात् । तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाव्याप्तिव्यभिचारासम्भवेन विशेष्यतया यावत्त्वेन निवेशेन ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं च न युक्तमिति पूर्वव्याख्यानासम्भवेऽपि न क्षतिः ।

अथवा व्याप्यत्वज्ञानस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकैककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सद्धेतावतिप्रसङ्गवारणाय यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतापर्यन्तं निवेशनीयम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते नोक्तक्रमेण सद्धेतावतिप्रसङ्गशङ्कावकाशः, तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । एकैककोटिसहचरितत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतो यावत्प्रकारतानिवेशार्थं संशये यत्किञ्चिन्निवेशनं च न कर्तव्यम्, अपि तु व्याप्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुपादेयम् इत्येव व्याप्यसंशयेत्यादिनाऽभिहितम् । न च धर्मैक्यस्य संशयजनकतायां तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वमेकत्र निवेश्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्रत्येकसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं प्रत्येकं निवेश्य कारणताद्वयमेव कल्प्यते । धूमसहचरितवह्निमत्ताज्ञानधूमाभावसहचरितवह्निमत्ताज्ञानयोः परस्परसहकारित्वात् कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात् संशयप्रसङ्गः । धूमसहचरितवह्निमान् तदभावसहचरितवह्निमानिति विशिष्टद्वयादितोऽपि संशयः स्वीक्रियते, तथाच सद्धेतावतिप्रसङ्गवारणाय यावत्प्रकारतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्त्वनिवेशनं नावश्यकमिति वाच्यम् । विभिन्नहेतुत्वे साहचर्यधर्मितावच्छेदकवह्नित्वद्वयस्यापादेध-

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमितिरित्यधिकमित्यादिव्याघातात्, तथा विशिष्टसत्त्वोपलक्षिते सहचारो यत्र गृह्यते तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्मिणि ज्ञानादपि संशयोत्पत्तिरुचितेति चेन्न। उभयोः स्थलयोर्विशेषात्। तथाहि—सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा व्याप्तिग्रहे सामान्यधर्मिनेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिर्निर्युज्यते हेतोः सम्बन्धस्य वा सङ्कोचे व्याप्तेरव्याघातात्। सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा सहचारग्रहे विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु न संशयः—सङ्कोचस्य साधारण्यव्याघातकत्वात्। अत एव वह्नित्वादिना धूमतदभावसाहचर्यग्रहे आर्द्रेन्धनप्रभवत्वाद्युपादिना धर्मिवृत्तित्वज्ञानान्न संशयः, न वा संयोगसामान्येन धूमतदभावसहचरितवह्न्यादेर्महानसानुयोगिकसंयोगेन धर्मिणि ज्ञानात्संशयः, न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्ग इति।

अथ द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ द्रव्यगुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्तेः—विशेष्यांशे साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टेऽपि तत्सत्त्वादिति चेन्न। साध्यतदभावोभयवृत्तितावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात्। यत्किञ्चित्साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वविवक्षणेनातिप्रसङ्गपरिहारात्—विशिष्टसत्त्वस्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकस्योभयवृत्तितावच्छेदकत्वविरहात्। उभयसहचरितवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानस्य संशायकत्वेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः, तथा सति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्धेतुमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात्। उभयसहचरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते यत्र तत्र तदुपलक्षितवत्ताज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वादुभयवृत्तितावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र भानं तत्रोभयसहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति। तादृशहेतुतामादाय

रमत्वकपालत्वादिसाध्यके समवाय (सम्बन्धे)न हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनकेऽतिप्रसङ्ग इति ॥

(गा०) मिश्रमतं दूषयति इदं सविषयकमिति । सविषयकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेनाननुगततया तस्मिन्साध्ये ज्ञानत्वादिकं व्यभिचार्यैवेत्याह आत्मवृत्ति चेति । अप्रामाण्यं भ्रमत्वं न तु प्रमात्वाभावः—तस्य साध्याभावघटितत्वात् । तज्जन्यकोटेश्चेति प्रमात्वभेदेन । तज्ज्ञानस्य—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य । तादृशसंशयाहेतुत्वात्—प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य कथितार्थसंशयहेतुतया अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः । ननु विनापि साधारणधर्मज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयात् साधारणधर्मज्ञानस्य प्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह प्रामाण्यसंशयेति । ज्ञानत्वलक्षणसमानधर्मदर्शनात्—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात्, प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना । एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्—तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानात्, विषये—घटज्ञानादौ, तद्वत्त्वस्य—सविषयकत्वादेः सन्देहः, तादृशधर्मवत्ताज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्ध एवेति भावः । नन्वेवमपि अर्थनिश्चयदशायां तस्यापि साधारणादिधर्मवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसन्देहे सत्यर्थसन्देहः असति तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह अप्रामाण्यशङ्केति । तदपसारणप्रयुक्त—तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभावसंपादकत्वनिबन्धनम् । तथा च प्रयोजकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकानुविधानोपपत्तेर्न सहकारणतासाधकमिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयस्येति । व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसहचरिततया, साधारणधर्मदर्शनविधयैव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशये हेतुः, धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरतायाश्चाप्रयोजकत्वात् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्यं न प्रतिसन्धत्ते तदा धर्मिणि तद्व्याप्यधर्मं संशयानोऽपि न तं सन्दिग्धे इति । दीधितिमते साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसाध्याभावयवृत्तित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् पृथगिति हे-

तुत्वे विशेषणम् । पृथक्कारणतामते, व्याप्तिमादायातिव्याप्तिः प्रागेवोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृशजनकताया निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं निश्चयत्वशून्यावृत्तित्वं वा विशेषणं देयमित्यर्थः । सद्धेतावतिव्याप्तेरस्तत्र साधारण्यादिमत्त्वाभावेनाप्रसक्तेर्हेतुत्वाभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्कायामाह हेत्विति । तेन सम्बन्धेन—सव्यभिचारत्वघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन । जनकतासूचनार्थं—जनकतायां लक्षणघटकतालाभार्थम् । तथाच । तादृशपदोपादानस्वारस्याद्धेतुरूपावच्छिन्ने धर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तादृशरूपधर्मेण सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येव लक्षणं कर्तव्यमिति भावः । समवायेन हेतौ—समवायेन व्याप्ये । एतेनालक्ष्यत्वं सूचितम् । ज्ञानघटादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सव्यभिचारत्वप्रसक्तेरित्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसञ्जकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगेत्यादिना । साध्यसन्देहजनक इति । विषयत्वसंयोगादिघटितसाध्यतदभावसाहचर्यादिप्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं संशयजनकं यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटकत्वेऽपि समवायेन विषयतासंयोगादिघटितकोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्सम्बन्धघटितसहचारविषयकत्वेन संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्यस्यैवावच्छेदकतया तद्वत्तायाः ज्ञानघटादावसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् ।

(वि०) विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

(दी०) विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् लक्षणघटकपदेन तद्वारणात्, मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानं न तथा, न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे-

ऽन्वयं सव्यभिचारित्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्ष एवेति । अनुपसंहारित्वदशायां साध्यतदभावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच पक्ष एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) विप्रतिपत्तिसिद्धयोरित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्थापकपरत्वेऽसङ्गतिः—तद्घटकसाध्यतदभावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं कोट्युपस्थापकत्वात्, प्रत्येकमतथात्वेऽपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्वमित्यपि न स्फुटमिति तद्ग्रन्थमधूरयैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिघटकतत्तत्पदस्येत्यर्थः । तत्तत्पदविषयकप्रत्येकज्ञानयोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालम्बनज्ञानस्य तथात्वात्तद्वाक्यार्थेऽतिव्याप्तिर्भविष्यतीति आशङ्कायां न वा पक्षवृत्तिरिति मूलावतार इति सूचयितुं पूरणसवलितं तदर्थमाह मिलितस्येति । मिलितविषयकस्येत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वेऽपि–कोटिद्वयोपस्थापकत्वेऽपि । तद्वाक्यज्ञाने–शब्दत्वाव्याप्यप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । तथा–कोटिद्वयोपस्थापकम्, तथाच पक्षधर्मतापदोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षधर्मतापदानुपादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदान्नित्यानित्यपदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहात्, लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया एव निवेशादित्याह नचेति । मिलित्वा–एकविषयताश्रयीभूय, द्वयोः पदयोः, जनकत्वं–जनकतावच्छेदकघटकत्वम् । कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्यवसितो-

र्थः । ननु विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसंबन्धेन कोटिद्वयासहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयहेतुत्वे तेषां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमक्षतमेवेत्याह तथात्वेऽपीति । विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रत्येकं तादृशविषयताश्रयत्वेऽपीत्यर्थः । अथ इष्टं सव्यभिचारत्वमिति । तथाच लक्ष्यतया न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वनुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव स्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदभावस्य च सन्दिग्धतया तदन्तर्भावे न हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतौ कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भवादतोऽभिप्रायं व्याचष्टे अनुपसंहारीति । अनुपसंहारितादशायां-पक्षे साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना । यद्रूपविशिष्टपक्षज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणघटकतयोपस्थितत्वात् । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षे एव क्वचित्साध्यस्य क्वचित्तदभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववत्सर्वमित्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयतावच्छेदकीभूतसाहचर्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारितोत्तीर्णदशायां तदुभयसाहचर्यसत्त्वेऽपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः ।

साधारणविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन, तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया असिद्धत्वात्, तथाच साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयस्यासम्भवेऽपि तद्धेतौ संशयात्मकसंशयजनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाहुः, तन्मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति । वस्तुतः-वस्तुगत्या यत्साधारणं तज्ज्ञानेऽपि, तत्र-तद्धेतुतायाम् । अकिञ्चित्करम्-अनवच्छेदकम् । पक्ष एव-पक्षान्तर्भावेनैव । तत्संशयेति । साहचर्यांशे संशयेत्यर्थः । साहचर्यज्ञानात्-साहचर्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् । तथात्वं-सव्यभिचारत्वम् ।

तद्विषयमिति । सव्यभिचारि निश्चयासम्भवे सव्यभिचारज्ञानं सव्यभिचारस्मारकतया तदधिसंशयात्पदार्थस्मरणाद्यनुपपत्तेरिति साधारणपक्षे कोटिद्वयोपस्थापकत्वं न सम्भवति, एवं च संशयसाधारणदृष्टा

दज्ञानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वमेवावच्छेदककोटौ निवेशनीयं तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमेव लाघवात्, संशयात्मकसहचारज्ञानं न हेतुः । एवमनुपसंहारितादृशाया संशयजनकज्ञानसंपादनप्रयासो विफल तादृशज्ञानासत्त्वदशाया साधारणाव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणघटकत्वादित्यादि चिन्ताबीजमूहनीयम् ॥

(चि०) **केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं च एतत्त्वादिरसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तद्ज्ञानं दोषः पुरुषस्य । अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम्, अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः ।**

(दी०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एव 'यत्र स्थिरे धर्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे सङ्कटमिश्रोऽयमिति भ्रमे च घटत्वानिश्चयविषयीभवद्धर्मिप्राप्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तत्राव्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति । अत एवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम् अत एव तस्यानित्यदोषत्वम्, स्वाभाविक(दोष)त्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्रादुष्टत्वेऽतिप्रसङ्गमाह अन्यथेति केचित् ॥

(गा०) केवलान्वयि इत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना । अथ घट एतत्त्वात् इत्यादिस्थले पक्षतादशायां संशयप्रयोजकनिश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वादव्याप्त्यप्रसक्तेस्तयोर्लक्ष्यतयाऽव्याप्तिपरिहारोऽपि न सम्भवति इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वं संपादयति घटमिति । हेतुभूतत्वेति पूर्वं घटत्वग्रह एव तन्मू

लकात् स घट इत्याकारकस्मरणात् तद्धटत्वेनैव तद्धटभेदो गृहीतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिणि पूर्वं घटत्वग्रहस्यानुसरणम् । 'तद्घटभिन्नोऽयमिति' भ्रमपर्यन्तं तद्घटानवस्थाने तादृशो भ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादिनः 'स्थिर' इत्युक्तम् । 'तद्घटभिन्नोऽयमिति' भ्रमदशायां [illegible] त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदंत्वस्य साध्यसहचरितत्वेन 'निश्चितत्वस्यासाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्याह तेनैव दोषाद्घटत्वाग्रह इति । तत्र—इदंत्वावच्छिन्ने । तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमानुधावनं इदंत्वस्य निश्चितसाध्यवद्धर्मिवृत्तित्वज्ञानसम्पादनाय । तथा धर्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्वे एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतद्घटीयसाध्यनिश्चयविषयत्वेनेदंत्वस्येदंत्वेऽसत्त्वमतः केवलतदवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिविधया तद्घटमात्रमुपेक्ष्य तद्घटत्वेन तद्घटमात्रानुसरणम् । तथा सति तादृशभ्रम एव तद्धर्मविशिष्टे धर्मिणि, घटत्वस्य निश्चयइति तन्निष्ठतया, दर्शितसंशयप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिस्तथा इदंत्वविशिष्टे घटसामान्यभेदभ्रमे इदंत्वे विपक्षवृत्तित्वनिश्चयसम्भवादसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति 'प्रतियोगिकोटौ' तत्सामान्यानुधावनम् । इत्यपीति । अव्याप्तिरित्यनुषज्यते । 'यत्र तत्साध्यवृत्तित्वाभावेन-वास्तविकस्य ,साध्यनिश्चयविषयधर्मिवृत्तित्वस्याभावेन । लक्षणायोगादिति । वास्तवसंशयप्रयोजकरूपाभावस्य लक्षणघटकत्वादिति भावः । अत एवासम्भवपरेण पूर्वोक्तिदिनावाः सद्धेतुत्वाभिमतस्य पुरुषदोषतया परामर्शो सङ्कीर्णस्तथा असाधारण्यादेरनिरपेक्षतयानुपपन्नकत्वात् अतस्तत्परामर्शो दृष्टत्वं भव एवेति । पुरुषदोषाधीनं-पुरुषस्य हेतुमति पक्षे च साध्यतदभावानिश्चयसाध्यसाधकज्ञानसमर्थानम् । तद्दोषत्वं-तादृशहेतोरसाधारण्यसाधकत्वरूपदोषत्वं, तस्य—असाधारण्यस्य 'दुष्टभावस्य च, अनित्यदोषत्वं—कदाचिदेव एव हेतोर्दुष्टत्वापादकत्वम् । साधारणदोषत्वं-तादृशदोषविरहदशायामपि हेतोर्दुष्टत्वापादकत्वे । कादाचित्केति । कदाचिदेव हेतोर्दुष्टत्वापादकत्वम् । एतावता यत् असाधारण्यादौ पुरुषदोषाधीनदुष्टत्वव्यवहारनिमित्तमभिप्रायवशं अनुपपत्त्यादिप्रयोजकत्वपादिरायं दूषयति यदर्थति । दोषताप्रयोजकं-निश्चितसाध्यवा

वृत्त्यादिकं हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि—तत्रैवा-
नित्यदोषत्वम् । तत्प्रमा—दोषप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थे इत्यादेः भ्रमप्रमादादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । कैश्चिदि-
त्यस्वरससूचनाय । स च निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य सं-
शयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात् , असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनदोषताया प्रकृतानुपयोगितया मूलाननुगततया च्यात प्रधत्वश्चेदं-
पदेन तत्परामर्शो संदर्भविरोधाच्च ॥

(दी०) परे तु अयं घट इत्यादावव्याप्तिः साध्य-
सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न ह्येकस्य
धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्ष-
मात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति, अयं घट इत्यादि ।
एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चा-
साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तित्वयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम् ,
तथा सति तुल्ययायतया—निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि
तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायाम-
तिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्या-

भावादित्व्याप्तिः, असाधारणप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययो-
रनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न
तु वास्तवं हेतुदोषत्वम् , अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानवि-
षयतामात्रेण नाऽन्तरहेतुदोषत्व इत्याहुः ।

(गा०) तस्य—असाधारणस्य, धर्मस्य—वृत्तिमतः ।
ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वेऽसाधारण्यमेव क-
थं धीजाभावादित्यत आह असाधारण्यं त्विति । अतः—इत्याशङ्का-

तः। ननु अयं घटः पनत्वात् इत्यादेरिव तुल्ययुक्त्या शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सद्धेतुत्वमेव शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिकमपि विरुद्धमेव न त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्वृत्तित्वाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रसिद्धिरत आह एवं चेति। अवृत्तीति वृत्तिमतः साध्यतदभाववदवृत्तत्वासम्भवादिति भावः। ननु पक्षधर्मताज्ञानविरहादिव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव नास्तीति कथं तस्य हेत्वाभासत्वमित्यत आह पक्षवृत्तित्वेति। असद्धेतुतराधीनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वम्। ननु- उभयस्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदा सम्भवः मिथः प्रतिबन्धकत्वात्, न चैवं पक्षधर्मताज्ञानाभावसंपादकतयैव तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहम्, तथासत्यसिद्धावन्तर्भावेन सव्यभिचारप्रभेदस्यानुपपत्तेरत आह तथोभयेति। स्वरूपतो विरोधः परस्पराभावव्याप्यत्वविशेषितयोः, परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वं, तस्य वास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधाविषयकस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः॥

ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्तहेतौ सत्त्वात्कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं वा ऽलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहार इत्यत आह निश्चितेति। साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्मिवृत्तित्वं न साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः। निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य-साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वस्य, तथात्वे-संशयप्रयोजकत्वे, सद्धेतौ-वह्न्याद्यधिकरणवृत्तितया निश्चिते धूमादौ, धर्मिवृत्तित्वग्रहदशापर्यन्तानुधावने संशयजनकज्ञानस्य विशेषणाविषयतया, लक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण। वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावभ्रमो वर्तते तदा हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वाग्रहेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति ध्येयम्। तादृशेति। साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः। तन्त्रं-संशयप्रयोजकरूपघटकम्। जनकतावच्छेदकरूपस्य-जनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया सव्यभिचारप्रतिरोधत्वे, महानसादिवृत्तितादशायामव्याप्ति-तत्कालान्तर्भावेनाव्यभिचारित्वव्यवहारापत्तिः तदानीं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य तत्रा-

ष्टत्वात्, तादृशव्यवहारविषयस्याबाधितत्वादिति भावः। न च
इदं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनक-
तावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत्प्रकृतहेतुतावच्छेदक-
त्वधर्मवत्त्वमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः, साधारणस्थले च तादृशो
धर्मः साध्यतदभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्यापि सन्देहजनकत्वोपगमात्, एवं च द्वा-
दशभावेऽसाधारणस्थले वृत्तित्वनिश्चयदशायां साध्याभाववद्वृत्तित्वविरहेऽपि तद-
वच्छेदकत्वासत्त्वादित्यत्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्तीति
कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम्। एवमपि अनित्यधर्मस्य हेतु-
तावच्छेदकत्वे तदसत्त्वदशायामापत्तितादवस्थ्यात्। विशेषणत्वे-का-
लविशेषावच्छिन्नतया तदानीं व्यभिचारित्वादिव्यवहारविषयत्वे, अ-
व्याप्तिः-तत्कालान्तर्भावेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति तु भावः।
साधारणस्य निर्दोषतया कालविशेषान्तर्भावेण व्यभिचारिव्यवहार-
जनकत्वायोगात्। उपलक्षणत्वे-अत्यन्तायोगव्यवच्छेदानु-
रोधायकतया व्यभिचारपदप्रतिपाद्यत्वे। तादृशरूपावच्छिन्नयोगव्य-
वच्छेदस्य तत्पदार्थत्वोपगम इति यावत्। असाधारण्योत्तीर्णतादृ-
शायाम्-हेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतरनिश्चयदशायाम्। तत्काला-
न्तर्भावेणानिव्याप्तिः-कालान्तरीणासाधारण्यमादाय सव्यभिचार-
व्यवहारापत्तिः।

इदं पुनरिहावधेयम्। शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षतादशा-
यां सव्यभिचारव्यवहारनियामकं यत् पटगगनादिव्यावृत्तत्वरूपम-
साधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्यक्षतमेवेति वि-
शेषणत्वेऽप्येतद्दोषतादवस्थ्यम्। संशयप्रयोजकरूपस्य तथात्वेन न व्य-
भिचारपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववद्वृत्तित्वानिश्चयं सा-
ध्यतदभावव्यावृत्तत्वरूपेणैव विभाजकमुक्तानुगतरूपम्, एवं च
साधारण्यमुपलक्षणमसाधारण्यं च विशेषणमित्यत्राविरोधः। निश्च-
यघटितरूपावच्छिन्नत्वप्रवेशाच्च कालविशेषो निवेशनीय एव।
साध्यतदभावनिश्चयादौ षण्डशाब्दस्वीकारेण अन्वयव्यभिचारसाध्यत-
दभावनिश्चयविषयवृत्तित्वसामान्याभावभिन्नस्यापि तत्कालीनता-
श्रयवृत्तित्वान्यावच्छिन्नाभावस्य लाभः। सव्यभिचारपदस्य नाना-
र्थमिष्टमेवेति चेदुच्यते तदा उपलक्षणत्वेऽपि नोक्तदोषावसर इति।

एवं च निश्चयघटितं साध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वमेव संशयप्रयोजकं तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वात् तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ तत्कोटिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां विपरीतकोटिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजकतया सत्प्रतिपक्षस्थलमिव संशयनिर्वाहः, तथा चायं घट एतत्वादित्यादौ साध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्यत्वशङ्कायां अतस्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुचितता-पर्यार्थः । संशयप्रयोजकरूपं चेदानीमुपलक्षणविधयैव दुष्टताव्यवहारनियामकम् अतो रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायां नाव्याप्तिः साधारणश्च हेतुः सर्वदैव तथेति नातिप्रसङ्गोऽपीति ध्येयम् ।

अदुष्टहेतौ वास्तवासाधारण्यप्रकरणसमत्वाभावादसाधारणप्रकरणसमोऽपीति व्याचष्टे असाधारणेति । भ्रमविषयस्य नव्यमते दोषत्वाभावादनित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे विशेषेति । प्रयोजकत्व-प्रयोजकज्ञानविषयत्वम्, अत एवेत्यनेदंपदार्थस्य सद्धेतोः सर्वदाऽदुष्टत्वस्य भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकताभावमनुपपत्तिकतया तदुपपत्त्यं पूरयति नन्विति । तथाच यत एव सद्धेतुः सर्वदैव तथा न तु कदाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अत एव तत्स्थलीयानुमितिविरोधी यो भ्रमरूपो महानसस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकोऽपि न हेतुदोषः भ्रमदशायां सद्धेतोर्दुष्टत्वे भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादिति मत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमिष्टमेवेति भ्रमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्कायामन्यथेति मूलावतारिताशङ्कोद्धारं स्फुटीकर्तुं चिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्टे अन्यथेति ॥

मूले बाधादिभ्रम इति । पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशायामित्यर्थः । [illegible] बाधादेर्नित्यदोषतायाः सर्वथादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावासम्भवादिति भावः ।

(चि०) न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्या-

सिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेन्न। एतद्ज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमेव। तयोरिति। इदञ्चाभ्युपगमवादेन। वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम्।

यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्ज्ञानस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वासम्भवात् प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति दीधितौ अनवगतेति। एवं च साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यवद्वृत्तितया अनवगतत्वेनेत्यर्थः। तादृशस्थले पक्षत्वदशायां हेतोः साध्यतदभावोभयसहचारस्याज्ञाननिर्णयस्येऽपि कालान्तरीयतन्निर्णयविषयत्वा- स्वयतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतयाऽव्याप्तिपरिहारो न भवत इत्यत आह अभ्युपगमेति। संशयजनकपक्षधर्मताज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः। यथाश्रुतलक्षणे व्याप्त्यादिग्रहदशायां सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानस्य विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गस्यापेव तत्र तादृशज्ञानविरहदशायां चागत्या साधारणस्यापि सव्यभिचारत्वं नोपगन्तव्यमित्यत उपवर्णितेति। यथाव्याख्यातेत्यर्थकम्, अनुमित्यविरोधिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वे स्मृतिविरहात् एतद्ज्ञानेपीत्यादिनोक्तविभाजकधर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वञ्च फलमकिञ्चित्करमित्याशङ्कायामभिप्रायोपवर्णनेन निराकुरुते यद्रूपज्ञानमिति। यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः। तदेव तद्रूपावच्छिन्नमेव।

एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव विभाजकतया साधारण्यादिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिविरोधितया तादृशनियमोपगमेऽपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकत्वानुपपत्तिरिति परास्तम् । साधारणत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः, एवं च एतद्धर्मान्यतम भूतस्य निरुक्तविभाजकतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानपीत्यर्थः । साधारण्यादिप्रत्येकस्येत्यस्य साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यथा-अतादृशरूपावच्छिन्नस्यापि विभाजकत्वे । अतिप्रसङ्ग–अनुमितिकरणीभूतज्ञानविरोधिधर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्ग ॥

मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेष । तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येकधर्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थ । तथैवाय हेतुरिति न स्यात्, दोषत्वाच्चेति चकारासङ्गते । तस्यैव दोषतया उद्भावयितुमुचितत्वात् न तु अनुगतधर्मस्येत्यर्थः । एवं च दोषविधया यादृशो धर्म उद्भाव्यते स एव विभाजक उक्तानुगतधर्मस्य च दोषविधयाऽनुद्भावनीयतया न तथात्वमिति हृदयम् ।

ननु तद्वज्ञानदशायामन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्य तत्तज्ज्ञानीयानुमित्यविरोधितायोजकत्व मणिकृताभिहित न घटते तथा सति सत्प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया बाधादिज्ञानस्यातथात्वापत्तेः, अतः स्वयं तद्बीजमाह—वस्तुतस्त्विति । उपस्थापकत्वादीति । कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादीत्यर्थ । आदिपदात्तथैव निष्कर्षितादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वपरिग्रहः । विरोधिविषयकत्वाभावात्–अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यवत्ताविच्छिन्नाविषयकत्वात् ॥

इदं त्ववधेयम् । मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तरं मानाभावेन निरुक्तधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः एवं च प्रत्येकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे नानुगतधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतासंपादकतया मूलेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभाव कथिते तदनन्तर–ननु प्रत्येकं नानाधर्मज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वकल्पनापेक्षया विरोध्यविषयकायस्यापि अनुगतधर्मज्ञानस्यैकस्य तथात्व विशेषदर्शिना साधार

व्यादिहेतुकानुमितिवारणाय कल्पितुमुचितमित्याशङ्कावलादास्तपरि-जिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतासत्त्व दोषत्वा-दित्यन्तेनाभिहितमिति ॥ एवं-तादृशयुक्ते उत्तरत्रापि-निवेश्यमाणा-नुगतधर्मान्तरेऽपि, अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमिति शम् ।

(चि०) एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधि-सम्बन्धाव्याप्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमु-भयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्-सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभि-चार एव उपाधेश्च न सङ्कर इति यत्तल इति निरस्तम् । एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि बाधकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानवि-षयत्वम् । अव्याप्तिपदमसन्तायांगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नासङ्गः । साध्यवद्वृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । आगमप्र-र्षधूमादिवारणाय सत्यन्तम् । पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्मी । तादृ-शहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदक-रूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरू-पेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यता-घनाममिद्धित्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धसङ्की-र्णसंग्रहः । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरो-धि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसा-मानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्ब-न्धितया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन पापत्रो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति ।

वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयासिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्त तादृशपक्षकतादृशहेतुकग्रहाविरोध्यर्थकम् । अनया च वाचोभङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिषित्सितम्, तेन वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवद्वृत्तित्वादेर्नासंग्रहः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । सपक्षेति सम्पातायातम्, अतएवानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम् । व्यर्थेति । विशेषण-पक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकत्वार्थकत्वे असङ्गति साधारण्यादेरतथात्वादतो व्याचष्टे विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति,-प्रतिबन्धकीभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिविरोधित्वस्य-नियमेनैवोपपत्तौ अव्याप्तिपदमनर्थकमित्याशङ्का निराचिकीर्षुस्तस्य व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावदशायामव्याप्तिवारकतया सार्थकतासम्पादनाय व्याचष्टे अव्याप्तीति । अत्यन्तायोग —प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नोऽभाव । ग्रामसङ्ग इति । तत्सभादौ महानसादिवृत्तित्वदशायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वासत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतदभावस्य तत्रासत्त्वेन तदवच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भाव ॥

न च व्याप्तिपदस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वे शब्दोऽनित्य शब्दत्वादित्यादावसाधारण्योच्छिन्नदशायामतिप्रसङ्ग इत्यत आह साध्यवद्वृत्तित्वेति । नासाधारण्य इति । निश्चयागर्भितस्य साध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेष । तथा च तत्रोक्तस्थले कदाचिदपि असाधारण्यस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भाव । बाधादिवारणाय विशेषणीयस्य पक्षे साध्यग्रहाविरोधित्वस्य लाभाय पक्षपदं व्याचष्टे पक्ष इति । सन्दिग्धसाध्य –सन्दिग्धसाध्यविशिष्ट । धर्मी-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न । विशिष्टहेतो-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने । तद्वृत्तित्वेति,-तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वेत्यर्थकम् । वैशिष्ट्यं च ज्ञानिकम्, तेन बाधादिसङ्करस्थले साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षति । बाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकज्ञानाविरोधित्वाच्च बाधादिकमादाय [illegible]दौ वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिरिति भाव । अत्र च साध्यवद्वृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासङ्ग्रह तज्ज्ञानदशायां हेतौ साध्यविशिष्ट

पक्षवृत्तित्वज्ञानानुदयात् ; एवं साध्यांशे संशयविषयत्वरूपविशेषण-
मत्यर्थकमित्यतस्तत्परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह तथाचेति । पक्षतावच्छे-
दकेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यतानिरूपिता, या साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च तादृशी हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानाविरो-
धित्वस्य लाभादित्यर्थः । तादृशज्ञानाविरोधित्वं न तादृशज्ञानसा-
मान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकत्वं हेतुम-
न्निष्ठसाध्याभावादिरूपव्यभिचारस्यापि पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिना
वृत्तेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकतावत्तादृशविषयितानिरूपकत्वेना-
व्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसङ्गात्, किन्तु तादृशविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तदनवच्छेदकत्वं च तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वम्, तेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभाववत्त्वादिरूपव्यभिचारत्वस्यापि ता-
दृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकपक्षनिष्ठ-
साध्याभाववत्त्वादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । बाधादिनिष्ठानामनु-
मितिविरोधितानवच्छेदकधर्माणां प्रमेयत्वादीनां तादृशविषयितानि-
रूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतावच्छेदकीभूतानु-
मितिविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थत्वान्नातिप्रसङ्गः
तादृशं यत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्र-
तिबध्यं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्मस्तद्वदवच्छिन्नत्वं
वा समुदितार्थः ।

यस्तुतस्तु निरुक्ततादृशज्ञानाविरोधित्वम् अनुमितिविरोधिनि ता-
दृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न
निवेशनीयम्, परन्त्वनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता-
यामेव तादृशज्ञानत्वव्यापकवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात्, बाधादिज्ञा-
ननिरूपितप्रतिबध्यतानां च तादृशसकलज्ञानसाधारण्यतया न ता-
दृशज्ञानत्वव्यापकवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वं
च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् । अग्रेऽपि सर्व-
त्रैवं तादृशादिशा निष्कर्षणीयमिति । अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभि-
चाराभावो निविष्टस्तत्र व्यभिचारोऽप्रसिद्धिमध्ये निवेश्यत इति
ध्येयम् । पक्षसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकासिद्ध्या सत्प्रतिपक्षः । निरास इति ।
तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असिद्धिसंकीर्णो-

ह्रदादौ धूमादिसाधने वह्न्यादिहेतुः । तत्सङ्ग्रह–तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वेपि यथोक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिविशिष्टानुमितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति भावः ।

ननु विरोधोपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अनुमितिविरोधी चेत्यतिप्रसङ्गः । न च विरुद्धो हेतुः साध्यवद्व्यावृत्ततया असाधारण एवेति न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यथोक्तज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधिसाधारण्ये तस्य सव्यभिचारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात्तदवच्छिन्नवतः सव्यभिचारपदार्थत्वे तत्पदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः व्यभिचारलक्षणातिव्याप्तेरवाशक्यपरिहारत्वादत आह विरोधोपीति । फलतः–तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन, प्रतिरोधः–प्रतिरोधतुल्य एव । तथाच पक्षे साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः, तादृशाभावप्रतियोगित्वं च साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं विरुणद्धीति हृदयम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधतया तस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधितयाऽतिव्याप्तिर्दुर्धरैवेति अतस्तन्मताभिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति तदन्यत्वेन वेति । विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः । विरोधि–अनुमितिविरोधि ।

अथैतन्मते किमसाधारण्यम् ? न तावत्पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्–तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं प्रति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् । नापि निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्व–तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रतिबन्धकताविरहेण हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य च तत्साधारण्यविरहात्, । अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्यवद्व्यक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, कथंचित्प्रतिबन्धकत्वे साध्यासामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वरूपस्य तत्रासत्त्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भवात् । नापि पक्षवृत्तित्वाविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्यापि अनुमितौ तज्जनकज्ञाने वाऽविरोधित्वात् । यदि

धर्मिणि प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानसहकृत प्रकृतहेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमनुमितिं प्रतिबध्नाति स्थाणुत्वाभावव्यापकत्वादिमाध्यायमित्यादिज्ञानदशायामपि अयं स्थाणुरिति ज्ञानानुदयात्। धर्मिविशेष्यकतद्धत्ताज्ञानविशिष्टतद्धर्मिकग्राह्याभावव्याप्तिनिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तत्वे तथा, तादृशधर्मस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् सत्यन्तार्थविरहादिति ॥

अत्र कश्चित्तु पक्षवृत्तित्वविशेषित साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यम्, सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रतिबन्धकतायास्तादृशासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषण प्रक्षिप्य न स्साधारण्य प्रकृतलक्षणस्योपपादनीयमित्याहु ।

परेतु हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्य तद्विषयकत्वस्य पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानाव्यवहितकालीनानुमित्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वऽपि पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-तादृशत्वस्य सामान्यलक्षणेऽत्र च लक्षणे विवक्षणीयतया-सामान्यलक्षणस्य, प्रकृतलक्षणविशेषदलस्य च तत्साधारण्यनिर्वाहः। पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृश यत्किञ्चिज्ज्ञान यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्रतिबध्य तादृशधर्मवत्त्वरूपस्य शरीरे निवेशात्। पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयोत्पादप्राक्कालीनेत्तादृशानिश्चयाविरहकालीनहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविषयकनिश्चयस्यापि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतिबध्यतया तद्दलस्याप्येतत्साधारण्योपपत्तिरित्याहुः ॥

वस्तुतो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मताज्ञानकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वस्य स्वव्यापकस्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वंश्पक्ष पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाभयमाच तादृशत्वस्य वा निवेशो वाच्य, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारणस्य तत्मत्ताप्रद्दाविरोधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तः-पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञान

कालीनतद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन स्योपादानासम्भवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः । यथाश्रु क्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिक हेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिवारकतया तत्सा धकत्वात् सामान्यलक्षणस्यापि सङ्गमाच्च । 'अत्र वदन्ती'त्यादिग्र न्थ एकल्पे च, पक्षवृत्ति साध्याभावसहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चयान्य हितोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्त त्वं विशेषलक्षणाक्रान्तत्वं च निर्वहति' इति । साध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् 'साध्यवानित्यनाहार्यज्ञानस्य कदा प्यनुदयात् । 'एतादृशविशेषणप्रक्षेप' मूलकृतं 'सम्मतिमाह' 'यद्व दयतीति ॥

१ "ननु" हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यास्यन्ताभावतदभेदसाध्य निष्ठहेतुसामानाधिकरण्याभावादिसाध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टस धनादिरूपविरोधिविरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्राऽतिव्याप्तिर्दु दैव । यत्र साध्यासामानाधिकरण्यादिविशिष्टसाधनादिरूपविरोधि ज्ञानवत्ता साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थली यव्यभिचारस्यासंग्रह इत्यादि ... विशेष्यत्वादिना ... साधनवृत्तित्वविशिष्टत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत आह हेत्विति । हे तुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिक रण्यप्रकारकज्ञानाविरोध्यर्थकमित्यर्थः । तेन विरोधग्रहदशायामपि रूपान्तरेण साध्ये हेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहोत्पत्तावपि न क्ष ति । न वा अप्रसिद्धहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयासाधारण्यासङ्ग्रहः । सामानाधिकरण्येऽपि साध्यतावच्छे दकावच्छिन्नीयत्वं वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवम्, ... साधारण्यासंग्रहः । आवरुद्धहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणे च द्विशेषणमनुपादेयमेव तेन तत्र ... व्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः ॥

यस्तुनस्तु तादृशसामानाधिकरण्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वस्यैवानुमि तिविरोधित्वस्यानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायां नियमनीयतया धूमवा न्वह्निरित्यादौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धावपि न क्षति

केचित्तु सत्यन्तस्य व्यभिचारहेतौ ...

स्वमेवार्थं वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मत माक्षिपति सम्बन्धपदेति । प्रकृतहेतुसम्बन्धितया 'विरोधिनि' इति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वे इत्यर्थः । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे, द्रव्यं वह्निमद्धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावुद्देश्यायां द्रव्यत्वावच्छिन्नधूमादिविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावादिप्रकारताशालिनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् साध्याभावादिवारणासम्भव इत्यतः प्रकृतेति,—प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थकम् ॥

अथैवं हेत्ववच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन तादृशातिप्रसङ्गवारणेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनादेः साध्याभावनिष्ठसाधनसामानाधिकरण्यादेश्चासङ्ग्रहः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नघटितत्वे सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वम्, तच्च विशेष्यविशेषणभावभेदभिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति वाच्यम् । तथा सति ह्रदो वह्निमान् भावादित्यादौ पक्षाभाववद्वृत्तिरूपबाधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ । असम्भवित्ववद् गगनादिरूपव्याप्यत्वासिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः ।

मैवम् । व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः, अपि तु व्यभिचारिलक्षणस्यैवेति न साध्याभावनिष्ठप्रकृतसाधनसामानाधिकरण्याद्यसङ्ग्रहः हेत्ववच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेः संग्रहे वा क्षतिः ।

अथवा हेतुनिष्ठत्वविशेषिततादृशविरोध्येव व्यभिचारपदार्थः, ग्रन्थविरोधोपदर्शितव्यभिचारस्तु तन्मते व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भवतु तावता क्षतिविरहात् । प्रायश इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयिष्यते । बाधादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । तत्साध्यकहेतुकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबाधादिवारणसम्भवात् साध्यत्वमुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनम् । न चैवं हेतुसम्बन्धितयेत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तदनुपादाने साध्यनिष्ठानुमित्यरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिप्रसङ्गापातात् तस्य तत्साध्य-

कानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेऽपि हेतुनिष्ठावृत्तित्वातिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् । सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् । अत एव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वादेव वारणे सत्यन्तवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणं तु विशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणप्रक्षेपेणैव सम्भवतीति हृदयम् । तत्—बाधादिवारणम् ॥

॥अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्यविरोधितयाऽनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतद्व्याप्यप्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिपरत्वमावश्यकम् । तच्च निष्प्रयोजनकं साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेश्य तद्भिन्नत्वघटितबाधादिव्यभिचारकविशेषणप्रक्षेपे "पक्षतावच्छेदकत्वेन" इत्यादिग्रन्थानुपपत्तेः । इत्यतोऽनुमितौ न साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणं त्वनुपादेयमिति वस्तुतस्त्वित्यादि । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिसाधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः । यथाश्रुते आश्रयासिद्ध्यादिवारणासम्भवादसिद्धसङ्कीर्णव्यभिचारासङ्ग्रहाच्च तत्समस्तार्थं व्याचष्टे साध्येति । प्रथमं ता इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पर्यवसानम् । द्वितीयम् तत्तद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टार्थकम् । ननु वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादिरूपासाधारण्यासङ्ग्रहः तज्ज्ञानस्य साध्यात्मकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्ताग्रहविरोधित्वादत आह अनयेति । अनुमितिकारणीभूतं व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । तथा च पक्षधर्मताज्ञानाविरोधित्वरूपेण परिशेषाद्व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेव लभ्यत इति भावः ॥ ननु एतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावेतद्व्यापकमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावगर्भव्याप्त्योरेकतरोपादानेऽन्यतरासङ्ग्राहकं साध्याव्यभिचरितत्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावरूपव्याप्त्यसिद्धावतिव्याप्तिरुच्यत आह विवेचयिष्यत इति । विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशस्य साध्याप्रसिद्ध्यादिकं वारयिष्यते । विशिष्टसाधनग्रहविरोधी व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भावनीयः । समूहालम्बनात्मकनानाविधव्याप्तिज्ञानमादायात्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भो द्विविधो व्यभिचारः सङ्गृह्येते । व्याप्यत्वाभावो व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते । तस्य यद्यन्तर्भावनीयत्वे विशकलितयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरण्ययोर्ज्ञानमनुपादेयमिति न कस्यचिदपि दोषस्यावकाश इति भावः ।

ननु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्याद्यविरोधितया सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्यानुमितिविरोधित्वात्किन्न सङ्गच्छते। न च विपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्घटितविशिष्टस्यानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। तथासत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि तत्त्वात्तमादायैव लक्षणगमनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणसङ्गमनस्यानुचितत्वात्, विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः विरुद्धोऽयमिमग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत आह सपक्षेतीति। तथाच विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमिति भावः। अतएव—सपक्षवृत्तित्वस्याविवक्षितत्वादेव। मूले एतद्धानेऽपीति दृष्टान्तविधयोक्तम्। तथाऽपि–एतादृशानुगतधर्माज्ञानदशायामिव तज्ज्ञानदशायामपि, अन्यतमत्वकप्रतिबन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वात्–अनुमित्यनुत्पादस्योक्तत्वादित्यर्थः। तथा चानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्योत्पत्तेऽनुमितिरिष्टैव तत्सत्त्वे तत्र यथाऽनुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वान्न तस्य विभाजकत्वमिति भावः।

व्यर्थविशेषणत्वादिति मूले विशेषणपदस्यानुमितिविरोधिव्याप्यरूपविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सद्धेतौ व्यभिचाराद्यो व्याप्ये विशेषणमिति। स्वरूपासिद्ध्यादिहेतोरप्यसाधकतया तत्र व्यभिचारप्रसक्तेरतद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेति भावः॥

(वि०) अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तम्। व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमे हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च।

गगनमनित्यं, शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित्॥

(दी०) साध्याव्याप्यत्व इति। हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं चरमदलार्थश्च दुष्टत्वम्, एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहविरोधिरूपवत्त्वमर्थः। साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यम् तच्च

व्याप्तिद्वयग्रहाविरोधीति हृदयम् । असिद्धिविशेषत्वमिष्टमिति वृत्ति-
मत्त्वग्रहाविरोधि, साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा स्व-
सिद्धिरेव नो चेदिदमेवासाधारण्यं बोध्यम् । साध्यासिद्ध्यादिवा-
रणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यम् । व्यापकसामाना-
धिकरण्यमिह व्याप्यत्वम् तेन च द्वितीयस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव ।

केचित्तु असाधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यतदभाववद्व्या-
वृत्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणाभावात् । वस्तुतो व्याप्यस्य विरु-
द्धस्य वा असाधारणस्य सङ्ग्रहः इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

व्यर्थेति । विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पा-
र्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि-
वे दूषणं यथाश्रुते ॥

(गा०) सद्धेतौ साध्यव्याप्यतया तत्रातिव्याप्त्यप्रसक्तेः हेत्वाभा-
सपदं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्दोषलक्षणासिद्धिविशेषात्मकानु-
रूप्यासिद्धिवारकतया तत्सार्थकीकर्तुं तदर्थमाह हेत्वविति । हेत्वा-
विशेषे व्याप्त्यनिरूपकस्याप्यसाधारणत्वात्तयोः अत एव यथाश्रुतलक्षण-
घटकद्वयविरहादव्याप्तिः, एवं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमदर्थकत्वे-
ऽप्युक्तेरपि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेनासाधारणतया तत्राऽव्या-
प्तिरतः पर्यवसितार्थमाह एवञ्चेति । ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वं सा-
धारण्यं साध्यवदवृत्तित्वमसाधारण्यम् तच्च साध्यव्याप्तिग्रह एव वि-
रोधि न साध्याभावव्याप्तिग्रहेऽपीति कथं त सङ्ग्रहः इत्यत आह सा-
ध्येति । साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तज्ज्ञा-
नं वृत्तिमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य निश्चितेति । तच्चैतादृशं
साधारण्यमसाधारण्यं च । व्याप्तिद्वयेति ॥ साध्यव्याप्तिसाध्याभा-
वव्याप्तीत्यर्थः । साध्यस्य साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपि-
तव्याप्तिग्रहं साध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्य
साधारण्यस्य साध्याभावव्याप्तिग्रहाविरोधित्वम्, एवं साध्याभावव-
द्व्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभा-
वव्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्यासाधारण्यस्यापि तथात्व-

प्रेति भावः । इदमभिप्रायस्य सूचनाय च साध्याभावाभाववत्त्वेन साध्यविषयकतद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव साध्याभावाभाववद्वृत्तित्वघटितस्य साध्याभावे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वघटितस्य वा साध्याभावव्याप्यत्वस्य ग्रहे प्रतिबन्धकतया साध्यतावच्छेदकसाध्यविषयकतद्वृत्तित्वज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वम्, निश्चितसाध्यादिमद्वृत्तित्वज्ञानस्य साध्यादिसामानाधिकरण्यसामान्याभावविषयकतया साध्यादिव्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वमिति च । विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति असिद्धिविशेष इति । स्वरूपासिद्धिविशेष इति । स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वेत्यर्थः । एतच्चालक्षणतात्पर्यम् ।

ननु निश्चयाघटितस्य साध्यवदभाववद्वृत्तित्वस्य वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधितया एतदनन्तर्भावे तस्याधिकहेत्वाभासत्वापत्तिरित्यत आह साध्येति । यद्यपि—यदि वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, वृत्तिमत्त्वग्रहे साध्याभाववद्घटितया तत्सामान्याभावावगाहित्वमेव विरोधि न तु विशिष्टापरविचारमात्ररूपं साध्यवदभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यस्वरसादाहेति । मिश्रमताभिप्रायेणाह नोचेदिति । इदमेव निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमेव । एवकारेण निश्चयघटितस्य व्यवच्छेदः ।

नन्वसाधारण्यादिव्याप्यत्वादिरसाध्यादिमदन्यावृत्तित्वे सति साध्यादिमद्वृत्तित्वं तदा द्वितीयलक्षणाभेदः साध्यवदभाववृत्त्यादित्वस्यापि तद्व्याप्तिमदवृत्तित्वादित्यत आह व्यापकेति । द्वितीयलक्षणस्यापि यथाश्रुतार्थपरत्वे पूर्वव्याप्यासिद्धेरसाधारण्यस्यासाधारण्योरसंग्रह इत्यत आह रीतिरिति । तत्रापि साध्यतदभाववन्निष्ठवृत्तित्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहविरोधिधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयमित्यर्थः ।

उपाध्यायमतमाह केचित्त्विति । असाधारण्याभावकाले प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्यावच्छेदकलक्षणः । तेन यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तदा तल्लक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठासाधारण्याभावावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः ।

अथ शब्दादौ साध्यसन्देहदशायां शब्दत्वादावसाधारण्यव्यवहारप्रयोजकस्य तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूतवदादिवृत्तित्व-

विरहस्य शब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि तत्र सत्त्वात् प्रकृ
हेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । न च तत्काले
साध्यादिनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्क
लादिविरहात् तदानीं तद्घटितासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति
च्यम् । प्रतियोगिकोटिप्रविष्टविशेषणासत्त्वस्याभावीयविशिष्टाभा
प्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यसत्त्वे दण्डविशिष्टपुरुषाभावादि
दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् । यदि च प्र
हेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयक्षण एवासाधारण्याभ
कालेऽस्यनेन विवक्षितमित्युच्यते, तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि
दौ यदा क्वचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति
सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः—तादृशक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्य
निश्चयस्यान्यनाधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसा
धिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा चासाधारण्यघटकसाध्य
निश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य साधारण्यस्य च विरहेणापत्तेरयो
त् । प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षणस्य विवक्षणे
यादृशासाधारण्यघटके यादृशासाधारणस्य हेतोः कदापि नासाध
र्यं तदव्याप्तिः—प्रकृतहेतुनिष्ठस्यासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः ।

मैवम् । तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्तत्कालीनसाध्या
निश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य प्रकृतहेतुनिष्ठाभावाव
च्छेदककाल एवासाधारण्याभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयद
शां कालान्तरावच्छिन्नस्य कालान्तरघटितासाधारण्यस्याभाव
हेतौ सुलभ एव । यादृशासाधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं त
स्य ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतसाध्यकासाधारण्यस्याभावकालः तत्का
ल एवेति न दोषः ।

अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधि
करणत्वविशिष्टविशेष्यकसाध्यतदभावनिश्चयवत्त्वोभयाभाववान् क्ष
ण एवासाधारण्याभावकालेऽस्यनेन विवक्षितः । शब्दोऽनित्यः शब्द
त्वादित्यादौ यदा क्वचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वा न निश्चय
स्तत्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधिकर
णत्वसत्त्वेऽपि साध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयाभावोऽक्षत एवं
तदा न सव्यभिचारित्वप्रसङ्गः ।

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षण एव विवक्षणी-
ः यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं
त्साध्यके तत्स्थलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नो-
ादियमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चित् ।

विशेषणाभावात्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्या-
सिद्धयस्य विशेषणं तदभावात् । संग्रहः—तादृशविशेषणविशिष्ट-
याप्तिद्धयस्याभावत्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वघटितायां उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटितायां व्याप्तेरनुप्रवेशात्
क्षणयोरभेदः । स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावश्च निवे-
ायितुमशक्यः तादृशव्याप्तेः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् सा-
ारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्ध्याऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च
ादृशव्याप्तेरप्रसिद्धत्वेपि तद्घटकपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहि-
ानविरोधितया एव निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिक-
ण्यमिह व्याप्यत्वमित्युक्तत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपरं एवायं
ग्थो न ॥ दोषलक्षणपरोपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचार-
दार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्तावीजं चासाधारण्यशरीरे तत्पुरुषीयनि-
यनिवेशस्यावश्यकतया सामान्यलक्षणस्य तत्पुरुषविशेषनियन्त्र
ापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेतावप्यसाधारणहेता-
वामुकं प्रत्ययं व्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सव्यभि-
ारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि ।

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यासंभवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
र्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचितमित्याशयेन इतरभे-
ानुमानवैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे व्यर्थतेति । विरोधादेरित्या-
ना अवृत्तित्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्ति-
हविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः ।
र्थक्ये-व्यभिचारपदार्थबहिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च
रोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्घावनेक-
विशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानुमापकत्वसंभवादिति भावः । हेत्वा-
भासपदस्यान्यथा व्याख्यानाद्दुष्टहेतुत्वरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणा-
घटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गतिः । एवं गगनमनित्यं श-

ष्वाश्रयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्ति-ग्रहविरोधिदर्शितधर्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तथाव्याप्तिदानमप्यसङ्गत-मित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्क्रमयति प्रथममिति ॥

(चि०) नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्येऽव्याप्तिः-पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः । साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽसिद्धिः-वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तेः । नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमितेरौपाधिकसम्बन्धशून्यत्वम् । · [illegible]पात्वात् । एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम् प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ॥

(दी०) नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वत्वार्थत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्याप्यत्वविरुद्धयोरसाधारणयोः सङ्ग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वम् । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि । विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यम् । पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी यो-ऽनुमितेरौपाधिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य स[illegible]

रभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वम् ।

पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्तादृशोऽभावस्तद्वत्त्वमर्थ इति केचित् ॥

(ना०) एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशंकां व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्व्यावृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वपदार्थः । तावतैव यत्किंचित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोरप्यविरुद्धयोर्नातिव्याप्त्यवकाश इति भावः । सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्विशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यं संभवत्येवेत्याशङ्क्य प्रकृतानुपयोगिस्वरूपकथनपरतां व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह सपक्षेति । व्याप्यविरुद्धयोरिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव । एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोः संग्रह एवेति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यत्र पक्षपदस्य तद्धर्मिमात्रपरत्वे पक्षे साध्यतदभावान्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सिद्ध्यभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टातिरिक्तत्वस्योपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमाद्वा अतिप्रसङ्गवारणसंभवेपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चयदशायामतिप्रसङ्गो दुर्वार एव, सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षताविलक्षणे च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति । सन्दिग्धसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्देहविशिष्टत्वम् । कालान्तरीणसंशयविषयेपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्टभेद उपगम्यते । अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चयदशायां नातिप्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतदभावयोर्न निश्चयो नापि संशयस्तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासाधारणता किन्तु यथार्थं सद्धेतुत्वं विरुद्धत्वं चेति नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतदभाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वार्थकत्वे वह्निमान्धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिसंभवः भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वादतः पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्यादिमद्विशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति धूमेत्यादीति। यथाश्रुते–पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वमित्यर्थे, सप्तमीसमासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना। सप्तमीसमासलभ्ये तादृशार्थे न दूषणमित्यर्थः।

ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिरतो व्याचष्टे पक्षवृत्तीत्यादीति। पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो ग्रहस्तद्विरोधीत्यर्थः। अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानविषयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव समवतीत्यतो व्यासेन लिखनम्। सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यौपयिकपदस्य जनकतार्थत्वं न संभवतीति तद्व्याचष्टे जनकज्ञानविषयस्येति। नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया साध्यवद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वादित्यत आह सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चेति। चस्त्वर्थे। सपक्षत्वं–निश्चितसाध्यवत्त्वम्। पक्षे–पक्षान्तर्भावेण। तस्य–असाधारण्यस्य। तज्ज्ञानविरोधित्व–साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वम्। साध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामानाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः।

अथात्र विरुद्धहेतवो यद्यलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिकमादाय सर्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न।

दुष्टहेतुलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव, उक्तविशेषणोपादानं च दोषलक्षणे विरोधातिव्याप्तिवारणायैव। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारण्यस्येत्यत्र विपक्षपदं संपातायातमेवेत्यवधेयम्।

अत्र च यद्रूपविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः, अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात्। एवं च निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावासंग्रहः। निश्चयांशज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्घटितता

ष्टसाधर्म्यविशिष्टविषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयानिरूपितविषयतावत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे च द्वित्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसमाधानमित्यवधेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सङ्ग्रहाय मिश्रा अन्यथैवैतल्लक्षणं व्याचख्युः तदुपन्यस्यति पक्षवृत्त्यावेति । पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधश्च न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो वह्निमान्महानसत्वात् ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वाद्वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । सपक्षविपक्षवृत्तित्वं तदवृत्तित्वं च पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते इति तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सङ्ग्रहः । एतत्कल्पेऽपि पूर्ववद्विरुद्धः लक्ष्य एव विरोधस्य व्यभिचारसाधारणायैव विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविवक्षणमावश्यकम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तितया तद्वारणासंभवात् । एवं च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यव्याप्तिः । एवं गगने साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिः । सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति गादाधर्यां सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(वि०) उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

(दी०) पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथायथं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभये-

ति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतम् ॥

(गा०) ननु पूर्वपक्षग्रन्थोक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्तप्रणयनमसङ्गतं 'तत्तद्दोषाणां जागरूकत्वा'दित्याशङ्कां निराकरोति पूर्वोक्तेति । यथामतमिति । यद्यन्मतमालम्ब्य यद्यल्लक्षणमभिहितं तत्तन्मते तत्र नाव्याप्तिसम्भावनेत्यर्थः । तत्र साधारण्यस्यासाधारण्यस्य च संशयफलामते प्रथमलक्षणं व्याप्तिग्रहादिविरोधितामते च तादृशविरोधिताघटितलक्षणम् । तेन विरोधित्वघटितलक्षणद्वये विरुद्धे संशयप्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणे नाव्याप्तिः प्रथमलक्षणालक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य वा नातिव्याप्तिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नानां तादृशरूपात्मकलक्षणानाम्, हेत्वाभासतावच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वम् । विभागेनेति । मात्रपदेन दुष्टव्यवहारस्य व्यवच्छेदः, दुष्टव्यवहारनियामकोऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे मानाभावादिति भावः ।

नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानान्नित्यत्वादिसाध्यकान्यतरकोटिद्वयोपस्थापकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानविषयीभूते द्व्यणुकादौ अतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकीर्षुरभिप्रायं वर्णयति सन्देहमित्यादिना प्रकारेण कोट्युपस्थितौ तादृशरूपेण हेतुतावच्छेदः । तादृशधर्मेति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मेत्यर्थः । मात्रपदेन धर्मिविषयकत्वस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथा च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वं लोच्यते द्व्यणुकादौ अणुत्वादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

अथैतन्मते संशयं प्रति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया आधिक्याद्गौरवमिति चेन्न । अन्यमतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तेन रूपेण हेतुताया आधिक्यात् । नन्वग्निहस्त्यादिविशेष्यकज्ञानाद्धस्तिरथाग्निस्मृतेरिव सत्कोटिकस्य घटितधर्मिविशेष्यकज्ञानादपि तत्कोटिस्मृतेर्निर्विवादतया साधारणधर्मविषयकज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितौ

तुताया उभयवादिसिद्धत्वात्तस्याः कोट्युपस्थितौ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षलक्षणोपष्टम्भकमतापेक्षया संशयं प्रति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुतामतमेव सयुक्तिकम् ।

यथास्तु कोट्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि संशये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमफल कोट्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिवेशस्थाने साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यत्वनिवेशनादेव तन्नियमोपपत्तेः स्वतन्त्रकारणताकल्पनापेक्षया क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकगौरवस्यैवोचितत्वात् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया अपि क्लृप्तत्वात्तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेश्यत इति नास्माकमपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, मानसेऽपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये कोट्योरिव धर्मिणोऽपि पदजन्यैवोपस्थितिः कारणमिति पदजन्यत्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये पृथक् कारणताया आवश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्तर्भावे बाधकाभावादिति वाच्यम् । संशये साधारणासाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्भाव्य धर्मिज्ञानत्वेन हेतुतायास्तादृशतादृशधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरं लाघवात् ।

नैवम् । कोट्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्धर्मिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिवेशे धर्मिभेदेन गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताया आनन्त्यापत्तेस्तदपेक्षया धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तत्कोटिसहचरितधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन धर्मिविशेषमन्तर्भाव्य साधारणधर्मवद्धर्मिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरीरेण हेतुत्वस्य च कल्पयितुं युक्तत्वात् । न चोपस्थितिकारणतावच्छेदकशरीरे धर्मिणोऽनन्तर्भावेऽपि कार्यतावच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्मिविषयताघटितत्वात् कोट्युपस्थितेर्धर्मिभेदेन कारणताभेद आवश्यक इति वाच्यम् । संशयत्वशरीरे धर्मिविशेषविषयताया विशेष्यतात्वेन किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैव वा सामान्यतो निवेशनीयतया धर्मिभेदेन कार-

णताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिविशेषणताया आवश्यकत्वादत्र तदुपस्थापकपदानुपादाननिबन्धनं तदनिवेशभ्रमं निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृत-प्रकरणवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया भ्रमम । तथा च साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयितव्यः । वह्निसाहचर्यवह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वेऽपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणीयः । समवायादिघटितसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वह्न्यादिसाध्यकसव्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च तदुभयघटितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो विवक्षणीयः असाधारण्यशरीरेऽपि अभावप्रतियोगितया साध्यादिसङ्गतिः यमिवेश्यात्र तदसंग्रहः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्धत्वादेरूर्द्धत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तिताज्ञानं तथा तद्रूपवत्त्वमेव वाच्यम् । यद्वेति ॥

(गा०) साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटिस्मरणादनुभवात्मककोट्युपस्थितेर्वा संशयोपगमे क्षतिविरहात् । विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वे स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया विलक्षणजनकताश्रयत्वेन निवेशनासंभवादुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वार

एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथाकथंचिदिति। साधारणधर्मज्ञानजन्या तदजन्या चेत्यर्थः। विशेषणज्ञानादिमुद्रया फलस्वरूपकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वमिति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति। नन्वेवं साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यत आह नियामकमिति। नियामकं-तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम्। साधारण्यादीत्यस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः। आदिपदादसाधारण्यपरिग्रहः। अत एव-अनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादेव। धारावाही सन्देहः-अविरलक्रमोत्पन्नसन्देहमित्यादिकम्। साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मककोट्युपस्थितेरेव तथात्वात्। साधारणधर्मविषयकतया विषयककोट्युपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथाविधस्मरणात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतया अविरलजसंशयमित्यादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारणधर्मवद्धर्मिविषयकद्वितीयादिसंशयास्तदग्रिमक्षणेषु संशयान्तरोत्पादे बाधकाभावः। न चास्मन्मतेऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यम्। अवच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिसंशयनिष्ठतादृशज्ञानजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणापेक्षाया आवश्यकत्वादिति भावः। स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानविशिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति धौरत्यमेवोपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां बाधकमित्यवधेयम्॥

धर्मितावच्छेदकेति। धूमवान्पर्वतो वह्निमान्न वेति संशये धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमादिमत्त्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति। धर्मितावच्छेदकपदं फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपरम्। अन्यथा पर्वतत्वादेरुपदर्शितसंशयधर्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवात्। एवं च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकयत्किं-

ञ्चित्संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या तद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकप्रकारता, तन्निरूपितावच्छेदकताश्रयोऽप्यधिकरणधर्मवत्त्वमिति प्राङ्निरुक्तार्थः पर्यवसितः। तेन सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्ध्या यद्रूपपदेन सत्तावत्समवेतत्वमात्रोपादानसंभवेनातिव्याप्तिरिति परास्तम्। वक्तव्य–ध्यादेयम्। एवं च मूलस्थमुभयकोट्युपस्थापकपदं संशायकपरमित्यभिप्रायः। मूलमुपेक्ष्य निष्कृष्टमतं स्वातन्त्र्येणैव तल्लक्षणमिति केचित्।

प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालित्वेन न संशयजनकता पुरुषत्वतदभावसहचरितत्वेन यदा कदाचिज्ज्ञातस्योर्ध्वत्वादेरूर्ध्वत्वादिमात्रेण धर्मिणि ज्ञानादप्ययं पुरुषो न वेति संशयात्, किन्तूद्बुद्धसंस्काराप्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादिप्रकारकस्य च संस्कारज्ञानसाधारणम्, तत्तत्प्रकारकज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्ध्वत्वादिज्ञानात्संशयनिर्वाहः। वैशिष्ट्यं च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। अत एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितात्, अपरधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानान्न संशयः इत्यापत्तिवारणायैव एकविशिष्टापरस्य हेतुता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक्कारणता, एकविशिष्टापरत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयमाप्रम्, पृथक् कारणतामते तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात्संशयापत्तेः। तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्वारतया तादृशहेतुतास्वीकारे ऊर्ध्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्मभेदेन हेतुताया आनन्त्यं स्यादिति वदन्ति॥

तन्मते यथाव्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यादिसन्देहजनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति। ऊर्ध्वत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः। तदानीं–संशयप्राक्काले। यद्रूपेति। यद्रूपावच्छिन्नविषयकविशिष्टत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता त-

रूपत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वम्, यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमिति वा पर्यवसितार्थः ॥

(चिं०) विरुद्धान्यपक्षावृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् ॥

(दी०) ननु असाधारण्यं न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात्, एककोटिव्याप्यस्येव एककोटिमद्व्यावृत्तस्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्प्रतिपक्षे च परामर्शमात्रसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्व्यावृत्तत्वम्, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्व्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति सर्व्वाणि वा साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्चयादतथात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यानिश्चयविनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः नैष दोषो यावद्व्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेषलक्षणस्य, साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कश्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात्, स्याद्वा तदपि तत्पुरुषघटितमसाधारणवत्, साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वानिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि

घटोऽनित्यो घटाद्व्यावृत्तं शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः। अभिहितश्च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति। विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम्, तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परस्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः। पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथाच यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्मिविशेषितत्वान्न तादृशौ। सर्वं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवदित्यादिकञ्च साध्यव्याप्यग्रहाविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहाविरोधि। साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणम्। तेनैवेति। तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना। एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासत्वावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभास)लक्षणानुरोधेनेति।

(गा०) तत्रेत्यादिमूलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपसंशयप्रयोजकरूपमादाय लक्षणसङ्गमनपरः। तत्र यादृशासाधारण्यस्य संशयप्रयोजकत्वं विचारसहं तत्सद्भावसाधारण्यमिति दोषस्य लक्षणान्तरमुपपादयितुं तादृशासाधारण्यं दर्शयति तत्रेत्यादीति। असाधारण्य-संशयप्रयोजकीभूतासाधारण्यपदार्थः। वृत्तिमत इति। तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिरिति भावः। ननु वृत्तिमतो नासाधारण्यमुपगन्तव्यं किन्त्ववृत्तेरेवेति नैतद्दोषावकाश इत्यत आह एककोटीति। व्याप्यस्य-व्याप्यतया गृहीतस्य, व्यावृत्तस्य-तदभाववद्वृत्तित्वेन गृहीतस्य। एतेन एककोटिमद्व्यावृत्तस्यैककोटिव्याप्यतया आवश्यकत्वेऽपि न भेदघटितार्थासङ्गतिः।

तद्वद्वृत्तित्वं च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभाववत्त्वेन तस्यानिवेशादित्यवधेयम् ।

विशेषदर्शनतया विरोधिधर्मदर्शनतया । संशयविरोधित्वादिति । पुरुषत्वाभावाभाववद्वृत्तिशाखादिमानयमित्याकारकदशायामिव पुरुषत्ववृत्तिशाखादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्तद्विशिष्टबुद्धौ तद्वद्वृत्तित्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । तथा च निरुक्तासाधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशासाधारण्यस्य संशयप्रयोजकता । न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तज्जन्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येतज्ज्ञानानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या संशयजननस्य सम्भवादसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यात एव बाधकात्साक्षाद्धेतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्याकिंचित्करत्वादिति तादृशकार्यकारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं व्याख्येयमिति वाच्यम् । किमत्रादिनाऽग्रे निर्विवादस्यासाधारण्यस्य बुद्धेः संशयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात्संशयजनकत्वसम्भवेन गौरवादुक्तरूपेण कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वात् कोटिस्मृतिजनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च तादृशासाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च ।

ननु सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायामिव कोटिद्वयव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्येव तत्कोटिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानस्य संशायकत्वमव्याहतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामर्शप्रामाण्यसंशयेति । तथा च तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमद्वृत्तित्वविशिष्टवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियत इति नैककोटिमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोपपत्तेः । अप्रामाण्य-

ज्ञानानास्कन्दितत्वस्यैव च ज्ञानस्य जनकतया निरुक्तासाधारण्यस्य बुद्धेर्जनकत्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इति भावः। निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमिति। असाधारण्यमित्यनुपपद्यते। येन येन रूपेणेति। यद्यद्रूपं धर्मितावच्छेदकीकृत्येत्यर्थः। तेन तेन रूपेण तद्व्यावृत्तत्वं–तत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वम्। प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्रासाधारण्यसत्त्वाद्धर्मिविशेषनिवेशः। प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणाया निर्धर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयविषयवृत्तित्वहेतोरसाधारण्यानुपपत्तेर्वारणाय घटत्वादिना साध्यादिनिश्चयदशायां रूपान्तरावच्छिन्नघटादिव्यावृत्तत्वज्ञानासंभवापरिवारणाय च धर्मितावच्छेदकनिवेशः। साध्यव्यापकधर्मेण पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवकाशात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्तुं सर्वाणीति। सर्वपदेन सर्वत्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधः केवलान्वयिसर्वत्वावच्छेदेन विधेयविषयक एव जन्यत इति तथाविधबोधस्यैव सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकता। तथा च विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्देहविरोधिनः सर्वाणि साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभावस्येष्टत्वात्साध्यव्याप्यवन्तीति। तथा चैतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यसन्देहस्यानिवृत्तेस्तादृशनिश्चयस्य नासाधारण्यक्षतिकारकत्वमिति भावः। प्रथमपक्षे धर्मितावच्छेदकानिवेशात्सामान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकं विशिष्य संशयानिवर्तकं निश्चयमिव निर्धर्मितावच्छेदकतया अप्रसक्तसाध्यनिवर्तकताकनिश्चयमादायापि दोषप्रदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वाणि वेति। साध्यवत्त्वावच्छिन्नसर्वत्वविधेयकस्य साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषयकस्यापि सम्भवात्सर्वसाध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधावनम्। तादृशज्ञानस्य वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वानवगाहितया तत्सत्त्वे न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्तकमिति तदानीमसाधारण्यमक्षतमेवेति भावः। आदिपदात् शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनिश्चयपरिग्रहः। साध्यादीत्यादिपदात्साध्याभावपरिग्रहः। अतथात्वं असाधारण्याभावः। द्वितीयपक्षे तत्तद्व्यक्तित्वरूपधर्मितावच्छेदक-

विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेऽप्य-नवकाशात्तत्र दोषान्तरमाह द्वितीये त्विति । विशिष्य धर्मिता-वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवत्तानिश्चयं विना पक्षप्र-वृत्तिहेतौ साध्यवद्वृत्तित्वघटितव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवतीत्य-भिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथवा विशिष्य विशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशायामप्येतद्दोषस्य सम्भवा-धारस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणम् । विशेषलक्षणस्येति । विशेषणादित्यग्रिमेणान्वयः । वैशिष्ट्य च सा-मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यम् । तदविशेषितस्यैव लक्ष्य संशय-प्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह साधारण्येति । एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारणसंग्रहाय । वैशि-ष्ट्यं विशेषणताविशेष्यविशेष्यतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बो-ध्यम् । कश्चिदपीति । व्याप्तिग्रहशून्यपुरुष प्रत्यपीत्यर्थः ।

नतु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावः तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह तथात्वेति । तदपि—सामान्य-व्यभिचारत्वमपि । तत्तत्पुरुषघटितमिति । तथाचासाधारण इव साधारणेऽपि पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिर्धूमादौ साध्ये वह्न्यादिरमुकं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनाप्यपरि-योगादिति भावः । यथाश्रुतैतत्कल्पे प्रथमपक्षीयप्रथमदोषमप्याह साध्यादीति । आदिपदात्साध्याभावपरिग्रहः ।

नतु तदानीमसाधारण्याभावेऽपि तद्भ्रमादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति शङ्कानिराचिकीर्षया तद्भ्रमाभावमप्युपपादयति नहीति । त-दानीं-पक्षे साध्यसन्देहदशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवत्तासंशयस्या-प्यौचित्यावर्जितत्वात्तद्व्याप्यवद्वृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादिति भावः । एतेन उक्तस्थल लक्षणाव्याप्तिवत् असाधारण्यनिश्चयरूपकारणाभा-वेन संशयानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । उक्तविवक्षायामेतद्दोषानवका-शात्साधारणे पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कदाचिदि-ष्टापत्तेः सम्भवाद्दोषान्तरमाह अभिहितं चेति । परेत्वित्यादिना अयं घट एतत्त्वादित्यादिपूर्वपक्षीयपङ्क्तिव्याख्यानावसर इति शेषः । न संशयप्रयोजकमिति । तथाच तदादायासाधारण्ये न लक्षण-

संशयासम्भवः । ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमत आह किन्त्विति । तत्सहचरितेति । साध्यतदभावसहचरितेत्यर्थः । एतादृशासाधारण्यस्य च न हेतुदोषतासम्भवः सद्धेतुसाधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकताविरहत्वेन दोषसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वाभावादिति भावः । ननु व्याप्यविरुद्धसाधारणधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संशयापत्तिरित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति । व्याप्यत्वादिग्रहशून्यकाले व्याप्यादिदर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तस्यैव निश्चितयोरिति । व्याप्यत्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्भिन्नरूपज्ञानात्संशय इष्ट एवेति भावः ।

विरुद्धान्वयस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारण्यासंग्रहः, विरोधपदार्थे साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निवेश्य तदन्यत्वेनानुमितिविरोधिविशेषणेऽपि साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणासम्भव इत्यत आह विशेष्येति । साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विवृतः । यथाश्रुतमूलतो धर्मिविशेषणताया एव लाभाद्यत इति । तात्पर्यबलत इत्यर्थः । विरोधिविशेषणम्—अनुमितिविरोधिविशेषणम् । अवृत्तित्वं परस्परासामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनुपपद्यते । पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तित्वस्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रहप्रसङ्गः, हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षातिप्रसङ्गवारणमशक्यमेवेति पूर्वपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसाध्यव्याप्यवृत्तित्वमिति, दलद्वयेन व्याप्तिग्रहविरोधिधर्मवत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपासाधारण्यस्य संग्रहः, विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे च गौरवमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण बाधादिकं वारयितुमुक्तदलद्वयनिष्कर्षार्थमाह तथाचेति । यद्धर्मीति । सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः । समूहालम्बनात्मकस्योदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतयोदासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि तद्विपरीतविषयकस-

मृहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदद्वयम् । हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य व्यभिचारनिर्णयस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्ध्या असंभवः स्यादिति प्रथमं कालीनान्तं निश्चयविशेषणम् । निर्धर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिश्चयकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्दोषतादवस्थ्यमतो हेतुमत्ताज्ञाने सधर्मितावच्छेदककत्वविशेषणम् । अनुमितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि शब्दत्वमित्यादिज्ञानदशायामपि नित्य इत्यादिज्ञानोत्पत्त्यविवादादिति साधारण्याप्रसिद्धितः समानधर्मितावच्छेदकान्तमनुमितिविशेषणम् । तथा च ह्रदत्वादिधर्मितावच्छेदककनित्यत्वादिविशिष्टबुद्धौ शब्दत्वादिधर्मिकनित्यत्वादिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वीयव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयविशिष्टस्य तद्धर्मितावच्छेदककशब्दत्वादिमत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वविरोधाविरोधस्य भावे विनिगमनाविरहेण शब्दत्वादिमत्ताज्ञानविशिष्टस्य तथाविधव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुमत्ताज्ञानसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वं तथाविधासाधारण्यनिश्चयस्याक्षतमेवेत्यसाधारण्यसङ्ग्रहः । अनुमितिपदं साध्यव्याप्यो हेतुः साध्यवांश्च पक्ष इत्येतादृशसमूहालम्बनानुमितिं प्रति, तेन साधारण्यज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तदसङ्ग्रहः ।

एतेनानुमितिविरोधित्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वम् तत्र चावच्छेदकत्वं प्रागुक्तयुक्त्या अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेव विवक्षणीयम्, एवं च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानविषयस्य निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन नासाधारण्यस्य दूषणतोपपद्यते पक्षवृत्तित्वविशेषितस्य तस्य च बाधादिवद्धर्मिविशेषघटितमूर्तिकतया नियतपक्षधर्मिकानुमितिविरोधित्वमेव न तु यत्र यत्र हेतुमत्त्वं ज्ञायते तत्तद्धर्मिकानुमितिसामान्यविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति परास्तम् ।

१ यत्तु-हेतुमत्ताज्ञानमनिवेश्य तत्तद्धेतुधर्मिकसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदकं च धर्मिविशेषाविषयकत्वाघटितं तत्तद्धेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमितित्वमतः शब्दत्वं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगीति निश्चयसत्त्वे समानधर्मितावच्छेदककशब्दत्वनिश्चयस्य चासत्त्वे नित्यत्वानुमितेर्नानुपपत्तिः तदानीं हेत्वन्तरज्ञानेनैवानुमितिजननात्तस्याश्च शब्दत्वधर्मिकताहशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिबध्यत्वात्, एवं च पक्षवृत्तित्वाविशेषितं निरुक्तरूपमेवासाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपदस्य प्रकृतहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यानतिरिक्तवृत्तिधर्मरूपावच्छेदकत्वघटितस्यापि तत्र सत्त्वेन तत्संग्रहात्मकत्वेरिति समाधानम्-तन्न मनोज्ञं विज्ञानाम्। शब्दत्वादिधर्मिकताहशप्रतियोगित्वनिश्चयस्य शब्दत्वादिहेतुमत्ताधीजन्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं ताहशनिश्चयसहकृतशब्दत्वादिनिश्चयदशायां तत्समानधर्मितावच्छेदकताकशब्दत्वोभयाव्याप्तेरन्यहेतुकताहशानुमित्यापत्तेश्च दुर्वारत्वात्। न चान्यहेतुकापि समानधर्मितावच्छेदकतद्धेतुमत्ताज्ञानकालीनानुमितिः तद्धेतुमत्ताज्ञानजन्यैवेति न तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम्। ज्ञाप्यत्वाविनयविशिष्टहेतुप्रकारताशालिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्यलिङ्गकपरामर्शघटितसामग्र्या तत्तद्धर्मिकताहशनिश्चयाभावस्यानन्तर्भावेन तद्बलादापत्तेः कथामात्रेण वारयितुमशक्यत्वाच्च। एतेन समानधर्मितावच्छेदककतद्धेतुमत्ताज्ञानानन्तरोत्पत्तिकत्वमिवेशोऽपि न निस्तार इत्यलमत्याग्रहेण।

१ एतच्चये पक्षवृत्तित्वाविशेषितहेतुनिष्ठसाध्यामावीयान्वयव्यतिरेक्यसाधारण्यमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यवधेयम्। तथा-निरुक्तानुमितिसामान्यविरोधि, धर्मिविशेषितत्वात्-धर्मिविशेषघटितत्वात्।

२ न ताहशौ-न ताहशानुमितिसामान्यविरोधिनौ।

३ नन्वेवमपि सर्वमाकाशवत्प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरोधयोरव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये क्वचिदप्याकाशाद्यनुमितेरनुदयादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेऽपि प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्वादिति अत आह सर्वमिति। इत्यादिकम्-इत्याकारकज्ञानाविषयबाधादिकम्।

प्रमाविरोधिपदद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वपरतया इत्यादिकमित्यस्य इत्याकारकज्ञानमित्येवार्थः । सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति । साध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्यवत्त्वघटितत्वादिति शेषः । तथा चाविरोध्यन्तेनैव तद्वारणमिति भावः । निर्द्धर्मितावच्छेदककस्य ज्ञानस्य बाधाद्यप्रतिबध्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य,साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतया तदविरोधित्वमुक्तबाधव्रक्षणमेवेत्याशयेनाह अनुमितीति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितिविरोधित्वान्न सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधित्वान्न तत्संग्रहः । उक्तबाधादेश्च सर्वहेतुकानुमितिविरोधित्वात्तद्ग्रहणमिति भावः । यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठनित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यज्ञानमन्यलिङ्गकानुमितावपि तत्समानधर्मिकशब्दत्वादिमत्ताज्ञानविशिष्टं तत्प्रतिबन्धकमिति प्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोध्येवासाधारण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशिष्ट्यानिवेशितज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकत्वघटितविरोधिताया एवात्र निवेशनीयतया तादृशविरोधितान्यत्वमसाधारण्यसाधारणमेव ।

इदं त्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्यासमानधर्मितावच्छेदकानुमितिविरोधित्वे मानाभावः तादृशज्ञानकाले इदमपि सर्वान्तर्गतमित्यादिज्ञानसत्त्व एव इदमाकाशाभाववदित्याद्यनुमित्युदयात्तच्च तादृशज्ञानस्यैव ग्राह्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनविधया तादृशानुमित्यभावनिर्वाहकत्वात्तथात्वे तादृशबाधबुद्धेर्निरुक्तानुमितिसामान्यविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिशङ्केति ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मितावच्छेदककबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण ग्राह्याभावावगाहिबुद्धेरप्रतिबन्धकतया ग्राह्याभावांशे तद्धर्मितावच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव तन्त्रम्, तथा च ग्राह्याभावे तत्तद्धर्मव्यापकतानिश्चयस्य तद्धर्मावच्छिन्नांशे ग्राह्याभावप्रकारकस्यापि तत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदकताकग्रहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्तद्धर्मव्यापकता च तद्धर्मसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविशेषाभावग्रहस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र तत्सामान्याभावग्रहस्यापि तथात्वानुभवात् । सर्वमाकाशाभाववदिति बुद्धेश्चाकाशाभावे वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं विषयः, स एव बाधः तादृशानुमितिः

सामान्यविरोधी चेति।

मूलस्थेन तेनेत्यनेन संशायकप्रयोजकयोर्विभाजकीभूतसपक्षवृत्ति-त्वविपक्षव्यावृत्तत्वघटितसाधारण्यासाधारण्योः परामर्शेऽप्रकृतिः सपक्षवृत्तित्वादेरज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया तद्घटितस्य हेत्वाभासताविरहादिति तस्यानुमितिविरोधितया प्रकारान्तरविपक्षवृत्तित्वादिज्ञानस्य परामर्शकतामाह तेनेति। विपक्षवृत्तित्वादिनाऽप्रकारेण [illegible]त्वात् प्रकारान्तरेणाभावानुमितिविरोधित्वेत्युक्तम्। अनुमितिविरोधित्वावच्छिन्नस्यानुमित्यविरोधित्वात्तदवच्छेदकस्य विपक्षवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नपरत्वमावश्यकमिति, तदाभाव विपक्षवृत्तित्वादिनेति। विपक्षवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नेनेत्यर्थः। तथैवैवकारस्य विभाजकधर्मस्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वेऽप्यसङ्गतिः साधारणप्रकारीभूतविपक्षवृत्तित्वादेरननुगतधर्मप्रकारेण विभाजकत्वात्। एवं प्रत्येकमेवेत्येवकारस्यापि विभाजकधर्मस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं नोपपद्यते इति अनुमितिविरोधित्वादिरूपाननुगतकविभाजकतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्व-, हेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदपरतया एवकारद्वयं व्याचष्टे एवकारेणेति। प्रथमैवकारेणेत्यर्थः। व्यवच्छेद्य-प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वव्यवच्छेद्यतया प्रतिपाद्य, हेत्वाभासस्येति पूरणम्। एवं च प्रत्येकमेवेति मूलस्य विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकमात्रवृत्तिरूपावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः। तेनासाधारण्यस्येत्यादिमूलस्यानुमितिविरोधिताघटितलक्षणं परित्यज्य लक्षणान्तरकरणेनासाधारण्यस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया संशायकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिरित्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः—सप्रमाणसंशयप्रयोजक[illegible]कसाध्यतदभावसहचरिताभावनियतस्वरूपासाधारण्यस्य सद्धेतुसाधारणतया युक्तदोषत्वासम्भवदोषेणैवानुमितिविरोधिताघटितलक्षणस्यावतरितत्वात्।

(चि०) यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्। तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः। न चैवमधिपक्षे विभागव्याघातः, स्वरूपसतामनुगतरूपे॥ अ-

पाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात्। न चैवं साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तद्ज्ञापकत्वयान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम् स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात्।

(टी०) तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरन्यथा पुनरव्याप्तिरेव। साध्याभावज्ञापकत्वेन–साक्षात्साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन।

(गा०) तेनेत्यस्य संशायकताघटितलक्षणपरित्यागपूर्वकापरलक्षणप्रणयनस्यासाधारणसङ्ग्रहप्रयोजकतार्थकत्वं साध्यतदभावोपस्थापकतये यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वमपि न साधु। असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैवासाधारण्यतया तस्य व्याप्तिग्रहाविरोधितया विरुद्धादिसंकीर्णासाधारणानुरोधेन व्याप्तिग्रहविरोधितापरतया द्वितीयस्य व्याप्यत्वासिद्धिलक्षणस्य तत्राव्याप्तेरापादकत्वादतस्तत्परं मध्यमलक्षणमात्रपरतया व्याचष्टे तेनेति। असाधारणस्य संशायकतापक्षे प्रथमलक्षणस्यैव साधुता न तु मध्यमस्य संशयप्रयोजकत्वं निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वादेरनुमित्यविरोधित्वादित्युपदर्शितासङ्गतिभयेन साध्यतदभावोपस्थापकतयेत्यस्य संशायकतयेत्यर्थं परित्यज्यार्थान्तरमाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति। इतरलक्षणयोस्तन्मतेऽसाधारणाव्याप्तिसत्त्वे पर्वोपदर्शितसङ्गतेरुपष्टम्भकतां स्पष्टीकर्तुं तत्पूरयति अन्यथा पुनरिति। इतरलक्षणयोरित्यस्यार्थः। अव्याप्तिरेवेति। सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्ष इत्यनुषज्यते। यथाश्रुतं साध्याभावज्ञापकत्वं न बाधसाधारणमतस्तदर्थं व्याचष्टे साध्याभावेति। व्यभिचारादिव्याप्रवृत्तस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकताघटितस्य विरोधित्वस्य विरोधितासामान्य साक्षादिति॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां
गादाधर्यां सव्यभिचारनिरूपणम्।

साधारणप्रकरणम् ।

(दि०) तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्वृत्तित्वम् । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चाव्याप्तेः। अत एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम्, नापि निखिलसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगामित्वमपि । अनुपसंहार्यो व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैव हि दोषत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं फलतोऽन्तर्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम्, तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्ये नातिप्रसङ्गः, न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न । दूषकतामयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्ते । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदक लक्षणान्तरेऽपि विशेषण व्यर्थमिति ॥

(दी०) सर्वमनित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् । अत एव तावग्रेऽन्तर्भावयिष्यति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्यवद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य्य इति । साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह सपक्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इत्यस्य विरुद्धस्य-अनुपसंहार्य्यस्य-असिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेदत्वादित्यर्थः ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं द्विविधमनुपसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेः । स्वमते साधारणत्वाव्याप्तिप्रदर्शनासङ्गतेराह सम्प्रदायमिति । तन्मते निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तेरेव साधारणतया उक्तहेत्वोरनुपसंहार्य्यत्वासाधारणत्वदशायामलक्ष्यत्वमेवेति भावः । ननु मणिकारमते वास्तवसाध्याभाववद्वृत्तेरेव साधारणत्वमित्येव कुतोऽवधारितमित्यत आहात एवेति । स्वमते तस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे-सिद्धान्तग्रन्थे । निश्चितसाध्यवत्स्वप्नवृत्तित्वमित्यत्र तत्पदस्य प्रक्रान्तनिश्चितसाध्यवत्पदार्थपरामर्शकत्वे साध्यसंशयविषयीभूतपक्षे सपक्षे च वर्त्तमाने तद्धेतावतिप्रसङ्ग इत्यतस्तस्य साध्यवन्मात्रपरतां स्पष्टयितुं व्याचष्टे निश्चित इति । साध्यादिमत्तया निश्चित इत्यर्थः । एतच्च साध्यवद्भिन्नेष्वप्येवेति, अन्यथा निश्चितसाध्यवतीति समासेन लिखनस्य परित्यागे बीजाभावात् । न चानुपसंहार्य्यसाधारणयोरतिव्याप्तिः साध्यवति तद्विशेषणेनैव वारणात् साध्यवद्भिन्ने तस्य विशेषणस्याप्रयोजकमिति वाच्यम् । साध्यवदन्यत्वसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् स्वरूपसन्निश्चयघटितस्यैव दोषत्वमित्यभिप्रायेण तदुपादानात् साध्यवति तद्विशेषणोपादानं च-शब्दोऽनित्य शब्दत्वाकाशान्यतरत्वादित्यादेरनवगतसाध्यसहचरितत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचरितत्वया विरुद्धत्वमेव न तु साधारणत्वमिति-मताभिप्रायेण तद्वारणाय । उभयत्र विकल्पेन तादृशविशेषणं प्रक्षिप्य लक्षणद्वयं करणीयमित्यभिप्रायेण समासोपेक्षणमिति पुनरयुक्तम् । तथासति सपक्षविपक्षग-

साध्यरूपाभिमलक्षणे सपक्षत्वविपक्षत्वोभयशरीरे निश्चयांशपरित्याग एव पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात्, सपक्षत्वमात्रस्य च तद्गर्भतया निराकरणासंगतेः ।

मूले इत्येवोद्भाव्यत इत्यत्र इतीत्यनन्तरं विपक्षवृत्तित्वमिति पूरणीयम् । अयोगोलकेनानैकान्तिको वह्निरित्यत्र साध्यवदन्यावृत्तित्वम् अनैकान्तिकपदार्थः । तत्रैव च तृतीयान्तार्थायोगोलकनिरूपितत्वादेरन्वयो बोध्यः । ननु तन्मात्रोद्भावनात् वादिनिवृत्तिरिति न तन्मात्रं दोष इत्याशंकां निराकरोति तत एवेति । एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति न त्विति । सपक्षगतत्वमपीति । उद्भाव्यत इत्यनुषज्यते । अनुपसंहार्य्ये सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वविरहात् सपक्षगतत्वमात्रस्य न सद्भावशंकता अतः सपक्षगतत्वनिश्चितत्वरूपसाध्यवद्वृत्तिविशेषणयोरन्यतरसार्थकपदापरत्वमनुपसंहार्य्य इति मूलस्य स्फुटयितुं निश्चयाघटितसाध्यवदन्यवृत्तित्वस्य साधारण्यमाह दीधितौ साध्यवदन्येति । तथापि—अनुपसंहार्येपि । न निश्चयगर्भमिति । न निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपमपि तु साध्यवद्वृत्तित्वरूपमेवेत्यर्थः । नाभेद इति । न निश्चितसाध्यवदित्याद्युक्तलक्षणाभेद इत्यर्थः । घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वादित्यादेरस्य केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाभावेनानुपसंहारित्वाभावादित्यनुपसंहार्य्यस्येति मूलासङ्गतिमाशङ्क्याभ्यन्तरा पूरयति इत्यस्य विरुद्धस्येति । विरुद्धत्व व्याख्यानवगतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मते अनुपसंहार्यस्य विशिष्यानभिधानात् कस्येत्याकाङ्क्षायामाह असिद्धस्येति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेरित्यर्थः । विरुद्धस्येत्यस्य विरुद्धसामान्यपरत्वे दर्शिताद्वित्वरूपविरुद्धहेतोः पृथगुपादानानुपपत्तिरतोऽस्य गौरश्वत्वादित्यादिसर्वथादिसिद्धविरुद्धपरतया तद्व्याचष्टे विरुद्धान्तरस्येति । तादृशद्वित्वरूपविरुद्धस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवद्वृत्तित्वरूपसमुदायविशेषणेन विरुद्धान्तरस्य च पक्षान्यत्वमनन्तर्भाव्यापि साध्यवद्वृत्तित्वविशेषणेन व्यावृत्तिरिति प्रदर्शनाय भेदेनोपादानमिति भावः ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं नानुपसंहारित्वं किन्त्वप्रतीतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारत्वमिति मते कथितद्वित्वमनुपसंहार्य्यंवेति तन्मतमालम्ब्य यथाश्रुतमूलमुपपादयतो मतमाहान्यपत इति । साध्य-

पक्षवृत्तित्वांशव्यावर्त्यस्य विरुद्धस्येव पक्षान्यवृत्तित्वांशव्यावर्त्यस्य सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्याप्युपादानीयत्वादनुपसंहार्यविशेषस्योपादानं निर्बीजमित्यस्वरससूचनाय कश्चिदिति ॥

(चि०) उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्, तन्मात्रस्य दूषकत्वात्। विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम्, अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः। उपाधेरसङ्कर एव। सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उन्नायितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

इति साधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) विपक्षेति। अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम्। अनुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूल एव स्फुटतरमभिधानात्, न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात्। न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात्, हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात्, साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिशाब्दज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च।

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमन्यथा पक्ष एव साध्यसन्देहेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति। यदाहुः—'नहि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार' इति।

तन्न। व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशयायोगात्, तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्ट-

त्वात्–हेतुमत्साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधविरोधयोरनवतारेऽपि पक्ष एव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयोजका गीयन्ते । एवं वह्निर्धूमाद्व्यापकत्वेत्यादयः शक्तिसाधका अपि । अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्तानिर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात्, पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षसङ्गाच्च ।

१० (गा०) सिद्धान्तलक्षणेऽपि विपक्षपदस्य निश्चितसाध्याभाववदर्थकताभ्रमं निराकरोति भवेति । निश्चयांशानिवेशं मूलस्यापि सम्मतिमादर्शयति अनुपदमेवेति । स्फुटत्वमभिधानात्–वाहनवसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साधारण्यरूपतास्फुटीकरणात् । न तु निश्चयगर्भविपक्षाय संभवदुक्तिकमपीति शेषः । तज्ज्ञानस्य–निश्चयांशाज्ञानस्य, अप्रतिबन्धकत्वात्–व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात्, व्याप्तेर्निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वाघटितत्वादिति भावः ।

ननु निश्चयांशाज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि स्वरूपसत्साध्याभावनिश्चयविषयधर्मिवृत्तित्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशधर्मिवृत्तित्वं साधारण्यरूपं दूषणमासीं भवेत् । न च निश्चयघटितस्य विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया न हेत्वाभासतेति वाच्यम् । मणिकारोक्तदोषसामान्यलक्षणस्य यथाश्रुतार्थपरतया अनेनैव परित्यागात्, तत्परित्यागे कथञ्चिद्वासाधारण्यस्यापि सम्भवात् ।

(वस्तुतस्तु साध्याभावनिश्चयविषयीभूतायोगोलकादिधर्मिवृत्तित्वस्यायोगोलकादिवृत्तितात्वेनैव रूपेण दोषता तद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानस्यायोगोलकादिधर्मिकसाध्याभावनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्, तथाच साध्याभावनिश्चयविषयवृत्तित्वत्वेन ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः, तेन रूपेण दोषत्वानुपगमात् । [illegible] वायगोलकादिवृत्तितादृशज्ञानस्योक्तनिश्चयांशविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकताशून्यतादृशानिश्चयविशिष्टज्ञान साधारणतया नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमि

न तस्य हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यस्य यस्य यादृशप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वं तत्तद्वदवच्छेदकविशिष्टस्य यादृशविषयकनिश्चयत्वस्य तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया सामान्यलक्षणस्योक्तसाधारण्यसम्भवात् । (बाधादिप्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यग्रहाभाव एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदक- प्रसिद्ध इति ।) न चैवं तुल्ययुक्त्या हेतुमत्ताज्ञानविषयधर्मिवृत्तिसाध्याभावादिकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।

अथैवं महानसादौ वह्न्यभावभ्रमदशायां ह्रदादौ धूमादिभ्रमदशायां च तादृशभ्रमविषये धूमवह्न्यभावादेर्वृत्तेर्वह्न्यादिसाधकधूमादेः साधारण्यं स्यादिति चेत्तदपीष्टमेव । न चैवं साधारण्यस्य नित्यदोषताप्रवादविरोधः, उक्तरूपेण साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टविषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयस्य चाप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन नित्यदोषतया तदविरोधात् । सद्धेतुनिष्ठसाध्याभावभ्रमविषयवृत्तित्वादिरूपस्य च तस्यानित्यदोषताया एवोपगमात् । न चैवं सद्धेतौ पक्षतावच्छेदकादिभ्रमविषयवृत्तिसाध्याभावादिकमपि बाधः स्यादविशेषादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकप्रमाविषयस्यैव दोषत्वोपगमात् तादृशस्य साध्याभावादिविषयकप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकांशे भ्रमत्वनियमात्, प्रकृते च ज्ञानद्वयस्यापि मिलितस्य प्रतिबन्धकतया एकज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि प्रमात्मकापरज्ञानविषयस्यापि दोषतासम्भवात् । अत एव सद्धेतौ पक्षवृत्तिसाध्याभावव्याप्यत्वासिद्धावपि पक्षवृत्तित्वेन भ्रमविषयनिष्ठसाध्याभावव्याप्यत्वादेः सत्प्रतिपक्षतया तस्यानित्यदोषत्वम्, मिलितयोः समानधर्मिकसाध्याभाववत्ताग्रहहेतुमत्ताग्रहयोरिव मिलितयोरेकधर्मिकसाध्याभावव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरनुमितौ विरोधित्वात् तदुभयैकतरप्रमारूपैकज्ञानविषयस्य विशिष्टस्य दोषत्वे बाधकाभावात् । न चैवं विरोधिव्याप्त्यादेरसाधारणतादृशायामपि सद्धेतौ दुष्टत्वापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानद्वयस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र प्रतिबन्धकीभूतज्ञानावच्छिन्नस्यैव विषयस्य दोषत्वादिति । न च ज्ञानान्तराविशिष्टस्य यादृशविशिष्टज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्- दोषसामान्यल-

क्षणाक्रान्तत्वमिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायाः एव निवेशनीयत्वात् । एकदेशातिव्याप्तेर्यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति विवक्षयैव वारणात् । न च नित्यदोषस्य बाधादेः सर्वदा दोषतया तदनिर्धारणभयेन प्रतिबन्धकज्ञानाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य सामान्यलक्षणे दुर्निवेशतयाऽनित्यानामपि दोषाणां सर्वदा दोषतापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । यादृशज्ञानान्तराविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्ट एतादृशविशिष्टान्यतमविषयताविरहविशिष्टत्वे सति यादृशविशिष्टनिरूपितविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक तादृशविशिष्टत्वस्य सामान्यलक्षणतया नित्यदोषे च विशेष्यीभूतनिरुक्तविषयताविरहेण तादृशज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टयादृशविषयताविरहस्य सर्वदैव सत्त्वेन अनित्यदोषे च प्रतिबन्धकज्ञानदशायामेव तादृशक्षणरूपविशेषणविरहेण तादृशविरहस्य सत्त्वेन साभिप्रत्वात् । विशिष्टाभावप्रविष्टक्षणे निरुक्तज्ञानयोरेकतराधिकरणत्वमात्रस्य निवेशे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादौ वह्न्यभावादिभ्रमशून्यतादशायामपि धूमादौ महानसादिवृत्तित्वज्ञानमादाय व्यभिचारित्वापत्तिः, प्रतिहेतौ विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकतरमात्रसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिरिति विशिष्टाभावप्रतियोगिकोटौ एकज्ञानसहितापरज्ञानाधिकरणक्षणनिवेशः । एवं च सङ्केतोऽधिकरणे साध्याभावस्य भ्रमसत्त्वेऽपि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वज्ञानाभावदशायां न तस्य सव्यभिचारत्वमपि तूभयज्ञानदशायामेवेति मिश्रानुयायिनामाशङ्कां निराकर्तुं साधारण्यस्थले ज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतां खण्डयति न चेति । न चेत्यर्थः । रूपान्तरेणेति । द्रव्य धूमाभाववत् अयोगोलकं वह्निमदित्याद्यवधानेऽपि वह्निर्धूमव्याप्य इति ज्ञानोत्पत्तेरित्यर्थः तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावनिश्चयसहिततद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकमित्युक्तौ नायं दोष इति शक्यते न चैकेनेति । गौरवादिति विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षयेत्यादिः । ननु ज्ञानद्वयकालेऽपि फलानुत्पत्त्या तदन्यतराभाव दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमकिञ्चित्करमेवानन्यगतिकत्वादित्यत आह हे-

[illegible]

वच्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य हेत्ववभानेन व्याप्तिज्ञानोत्पादे बाधकाभावादित्यर्थः । तथाच तदानीं व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्यैवासिद्धतया गुरुरूपेण प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः । दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकत्वे सर्ववादिसिद्धप्रतिबन्धकताकस्य ग्राह्याविरोधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यासंग्रह इत्याह साध्याभावेति । अप्रतिबन्धकत्वापातादिति । साध्याभावग्रहस्य तदानीन्तनस्य निर्द्धर्मितावच्छेदकतया साध्यज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षादिबलात् साध्याभावधर्मितावच्छेदकतया अयोगोलकत्वादेरपि भानसम्भवात् शाब्दाद्युदाहरणम् । न च साध्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिता या स्वसमानकालीनज्ञानीयप्रकारता तदाश्रयधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमादुक्तज्ञानसंग्रह, साध्याभावे धर्मितावच्छेदकस्यैव साध्याभाववत्त्वस्यापि नियतप्रकारत्वसम्भवादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावग्रहकालीनस्य द्रव्यवृत्तिर्हेतुरित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापातात् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावावगाहिज्ञानस्य निवेशे न निस्तारः निर्द्धर्मितावच्छेदकसाध्याभावज्ञानकालीनज्ञानस्य तु संग्रहात् ।

विपक्षत्व निश्चितसाध्याभाववत्त्वमेव निश्चयांशज्ञानस्याविरोधित्वेपि न क्षतिः । तदुपादितसाध्याभावग्रहीतृत्वस्यैव दोषत्वोपगमात् । साध्याभावे निश्चितत्वाभिधानस्य 'व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्दशा एव निश्चयापेक्षेति' इत्येतत्प्रदर्शनमात्रार्थत्वादेवं च साधारण्यस्य नानियतदोषत्वप्रसक्तिरपीति मिश्राणां द्वितीयं मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । साध्याभावांशे निश्चयरूपमिति ।

अथात्र किं निश्चयत्वम्? न सामान्यतः साध्याभावसंशयान्यसाध्याभावज्ञानत्वम्, महानसं धूमवन्नवा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्येतादृशज्ञानासंग्रहात् । नापि—हेत्वधिकरणप्रकारीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावसंशयान्यज्ञानत्वम् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशात् वह्निमान् पर्वतो धूमवांश्च वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानसंग्रह, तस्य तादृशायोगोलकत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयान्यत्वादिति—निर्दोषम् । साध्याभावांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकस्य 'साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरिति ज्ञानस्याप्रग्रहात्—तेन हे

त्यधिकरणांशे साध्याभावमात्रस्य प्रकारत्वात् तदवच्छिन्नविशेष्यताकसाध्याभावसंशयस्याप्रसिद्धेः, यत्किञ्चिद्व्यनिवेशेनाननुगमाच्चेति ।

अत्राहुः—आधेयताविशेषणतापन्नस्य अधिकरणस्य या संशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितसाध्याभावप्रकारताशालित्वं साधकत्वम्, संशयत्वनिरूपिका च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता, तदन्यत्वं च साध्याभाववद्विधूम इत्यादिज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतानवच्छिन्नविशेष्यताया अक्षतमेव, संशये च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता, अतो निश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां तदन्यत्वमेव । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

शेषांशे-आधेयत्वांशे, संशयसाधारण-निश्चयत्वविशेषणानवच्छिन्नम्, अन्यथा-साध्याभावांशे निश्चयत्वानिवेशे, सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेः-पक्षांशे साध्याभावसंशयात्मकपक्षवृत्तित्वावगाहिव्यभिचारज्ञानादनुमितिमात्रोच्छेदापत्तेः । साध्याभावसंशयविषयहेतुमत्ताज्ञानस्याविरोधित्वे प्राचीनसंवादमाह न हि पक्ष इत्यादिना । पक्ष सन्दिग्धसाध्यकप्रकृतधर्मिणि, पक्षसमे-सन्दिग्धसाध्यकधर्म्यन्तरे, व्यभिचारो-व्यभिचारसंशयः । प्रतिबन्धक इति शेषः । व्याप्तिनिश्चये हेतुमति पक्षादौ साध्याभावसंशयानवतारदशायां निश्चितायां व्याप्तिस्मरणे व्यभिचारसंशयायोगात् इति । पक्ष साध्यवान्न वा, पक्षवृत्तिर्हेतुरिति विशृङ्खलाकारकज्ञानं न विरोधि विरोधितावच्छेदकरूपाप्रकारकत्वात्, किन्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानमेव, तच्च व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यमिति तस्योत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः ।

यत्र व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनादिदशायामेव क्वचन हेतुमति साध्याभावसंशय आसीत्तत्र तन्मते, पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयेन पक्षे हेतुदर्शनदशायां व्याप्तिस्मरणासम्भवात्पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंशयसत्त्वात् प्रत्यक्षतन्निश्चयस्यासम्भवादनुमितिर्न स्यादित्यत्र प्राप्तिमाह तदनिश्चयदशायां त्विति । पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयेऽपि पक्षे साध्यसन्देहदशायामनुकूलतर्काचनात् तु व्याप्तिनिश्चय सम्भवति अनुकूलतर्कस्य विशेषदर्शनवत् संशयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वादत आह ।

नुकूलत्वकाऽस्फूर्ताविति । अस्फूर्तिरनवतारः । अवगाहितयैतत्पर्यवका-
रेण निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः । तथा-
च साध्याभावांशे संशयात्मकमपि व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
भावः । संशयापादकादिपदत्वादित्यन्तद्वयस्यात्रैव हेतुत्वं बोध्यम् । अत
एव–साध्याभावांशे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वादेव । पक्ष इत्यादि । शब्दा नित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्म-
धर्मिन्यायाव इत्यर्थः । साध्यप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि–विप्रतिपत्तिदशायां
शब्दादौ अनित्यत्वसद्व्याप्तिविशिष्टयोरनिश्चयेऽपि, अप्रयोजका–नित्य-
त्वाद्यसाधका, शीतलत्वादिकेऽपीति शेषः । दाहानुकूलेत्यादय 'दाहानु-
कूलातिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाद्दृष्टविशेषवदित्यादय
इत्यर्थः । भर्जनकपालस्थवह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय सिद्धसाधनवार-
णाय दाहानुकूलेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय सिद्धसाधनवारणायाति-
रिक्तेति । उद्भूतस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । अन्यथा-
तादृशव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे, पक्षातिरिक्ते–साध्यसंशय-
विषये, सर्वत्र–हेतुमति, साध्यवत्ताऽनवधारणात्–क्वापि हेतुमति साध्या-
भावानिश्चयेन व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् । एतेन द्वितीयानुमाने वह्नि-
रूपपक्षातिरिक्ते करतलानलसंयोगादौ दण्डादौ च दाहानुकूला-
तीन्द्रियधर्मानिश्चयेऽपि न दोषः । पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना–पर्वतहे-
तोन्यतरत्वस्य तदुभयविशेष्यकप्रमाविषयत्वादिना, सर्वत्र–पर्वते वह्नि-
मान् धूमादित्यादिस्थलेऽपि, सत्प्रतिपक्षप्रसंगात्–अनुमितिमात्रविरोध-
प्रसङ्ग इ । तादृशान्यतरत्वादेर्गमकत्वे कथञ्चिदपि वन्ध्यादेरनि-
श्चयेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकभावादित्यासत्त्वात् सुगमत्वादि-
ति भावः । एतच्च सर्वं प्रत्यक्षानिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व-
मतेनाभिहितम्, अन्यथा पुनर्ग्राह्यान्तराविशिष्टबुद्धौ ग्राह्याभावज्ञानस्ये-
वाऽव्यभिचारबुद्धावपि व्यभिचारग्रहस्यापि निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कता निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशये निश्च-
यत्वावच्छिन्नस्यापरप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् संशयानन्तरं
संशयोदयाज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भ-
वात् । निश्चयत्वं च पूर्वांश इव साध्याभावांशेऽपि निवेश्यम्, अधिक-
रणवृत्तित्वांशे निश्चयात्मकस्य अधिकरणांशे साध्याभावरूपविशेषण-
संशयस्यापि विशिष्टसंशयसमानशीलतया विशिष्टाभावसंशयाविरो-

धित्वात्। एवमप्यनुकूलतर्कविरहिणामुक्तानुमानानामप्रयोजकत्वमुपपद्यत एव व्यभिचारसहायसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयोत्पत्त्यसम्भवात्। निश्चयत्वघटकविपरीतकोट्यप्रकारकत्वे विपरीतकोटिमानप्रयोजकाभावस्य प्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कस्य, च विपरीतज्ञानविरोधिनस्तत्प्रयोजकसामग्रीविघटनेनैव व्याप्तिनिश्चयोपयोगितेत्यवधेयम्॥

(दी०) अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोर्नैकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः। साध्यवत्त्वाज्ञानमतिरिक्तज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभावत्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशाभाववत्त्वपागित्यादिर्ध्यासंग्रह इति चेत्।

अत्र वदन्ति—प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन विभजनान्नासंग्रहः। अविरोधिन इत्यनेन साध्याप्रसिद्ध्यादीनां निरासः, यदि, पुनरत्यन्तान्योन्याऽभावयोरेकतरगर्भव्यभिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्त्योऽनुगमनीयाः। प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्यान्यतमाहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यम्। साध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्त्ये प्रसिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव। विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकम्। शेषं पूर्ववत्।

(दी०) साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्त्वाज्ञानविरोधित्वेनानुगमय्य तत्र

हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा वक्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिरूपविरोधित्वात्साधारणः । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति । व्याप्तिग्रहकारणसहचारग्रहसहचार्यभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि कश्चित् ॥

इति साधारणदीधितिः ।

(गा०) पक्षोपादाने–पक्षमात्रवृत्तिसाध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्यादेः साधारण्यलक्षणत्वे, अन्यतराव्याप्ति–साध्यवदन्यावृत्तित्वादाव्याप्तिः । एतच्चान्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयस्यैवानुमितिप्रयोजकतामते अन्यथा । पक्षाभावघटितव्याप्तेरेव तथात्वे अपराभावघटितव्यभिचारस्य व्यभिचारोन्नायकतयैव विरोधितया हेत्वाभासतावि-रहात् । साध्यवत्ताज्ञानेति । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वेन साध्यवत्तदन्यान्योन्याभावावनुगमय्य तादृशविशिष्टवद्वृत्तित्व साधारण्यमित्युक्तावपीत्यर्थः । तादृशाभाववत्त्वस्य–साध्यवत्तदन्यान्योन्याभाववत्त्वस्य । पक्षसधर्मत्वमात्रप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतामते, अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिज्ञाने हेतुमति साध्याभाव इत्यादिज्ञानस्यासमानप्रकारकत्वेनाविरोधितया तद्विषयस्यानुमितौ तज्जनकज्ञाने च साक्षादविरोधितया हेत्वाभासत्वाभावेन साधारण्यरूपतानुपपत्तेः । साध्यतद्वदादीसाध्यतावच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नादौ । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकतदवच्छिन्नपरिग्रहः । प्रतियोगित्वादेरित्यादिना तदवच्छेदकत्वपरिग्रहः ।

प्रकृतेति । विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यनिश्चयनिष्ठविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणीभूतान्ययत्या

सिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्य-
र्थः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतयथाविधनिश्चयत्वविशिष्ट-
स्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति यावत् । अन्वयव्याप्तिनिवेशात् व्य-
तिरेकव्याप्तिग्रहावरोधिन्यनुपसंहारित्वे नातिव्याप्तिः । अन्वयव्याप्ति-
स्वव्यापकसामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिणि तदप्रसिद्धावपि तद्-
घटकपदार्थानां परस्परोपस्थापनगर्भस्य निवेशात् नानुपपत्तिः ।
असमानप्रकारकहेत्वादिधर्मिकसाध्याभावसामानाधिकरण्यादिज्ञा-
नमपि तादृशव्याप्तिधीविरोध्येवेति न तदसङ्ग्रहः । तस्य, तद्विरो-
धित्वे व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्याभावसामानाधिकरण्याद्यवगा-
हिसमूहालम्बनज्ञानाविरोधित्वमेव निवेशनीयम् । तादृशव्याप्तिग्रहत्वस्य
व्यभिचारधीप्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहेऽपि न
क्षतिः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वात् । सा-
ध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतादावपि ता-
दृशमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् अतः साध्याप्रसिद्ध्यादेर्ग्रहस्य वि-
शिष्टसाध्यग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्याविरो-
ध्यन्तव्याप्यवर्त्तनानुपपत्तिः । शेषं पूर्ववत् । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामित्या-
दिना साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविशेषस्य साधनाप्र-
सिद्धेः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिभेदस्य साध्यसाध-
नयोः परस्परसामानाधिकरण्यस्य विरोधात्मकस्यासाधारण्यरूप-
स्य वा पारम्यं । विशिष्य तदुपादानस्य यथायथं साध्याप्रसिद्ध्या-
दिवारणप्रयोजनकत्वं बोध्यम् । धूमवान् धूमाभाववद्वृत्तिवह्नेरित्यादौ
धूमाभाववद्वृत्तित्वादिकमसिद्धिरेव न तु साधारण्यमतो न तद-
सङ्ग्रहः क्षतिमावहति । साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवगाहिसमूहालम्बन-
व्याप्तिग्रहनिवेशापत्तौ साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमनुप-
संहारित्वे साध्यादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिग्रहाविरोधित्वविशे-
षणं प्रक्षिप्य वारणीयम् । अन्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वमिति ।
यादृशाभावस्वगाहित्वे मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वे मानाभावादिति
भावः । सामानाधिकरण्यघटितत्वेन—अनुमितिजनकतावच्छेद-
कीभूतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्र-
कारतासाधकरणसाधारणधर्मेण । अन्वयव्याप्तेः—ऽन्वयव्याप्तिप्रकारता-
मर्यादयाऽत्यन्ताभावघटकव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामाना-

धिकरण्यतत्तदभावघटितव्यभिचाराभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारता इति यावत् । अनुगमनीया--प्रतिबध्यग्रहविशेषणतया निवेशनीया । अतो नेकाभावघटितव्याप्त्युपादानेऽन्यघटितव्यभिचारसद्भावस्यावकाश इति शेषः । यथाश्रुतग्रन्थलभ्यो विषयानुगमो नोपादेयः गौरवाद्व्यभिचारिणि हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपविशिष्टव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च ।

ननूक्तरूपेण नानाविधव्याप्तिविषयतानामनुगमेऽसम्भव । पकाभावघटितव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया अन्याभावघटितव्याप्तिकाले असत्त्वेन कस्या अपि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया निरुक्तप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यानवगाहिव्यापकत्वादिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतया सामानाधिकरण्यविषयताया स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकतानाश्रयत्वेन तादृशप्रकारताशालिग्रहत्वे अनतिरिक्तवृत्तितारूपायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । यदि च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकताघटितसाध्यसामानाधिकरण्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नानुमितिकारणतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयिताकत्वं विवक्ष्यते, तदा पक्षधर्मत्वविषयत्वावच्छिन्नधीविरोधिन्यां स्वरूपासिद्धावतिव्याप्तिः । हेतुपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयताबहिर्भूतत्वस्य जनकतावच्छेदकविषयतायां निवेशे प्रयासाधिक्यमित्येतत्कल्पं परित्यज्य समूहालम्बनव्याप्तिधीविरोधित्वेन , सकलव्यभिचारान् संगृह्णाति प्रातिस्विकरूपेणेति । तत्तद्व्याप्तित्वेनेत्यर्थः ।, तथाच समूहालम्बनतावच्छिन्नबुद्धौ सकलव्यभिचारधियो विरोधित्वात् सर्वसलक्षणसमन्वय इति भावः । (ननु साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिवारणानुरोधेन विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वमेवास्तु साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वपर्यन्तं व्यर्थम् । विरोधानतिप्रसक्तस्य सामानाधिकरण्याविषयकतादृग्व्यभिचारग्राहिज्ञानोपादाने; नैव सम्भवादित्यत आह साध्येति । तथा चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्य साधारण्यान्तर्गतस्य सद्भावाय सामानाधिकरण्यविषयकज्ञानमेवोपादेयम् । एवं च विरोधातिव्याप्तिवारणायैव तत्पर्यन्तं सार्थकमिति भावः । व्याप्ये प्रसिद्धस्येत्यनेन वह्निव्यापकधूम-

सामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्त्यप्रसिद्ध्या वह्न्यादिनिष्ठतदभावे प्रसिद्धतया नातिव्याप्तेः प्रसक्तिरिति सूचितम्। एतद्विशेष -साधारण्यविशेष। व्याप्यत्वासिद्धिस्तु साध्याप्रसिद्ध्यादिरेवेति भावः।

अथ व्याप्तिश्चेत् साध्याभाववदवृत्तित्वाविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तदा साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नांशेऽव्यभिचारप्रकारकतादृशव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यसामानाधिकरण्यमुभयं चेद् व्याप्तिस्तदा विशिष्टाभावस्य कथं साधारण्यमुररीकृतम्। यदि च विनिगमनाविरहात्साध्याव्यभिचरितत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यमिव साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याव्यभिचरितत्वमपि व्याप्तिरित्युभयसङ्ग्रह इत्युच्यते, तथाप्यनुमितिं प्रति विशिष्टप्रकारकज्ञानस्य गौरवेण हेतुत्वासम्भवादेकत्र द्वयमिति रीत्योभयप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च विशिष्टाभावज्ञानस्य जनकज्ञानाविरोधितया तद्विषयविशिष्टाभावस्य कथं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति चेन्न।

(यतो) विशिष्टाभावपदमुभयाभावपरम्, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणताघटिताव्यभिचारः सामानाधिकरण्यमुभयमेव व्याप्तिः। उभयाभावज्ञानस्य चोभयस्य प्रकारतानिवेश्य उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् (इति) कल्प्यते, तादृशं च ज्ञानमुभयप्रकारकमिव विशिष्टप्रकारकमपीति अनुमितिहेतुम् तद्युगपदुभयविशेषितहेतुविषयकज्ञानं प्रति विरोधितया तदुभयाभावस्य हेत्वाभासत्वं साधारण्यरूपता चेति न काप्यनुपपत्तिः। विशिष्टव्याप्त्युपादाने सामानाधिकरण्यांशनिवेशे प्रयोजनविरहः। व्यापकतांशमात्रोपादानेनैव सकलसाधारण्यसङ्ग्रहसम्भवात्, तथा चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावे नातिव्याप्तिः। साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वपर्यन्तानिवेशेऽपि च नावराधातिव्याप्तिरित्याशयेनाह विशिष्टेति। साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः। आदिपदग्राह्यं साधनतावच्छेदकवैशिष्ट्यं साधनविशेषणं बोध्यम्। वस्तुतः साधनपदमेव साधनतावच्छेदकविशिष्टपरं साध्यपदपूर्वविशिष्टपदार्थस्य साध्यसाधनपदयोर्द्वन्द्वाश्रयण एव साधनान्वयसम्भवात्। तथा च सति द्वन्द्वात्परश्रूयमाणमत्वर्थस्य साध्येनापि समन्वय-

यस्यावश्यकत्वापातात् । न च साध्यवत्त्वमपि ग्रहविशेषणतया विवक्षितम्, साध्यवत्त्वस्य व्यापकत्वाघटकतया साध्यस्यावृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गानवकाशात् निष्प्रयोजनकत्वात् । न चावृत्तिगगनादिवारकवृत्तिमत्त्वमपि व्यापकताघटकमिति मते तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । अनुमितौ वृत्तिमत्त्वघटितव्यापकतावगाहित्वेन हेतुत्वेऽपि प्रकृतलक्षणे तद्घटितव्यापकतां निवेश्य साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वनिवेशस्य 'प्रक्षालनाद्धि' इति न्यायेनायुक्तत्वात् । साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्ध्योः वारणाय साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यनिवेशनम् । व्यापकताघटकसाध्यवत्त्वग्रहविरोधिनः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य वारणाय साधनवत्त्वपर्यन्तानुधावनम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य व्यापकताज्ञानाविरोधित्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविषयकसमूहालम्बनरूपव्यापकताग्रहो विपक्षणीयः । अथवा व्यापकताघटकव्याप्तिधीद्वारानुमितिहेतुः न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिधीस्तथा च साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकमेव व्यभिचारो, न तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं साक्षादनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादिति मतेनायं कल्पः ।

ननु अत्यन्ताभ्योन्याभावगर्भव्यापकतयोरेकोपादानेऽन्यतरगर्भव्यभिचारासङ्ग्रहः एकाभावगर्भव्यापकताबुद्धौ अन्यतरगर्भव्यभिचारज्ञानस्य प्रागभावानवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यत आह दोषं पूर्ववदिति । अनुमित्यौपयिकसाध्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन द्विविधव्यापकत्वप्रकारत्वे अनुगमनीये, प्रातिस्विकरूपेण वा तत्तद्व्यापकताप्रकारकत्व ज्ञाने निवेशनीयमित्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिद्वयमेवानुमित्यौपयिकं न तु व्यापकताघटितमिति मते हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव दोषः । न साध्यतावच्छेदके हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वं परमुखनिरीक्षकत्वात्, तन्मते च उक्तलक्षणे लक्ष्यापरिग्रहोऽलक्ष्यपरिग्रहश्चेति तत्परिस्यत्र । साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वसंग्राहकलक्षणमाह साध्यतद्वतोरिति । साध्याभावव्याप्ये हेतुसामानाधिकरण्यादिवारणाय साध्यभावव्याप्यादिव्यावृत्तेनेति । आदिपदात् साध्याभावावच्छेदकपरिग्रहः । तत्र—तादृशाविरोधिताश्रये, यो हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहः तद्विरोधित्वम् तदभावव्याप्यादिव्यावृत्तत-

ज्ञानविरोधित्वं च तद्वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम्। तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्वत्तानिश्चयाप्रतिबध्यतया तद्विषयव्युदासः। वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्न्यभावे हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय प्रतिबन्धकताविशेषः।

अथ घटाभावादेरपि वह्न्यभाववत्त्वादिना ज्ञानस्य वह्निमत्ताज्ञानविरोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्येऽपि वह्न्यादिसाध्यके व्यभिचारः स्यात्, साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिग्रहविरोधित्वनिवेशे चासम्भवः—धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया साध्याभावो न हेतुसामानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषयताया अप्रसिद्धत्वादिति चेन्न।

फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नांशे हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात्। साध्याभाववत्त्वादेरेव तादृशरूपत्वात्। काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् काञ्चनमयधूमाभावसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः। साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयप्रतिबध्यत्वोक्तौ तत्र विशेष्य। धूमाभावसामानाधिकरण्यासद्ग्रह—धूमत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ काञ्चनमयत्वविषयताया अनिवेशात्। यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानप्रतिबध्यतायाः काञ्चनमयत्वविशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानत्वव्यापकतया उक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारतेत्यत फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिवेशः। यद्यपि धूमत्वादेरपि काञ्चनमयत्वादिविशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकत्वमक्षतमेव—काञ्चनमयधूमवान् धूम इत्याकारकज्ञानस्यापि कदाचिदुत्पादात्, तथापि विशिष्टसाध्यवत्तादिज्ञानधर्मितावच्छेदको यो यो धर्मस्तत्तद्धर्मावच्छिन्न

प्रविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाः तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्गः। हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यवत्ताधीविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यम् न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तेनान्योन्याभावघटितव्यभिचारधियोऽत्यन्ताभावघटितव्यभिचारधियश्च प्रत्येकप्रतिबध्यतायास्तादृशविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेऽपि न क्षतिः। अत एव साधनाप्रसिध्यादावपि। नातिप्रसङ्गः—साध्याभावादिविषयतायास्तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेशात्। हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां च धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यम्, तेन धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्गः।

। साध्याभाववद्व्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवारणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह साध्यवत्तेति। तादृशाभावेति। हेतुसामानाधिकरण्याभाववत्यर्थः। हेत्वाभासत्वेति। क्षोदनेत्यर्थः। विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति साध्याभावेति। अविरोधित्वात्—अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वात्। अत्र च प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमेवाभासत्वम्, न तु बाधादिसाधारणदुष्टदोषानुमितिसाधारणोक्तानुगमकप्रकारघटितं तत्प्रयोजनाभावात्। अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यव्याप्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन, तथा सत्यत्यन्तान्योन्याभावघटितनानाव्याप्तीनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारसङ्कुलासम्भवात्तावद्व्याप्त्यवगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवेऽपि पक्षधर्मत्वाद्यवगाहितायाः प्रयोजनाविरहेण निवेशप्रसक्तेन तादृशाभावग्रहविरोधित्वविशेषणवैयर्थ्याच्च।

नन्वेतन्मते धूमाभाववद्व्याप्यासमानाधिकरणवह्निमान् वह्नेरित्यादौ वह्निनिष्ठधूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्यरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिरित्यत आह विरोधित्वमिति। पूर्वोक्तविधेति। यांश-

एपक्षग्रहाद्यविरोधिज्ञानस्य विषयतयेत्यर्थः।

यत्तु धूमवान् धूमाभावसमानाधिकरणवह्नेरित्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमाद्यभावसामानाधिकरण्यादिविशिष्टवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य धूमाद्यभावेऽनाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयसाधारण्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कया विरोधित्वमित्यादिकमवतार्य निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषे सामान्यलक्षणाव्याप्तिवारकपूर्वोक्तप्रकारानुसरणपरतया तद्व्याख्यानम् ।

तन्न शोभनम्—पूर्वमयाविवेचितरीत्या उत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारादिलक्षणेऽनुसर्तव्या इत्यभिधानेनैव पौनरुक्त्यापातात्, अन्यथा व्यभिचारित्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावस्याव्यभिचाररूपत्वमाविरोधि-वादव्याप्तिरित्याशङ्कां तस्यालक्ष्यतामङ्गीकृत्य परिहरति उपदर्शितेति। व्याप्तिग्रहे सव्यसाधारण्यव्यभिचारधियो विरोधित्वात् ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव लक्षणे प्रवेश्यम् अतो न साधनाप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिस्तेषां निश्चयस्यैव विशिष्टसाधनादिग्रहे विरोधित्वादित्याशयेन विशिष्टसाधनत्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेश्य लक्षणं कुर्वतां मतमाह व्याप्तिग्रहेति । अत्र व्याप्तिग्रहकारणत्वमेवाभावे निवेश्यम्, न तु तादृशासहचारदर्शनसहकारित्वमव्यापकत्वात् । तदभिधानं च सहचारदर्शनस्य यथा व्यापकतात्प्रत्यक्षे स्वातन्त्र्येण कारणता तादृशी या सव्यसाधारणज्ञानाभावकारणता सैवात्र निवेश्या न तु ग्राह्याभावनिश्चयाभावविधया कारणतेति प्रदर्शनाय। व्याप्तिश्च विशिष्यैवोपादेया। मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकतामते एकैकविधव्याप्तिज्ञानं प्रत्यपि नानाविधव्यभिचारधियो, विरोधित्वादित्यवधेयम् । मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधितायामस्वरसात् केचिदित्युक्तम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गादाधर्यां
साधारण्यप्रकरणम् ।

—:०:—

अथानुमानगादाधर्याम्

असाधारणप्रकरणम् ।

(चि०) सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वम्, विपक्षावृत्तेर्वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वम्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सिषाधयिषासत्त्वे असाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, बाधप्रतिरोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञानादनुमितिनियमादिति चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात्, शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः । न च घटोऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः, शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादि सद्धेतुरेव, व्याप्यत्वज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

(दी०) प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति, तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादेर्नीरसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति न वक्ष्यम् । तथापीति । पक्षता—सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

(गा०) ननु चिन्तामणिकारमते सत्प्रतिपक्षस्येवाव्यापकतया ऽसाधारण्यस्य दूषकत्वात् साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यमिति न सर्वेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह, प्राचामिति। साध्याभाववन्न्यूनवृत्तेरिति। पर्वतो वह्निमान् जलत्वादित्यादेरित्यर्थः। तत्रापि घटादिरूपयत्किञ्चिद्विपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वादिति भावः। ननु भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ पार्थिवपरमाणुरूपविपक्षवृत्तित्वादव्याप्तिरिति विपक्षपदस्य वास्तवसाध्याभाववदर्थकत्वाभिमानमूलामाशङ्कां निराकरोति विपक्षत्वस्येति। ननु पृथिवी रूपवती रसादित्यादिक जलादेः नीरसत्वभ्रमदशायामसाधारणमेव सपक्षजलादिव्यावृत्तत्वस्य तदानीं हेतौ ग्रहादिति तत्राव्याप्तिर्वास्तवसपक्षजलादिव्यावृत्तत्वासत्त्वादित्याशङ्कामलक्ष्यतया परिहरति पृथिवीति।

¹ मूले तथापीति। तथापि शब्दे अनित्यत्वानित्यत्वयोः साध्यतायां शब्दत्वस्य सद्धेतुत्वविरुद्धत्वेऽपि। साध्यतदभावेति। हेतुमति पक्षे साध्यानिश्चयेन व्याप्तिग्रहाभावात् सद्धेतावपि तत्र साध्याभावानिर्णयेन साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधस्याग्रहेण विरुद्धहेतावप्यसाधारण्यदोषत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। अन्यथा-तदानीमपि साध्यतदभावान्यतरनिश्चये।

¹ ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः साध्यनिश्चयदशायामपि सिषाधयिषासत्त्वे बाधनिश्चयदशायामपि चाक्षतत्वात् तद्वेलाप्रसङ्ग इत्यत आह दीधितौ पक्षत्वमिति।

(चि०) अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात्। न च संशायकतया दोषत्वं तयोरुभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम्। व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं (१)तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात्।

(दी०) मतं दूषयति अथेत्यादि। व्याप्तीति। तथाच स्वतो दूषणासमर्थत्वादाभासत्वम् उपाधेरिवेति भावः। एवं-

(१) तदभावद्वारेणेति गदाधरभट्टाचार्याभिमत पाठ किन्तूपलब्धचिन्तामणिपुस्तकेषु सर्वत्रायं नोपलभ्यत इति न धृत ॥

र्विपक्षाद्वृत्तित्वञ्च न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि धर्म्यन्तरे तत्सम्भवात्, अन्यथा सतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्वं दोषाय स्यात् ।

अथायं शङ्कितुरभिप्रायः–पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात्, तत्सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन, तत्राद्यस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अत एव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्र पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति ।

मैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्तिमत्त्वाद्यस्य सर्वत्र हेत्वाभासीभवेत्, तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि ॥

(गा०) मणिकारमते विपक्षव्यावृत्तेरसाधारण्याघटकतया तन्मते अथैतयादिना तस्यादूषणोपयोगितानिराकरणमसङ्गतम् इति तद्घटितासाधारण्यघटितप्राचीनमतदूषणपरतया 'तत्सङ्क्रमयात' म क्षमिति । प्राचामित्यादि ॥

– । मूले दोष इति । दोषविधयोद्भाव्य इत्यर्थः । तस्या–विपक्षव्यावृत्तेः अननुगुणत्वात्–प्रकृतसाध्यसिद्ध्यप्रतिकूलोद्भावनकत्वात्, प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेनोपन्यस्तं लिङ्गं व्यतिरेकिमुद्रया प्रकृतसाध्यसाधकमेव स्यात्, तथाच परार्थस्थलेऽपि विपक्षव्यावृत्तत्वसहितं सपक्षव्यावृत्तत्वमनुद्भाव्यत्वेन नासाधारण्यदोष इति भाव ।

केवलसपक्षव्यावृत्तत्व कोटिद्वयानुपस्थापकत्वेन न साध्यसंशायकं किन्तु मिलितमेवेति दोषतया मिलितमेवोद्भाव्यमित्याशङ्कते न चेति । सशायकमसाधारण्य यद्यपि विपक्षव्यावृत्तत्वघटितम्

तथापि तादृशस्य दोषत्वं नोपपद्यते, विरोधिज्ञानविषयस्यैव दोषत्वात्, विपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य चाविरोधित्वादित्याशयेनाह व्याप्तीत्यादि। तदभावद्वारेण—तदभावप्रयोजकज्ञानविषयतया—एवकारेणानुमितितज्जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिविषयत्वव्यवच्छेदः। तद्व्यवच्छेदफलं दीधितिकृदेव स्फुटयति तथा चेति। स्वतो दूषणाक्षमत्वात्—अनुमितौ तत्कारणज्ञाने च साक्षादविरोधित्वात्, नाभासत्वं सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि न हेत्वाभासत्वम्। एतेन विपक्षव्यावृत्तत्वस्य दूषणानुपयोगित्वे तदंशपरित्यागेनैव हेत्वाभासता स्यादित्यायातीति निराकृतम्। एवं च स्वार्थानुमानेऽपि सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमित्यग्रिममूलस्यापि स्वार्थानुमानेऽपि विपक्षव्यावृत्तदूषणानौपयिकत्वात् सपक्षव्यावृत्तत्वस्य, सहचारधीविरोधितया तथात्वेऽपि न हेत्वाभासत्वमित्युक्तमित्यर्थो बोध्यः।

ननु सहचारग्रहविरोधित्वे व्याप्तेः सहचारघटिततया तद्ग्रहेऽपि साक्षाद्विरोधित्वमेव तस्येति न कथं हेत्वाभासत्वमित्याशङ्कां परिहरति एकधर्मीत्याद्युक्तत्वं चेति। निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वाभावेत्यर्थः। सामानाधिकरण्येति। साध्यवद्वृत्तित्वसामान्येत्यर्थः। धर्म्यन्तरे—साध्यवद्व्यक्त्यन्तरमन्तर्भाव्य, तत्सत्त्वात्—साध्यसामानाधिकरण्यग्रहोदयात्। इदमुपलक्षणम्। साध्यवत्त्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तद्धर्मिणमन्तर्भाव्यापि तत्संभवो द्रष्टव्यः। तथा च सपक्षमात्रव्यावृत्तत्वरूपविशेषाभावग्रहस्य प्रत्येकं साध्यसामानाधिकरण्यसामान्यग्रहाविरोधित्वे तादृशविशेषाभावकूटात्मकासाधारण्यग्रहस्यापि तदविरोधित्वात् तस्य सामानाधिकरण्यसामान्यघटितव्याप्तिज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वमिति भावः। अन्यथा—यत्किञ्चिदधिकरणान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽपि दोषत्वे, सतोः—समीचीनयोः साध्यसाधनयोः वह्निधूमयोः, व्यतिरेकित्व—ह्रदावृत्तित्वम्। दोषाय स्यादिति। तस्यापि ह्रदान्तर्भावेन सहचारग्रहविरोधित्वादिति भावः।

संशायकतया विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य दोषत्वं श्राद्दितुः संशायकज्ञानस्यानुमितिं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेतम्, अन्यथा शङ्काया अतितुच्छतापत्तेः, तादृशगूढाभिप्रायमनुद्भाव्य च 'व्याप्तिग्राहक'मित्यादिना तादृशस्य दोषत्वं मणिकारो निराकार्षीदिति

न्यूनताभङ्गाय तादृशाभिप्रायमाशंक्य निराकुरुते यथार्थमित्यादिना । निश्चयश्चेति दृष्टान्तार्थम् । विरोधिसामग्रीत्वेन–विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन, विरोधिनीति लिङ्गविपरीतेनान्वयः । आदिमस्य–संशयस्य, सव्यभिचारस्य–साधारण्येनासाधारण्येन वा विशिष्टस्य, द्वितीयस्य–साध्याभावनिश्चयस्य, प्रतिहेतोः–साध्याभावव्याप्यस्य, परामर्शे–पक्षे परामर्शः, तयोः–तादृशग्रहविषयव्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः, अत एव–व्यभिचारस्य संशायकतया दोषत्वादेव, पक्षवृत्तित्वं विशेषणं यथाश्रुतमेव सम्यगिति शेषः । पक्षावृत्ते: पक्षे साध्यसंशयाप्रयोजकतया पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिलक्षणस्याप्युक्तरीत्या व्यभिचारस्य दूषकतापक्षे यथोपपन्नतादृग्लक्षणत्वेन तत्राव्याप्त्यप्रसञ्जकत्वात् इति भावः । एवं च यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकता पक्षवृत्तित्वे सति तद्रूपवत्त्वं तादृशलक्षणार्थः । साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तु निश्चयत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति न सत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिः । वह्न्यभाववत्तावच्छिन्नवत्ताज्ञानस्यापि निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता न निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति मतो न ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववानित्यादावतिप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । नन्वेवं पक्षवृत्तित्वेन साध्यवद्वृत्तित्वेन चायटितस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य, व्याप्तिज्ञानविरोधितया हेत्वाभासत्वाभिधानोपपत्तिर्व्यभिचारान्तर्भावादित्यत आह साध्याभावेति ।

असिद्धिरेवेति । व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यर्थः । तस्यादिसिद्धत्वात् । यद्यपि परामर्शविरोधित्वं साधारण्यस्यापि साध्याभाववद्वृत्तितायाघटितत्वात् अक्षतमेव, तथापि मेयत्वादिविशिष्टसंसङ्गावातिप्रसङ्गभङ्गाय तादृशविरोध्यन्तराघटितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वान्नातिप्रसङ्गः ।

प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारादिति । निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया संशयानन्तरमसति विशेषदर्शने निश्चयत्वावच्छिन्नापत्तेरयोगादिति भावः । तथा च संशयसामान्या अपि प्रतिबन्धकत्वमसिद्धमिति भावः । संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य दूषयति साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्येति । वह्न्यादिस्यत्यर्थः । ननु तन्मात्रे सामग्रीत्वपर्याप्तिविरहेऽपि प्रतिबन्धकसामग्रीघटकत्वेन तस्य प्रतिबन्धकत्वमव्याहतमेवेत्यत आह सामग्रीत्वेनेति । सामग्र्यन्तर्गततयेत्यर्थः । हेत्वाभासत्वायोगादिति । तद्विषयस्येत्यादिः । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-

त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वमेव हेत्वाभासत्वम् प्रतिबन्धकसामग्रीघटकज्ञानविषयसाधारण्यादिति न तथा विशेषदर्शनादिकालीने अप्रतिबन्धकीभूतज्ञानेऽपि तद्विषयकनिश्चयत्वसत्त्वादिति भावः । अन्यथा-यथाकथञ्चिल्लक्षणं परिष्कृत्य प्रतिबन्धकसामग्रीघटकज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वोपपादने, मेयत्वादिहेतौ साध्यतदभावसहचरितमेयत्ववान् पक्ष इत्यादिज्ञानविषयस्य दोषताया दुष्टत्वात् सर्वत्रेति । तथाच धूमादिहेतौ तस्यादोषत्वेन नेष्टापत्तिसम्भव इति भावः । आभासोऽभविष्यदिति- धूमादिहेतुकानुमितावपि तज्ज्ञानस्य सहायसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । विरोधिज्ञानसामग्रीविधया, यज्ज्ञानं प्रतिबन्धकं तदाभासतामापाद्य विरोधिजिज्ञासासामग्रीविधया प्रतिबन्धकस्य विषये तामापादयति त्वयेति । प्रयोजकत्व-जनकज्ञानविषयत्वम् ॥

(वि०) किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्त्वा निवृत्ते तावदेतदनुद्भाव्यं 'न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम्, असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् । न च व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः, व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ॥

(दी०) एवं विशिष्टस्यानुद्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति । वादिप्रदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात् । तदुद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात्, विभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदुदाहरणस्याभासतासन्दर्शनार्थत्वेन वा, आवश्यकश्च भाषा दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । ननु परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादेव आह स्वार्थेति ।

(गा०) विपक्षव्यावृत्तत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाविरोधित्वेनानुद्भावनीयताया प्रागेव व्यवस्थापितत्वात्, किञ्चेत्यादिग्रन्थस्य तत्परत्वं न घटते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। न च पूर्वं अन्वयिनि दृष्टान्तासम्भवेन न्यूनताया आवश्यकतया न तदुद्भावनं निराकृतमिति न पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवमपि व्यतिरेकिणि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिक्षेपकतया तदुद्भावननिराकरणपौनरुक्त्यस्य दुर्वारत्वादित्यत केवलसपक्षव्यावृत्त्युद्भावननिराकरणपरतया किञ्चेत्यादिमूलमवतारयति एवमिति। एव-उक्तप्रकारेण, विशिष्टस्य-विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टस्य। ननु साधनवैकल्यस्यापि घटादेः विशेषादर्शनदशायामिव विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यसाधनवत्त्वभ्रमादिना दृष्टान्तविधया उपन्यास सम्भवत्येवेति तत्र न्यूनताविरहेणासाधारण्योद्भावनसार्थक्यम्, न च तत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्योद्भावनेनैव वादिनिग्रहसम्भवादसाधारण्यस्य दोषत्वमनावश्यकमिति वाच्यम्, दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यवत एव साधनवैकल्यस्यैवासाधारण्यत्वादित्याशङ्कां निरस्यति वाद्युपदर्शितेति। यावन्निश्चितसाध्यवति साधनवैकल्यमसाधारण्यमेवेति वाद्युपदर्शिततयाऽभिमत एकदेशे साधनवैकल्यस्य यावति साधनवैकल्यानतिरिक्ततया तस्यासाधारण्यत्वनियमासङ्गतेस्तदुद्भावनपर्यन्तमसाधारण्योद्भावनत्वमपि, एव। सपक्षान्तर्भूतत्वेऽपीति। हेतोरिति शेषः। तत्सम्भवात् वाद्युपदर्शितस्य दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यसम्भवात्। नन्वेवं दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं हेत्वाभासबहिर्भूततया क्वापि नोद्भाव्येतेत्यत आह तदुद्भावन इतीति। ननु 'प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर'मित्यादिनिग्रहस्थानविभाजकसूत्रेऽस्यागणनान्न निग्रहस्थानत्वमित्यत आह विभाजकेति। आभासताप्रदर्शनायैव तदुद्भावनमित्यनुषङ्गेनान्वयः। आभासता-बाधितसाधनवत्त्वार्थकता, सा चापार्थकत्वरूपनिग्रहस्थानमिति भावः। ननु यथा घट इत्यादिदृष्टान्तप्रयोगस्य समयबन्धाधीनत्वेनानियतत्वात् यत्र तद्दृष्टान्तोदाहरणं प्रयुक्तं तत्रैवासाधारण्यमुद्भावनीयमित्यत आह आवश्यकश्चेति। तथा च तदप्रयोगे न्यूनत्वमेवेति भावः॥

इति गादाधर्यामसाधारणपूर्वपक्षग्रन्थः॥

(चि०) उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेक एवेति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिपक्षितया वा तदुद्भावनेऽपि लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

इत्यसाधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यत इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नपक्षोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन । एवञ्च पक्षधर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च

साध्याभावस्य साधनायोन्मुखौ मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यम्—व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि तादृशसंशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं शक्यत्वात् । स्वाश्रयमतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पानीयपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकताग्रहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्यातिसुलभत्वाच्च ।

नन्वेवं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूप्यत्वरूपाव्यापकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवं विधभेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्ग्रन्थकृतैवाभिधानात् तदभावसाधकं तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेषसूचनार्थत्वाच्च ।

सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भावस्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित् ।

सर्वसपक्षेति । सपक्षः—साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः, इदञ्च साक्षादनुमितिविरोधि, विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधीति न साङ्कर्यशङ्कापि । साध्यसामानाधिकरण्यन्तु नासाधारणम् । दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

(गा०) मूले ज्ञातमित्यस्य पक्ष इत्यादि । व्यतिरेकितयेत्यनन्तरं चाकारासत्त्वे अर्थादित्यस्यार्थापत्तिविषयेत्यर्थो न संगच्छते अर्थापत्तिव्यतिरेक्यनुमानोभयविधया साधकत्वस्यैव मतेऽसम्भवादित्यतोऽन्यथा तद्व्याचष्टे अर्थादितीति । व्यतिरेकित्वं अर्थाधीनत्वाऽन्वयप्रम

निराकर्तुं द्वयस्य योजयति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादिति । साधयेदिति सम्भावनायां लिङ् । सिद्ध्युपधानसंभावना च योग्यताधीना इत्यर्थतः सा लभ्यत इत्याशयेन व्याचष्टे अर्थवशेति । उभयसाधकत्वम्-उभयसिद्धियोग्यत्वम् परस्परसिद्धिसामग्रीरूपपरस्परसिद्धिप्रतिबन्धकाभावातिरिक्तउभयसिद्धिसामग्रीसमवधानमिति यावत् । मूले ज्ञातमित्यस्य हेतुगर्भविशेषणमिति स्फुटयति उभयेति । मूले अन्यथेति । साध्यतद्भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातस्य विरोधिसामग्र्यतिरिक्तप्रतिबन्धकासमवहितस्य हेतोर्विरोधिसमग्र्यभावातिरिक्तसाध्यतदभावसिद्धिसामग्र्यसमवहितत्वे । पक्षवृत्तित्वानुपपत्तेरिति । पक्षवृत्तितया ज्ञातत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । 'इति साध्यतदभावोत्थापकतया असाधारणो दोष' इति मूलार्थं दीधितिकृद् व्याचष्टे एवं चेत्यादिना । तत्र साध्यतदभावसाधनोन्मुखत्वमुक्तसत्सिद्धिसामग्रीसमवहितत्वम् एतदेव च साध्यतदभावोत्थापकत्वार्थः । 'साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानयोर्मिलितयोस्तदुभयसिद्धिसामग्रीत्वशङ्कानिराकरणाय साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात्तदुभयसाधनायोन्मुख इति' संक्षेपोक्तिरुपेक्षिता । विरोधेन-परस्परविरोधेन । नैकमपि साधयतीति । असाधारण इति शेषः । एवं चासाधकत्वमेव हेतोर्दोषत्वमित्यवधेयम् । संदेहे-सन्देहदशायाम् । व्यापकत्वेति । उभयव्यापकतया ग्राह्यस्य शब्दत्वाभावस्य योऽभावः शब्दत्वं तद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्येत्यर्थः । सन्दिह्यमानत्वादिति । उक्तसंशयेन विषयीकरणादित्यर्थः । आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति भावः । एतच्च व्याप्यधर्मिकव्यापकाभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमित्याभिमानेन । वस्तुतस्तु तादृशज्ञानवद् व्यापकाभाववद्धर्मिकव्याप्यवत्ताज्ञानमपि प्रतिबन्धकम्-असमानप्रकारकत्वस्याविशेषादिति कथितसंशये शब्दवृत्तितया नित्यत्वानित्यत्वसंशयाभावदशायां घटगगनादौ शब्दत्वाभावे प्रत्येकमुभयसहचारज्ञानात्तयोर्व्यापकत्वनिश्चये शब्दत्वाभावे उभयव्यापकतानिश्चये सति तज्जन्यसंस्काराच्छब्दे साध्यसन्देहदशायामपि तादृशव्यापकताद्वयस्मरणेऽव्यापकत्वभानासम्भवेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं निश्चेतुं शक्यत्वादित्यर्थः । गगनघटा-

थौ शब्दत्वाभावे नित्यत्वतदभावोभयसाहचर्य्यग्रहः शब्दत्वोपस्थित्यैव सम्भवति शब्दत्वजातिप्रतीतौ व्यक्तिमात्रं नियतमिति शब्दे नित्यत्वतदभावसंशयजनकं धर्मिज्ञानमेकतरकोट्युपस्थितिश्च वर्त्तते अपि तु कारणान्तराभावादेव तत्र संशयविरहः, अतो यत्साध्यहेतुके हेत्वभावे साध्यतदभावयोः साहचर्यं गृह्यमाणे हेतुमतो धर्मिण उपस्थितावनैयत्यं तत्र धर्मिज्ञानाभावादेव न हेतुमति साध्यतदभावसंशय इति तादृशस्थले हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकत्वग्रहसौकर्यमाह प्राथमिति । सहचारेण-सहचारग्रहेण । तादृशाभावेति । पृथिवीत्वतदभावव्यापकतावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । पृथिवीत्वादौ साध्य इति । यन्न पृथिवी सौरभादित्यादावित्यर्थः । असाधारण्यस्य-असाधारण्यग्रहस्य ।

अयं-साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया गृह्यमाणो हेतुः । सत्प्रतिपक्ष एवेति । विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकार्य्यकारित्वात् इति भावः । तथा च नासाधारण्यस्य स्वतन्त्रहेत्वाभासतेति भावः । ननु विरोधिव्याप्तेरन्वयव्याप्तित्व सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकमिति नात्र सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह व्याप्तेरिति । अन्वयनिरूपितस्य-साध्यसाधनोभयनिरूपितस्य, अन्यप्रकारेण-व्यतिरेकिणा हेत्वन्तरेण यत्र सत्प्रतिपक्षता तत्स्थलसाधारण्याभावे न पर्यवसितेति । यत्र हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षता यत्र च स्वेनैव स्वकार्यप्रतिरोधस्तत्र तदन्यहेत्वाभासतेत्यभिधानं इत्यर्थः । अतिप्रसङ्ग-यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स सत्प्रतिपक्ष यत्र च व्यतिरेकिणा हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स हेत्वाभासान्तरमित्यादिप्रसङ्ग । तदभावसाधक इत्यादेः प्रकृते पृथगभिधानस्य इत्यादिः । अशक्तिविशेषोऽनिश्चयिता शक्तिः ।

उभयलक्षणाक्रान्ततयोभयान्तर्भावस्येति । यथा सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्रान्ततया सत्प्रतिपक्षता तथा सव्यभिचारलक्षणाक्रान्ततया तथात्वस्यापीत्यर्थः । अविरुद्धत्वादिति । तथा च तस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणाक्रान्ततया सव्यभिचारमध्येऽवश्य विभजनीयतया साधारणानुपसंहारिभिन्नस्य शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादेरसाधारणत्वेन विभजनं युक्तमेवेति भावः । कश्चिदित्यस्वरसः । स चासाधारणसत्प्रतिपक्षयोरैक्यप्रयोजकबीजमनादृत्य सत्प्रतिपक्षान्तर्भा-

घरघीकारव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वघटिततद्व्यावृत्तसाधारण्यसङ्ग्राहकसव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यैव सम्भवेन प्रयासेन समूहालम्बनानुमितिविरोधिताघटिततत्साधारणसव्यभिचारसामान्यलक्षणकरणस्य निर्युक्तिकतया तस्य सव्यभिचारान्यभावासम्भवात् ।

सपक्षपदस्य निश्चयगर्भार्थकत्वे सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न सम्भवति व्याप्तिज्ञानगर्भं वाऽऽदित्यतस्तद्व्याचष्टे सपक्ष इति । पक्षवृत्ति चाविवक्षितस्य इत्थं केवलसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य यद्धर्मिवृत्तित्व इतोऽपि इत्यादिरीत्या सव्यभिचारसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वाभावेन न हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वम् । अनुमितिविरोधिताशून्यपक्षधर्मताज्ञानकालीनज्ञानावृत्तिविषयिताकत्वरूप प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं सामान्यलक्षणे निवेश्य हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वसम्पादनसम्भवेऽपि तादृशव्यासे गौरवमतोऽसाधारण्यशरीरे पक्षवृत्ति धर्म सम्भावयति पक्षवृत्तित्वे सतीति । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्धर्मिवृत्तित्वादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मविशेषणनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्ग्रहापत्तेः, तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्ट प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टोभयविषयकग्राहिप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानिरूपिता या निरुक्तासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवात् ।

ननु साध्यवद्व्यावृत्तत्वं यदि तद्वदवृत्तित्वं तदा शब्दो नित्यः श्रोत्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्य गुणत्वादेः केवलान्वयितया नित्यत्ववदवृत्तित्वं नोपपद्यते इत्यव्याप्तिः, एवं साध्यवदवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया व्याप्तिग्रहविरोध्येव इति न सत्प्रतिपक्षोत्थापकमतो व्याचष्टे साध्यव्यापकेति । विरोधरूपोपाधेः साध्याभावव्याप्यतारूपत्वे सापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति सङ्कर इत्याशङ्का निराकरोति साध्यासामानाधिकरण्यादीति । हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादीत्यर्थः । आदिना साध्यनि

हेत्वसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । नन्वेवं विरोधस्य विरोध्यविषय-त्वेनानुमित्यविरोधितया न दोषता स्यादित्यत आहान्वयव्याप्तीति । साध्यहेतुसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षवृत्तित्वप्रवेशा-निवेशाभ्यामपि भेदसम्भवात् शङ्कापीत्युक्तम् शब्दोऽनित्यः श-ब्दत्वादित्यादौ वास्तवसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावेनाव्याप्तिशङ्कामल-क्ष्यतया परिहरति साध्यसामानाधिकरण्यं त्विति ।

ननु दर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषेऽसाधारण्यज्ञानेनानुमित्यनुत्पा-दाद्धेतोर्दुष्टताया आवश्यकत्वे कथमलक्ष्यतामित्यत आह दशाविशे-ष इति । तद्भ्रमः—असाधारण्यभ्रमः, पुरुषदोष एव न तु तत्र हेतो-र्दुष्टतेत्यर्थः । प्रतिबन्दिसूचनाय दृष्टान्तमाह व्याप्य इति ॥

(दी०) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारणस्य दू-षकताबीजम्, तथाहि—वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्त्तितव्यम् तत्र चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभा-वः सम्भवति, अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरो-धध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैक-तरनिरूपितमपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात्, विरोधि-परामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतो-र्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्व-भावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति । योजयन्ति च ग्रन्थमित्थम्, शब्दत्वं यदि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभय-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत्, तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगि-त्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत्, व्याप-काभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्षधर्म-ताया व्याप्तेर्वानुपपत्तेः । न च तथाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृ-त्तित्वं बाधितम् अतः साध्यतदभावोरव्यापकतया तदुभयसिद्ध-

नुकूलविरोधि व्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरोधिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्वयहेतुसमुत्थत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र हेत्वोर्भिन्नतया अधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मिन् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रव्याख्यामुपन्यस्यति नवीना इति । सामग्रीद्वयविरोधेनेति । हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहकसामग्र्योः परस्परजन्यफलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ग्रहविरोधात्-ग्रहानुत्पादः, असाधारणस्य-हेतोर्दूषकतायां बीजम् अनुमित्यनुत्पादकतायां बीजम् । व्यापकतयोर्विरोधे च परस्परग्राहकसामग्र्योः परस्परग्रहप्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति विरोधमेवोपपादयति तथाहीति । कस्यचिदधिकरणे वर्तमानत्वमिति । वृत्तेरधिकरणनिरूपितत्वनियमादिति भावः । तत्र च-तदधिकरणे च, साध्यतदभावयोरन्यतरस्य भावतस्य-स्थातव्यम्, प्रतियोग्यभावयोरेकासत्त्वे अपरसत्त्वनियमादिति भावः । तत्र-अधिकरणे, न हेत्वभावः सम्भवति प्रतियोगिवृत्त्या विरोधादिति भावः । अतो-हेत्वभावस्य तत्रासत्त्वात्, अन्यतराव्यापकत्वं-साध्याव्यापकत्वसाध्याभावाव्यापकत्वयोरन्यतरत्वम्, तस्य-हेत्वभावस्य, तयोर्मध्ये हेत्वधिकरणे यस्य स्थितिस्तद्व्यापकतायास्तदभावेऽसम्भवादिति भावः । एवंविधविरोधध्रौव्ये-एवंरीत्या नित्यत्वतदभावव्यापकतयोः शब्दधर्माभावादावेकसत्त्वेऽपरासत्त्वनियमे । सहचारज्ञानमिति । व्यापकताग्राहकारणीभूतं गगनघटादौ सामानाधिकरण्यज्ञानम् । विरोधिग्रहसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वम् दृष्टान्तेन दर्शयति विरोधीति । साध्यतदभावौ न ग्राहयतीति अनुषङ्गेणान्वयः । अव्याप्तिवारणाय, वृत्तिमत्त्वविशेषणमिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, ननु हेत्वभावत्वरूपेण सहचारज्ञानमेव तेन रूपेण व्यापकताग्राहकतया व्यापकतान्तरग्रहविरोधीति तद्विषयस्यैव दोषत्वमुचितमित्याशयेनाह वृत्तिमदिति । उभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानविषयत्वं भ्रमप्रमादोषाभ्यामसहचरितासाधारणमिति नाम-

यसाहचर्यरूपतया व्याख्यायोभयसाधकत्वापादकमन्यो व्याचष्टे ज्ञातं ज्ञानयोग्यमिति । उभयसाधकत्वे उभयसाहचर्यरूपे व्यतिरेकव्यनुमानत्वमप्रयोजकमिति व्यतिरेकितयेत्यन्यथा व्याचष्टे व्यतिरेकितयेति । तादृशेति । साध्यतदभावव्यापकीभूतेत्यर्थः । यद्यपि तादृशव्यतिरेकिप्रतियोगित्ववत् स्यात्तदा उभयसहचरितं स्यादित्यत एव तादृशप्रतियोगितया उभयसाहचर्यप्रयोजकत्वं लभ्यते, तथापि आपत्तिमूलभूतव्याप्तिप्रदर्शनाय व्यतिरेकितयेति पुनर्मूलेऽभिहितमित्यवधेयम् ।

क्रमेणोभयसाधकत्वस्येष्टत्वादुभयं साधयेदित्यस्यार्थमाह उभयसहचरितं भवेदिति । यद्यपि वृत्तिमत्त्वविशेषितैककोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य वस्तुगत्याऽपरकोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्वविरहेऽपि विरोधाप्रतिसन्धानदशायां नैकमादकसामग्र्या अपरग्रहविरोधित्वेति दर्शिततत्कोटिव्यतिरेकेणैव विरोधिप्रतिसन्धानमसाधारण्यदशायामङ्गीकार्यम्, तद्दूषयिष्यति दर्शितरीत्या तदवधारणे बोधादिना, तथा च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्देहे शब्दत्वमनुभयसाहचर्यमपि सन्दिग्धमेवेतीष्टापत्तिदशायां नोक्ततर्कावतारसम्भवः । तदुभयैकाधिकरणवृत्तित्वस्य चाप्रसिद्ध्या नापत्तिसम्भव –अप्रसिद्धस्य व्याप्यत्वावधारणासम्भवात् । एवमुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमपि प्रसिद्धं तत्र नोभयसाहचर्यमिति विरोधे एवापाद्यापादकयोः कथमापत्तिः । वृत्तिमत्त्वे सत्युभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं चाप्रसिद्धम् । वृत्तिमत्त्वे सति तत्तत्कोटिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रत्येकं तत्तत्कोट्यभावसाहचर्यापत्तौ चेष्टापत्तिशङ्काया अनिवृत्तिरिति महदसमञ्जसम् । तथापि जलत्वादौ वृत्तिमत्त्वे सति घटत्वपटत्वाद्युभयव्यापकाभावप्रतियोगित्वतदुभयाभावद्वयसहचारमवधार्य सामान्यतः आपाद्यापादकयोरेव वृत्तिमत्त्वे सति यदुभयव्यापकाभावप्रतियोगि तत्प्रत्येकं तदुभयाभावद्वयैकाधिकरणवृत्तीति व्याप्तिरवधार्यते । ततश्च शब्दत्वादौ वृत्तिमत्त्वनित्यत्वतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वानामाहार्यज्ञानान्नित्यत्वतदभावद्वयैकाधिकरणवृत्ति स्यादित्यप्रसिद्धविशेषापत्तिः सुलभैव । सामान्यव्याप्त्यधीनाविशेषानुमिताविव तदधीनविशेषापत्तावपि विशेषप्रसिद्धेरनङ्गत्वात् । न च उक्तापाद्याप्रसिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपाद्यव्यतिरेकानिश्चयात्स-

म्भवेन साध्यवत्तासम्भव इति वाच्यम्। विशिष्टविषयकत्वस्य विशेष्ये विशेषणाभावनिश्चयस्यापि विशिष्टशङ्काविघटकत्वेन हेत्वधिकरणे नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयवत्तानिश्चयादेव तादृशाप्रसिद्धिसम्भवात्। मूले व्यतिरेकितयेति यद्यपि वैधर्म्यं दर्शितं तदेव स्फुटीकरोति व्यापकाभाववतीति। प्रतियोगिनाऽभावाभावत्वात् प्रकृतत्वबोध्यम्। अन्यथेत्यस्य विवरणं अनथाभाव इति। शब्दत्वस्य पक्षाधिकरण उभयाभावे तस्याप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः। उभयधर्मोक्तपाद्यासत्त्वविघटनाद्व्यतिरेकपक्ष एव शब्दरूपपक्षधर्मतायाः अनुपपत्तिर्न तु शब्दत्वाधिकरणे तदुभयाभावसत्त्वपक्षे, तथासति तदुभयाभावस्य विपर्ययेण तदुभयरूपतया शब्दत्वाभावे तदुभयव्यापकतायाः एवानुपपत्तिरिति मूलन्यूनताभङ्गाय पूरयति व्याप्तेरेवेति। इत्यादिविशंकादिरहेण स्फुटयति न च तथाभाव इति। तथा चेष्टापत्तिशङ्काविरहेण शब्दत्वे नित्यत्वानित्यत्वोभयाभाववदधिकरणत्वेन मिलितापादकानामुपस्थितत्वानित्यत्वतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानामाभावे साधनीये नित्यत्वतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरभाव. पक्षधर्मताबलात् शब्दत्वे सिध्यति। अयमेव च विरोधग्रह इति भाव.।

ननु वृत्तिमत्त्वाभावमात्रादेव न कथम्पर्यवसानमित्यत आह न वा पक्षवृत्तित्व बाधितमिति। तथा च वृत्तिमत्त्वानिश्चयान्न तथा पर्यवसानमिति भाव.। एतन्मते साध्यतदभावोत्थापकतयोरयस्य साध्यतदभावसिद्धिसामग्रीसमवहिततयेत्यर्थो न सम्भवति व्याप्तिग्रहाभावेन तादृशसामग्र्यसम्भवादतोऽन्यथा व्याचष्टे साध्यतदभावेति। दोष इत्यस्य व्याख्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इति। व्याप्तिग्रहविरोधिधर्मवानित्यर्थ.।

एतन्मतेऽसाधारणे सत्प्रतिपक्षाविशेषशङ्कानवतारात् आशङ्कान्तरेण सत्प्रतिपक्ष इत्यादि मूलमवतारयति नन्विति। विरोधिव्याप्तिद्वय-साध्यतदभावानरूपितव्याप्तिद्वयम्, न गृह्यते-ग्राहकसामग्रीद्वयविरोधेन एकदा न गृह्यते। सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति। परस्परसामग्रीविरोधेन विरोधिकोटयोरनुमितिप्रतिबन्धोच्छेद इत्यर्थ. गृहीतेति। हेतुधर्मिकतदभावव्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः॥

(दी०) अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थम्, दूषकताया अनुपयोगात् व्यभिचाराग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् । वृत्तिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य तच्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च । व्यापकत्वयोरपि च न स्वतो विरोधः । उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकम्, अत एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यबलत्वमेव नास्तीति परास्तम् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसामग्रीत्वेन, बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं पल्लवितेन ॥

इत्यसाधारणदीधितिः ॥

(गा०) दूषकतायामनुपयोगादिति । यत्किञ्चिदधिकरणे साध्यहेतुसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि व्यापकताग्राहकत्वेन तादृशरीत्या दोषत्वेऽधिकरणे यावत्त्वस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्सपक्षादौ हेतोर्ग्रहे तादृशव्यभिचारग्रहेण प्रतिबन्धात्तदभावे साध्यादिव्यापकताग्रहो न सम्भवतीति यावत्सपक्षादौ हेत्वभावग्रहो व्यभिचारग्रहविरोधितया हेत्वभावे साध्यादिव्यापकताग्राहक इति कथं यावत्त्वानुपयोग इत्यत आह व्यभिचारेति । सपक्षादौ हेत्वभावग्रहस्य व्यभिचाराग्रहमात्रसंपादकतया व्यापकताग्रहेऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च यावत्त्वघटितासाधारण्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकज्ञानाजनकतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमपीति न तादृशासाधारण्यस्य दोषतासम्भवः सहचारज्ञानविधया व्यापकताग्राहकज्ञानविषयस्य यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावस्य दोषत्वं वह्निमान् धूमादित्यादौ अयःपिण्डजलह्रदादिनिष्ठधूमाभावादेरसाधारण्यता-

प्रसङ्ग इति भावः। ननु वृत्तिमत्त्वे सति यावत्समपक्षविपक्षनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वस्य हेतौ ज्ञानं वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वे सति यावत्-सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्य हेत्वभावे ज्ञानं वा तद्रूपेण व्यापकताग्रहाज-नकमपि व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमास्थीयते साधारण्यज्ञानदशायां व्यापकताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह वृत्तिमत्त्वादीति। विरोधिविषयकत्वाभावादिति। तादृशासाधारण्यज्ञानकाले व्याप्तिग्र-हानुत्पाद एव नानुभविकः विरोधिविषयकज्ञानकाल एव ज्ञानानुत्पा-दस्यानुभविकत्वादिति भावः। उपदर्शितविरोधस्य–एककोट्यव्याप-कत्वे तदभावरूपापरकोटिव्यापकतानुपपत्तिरूपस्य(साध्याभावव्यापक-प्रतियोगिकविरोधस्य)तच्छरीरे–ऽसाधारणघटकहेत्वभावनिष्ठयावत्-सपक्षवृत्तित्वादौ, अनन्तर्भावात्–असत्त्वात्, तथा च व्याप्यसाधा-रणयोर्मिथो विरोधिरूपस्याभावात् इति पर्य्यवसितार्थः। ननु असाधा-रण्यम् सम व्याप्तेरविरोधेऽपि वृत्तिमदभावनिष्ठयोर्भावाभावव्यापक-तयोर्मिथो विरोधात्तयोरेकदा निश्चयोऽनुभवविरुद्धः, एवं चासाधा-रण्यग्रहदशायां यदि व्यापकताग्रहः स्यात्सदाऽविशेषेण व्यापक-ताद्वयग्रह एव स्यादित्यगत्याऽसाधारण्यग्रहस्य व्यापकताग्रहविरो-धित्वमास्थेयमित्यत आह व्यापकतयोरपीति। न स्वतो विरोध इति। न विरोधाग्रहदशायां भावाभावयोरिव युगपन्निश्चयाविरुद्धत्वमित्य-र्थः। ननूक्तरीत्या विरोधावधारणदशायां युगपन्निश्चयवारणायैव तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमित्यत आह दर्शितरीत्येति। अ-वश्यम्–अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकम्, [illegible]भिचारज्ञान हेत्वभावाभा-वरूपहेतुमति निःयावत्तदभावसत्त्वायात्मकसाधारण्यज्ञानम्, प्रतिबन्ध-क–हेत्वभावे निरवयतदभावव्यापकताज्ञानानुत्पादनिर्वाहक, तस्या-पि तत्र नियमेन कल्पनसम्भवात्तथा च मदनुरोधेनाप्यसाधारण्यज्ञा-नस्य न प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति भावः। अत एव–तादृशस्थल साधारण्यधीमात्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धादेव। भवति व्याप्तधीरिति। साधारण्यज्ञाने तर्कस्योत्तेजकत्वादिति भावः। असाधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्र तर्कस्याकिञ्चित्करतया व्याप्तिग्रहासम्भवादुपष्टम्भ-संगतिः। एतेन–उक्तप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेन, तुल्यबलवि-रोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन–विरोधिव्याप्तिग्रहासाधारणतत्त्वकारण-समुदायत्वेन [illegible] त्वसाधारण्यज्ञानत्वमात्रेण, तदवतारे तु–एकदि-

द्वयेव तर्कावतारे तु, तुल्यबलतैव—सकलकारणसंमेलनमेव । नास्तीति । विरोधिव्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य अनुकूलतर्काभावसहितस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः । अतो न तत्र व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरिति शेषः । उपयोगित्वात्—उक्तस्थले व्याप्तिग्रहेऽपेक्षणीयत्वोपपत्तेः, तथाच कल्पनीयातिरिक्तप्रतिबन्धकतायां तदभावनिवेशनस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः ।

केचित्तु तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेनेति । स्वसमानकालीनप्रकृतव्याप्तिग्राहकसामग्री यावत्कारणघटिता तावत्कारणघटिता या विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्री तत्त्वेनेत्यर्थः । तुल्यबलैव विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्र्या नास्ति तद्व्याप्तिग्राहकतर्कासत्त्वेन न्यूनत्वादिति भावः । तर्कस्येति । तथाच तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावात्तत्सत्त्वासत्त्वे न न्यूनाधिकबलभावमावहत इति भाव इति व्याचक्षुः ।

हेत्वाभासत्वायोगाच्चेति । प्रागुपदर्शितातिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधीति । ग्राह्याभाववानित्यर्थः । नन्वेवमुभयव्याप्यवत्तानिश्चयदशायामेकतरस्य बाधावतारेऽपि साध्यान्तरस्यानुमानप्रसङ्ग इत्यत आह बाधावतारे त्विति । अव्याप्यत्वादीत्यादिना सपक्षधर्मत्वपरिग्रहः । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविशेषणतापन्नविशेष्यताविशेषणधर्मिविशेषणतया बोध्यम्, तथाच प्रतिहेतुपरामर्शे व्याप्त्यादेरप्रामाण्यज्ञानमिति पर्यवसितार्थः । (पक्षे तत्साध्याभावनिश्चये पक्षविशेषणतापन्नहेत्वंशे तत्साध्यव्याप्तिप्रकारकपरामर्शीयहेतुविषयतायाः साध्याभाववत्पक्षविषयतानिरूपितत्वग्रहेण ततस्तत्साध्यव्याप्यभाववदभिन्नत्वतत्पक्षवृत्तित्वनिष्ठत्वावच्छेदकतयैवं तद्विषयतायामनुमातुं शक्यत इति बाधनिश्चयस्य परामर्शेऽप्रामाण्यग्राहकता बोध्या) ।

एतेन व्याप्यत्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानसत्त्वेऽकिञ्चित्करत्वे व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिबन्धाद्दुर्घटता चेत्यसङ्गतिरिति परास्तम् । अप्रामाण्यज्ञानं व्याप्यत्वादेर्धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्न एव हेतौ भानाच्चस्य व्याप्त्यादिनिश्चयाप्रतिबन्धकतया विरोधिनिश्चयोत्तेजकीभूतत्समवधाने प्रकृतसाध्यानुमितिसम्भवात् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गादाधर्याम् असाधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाधर्याम्

अनुपसंहारिप्रकरणम् ।

(दि०) अनुपसंहार्य्यपि नासत्सपक्षविपक्षः, विरुद्धसिद्धिविरोधात्। नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववत्त्वानिश्चयेन साधारणत्वात्। अन्यथा सत्प्रतिपक्षहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात्। सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा, साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव। न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। न च विरुद्धविशेषणस्य व्यावर्त्तकमित्युक्तम्। साध्यस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारित्वव्यापकत्वात्।

(टी०) केवलान्वयीत्यादि । सद्धेतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धस्य साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यम्। नापीति। केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तम्। व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि। पक्षत्वं साधकबाधकमानशून्यत्वम्। केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बाधकमानाप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम्। नि

श्रितसाध्याभाववत्त्वज्ञानाश्रयीभूतत्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधारण्याद्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अव्यापकत्वादिति । सद्धेतुताञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः ॥

(गा०)सर्वमभिधेयं घटत्वादित्यादेः केवलान्वयिसाध्यकस्यापि न निर्दोषत्वरूपं सद्धेतुत्वम्, सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादेर्व्यतिरेकिसाध्यकस्यापि न साधारणत्वमतो हेतुविशेषपरतया सद्धेतुत्वात् साधारणत्वादिति मूलं सङ्गमयति सद्धेतुत्वमिति । न्यूनताभङ्गाय व्यतिरेकिसाधनस्य लक्ष्यतां स्वयं निराकरोति व्यतिरेकिणश्चेति । भागासिद्धत्वं सर्वपक्षकस्य सर्वस्यैव । व्यतिरेकिणः साधारणत्वविरहत्वे यथासम्भवं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वात् गगनत्वादित्यादेर्बोध्ये । केवलान्वयिसाध्यकसाधारणेति । तस्य सद्धेतुत्वेनालक्ष्यतायाः प्रागभिहितत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकेति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः । सद्धेतुत्वं प्रकृतदोषराहित्यम्, तेन पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादेर्धारणीयत्वेऽपि न न्यूनता ।

पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयमादाय पक्षतासंपादनसम्भवेऽपि सत्यन्तवैयर्थ्यं दुर्वारमेव—केवलान्वयिसाध्यकेऽपि संशयदशायामनुपसंहारित्वस्य इष्टत्वेन, तद्व्यावर्तकविशेषणदानानौचित्यात्, अत एव सिद्धान्तलक्षणे सन्देहात्मकपक्षताघटिते तादृशविशेषणं परित्यक्तमेवेति पक्षत्वमन्यथा व्याचष्टे पक्षत्वं चेति । साधकबाधकमानशून्यत्वं—साध्यनिश्चयबाधनिश्चयाभाववत्त्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरेकिवारणाय बाधाभावनिवेशः । ईदृशी च पक्षता सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा कदाचिदपि न संशयो नापि निश्चयस्तदाऽक्षतैवेति तदानीं तत्रानुपसंहारित्वस्य सिद्धान्तिनोऽप्यनिष्टस्य वारणाय सत्यन्तदलस्यैव सार्थक्यमिति भावः । (केवलान्वयिसाध्यकसाध्यसन्देहदशायामप्यलक्ष्यत्वमिदानीमभिप्रेतमिति भावः) । नन्वेवमपि सत्यन्तदलवैयर्थ्यं दुर्वारमेव केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या बाधनिश्चयघटितपक्षत्वाप्रसिद्ध्या विशेष्यदलस्यैवासत्त्वादित्यत आह केवलान्वयिसाध्यकेऽपीति । बाधकमानाप्रसिद्धिदूषकञ्चेति । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाध इत्यत्रापि शेषः । बाधकमान-

पदस्य साध्यवत्त्वज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधिनिश्चयपरत्वादिति भावः।

ननु अत्रापि लक्षणे पूर्वलक्षणोक्तलक्ष्याप्रसिद्धिर्जागर्ति सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेः साधारण्यादिसंकरेण लक्ष्यत्वासंभवादिति कथमेतल्लक्षणावतार इत्यत आह निश्चितेति। निश्चितसाध्याभाववच्च तन्मात्रं चेति द्वन्द्वः, तथाच निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वं साधारणत्वं निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वं विरुद्धत्वमिति यथासंख्यमन्वयः। इमौति, द्वयमित्यग्रिमेणान्वयः। एवं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् गगनत्वादित्यादिकमेव पक्षतादशायामसंकीर्णोदाहरणमिति भावः। ननु साधारण्यशरीरे पक्षातिरिक्तत्वविशेषणस्य वैयर्थ्येन प्राक् निराकृतत्वात् निश्चयघटितसाधारण्याद्यप्रामाण्येन लक्षणान्तरं न सङ्गच्छते निश्चयांशवैयर्थ्यस्याप्यतिस्फुटत्वादित्यतो दोषान्तरज्ञानशून्यकाले दोषान्तरवतोऽपि हेतोरनुपसंहारित्वेनैवानुमित्यनुत्पादकत्वमिति लक्ष्यत्वमित्याशयेनैव तल्लक्षणमित्याह साधारण्यादीति। आदिना विरोधभागासिद्धिपरिग्रहः। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादेः सद्धेतुतयाऽलक्ष्यस्यापि प्रागभिहितत्वात् तत्राव्याप्यभिधानं सङ्गमयति सद्धेतुश्चेति। व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति। तथाच सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यव्याप्तेरेव तत्र सत्त्वविरहादिति भावः॥

(चि०) अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्यः, यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न।

तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च, दूषकतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च। न च दूषकतानैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम्। अधिगत्या व्यर्थविशेषणत्वात्। नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केवलान्वयिसाध्ये अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति।

(दी०) अयेत्यादि । पक्षातिरिक्ते न प्रतीतो निश्चितो व्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा । सद्धेतुरेवेति । तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमात्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि । असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणत्वत्त्वाद् गुणकर्मान्यवृत्तिजातिमत्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतापामिति । सहचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययाभावस्यापीति । अर्थेगत्येति । अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनविधेरित्यर्थः ।

केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् , अर्थेति, अनैकान्तिकशब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा ? आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्तद्व्याप्यत्वग्राहकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा ? आद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये सर्वस्येति ।

(गा०) पक्षातिरिक्तेत्यादि यथाश्रुतमूलेऽप्रतीतपदस्य पक्षातिरिक्तपदव्यवहिततया पक्षातिरिक्ते सहचारप्रत्ययो न लभ्यते, एवं व्याप्तिग्रहानुकूलपदसहचारपदयोरव्यवधानविरहेण व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारत्वावच्छेदेनाप्रतीतत्वान्वयालाभ इति विपर्ययेण योजयित्वा व्याचष्टे पक्षातिरिक्त इत्यादि । सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामपि हेतौ साध्यसहचारस्य संशयरूपप्रतीतिसम्भवात् प्रतीतिपदं निश्चिता-

र्थकतया व्याचष्टे न प्रतीत इति। व्याप्तिग्रहानुकूलत्वेनानुगमनीयं सहचारद्वयं विशिष्य दर्शयति अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति। सहचारस्य साध्यसाधनसहचारत्वेन निवेशे व्यतिरेकिणि साध्याभाववद्वृत्त्यभावसहचारत्वेन निवेशेऽन्वयिन्यतिव्याप्तिः, सहचारत्वेनोभयोरनुगमे उदासीनपदार्थसहचारग्रहदशायां अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति तद्वारणमुक्तरूपेणानुगमफलं बोध्यम्। यस्येत्यस्य व्याप्तिग्रहेणान्वयः। पक्षधर्मस्यान्यश्च तद्धेतुकानुमित्यनुकूलत्वम्, तथा च तद्धेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयाभावस्तस्यानुपसंहारित्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथंचिदिति ग्रन्थोऽसर्वपक्षकपर एव सर्वपक्षकपरत्वे तत्रैव संभवनायातिव्याप्तिरिति ग्रिमग्रन्थासंगतेः पक्षे सहचारग्रहस्यैवेऽपि पक्षातिरिक्तेऽप्रतीनसहचारकत्वेनानिश्चयतः पक्षातिरिक्तप्रसिद्धावेसंगते, एवं सर्वस्य पक्षत्वे पक्षे व्याप्तिग्रह इति विशेषाभिधानमप्यसंगतं स्यात्, एवं च तत्र पक्षातिरिक्तत्वपदमहिम्ना लक्षणगमनात् सद्धेतुत्वेऽस्याभिधानमसंगतमित्यतः पक्षातिरिक्तत्वांशस्य लक्षणाघटकत्वाभिप्रायेण तत् संगमयति तथाचेति। विशेषकं—सहचारग्रहस्थलव्यावर्तकम्। नन्वेवमग्रिमदूषणद्वयदानविरोध इत्यतोऽभिप्रायानवबोधमूलकत्वेन तत् संगमयति विशेषकत्वेति। दूषणद्वयमप्रसिद्धेरित्यन्तम्। शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ प्रसिद्धासाधारणे गगनादौ व्यतिरेकसहचारस्यैव प्रतीतत्वादयं गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धे च घटादौ व्यतिरेकसहचारनिश्चयसंभवात्तत्राव्याप्तिसंगतिरतोऽसाधारणविरुद्धयोरिति मूलं तद्विशेषपरतया व्याचष्टेऽसाधारण इति। वक्ष्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकहेतोर्विपक्षाप्रसिद्ध्या जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ बाधावतारदशायां विपक्षप्रसिद्धावपि तद्व्यावृत्तत्वाभावात् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं न संभवतीति असाधारण इत्यस्यार्थमाह सपक्षव्यावृत्त इति। शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ पक्षेऽन्वयसहचारस्य ग्रहे दशाविशेषे निश्चयसंभवादाह पक्षतादशायामिति। अतिव्याप्तिरित्यग्रिमेण संबन्धे। यत्र सहचार एव नास्ति तादृशमुदाहरति जलमिति। निःस्नेहत्वं—स्नेहवदन्यत्वम्, अत्र च सर्वैरेवातिव्याप्तिं पक्षतादशायामित्यस्य न सम्बन्ध इत्याविष्कर्तुमित्यादाविति ग्रन्थेऽप्युक्तम्। अत एव च विरुद्धत्वेऽपि बाधावतार

दशायां तद्ग्रहासंभवादसाधारणतयोपपादनमविरुद्धम्। उक्तं चेति। प्रथमेऽसिद्धिसंकीर्णो द्वितीये च व्याप्यसंकीर्णो विरोध इति भेदः। घटाद्युत्पत्तिकाले गुणरूपहेत्वभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघाच्छेदं तस्मिन् साध्याभावसहचारो न सम्भवति, स एव च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुकूलः—प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नाया एव व्यापकताया अव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृशव्याप्तौ निवेशनीयत्वात्, प्रथमेऽतिव्याप्तिसंगतिः, प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्नेऽपि यदभावे साध्याभावसहचारो न सम्भवति तथाऽतिव्याप्तेरतिस्फुटतया तादृशमपि हेतुमाह गुणकर्मान्यत्वेति। समवायेनावृत्तेरस्य हेतुसाधारण्याय सामान्य आसीति। अतिव्याप्तिरिति। यद्यपि प्रथमोक्तासाधारणस्थलत्रये व्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रकृतसाध्यादिसहचारस्य प्रमेयत्वेन केवलसहचारत्वादिना वा निश्चयदशायामनुपसंहारिपदव्यावृत्तिवारणाय व्याप्तिग्रहानुकूलो यः सहचारनिश्चयः पुनरनिष्टस्तदभाव एव विवक्षणीयः, तथा चोक्तस्थलेऽपि कदाचित् कस्यचिदन्यदीयसहचारे साध्यादिसहचारत्वभ्रमेण व्याप्तिभ्रमोत्पत्त्या प्रसिद्धतादृशभ्रमरूपसहचारनिश्चयाभावभागस्यातिव्याप्तिसम्भवादासङ्गतिः। पक्षातिरिक्तत्वविशेषणस्य दूषकतायामनुपयुक्तत्वेऽपि तस्य विशेषणत्वानभ्युपगमे न दोष इति प्रत्ययांशघटितस्य दोषत्वासम्भवरूपतया दूषकतायामित्यादिमूलं व्याचष्टे दूषकतेति। न तु तत्प्रत्ययांशस्य प्रत्ययांशघटितस्य सहचारप्रत्ययाभावस्येति यावत्। ज्ञानं विरोधीति अनुषङ्गेणान्वयः। ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः। प्रत्यक्षज्ञापरित्यागे च विरोध एव पर्यवसानमित्याशयः।

- अनुपसंहारित्वज्ञानस्याविरोधित्वेऽपि अनैकान्तिकत्वरूपसामान्यधर्मस्य विरोधिधीविषयत्वेन दोषतयाऽनुपसंहारिणो दुष्टत्वमव्याहतमित्याशंकते मूले न चेति। दीधितावनैकान्तिकशब्दार्थेति। अनैकान्तिकत्वं व्याप्तिग्रहविरोधिधर्मवत्त्वं साधारणादेः साधारण्यादिधर्मवत्तयैव उपपादनीयम् अनुगततादृशधर्माभावासम्भवात्, तथा च साधारण्यादिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यनुपसंहारित्वे दूषकताविरोधिप्रत्ययांशनिवेशानवकाशदोषो दुर्वार एवेति भावः।

मिश्रमतमाह केचित्त्विति । असाधकतासाधकतायामनुपसंहारित्वादोषस्येत्यादिः । एवं च साध्यसहचाराभावस्यैवासाधकताव्याप्यत्वेन व्यभिचारावारकत्वेन प्रत्यर्थांशवैयर्थ्यं बोध्यम् । (मूले) न च दूषकमेत्यत्र च (ए)तन्मते दूषकताऽसाधकतासाधनमनैकान्तिकत्वेन लिङ्गेन न तु प्रत्येकमनुपसंहारित्वादिना, तथा च तस्य व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तादृशमूलाशयः । उभयकोटीति । साध्यतदभावेत्यर्थकम् । उपस्थापकत्वादीत्यादिना विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिरूपपरिग्रहः । साध्योपस्थापकत्वादीत्यादिना द्वितीयानैकान्तिकत्वघटकसत्यन्तपरिग्रहः । व्यर्थत्वादिति । विरुद्धादेरपि असाधकत्वेन तद्व्यावर्तकतादृशविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वादिति भावः ।

अथ साध्योपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यासाधकताहेतुत्वे यथा तादृश(साध्य)सहचाररहिते सद्धेतौ व्यभिचारः तथा साध्याभावोपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्य हेतुत्वेऽपि, तादृशसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्ववति सद्धेतौ व्यभिचारो दुर्वार इति कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकरूपहेतौ वैयर्थ्याभिधानासङ्गतिः । साध्योपस्थापकतावच्छेदकसाध्यसहचारतदभावोपस्थापकतावच्छेदकतदभावव्यावृत्तत्वयोः सद्धेतुसाधारणत्वेऽपि यद्रूपविशिष्टविषयकज्ञानजन्योपस्थितिः यद्रूपविशिष्टविषयकज्ञानजन्यसाध्याभावोपस्थितिसहकारेण सन्देहजनिका तदुभयरूपवत्त्वस्यैव उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यनेन विवक्षितत्वात्, तादृशसद्धेतुव्यावृत्तत्वेनासाधकतासाधकत्वसम्भवादिति चेन्न ।

निष्कृष्टमते धर्मितावच्छेदकधर्मिणि यद्रूपवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वस्यैव तदुभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यत्र विवक्षितत्वात् । तत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टसाध्यतदभावोभयप्रकारकज्ञानस्यैव साध्यसन्देहपदार्थतया तत्र प्रकारत्वांशे धर्मपरतया प्रकृतग्रन्थसङ्गतेः । तादृशलक्षणे साध्याभावाप्रकारकानुमितिं प्रति धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया विरुद्धातिव्याप्तिवारणार्थं साध्यप्रकारकत्वनिवेशादसाधकतानुमाने च सद्धेतौ व्यभिचारप्रसङ्गात् तद्ध्वंसस्य दुर्वारत्वात् । साध्यप्रकारकत्वमात्रनिवेशे साध्यानुमितिप्र

मकसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकव्याप्तिमादाय व्यभिचारासङ्गारकसाध्याभावप्रकारत्वांशवैयर्थ्यांप्रसक्तेर्न तद्वैयर्थ्यमुक्तम् । एवं चोभयकोट्युपस्थापकत्वादावित्यादिः साध्यतदभावप्रकारकज्ञानजनकत्वादावुपस्थितिविशेषणतया प्रविष्टे यत्साध्यप्रकारकत्वं तदादिविशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः । सहचारप्रत्ययाभावः सहचाराभावस्य एवेति धर्मिभेदाद्वैयर्थ्यमशास्त्रत्वसंवलितं बोध्यम् ।

सर्वस्य पक्षत्वे मानाभावादिति केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्ति न हेतुः साध्ये केवलान्वयित्वाभिधानानुपपत्तेरिति साध्याप्रसिद्धेरेव तद्धेतुत्वं मूलकृतोऽभिमतम् । सर्वस्येत्याद्युक्तं च सर्वपक्षकत्वमात्र यथाभिप्रेताऽप्रसिद्धेर्वा तस्य हेतुपरम् । एवं च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तिपदार्थत्वे प्रथमदोषासङ्गतिरिति तं सङ्गमयितुं विप्रतिपत्तिपदार्थं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति । पक्षपदं विषयताविशेषलाभाय ।

मूले पक्षत्व इति । विप्रतिपत्तिविषयत्व इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकेऽतिव्याप्तेरिति पाठे मानाभावाप्रसिद्धेरलिङ्गत्वस्य सङ्गतेः तत्सङ्गमनाय वितर्कयति तन्मात्रवृत्तित्वमिति । उभयव्याप्यवृत्तिकरणं विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्याधिकरणताकत्वम्, विप्रतिपत्तिश्च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविप्रतिपत्तिरेव । तद्विलक्षेति । विप्रतिपत्तिविषयत्वेत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्यवृत्तिसर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिहेतोर्लक्ष्यतया नातिव्याप्तिः संगच्छत इत्यत आहेदं चेति । कथंचिदिति । सर्वत्र साध्यलक्षदे इत्यत्रेयपि शब्दादिना व्याप्तिग्रहदशायामित्यर्थः । व्याप्त्यनिश्चयदशायामेव च तस्य लक्ष्यत्वादिति भावः । असाधारणव्यतिरेकिणोऽप्यतिव्याप्तिर्बोध्या ॥

इत्यनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥

(सि०) उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वाश्रयत्वादित्यादौ सा-

ध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदकः निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् । विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्यं च । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणम्, तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव । एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने । तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे, व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ।

इत्यनुपसंहारिचिन्तामणिः ॥

(दी०) व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्येत्यर्थः । तथाच हेत्वभिमतधर्मोपसन्दानात् स्वहेतुकपक्षकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्व्यतिरेकिणि नातिव्याप्तिः ।

नन्वनुपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा ? आद्ये तादृशस्याभावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्म्मान्यतरजातिमत्त्वादित्यादेः, द्वितीये पुनर्ज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपमन्वेव दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति । पक्षः साध्यनिश्चयविरोधिनः साध्यवान्न वेत्यादेः सन्देहस्य विषयः। अवच्छे-

दकत्वञ्च स्वान्यूनवृत्तित्वकत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाद्व्याप्त्यग्रहेणाभासत्वम् ।

परार्थस्थले यद्विधेयं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । असिद्धिरनिश्चयः । ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्क्य निरस्यति उपजीव्यत्वादिति ।

(गा०) यत्रेत्यस्य सहचारग्रहाभावरूपैकधर्म्युपसंहाराभावेनान्वये व्यतिरेकेण्यतिव्याप्तिः-व्यतिरेकसहचारप्रकारकग्रहस्य हेत्वभावे सत्त्वेऽपि विषयतया तदभावस्य हेत्वाभासत्वात्, तस्य व्याप्तावन्वयेऽपि व्यतिरेकसहचारग्रहस्याव्याप्यत्वग्राहकत्वे सैवातिव्याप्तिः-व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वाभावात्, ससम्बन्धिविषयतया व्याप्तिग्रहेऽन्वयेऽपि स एव दोषः-प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकसहचारग्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविषयत्वात्, अतः षष्ठ्यर्थपरतया सप्तमीं व्याचष्टे यत्रेति । एवं च व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वविरहेऽपि तद्ग्रहस्य प्रकृतहेतुविषयकत्वविरहेऽपि वा तत्सम्बन्धितया तद्ग्रहानुकूलसहचारग्रहदशायां नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु यथाकथंचित् सम्बन्धस्य उदासीनव्याप्त्यादावपि सत्त्वेन व्याप्तेराधाराधेयभावरूपो विषयत्वरूपो वा सम्बन्ध एव विवक्षणीयः, तथाच तद्दोषतादवस्थ्यमित्यत आह तथाहीति । हेत्वभिमतेति । स्वहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकसम्बन्धतात्पर्यग्राहकहेत्वभिमतपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । एतेन तत्रपदवैयर्थ्यशंकापि निराकृता । उपसंहाराभावस्तु तत्पुरुषनिष्ठस्तत्प्रति हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभादित्यर्थः ।

सर्वं द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वादित्यादौ अन्वयसहचारस्य व्यतिरेकसहचारस्य च विरहाल्लक्षणसमन्वयसम्भवेन प्रसिद्धानुपसंहारिणि सर्वमभिधेयं नित्यं वा प्रमेयत्वात् द्रव्यत्वाद्वेत्यादावव्याप्तेरभिधानं नासम्भवस्य । यद्यप्युक्तस्थलेऽपि प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्ध्या न यथाश्रुतलक्षणसम्भवस्तथापि प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिको यो व्या-

सिग्रहस्तदनुकूलसहचारसामान्यकोटिविवक्षणे पदार्थान्तरसहचारस्य प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिधर्मानुकूलत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । न च गुणादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसहचारस्य द्रव्यभेदादिसहचारत्वभ्रमाविषयतया प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलत्वसत्त्वात् सहचारसामान्ये तदनुकूलत्वमिति कथं लक्षणसङ्गमनमिति वाच्यम् । सहचारपदेन किञ्चित्प्रतियोगिकत्वकिञ्चिदनुयोगिकत्वविशिष्टसहचारत्वविशिष्टपर्याप्तविषयताया विवक्षणीयत्वात् । भ्रमविषयाधिविशिष्टसहचाराप्रसिद्ध्या तद्विषयताया वास्तवसहचारत्वावच्छिन्नपर्याप्तत्वात् भ्रमात्मकज्ञानविषयतासामान्ये च प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलत्वविरहस्याक्षतत्वात् । रूपमिति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्ने गुणाभावे द्रव्यान्यत्वाभावसहचारसम्भवात् ; गुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वहेत्वनुसरणम् । अज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी-अज्ञानरूपासिद्ध्यात्मकः, कारणाभावतया व्याप्तिग्रहकारणाभावतया, स्वस्वरूपसत्त्वे-ज्ञानानपेक्ष एव, दोषः—परम्परयानुमित्यनुत्पादप्रयोजकः । न हेत्वाभास इति । यद्यपि वक्ष्यमाणसाध्यसन्देहविषयस्वरूपमनुपसंहारित्वमपि स्वरूपसदेव विरोधीति न तस्य हेत्वाभासतासम्भव इति लक्षणद्वयेऽपि तुल्यानुयोगः, तथापि प्रथमस्य कारणाभावतया स्वरूपसद्दूषणत्वं स्फुटतरं न द्वितीयस्य तस्यावधारणादित्यापातत ईदृशानुयोगेन द्वितीयावतारसंगतिरित्यवधेयम् ।

पक्षपदस्य साध्यवान् वेति संशयविषयपरत्वे केवलान्वयिसाध्यकेऽप्यसिद्धेस्तत्र कोट्यप्रसिद्ध्या तादृशसंशयासम्भवात्, स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयविषयसाध्यकत्वार्थकत्वे पक्षविशेष्यकसंशयदशायामनित्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरतः । संशयद्वयमनुगमयति पक्ष इति । पक्षताग्रन्थे व्याख्यातमेतत् । यद्यपि घटः प्रमेयवान् इत्यादौ प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयविषयतायाः केवलान्वयिधर्माव्यापकत्वात् यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, विषयताविशेषनिवेशे उभयविधसंशये धर्मिविषयताया एकविधत्वाभावादननुगमः, प्रकृतानुमित्युद्देश्यनिष्ठसाध्यवत्ताभिन्नत्वविरोधिसंशयविषयतानिवेशे विवक्षिते साध्यसन्देहदशायां व्यतिरेकिधर्मावच्छिन्ने पक्षे साध्यसाधकस्याप्यनुपसंहारितया । दूषकताबीजस्यैवानागन्तव्यतया तत्राव्याप्तिः । तथापि स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यव-

धानिश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसंशयविषयताविवक्षणान्न दोषः । प्रमेयं घटानिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयस्य घटादिमात्रविषयताया एव तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रमेयादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणत्वात् तादृश्याश्च केवलान्वयिधर्माव्यापकत्वात् । ननु यत्र केवलान्वयिसर्वत्वादिकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य न साध्यसंशयोऽपि [illegible] द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव भिन्नविषयकसंशयः तत्र संशयविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नत्वाभावाद्व्याप्तस्यापि सहचारग्रहरूपदूषकतावीजसत्त्वेनाव्याप्यताऽस्वीकारासम्भवात् इत्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति । व्याप्यवृत्तिनत्वमिति । तथा च केवलान्वयिधर्मव्यापकं संशयविषयत्वं पर्यवसितम् । केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वं चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव न तु केवलान्वयिधर्मवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं निष्ठान्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् । स्वरूपसतोऽपि-संशयधर्मिण्यप्रकारीभूतस्यापि व्याप्तिरिति । तादृशसमूहालम्बनसंशयविषयतायास्तत्संशयविषयतात्वेन केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वादिति भावः । यत्र विशेषो नैकसंशयविषयता अपि तु क्रमिकसंशयद्वयविषयतैव तादृशस्य संग्रहार्थे तत्कालीनसंशयविषयतात्वेन व्यापकत्वं विवक्षणीयम् ।

इत्याद्वीत्यादिना इत्यभावपरिग्रहः । व्याप्यग्रहेणेति । व्याप्यनिश्चयेनेत्यर्थः । सहचारनिश्चयासंभवादिति भावः । न च धर्मिणि किञ्चिद्रूपेण साध्यादिसंशयेऽपि साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकसाध्यादिसहचारस्य हेतौ निश्चये बाधकाभाव इति वाच्यम् । तद्रूपतया गृह्यमाणे सर्वत्र तत्संशयदशायां तत्र सहचारसंशयसामग्र्या अव्यभिचारित्वात्, क्वचित् स्वाधिकरणे तन्निश्चयदशायामेव तादृशनिश्चयेन स्वाधिकरणवृत्तितत्कत्वनिश्चयेन वा तत्सामानाधिकरण्याभावनिवर्तनात्, क्वचित्स्मिन् तत्सामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीविघटनासम्भवात् । आभासत्वं हेतोर्दुरपह्नवम् ।

मूलं नन्वेवमपीति । क्वचिदधिकरणे साध्यनिश्चयदशावच्छिन्न इत्यर्थः । साध्यानिश्चयदशायां-सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां, पक्षत्वेकेवलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे, तत्-अभिधेयत्वसाध्यकप्रमेयत्वम् व्यतिरेकिसाध्यके-अनित्यत्वादिसाध्यकप्रमेयत्वादौ । अज्ञानद-

दशायामिति। साध्याभावांशे निश्चयरूपज्ञानविरहदशायामित्यर्थः। इदं
इदमेवानुपसंहारित्वमित्यर्थः। दूषणम्-अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकं, न
तु साधारण्यं तादृशनिश्चयात्मकज्ञानाविषयस्य तस्यातथात्वादिति
भावः। तदवगमे-साधारण्यस्य यथोक्तनिश्चयरूपावगमदशायाम्, सा-
धारण्यसंकर एवेति। कालान्तरीणानुपसंहारितासमानाधिकरणसा-
धारण्यप्रयुक्त एवानुमित्यनुत्पाद इत्यर्थः। तथा चोभयोरेव पृथक्प्र-
योजकतया नान्यतरदोषत्वमिति भावः। अनुपसंहारितादशायां
व्याप्यत्वनिश्चयरूपव्याप्यत्वासिद्धौ अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहादनुपसंहा-
रिता न दूषणमित्येतेनेत्यादिनाशंक्य उपजीव्यतया तस्या दूषणत्वम-
पि व्यवस्थाप्यम् एव व्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपेत्यादिनाप्युपजीव्यतया
दूषणत्वं व्यवस्थाप्यत इति पौनरुक्त्याशंकां स्वार्थपरार्थानुमानपर-
तया निराकरोति दीधितौ परार्थेति। यद्विभावेऽसिद्धिवद्विभावे,
स्वार्थस्थले व्याप्यत्वनिश्चयस्य ज्ञानोद्भावनयोरनुपयोगादिति भावः।
अनुपसंहारित्वस्य दशाविशेषे व्याप्येऽपि हेतौ सत्त्वेन व्याप्यत्वभावरू-
पव्याप्यत्वासिद्धनियतत्वाभावेन तज्ज्ञापकत्वसम्भव इत्यसिद्धिपदम-
ज्ञानरूपासिद्धिपरतया व्याचष्टेऽसिद्धेरिति। उद्भावनेऽपेक्षणादेव उ-
पजीव्यतया तदभिधानेनैवोद्भावकज्ञानेऽप्युपजीव्यत्वं लभ्यत इत्युद्भा-
वनाधीनपरकीयज्ञानपरतया ज्ञानपदं व्याचष्टे ज्ञान इति। न चोद्भा-
वनाधीनं परकीयज्ञानं शाब्दमेव तत्रानुपसंहारित्वस्य लिङ्गस्य नोप-
जीव्यतासंभव इति वाच्यम्। वादिवाक्याच्छाब्दव्याप्यत्वनिश्चयनि-
श्चयेऽपि तत्प्रयोजकविरहशंकया तत्राप्रामाण्यशंकाया अनिवृत्तेः त-
त्प्रयोजकानुपसंहारित्वज्ञानस्यापेक्षितत्वात्॥

(दी०) अत्रेदं चिन्त्यम्। हेतुमति साध्याभावसन्देहो ना-
भासः सत्त्वेव विरोधित्वात्। तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसामा-
नाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं नास्त्येव
केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं पर्यवसितम्। निश्चविपक्षकसाध्यतदभाव-
सन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसा-
मग्र्या साध्यतदभाववत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्यत्वग्रहेऽज्ञानरू-

पासिद्धेरेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभासः सत्त्वैव विरोधादिति ।

(गा०) सन्देहोऽनुपसंहारित्वं तद्विषयो वा तदधीनो व्याप्यनिश्चयो वा ? तत्राद्यं दूषयति हेतुमतीति । नाभास इति । तथाच न तद्विशेषोऽनुपसंहारित्वरूपोऽपीति भावः । सत्त्वैव न तु ज्ञायमानतया । द्वितीयं दूषयति तद्विषयस्त्विति । हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं हेतुमान् साध्यवान्न वेति संशयस्य साध्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं संशयान्तरस्य विषयः । केवलान्वयिसाध्यके–सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादिप्रसिद्धानुपसंहारिणि । इदमुपलक्षणम् । सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादिव्यतिरेकिसाध्यकाद्यानुपसंहारिण्यपि तदसत्त्वं बोध्यम् । व्यतिरेकिसाध्यके–सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ । सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमिति । एतेन निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं साध्याभावांशे निश्चयात्मकस्यैव साधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादन्यथा पक्षे साध्यसन्देहेनानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः सन्दिग्धसाध्याभावसामानाधिकरण्यं पुनरनुपसंहारित्वमतो भेद इत्याशङ्का निराकृता । नियतविषयसंशयस्थले हेतौ सन्दिग्धसाध्याभावसामानाधिकरण्यादेरनुकूलतर्कानवतारे दोषतोपगमात्तस्य साधारण्यतया एव स्वीकार्यत्वात् तादृशस्थले तस्याविरोधित्वे सर्वत्र साध्यसंशयस्थलेऽविरोधितापत्तेस्तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । तृतीयं दूषयति विरहेति । सहचाराग्रहविरहात् व्याप्त्यग्रह इत्यभिमेतान्वयः । प्रह्लमिश्रयः, दोषतया स्वीकृत इति शेषः । सहचारनिश्चयस्य पृथग्व्यापकताग्रहकारणतायाः स्वानभिमततया व्याप्त्यग्रहप्रयोजकान्तरमाह संशयेति । साध्यतदभावसंशयेत्यर्थः । साध्यतदभावत्वनिश्चयप्रतिबन्धादिति । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिशरीरान्तर्गततया तद्घटे निश्चयत्वघटकविपरीतभानास्खलितसाध्यतदभावघटभानविघटनादित्यर्थः । विपरीतकोटिभाने तद्भासकसामग्र्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । अज्ञानरूपासिद्धिरेव दोषतया पर्यवसिता । तथाच पूर्वोक्तैकधर्म्यनुपसंहारत्वभावस्यैव नास्यापि हेत्वाभासत्वमिति भावः ।

ननु व्याप्यत्वग्रहस्याज्ञानरूपासिद्धित्वेन । हेत्वाभासताविरहेऽपि

तदुपजीव्यतया साध्यसन्देहः सहचाराऽनिश्चयो वा व्यभिचारवदाभासः स्यादेव असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽज्ञायमानविरोधितया आभासत्वाविरोधित्वादिति मूलानुसारिशङ्कां निराकरोति उपजीव्योऽपि चेति । सत्तयैव विरोधित्वादिति । तथा चाज्ञायमानविरोधिनो ज्ञानरूपासिद्ध्युपजीव्यत्वं न हेत्वाभासताप्रयोजकं दृष्टान्तस्य साधारण्यस्य ज्ञायमानतयैव विरोधित्वादिति भावः ।

(टी०) यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयस्यावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु सशयसाधारणमन्वयभावसहचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथा च केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेक्यादौ केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्म्मिविशेषानियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्म्मिकानिश्चयविरोधी । साध्यसन्देहविषयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपयिकसत्ताकत्वं वा, तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुसत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकम्, सर्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति ।

(गा०) अत्रैव पूर्वपक्षेऽत्र ध्रुव इत्यादिमिथोक्तसमाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । व्याप्तीति । प्रथमलक्षणसाधारणमाह व्याप्तिग्र-

हेति। व्याप्तिग्रहानुकूलो यो यः सहचारस्तत्तत्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यर्थः। सहचारनिश्चयवृत्तित्वमुपेक्ष्य निश्चयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वात् आकाशाभाववानाकाशादित्यादौ हेत्वादेरवृत्तित्वस्य उभयसहचारग्रहविरोधित्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अवच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यात्मकस्य उभयथा धारणं दर्शयति विरोधिश्यति। संशयेत्यनेन प्रतिबध्यतायां निश्चयत्वानवच्छिन्नत्वं दर्शितम्। अन्वयमात्रेत्यनेन व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधित्वदलव्यवच्छेदः। यद्यप्यनुपसंहारिण्यपि हेतुनिष्ठकेवलान्वयिधर्मव्यापक(साध्य)संशयविषयवृत्तित्वं न हेत्वभावे साध्याभावसहचारनिश्चयविरोधिहेत्वभावधर्मिकसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वग्रहस्यैव तद्धर्मिकतत्सहचारसंशयसामग्रीत्वेन तद्धर्मिकतन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्तथापि तत्तत्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधित्वं नैकधर्मविशेषणम्। तथाच सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ अन्वयसहचारनिश्चयविरोधि यद्धेतुनिष्ठतादृशसंशयविषयवृत्तित्वं यच्च हेत्वभावनिष्ठं तादृशसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वं तदुभयरूपवत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः। येन केनापि सम्बन्धेन विरोधिरूपवत्त्वनिवेशात् हेत्वभावनिष्ठसंशयविषयवृत्तित्वस्यापि प्रकृतानविषयत्वादिना हेतुनिष्ठत्वात् सर्वमभिधेयमनित्यं वा प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्ध्या यो यः सहचार इत्यनेनाप्यन्वयसहचारमात्रस्योपादानात् तद्विरोध्येकरूपमादाय लक्षणसमन्वयः। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनवत्तासद्धविषयकातिपयधर्मिविशेष्यकसाध्यादिसंशयविषये साधनादेर्वृत्तित्वे, साध्यादिसहचारनिश्चयविरोधिनी यद्यद्धर्मिणि विशिष्य सम्बन्धो ज्ञायते तावद्धर्मिषु विशेषणसंशयस्यैव विशेष्यविशिष्टवृत्तित्वसंशयहेतुतया विशिष्टनिश्चयविरोधित्वात् नानादण्डवत्त्वेन ज्ञाते पुरुषे पक्वत्वादिदण्डे रक्तत्वादिसन्देहेऽपि रक्तदण्डवान्न वा पुरुष इत्यादिसंशयानुदयात्। न हि पर्वतवह्निसन्देहे महानसादिवृत्तितया गृहीतधूमे वह्निमद्वृत्तित्वसंशयः। तावतैवांश्च विशेषणसंशयाभावविशिष्टसम्बन्धज्ञानाभावस्य विशेष्यसम्बन्धज्ञानद्वयस्य च परस्परसहकारित्वेव हेतुत्वकल्पनयेति। अन्वयसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिवेशेऽतिप्रसङ्गं सूचयति असा-

धारेण इति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ चेत्यर्थः । प्रकृतविरोधो-प्रकृतानुत्पादः, तथाच तत्र साध्यसंशयविषयशब्दपृथिव्यादिवृत्तित्वे अन्वयसहचारनिश्चयविरोधित्वेऽपि व्यतिरेकसहचारनिश्चयविरोधित्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । व्यतिरेकसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिवेशे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाभावादित्यादौ व्यतिरेकसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिनि हेत्वभावनिष्ठसाध्याभावसंशयविषयशब्दादिवृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो बोध्यः । ताहशरूपमिति । विरोधितावच्छेदकरूपमित्यर्थः । लक्षणस्य विरोधिरूपघटकरूपानुपसंहारिलक्षणग्रहस्य । यस्य पक्ष इत्यत्र विग्रहे साध्यसंशयविषयरूपपक्षपदार्थघटकसाध्ये यत्सम्बन्धिकतया षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्वये केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नविषयताकसंशयविषयकसाध्यकत्वं लभ्यते, तस्य च ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि किन्तु वक्ष्यमाणक्रमेण साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानमेवातस्तल्लभाय संशयविषयधर्म्यन्विताश्रयतासम्बन्धार्थकत्वं षष्ठ्याः प्रदर्शयितुमाह यस्याश्रय इति । केवलान्वयीति । अवच्छिन्नान्तं विषयतान्वयि । तन्निवेशप्रयोजनमाह व्यतिरेकवादाविति । आदिना असाधारणपरिग्रहः । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादेः संशयविषयमात्रवृत्तित्वं निवेश्य धारणसम्भवाद्व्यतिरेक्याद्यनुधावनम् । साध्यवत्तानिश्चयविरोधित्वेन संशयानुगमस्यावश्यकतया प्रतिबन्धकतायां ताहशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् विषयतायां केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वस्य निवेशापेक्षया लाघवादित्याशयेनाह साध्यवत्तेति सामान्यपदेन व्यतिरेक्याद्विवारणं स्फुटयति धर्मिविशेषेति । धर्मिविशेषनियन्त्रितः-कतिपयमात्रधर्मिकः । नान्यधर्मिकेति । समानधर्मिकविपरीतज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।

ननु यत्र यत्र हेतुस्तद्व्यतिरेकश्च ज्ञातस्तावद्धर्मिकाभावविषयसंशयदशायामपि हेतोरव्यनुपसंहारिता सहचारनिश्चयानुत्पादस्य दूषकबीजस्य सत्त्वादिति तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिरतस्तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमनुसरति साध्यसन्देहेति । उक्तस्थले चाज्ञायमानहेतुतद्व्यतिरेकसत्त्वाधिकरणे सन्देहविषयत्वासत्त्वेऽपि न क्षतिः ज्ञायमानसत्त्वाय एव व्याप्तिग्रहानुकूलत्वात् । अथवा यत्र साध्यवति न हेतुर्यत्र वा साध्याभाववति न हेतुस्तत्र न साध्यसंशयः किन्तु यत्र यत्र धर्मिणि साध्य

हेत्वोः साध्याभावहेत्वभावयोश्च सहचारस्तादृशे सर्वत्रैव साध्यसंशयस्तत्रापि हेतोरनुपसंहारित्वं व्याप्तिग्राहकसहचारनिश्चयाऽसंभवरूपदूषकताबीजस्याक्षतत्वादिति तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमाह साध्यसन्देहेति । साध्यवन्निष्ठहेत्वभावसत्ताया साध्याभाववन्निष्ठहेतुसत्तायाश्च व्याप्तिग्राहकसहचाराघटकत्वेन व्याप्तिग्रहाननुकूलतया तदनुकूलसत्तायाः साध्यसंशयविषयताव्याप्यतयोक्तस्थले लक्षणसमन्वय इति भावः । साध्यसन्देहस्य चोक्तानुगतरूपेणैव निवेशो बोध्यः । असाधारणव्यतिरेकिहेतुसत्तायाः साध्यसंशयविषयताव्याप्यतयातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसिद्ध्यनुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमस्य ग्रहमहानुकूलत्वेन हेतुतद्व्यतिरेकसत्त्वयोरनुगमः । एतदेव दर्शयति तादृशी चेति । तादृशी—तादृशग्रहोपयिकी । अन्वये अन्वयसहचारनिविष्टा व्यतिरेके व्यतिरेकसहचारनिविष्टा । इदानीमनुपसंहारित्वस्य ज्ञायमानतया हेत्वाभासतानिर्वाहाय विरोधित्वं व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति । साध्येत्यादेर्हेतोरित्यादिः । तन्निश्चयेति । साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेत्यर्थः ।

ननु हेतुमति साध्यसंशयस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वमेवासिद्धमित्याशंकायामाह हेतुमतीति । कोटिद्वयावर्जितत्वादिति । हेतुमति साध्यसत्त्वं हेतौ सामानाधिकरण्यनियतं सत्येव तद्वति तदभावसत्त्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्याभावनियतमिति तदुभयमाने तदुभयमानीचित्येनाप्रत्यक्षेयत्वादित्यर्थः । ननु साध्यसन्देहस्याधिकरणे सत्त्वेऽपि साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यानुपस्थित्या न संशय सम्भवति तदुपस्थापकसाधारणधर्मादिदर्शनसत्त्वे सदेव संशायकमस्त्वित्यत आह साध्याभावेनेति । साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य साध्याभाववृत्तित्वेनाश्रयतया तत्सम्बन्धिसाध्याभावविषयकसाध्यसन्देहस्यैव तदुपस्थापकत्वादित्यर्थः । एवं च संशयज्ञानस्यानुपयोगित्वेऽपि तद्विषयवृत्तिताया ज्ञानस्य संशयसामग्रीविधया साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिनिश्चयविरोधितया तस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वाभासताऽक्षतैवेति समुदायार्थः ॥

(दी०) तत्र, सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि सा-

ध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् ।

अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधिकरणव्याप्याव्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवाग्निः साधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वम् हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तत्तन्निश्चायकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चायकमत्यसत्तामप्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति मास्तु तत्र व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविपर्ययेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजमत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्त्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिरपक्ष पल्लवितेन ॥

(गा०) अनुपसंहारितादशायां साध्यसामानाधिकरण्यसंशय एव दुर्घटः कथं तद्ज्ञानस्य तत्संशयसामग्रीत्वमित्यत आह सर्वत्रेति । कश्चिदपीति । कमपि धर्मिणमन्तर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्यवत्त्वासिद्धप्रकारकज्ञानस्याजातत्वेनेत्यर्थः । तदभावस्य–साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावस्य, गृहीतुमशक्यत्वात्–सन्देहेन कोटितया गृहीतुमशक्यत्वात् । ग्रहणस्याशक्यत्वे हेतुमाह प्रतियोगितावच्छेदकेति । सर्वांशे निश्चयरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । अभावधीहेतुताया इति । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकनिश्चयविधया हेतुताया इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ।

१ [illegible] प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वा [illegible]

इति । तदसत्—अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव स्वतन्त्रतद्धेतुतायास्तैः स्वीकारात् संशये उपनीताभावकोटिभाने तादृशकारणविरहस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तादृशप्रत्यक्षनिश्चयासंभवेपि कालान्तरीणनिश्चयजन्यसंस्कारतः स्मरणात्मकतादृशनिश्चयः संभवत्येवेति चेन्न । यस्य पुंसः प्रागपि कुत्रचित् साध्यनिश्चयो न जातस्तस्य सहचारसंशयसामग्र्या एवमपि दुरुपपादत्वात् ।

ननु साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदक तदंशे निश्चयरूपं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि सुलभमेव धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिविषयताया एव संशयत्वघटकतया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नतद्विषयताया निश्चयत्वसंपादकत्वात् । न च धर्मितावच्छेदकप्रकारेण सकलधर्मिणामेव तदा भानसंभवात् धर्मिविषयताया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । एकज्ञाने धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतदनवच्छिन्नविषयतयोः सत्त्वे बाधकाभावादित्याशयेनाहास्त्विति । सः—प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यांशप्रकारकोनिश्चयः, सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसत्त्वे हेतुत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधिकरण्यज्ञानसत्त्वेन साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयः सुलभ एवेत्याशयेनाह साध्ये इति । न तथापि हेत्वाभासत्वविरहान्वयः । उक्तानुपसंहारिताया इति शेषः । अत्र हेतुः सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतयेति । तज्ज्ञानस्येति शेषः । अन्यथा—प्रतिबन्धकसामग्र्यात्मकधीविषयस्यापि हेत्वाभासत्वे, व्यभिचारिताव्यभिचारितेत्यादिपंचकस्यैव साधारणान्वयः । तत्र च व्यभिचारिताऽव्यभिचारितादिचतुष्टयसाधारणद्वयत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवाक्ये साधनसाधारणतद्वत्त्वं पक्षस्य बोध्यम् । प्रथमद्वयं हेतौ व्याप्तिघटकत्वलयोः प्रत्येकाभावसंशायकम्, तृतीयं विशिष्टव्याप्त्यभावसंशायकम्, तुरीयं पक्षधर्मत्वसंशायकम्, पंचमं पक्षे साधनाभावसंशायकमिति भेदः । तस्यापि तादृशद्वयत्वादिमत्त्वस्यापि, इतरसाचिव्येन—विरोधादर्शनादिसहकारेण । तत्त्वनिश्चयति । अव्यभिचारादिनिश्चये, अर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीघटकविशेषणज्ञानादिविषयः, तादृशसामग्र्या अपि बलवद्विपरीतभानसामग्रीत्वेन पक्षादौ हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-

स्यादिति भावः । दूषणान्तरमाहापि चेति । साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वमिति । तन्मात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेपि विरोधवदन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन हेत्वाभासतायाः दुर्वारत्वादिति भावः । व्यतिरेकिण्यि—पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ, नियतविषयेन—पृथिव्यादिमात्रविषयेण, संपद्यते—निर्वहति, तथा च तत्राप्यनुपसंहारित्वापत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् असाधारण्येप्यतिप्रसङ्गो बोध्यः ।

वस्तुतस्तु असाधारण्येपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेण व्यतिरेकिपदेनासाधारण्यस्य साक्षादेव लाभः । ननु साधारणादिव्यावर्तनायैव सन्देहविषयसाध्यव्यतिरेकस्याप्यनुपसंहारित्वे निवेशयेयत आह पृथक्तेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणहेत्वाभासताप्रयोजकसत्वे साध्यसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वांशमात्रस्यासाधारण्य न हेत्वाभासताविरोधीत्यर्थः । नन्वस्तु तदेवानुपसंहारित्वं व्यतिरेकिणस्तथात्वेपि व्यतिरेकव्याप्त्युपादानात्तानुमितिविरोध इत्यत आह नवेति॥

(टी०) व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादीनामेकहेत्वाभासत्वम् । साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचारित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधात् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपम् । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदादत्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधत्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तादिनावसेयम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च

विशकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम् । असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् ।

(गा०) व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनो हेत्वाभासान्तरताविरहादस्य व्यभिचारमध्ये प्रवेशाभावस्यौचित्यात्तस्यैवानुपसंहारित्वरूपतां स्वातन्त्र्येण व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह व्याप्तिग्रहेति । एकहेत्वाभासत्वं-व्यभिचाररूपैकहेत्वाभासान्तर्गतत्वम् व्याप्यत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुताया निराकृतत्वादाद्यव्यभिचारस्य चेति । सामानाधिकरण्यस्य-साध्यसामानाधिकरण्यस्य, साध्यासामानाधिकरण्यमेवासाधारण्यं न तु मणिकारसंमतं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तस्यानुमितौ साक्षादेव विरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षादिवद्व्यभिचारान्यहेत्वाभासताया एव युक्तत्वादित्याशयः ।

असाधारण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वेऽनुमितिविरोधित्वादिघटितमूलोक्तसामान्यलक्षणस्याव्याप्त्यातिव्याप्तिसम्पर्कित्वाभावात् स्वयं सामान्यलक्षणमाह लक्षण इवेति । ज्ञानस्य विषयतया-विषयीभूय, विरोधितावच्छेदकं-प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञाननिष्ठविषयताकत्वमिति तु पर्यवसितम् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम् । अनुपसंहारित्वसंग्रहायाह व्याप्तीति । केनापि रूपेण व्याप्तेरनुगमे तज्ज्ञानसामान्यविरोधित्वं न साधारण्यादेरित्यत आह प्रातिस्विकेति । असिद्धिभेदस्यैतेनालक्ष्यत्वं दर्शितम् । असिद्धिभेदो व्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यसाधनयोर्वृत्तित्वं साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया असाधारण्यमेवेति तद्व्यावृत्तेरनपेक्षिततया साध्यादिमत्त्वपर्यन्तानुधावनम् । ननु धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयसाधारण्याद्यसंग्रहप्रसङ्गः तत्र विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्धेः । न च विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधिनी कामिनीजिज्ञासैव प्रसिद्धेति तदन्यज्ञाननिष्ठव्याप्तिग्रहाविरोधितावच्छेदकरूपत्रयमादाय लक्षणसमन्वयः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि यत्र

कामिन्यादेरेव साध्यता हेतुता वा तत्र साध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादित्यत आह साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः । नोपादेयमिति । तत्र साध्याप्रसिद्ध्यादिदोषाप्रसिद्ध्या तदनुपादानेऽव्यतिप्रसङ्गानवकाशादिति भावः । तथाच दर्शितस्थले विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्नावकाश इत्याशयः । यदि स्याप्रतिबध्यविशिष्टसाध्यादिग्रहकत्वमविरोध्यन्तार्थस्तदाऽविरोधिन इत्यन्तस्योपादानेऽपि नाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । अन्यत्रापि वक्ष्यमाणासाधारण्यादिलक्षणेऽपि, दोषमवच्छेदकस्यानिर्वचनं विशिष्टान्तरार्थेतरयोनियेशमात्रिकम् ।

ननु नीलधूमादिरूपादौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वरूपव्यर्थविशेषणतायां व्याप्यत्वासिद्धिप्रभेदत्वेन व्याप्तिग्रहविरोधिन्यामतिव्याप्तिरित्यत आह व्यर्थविशेषणं त्विति । पक्षपत इति । असिद्धिग्रन्थ इति शेषः । व्याप्यत्वाभावेतिव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्याव्यभिचरितेति । स्वमते व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तद्विरोधिनोऽव्यापकतादेः साक्षाज्ज्ञनकज्ञानाविरोधित्वेन न हेत्वाभासत्वमिति स्वमताभिप्रायेणाहाव्यभिचरितत्वं वेति । साध्याभाववदवृत्तित्वं वेत्यर्थः । युगपदिति । एकज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः । हेतौ साध्याव्यभिचारावगाहित्वे सति तत्र सामानाधिकरण्यावगाहि यद् ज्ञानं तद्विरोधित्व निवेश्यम्, न तु अव्यभिचारविशिष्टसामानाधिकरण्यावगाहित्वमिति समुदायार्थः । तथाच विशिष्टसाधनस्य विशिष्टसाक्षात्मात्रविरोधितया तत्सत्त्वेऽपि साध्याव्यभिचारी साध्यसमानाधिकरणश्च हेतुरिति विशकलितदलद्वयावगाहिज्ञानोदयात् विशिष्टाभावेऽतिव्याप्तिरिति भावः । साध्याप्रसिद्ध्यादेर्व्यभिचाराद्यात्मकस्यापि व्याप्यत्वासिद्धेः सत्त्वाद्दर्शितविशिष्टाभावरूपासिद्धिव्यभिचारोभयरूपत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयानिर्भरपूर्वकाय बहिर्भावनीयत्वे पुनरित्युक्तम् ।

अथानुमितौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाव्यभिचारविशिष्टं यत् सामानाधिकरण्यं तत्प्रकारकहेतुज्ञानत्वेन न हेतुता सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारज्ञानत्वेनापि विनिगमनाविरहेण हेतुताप्रसङ्गात् हेतोरव्यभिचारज्ञानकालेऽपि हेतुविशेषणतापन्नसामानाधिकरण्यादौ विशेषणतयाऽव्यभिचारमाने बाधकाभावेनानुमित्यापत्तेश्च । न चो-

अथ विधविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमाद्धेतौ व्यभिचारग्रहदशायां तत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारग्रहाभावान्नानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। उभयविधव्याप्तिज्ञानसत्त्व एवानुमितिरित्युपगमस्यानुभवविरोधेनासंभवात्, तृणारणिमणिन्यायेनैवोपदर्शितोभयविधविशिष्टज्ञानहेतुतायाः स्वीकरणीयत्वाद्व्यभिचारग्रहकाले तद्भावविशिष्टसामानाधिकरण्यग्रहाधीनानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, तथा चाव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नहेतुविषयताशालिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुता वाच्या तादृशज्ञाने प्रत्येकाभावज्ञानमेव विरोधि न त्वेकविशिष्टापराभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धेरेकाभावधीमात्रविरोधित्वादिति विशिष्टाभावस्य हेत्वाभासत्वमेव दुर्घटं कारणत्वभावग्राहिमोथविचार, इति चेन्न। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकविशिष्टापरस्याभावग्रहो यथा तादृशविशिष्टप्रकारकग्रहविरोधी तथा युगपद्विशेषणविशेष्योभयधर्मावच्छिन्नतया एकधर्मिग्रहेऽप्युभयाभावग्रहविरोध्युभयाभावसमवधानदशाभावग्रहदशायां सामानाधिकरण्येनैकविशिष्टापरग्रहसमवहितधर्मद्वयवत्ताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। अत एवासिद्धिग्रन्थे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहस्य विशिष्टपरामर्शविरोधितया दोषत्वं स्वयं व्यवस्थापयिष्यते न हि विशिष्टपरामर्शस्य एकविशिष्टापरावगाहित्वं कारणतावच्छेदकं लाघवेनानुभवबलेन च हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात्। न चैवं विशकलिताव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावगाहिधीविरोधित्वोपादानेऽपि न विशिष्टाभाववारणसंभव इति वाच्यम्। विशकलितोभयावगाहित्वं हि न मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नोभयावगाहित्वम्, अपि तु धर्मिनिष्ठविभिन्नविषयतानिरूपितोभयविषयताप्रतियोगित्वम्। तच्च साध्याव्यभिचारी हेतुः साध्यसमानाधिकरणो हेतुरिति समूहालम्बनबुद्धौ, तस्याश्च न विशिष्टाभावधीप्रतिबध्यता अपि तु उभयविषयतानिरूपितैकविषयताशालिबुद्धेरेवेति वर्णितं साधारणग्रन्थे।

असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकताया मणिकारसम्मततया तदनुयायिना पूर्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारण्यमिति व्याख्यातम्, तच्च स्वानुमतमित्यन्यथा तन्निर्वक्ति

असाधारणत्व इति । पक्षव्यावृत्तत्वमिति । यद्यप्येतदव्यनुपदं वि-वरणीयमिति तदेवासाधारणत्वविवरणमस्तु किमन्तरा तद्विवरणेन, तथापि सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति प्राचीनप्रवादाविरुद्धत्व स्वमतस्य दर्शयितुमेतद्विवरणम् । निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य व्या-प्तिग्रह प्रति साक्षाद्विरोधितायाः प्राग्व्यवस्थापितत्वात् निश्चयांश-परित्यागेन सपक्षपद व्याचष्टे सपक्षश्चेति । तद्व्यावृत्तत्व यदि तद्वृ-त्तित्व तदा सा.ध्यादिनिष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यसाध्यवद्वृत्तित्ववि-शिष्टसाधनादेरसङ्ग्रह इति तत्साधारण्याय व्याचष्टे तद्व्यावृत्तत्वमि-ति । साध्याप्रसिद्ध्यादेरपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रह-विरोधितयाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वमधि-कं प्रवेशयन् विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकपरत्वभ्रमनिराकरणाय तदर्थ विवृणोति प्रकृतेत्यादिना । प्रकृतत्व साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्य म् । तदुभयेति । विशिष्टसाध्यसाधनोभयेत्यर्थः । इत्थ-सामानाधि-करण्यग्रहविरोधितात्मकानुगमकप्रकारेण ॥

(दी०) चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनशब्दवत्वादित्यादौ वि-शेष्ययोरसामानाधिकरण्यश्च । बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाध-नयोरवृत्तित्वस्यैतत्साङ्कर्येऽपि न क्षतिः । इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम् । इत्थञ्च तदीयमसाधारणत्वमेव विरुद्धत्वमिति । एव च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽ-न्तरेण प्रकरणसमन्तद्व्याप्यश्च,पृथगुपदेशादविरोधाद्वाऽनुपसंहारि-त्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्य-तिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम् ।तादृशञ्च साध्यादेर-त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम् । वह्न्यभावाभावत्वेन वह्नेर्धूमाभाव-वद्वृत्तित्वज्ञानं वह्न्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्वि-रुध्यादपि न तु वह्नित्वेनेति नातिप्रसङ्गः । केवलान्वयिनि तत्स-म्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ॥

इति अनुपसंहारिदीधितिः ॥

ननु विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नानिरूपिता विरोधिता समूहालम्बनविशेषविरोधितावारणाय यदवं प्रवेश्यते तत्र चावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकमेव निवेश्यते न तु न्यूनवृत्तित्वं गौरवात्तथाच विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनमनर्थकं साध्याप्रसिद्ध्यादिग्रहप्रतिबध्यताया विशिष्टसाध्यादिग्रहत्वेनैवावच्छिन्नत्वादित्यत आह चाक्षुषस्पर्शेति । विशेष्ययोः-स्पर्शशब्दयोः, परस्परसामानाधिकरण्य सगृहीते इत्यनेनान्वयः । तथाच स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे तत्राव्याप्तिः तादृशाविरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वादिविषयत्वप्रवेशेन विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नविरोधितायास्तत्रासत्त्वादितरन्यूनवृत्तित्वरूपमेव तन्निवेश्यम्, तथाच तत्स्थलीयसाध्याप्रसिद्ध्यादिग्रहप्रतिबध्यताया अपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वान्यूनवृत्तित्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वनिवेशनमावश्यकमिति भावः ।

ननु साध्यस्यावृत्तित्वे बाधरूपे साधनस्य वाऽवृत्तित्वे स्वरूपासिद्ध्यात्मकेऽतिव्याप्तिः तद्ग्रहस्यापि साध्यवत्त्वादिग्रहविरोधितया तद्घटितोभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वादित्याशङ्क्य तयोर्लक्ष्यतास्वीकारेण निराकरोति बाधेति । एतत्सामर्थ्यात्-असाधारण्यरूपत्वेऽपि । न क्षतिरिति । अन्यादृशस्यापि बाधादेः प्रसिद्ध्या इयातन्वयेन तत्परिगणनोपपत्तेरिति भावः ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यादिकं विरोध एव तस्य कथमसाधारण्यतोपगम इत्यत आह इदमिति । मणिकृत एव इदं विरुद्धत्वमनुमतं न तु ममेत्यर्थः । नन्वेवं भवतां को विरोध इत्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति । तदीयं-मणिकारीयं, साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारणत्वम् ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यवत्तस्य तद्व्याप्यवत्त्वस्याप्युभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वात् तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिरित्याशङ्कां लक्ष्यताप्रदर्शनेन निराकरोति यत्र चेति । प्रकरणसमं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यम् । तद्व्याप्यं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यव्याप्यम् । तस्य बाधसत्प्रतिपक्षविशेषणत्वाभावादिति शेषः । तत्र हेतुमाह पृथगिति । पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यस्य सत्प्र-

तिपक्षतया स्वतन्त्रपरिगणनात्तादृशस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधिधीविषयत्वेन हेत्वाभासताविरहाच्चेत्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेति । हेत्वभाववत्त्वावच्छिन्नधर्मिकसाध्याभावव्यापकताग्रहेत्यर्थः । साध्यादेरित्यादिना साधनस्य साधनाभावस्य च परिग्रहः । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेनादिपदग्राह्यसाधनस्याप्यन्वयः । अप्रतियोगित्वादिना साध्याभावाव्यापकत्वपरिग्रहः । तस्य च साधनाभावेन सम्बन्धः ।

अथाभावाप्रतियोगित्वधीरभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं प्रत्येव विरोधिनी न तु तदप्रकारकं साध्याभावव्यापको हेत्वभाव इत्यादिज्ञानं प्रति ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । न चैतादृशज्ञानेपि संसर्गतयाऽभावप्रतियोगित्वभानादभावाप्रतियोगित्वं ग्राह्याभाव एवेति वाच्यम् । अभावांशे विशेषणीभवतः साध्यादेरनुयोगितया एव संसर्गतया प्रतियोगितायास्तत्राभानात् । प्रतियोगितानिरूपकाभावावच्छिन्नैवानुयोगिता सम्बन्धो न तु केवला प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः समानवित्तिवेद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेत् । एवमप्यभावप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताया ग्राह्यताविरहात्तद्रूपावच्छिन्नाभावस्य विरोधितानुपपत्तिः ।

यत्तु—अभावे अनुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभावस्यैव दोषतया विवक्षणम्—तदपि न, वाच्यत्वादिसाध्यहेतुकेपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाभावस्यानुयोगितासम्बन्धेन साध्यादिसम्बन्धित्वादभावत्वावच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभावत्वाप्रसिद्धेः । अभावत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण तद्बुद्धेश्च अभावत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधितया तस्य दोषत्वायोगात् । स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धस्य चाप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्ध इति न तादृशस्य दोषतोपगमसम्भवः । साध्यतावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽभावांशे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणतापन्नसाध्यतावच्छेदकादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितयाऽनुपसंहारित्वमित्यपि सार्वत्रिकं विशेषणान्तरानवच्छिन्नत्वानुगत्वादेर्यत्र साध्यता-

च्छेदकता तत्र स्वरूपतस्तत्प्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिबुद्धेरेव हेतुतया तत्र तदभावप्रकारकज्ञानस्य नियमेन तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानत्वत्वादिप्रकारतया अविरोधित्वात् प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिमत्ताबुद्धेरेव समानप्रकारकतया अभावग्रहप्रतिबध्यत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च । एतेन तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकबुद्धौ समानधर्मिकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववत्ताबुद्धिरिव तद्धर्मस्य तेन सम्बन्धेन असम्बद्धत्वग्रहस्यापि प्रतिबन्धकत्वमानुभविकम् । अत एव साध्यादेरवृत्तित्वस्य बाधादिप्रभेदतोऽकिरपि सङ्गच्छते । एवं च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमिति यथाश्रुतस्यैव सङ्गतिरित्यप्ययुक्तम्—केवलान्वयिन्यपि हेतुत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिवैयधिकरण्येन तद्विशिष्टतदप्रतियोगित्वासिद्धेः । स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमनुपसंहारित्वमित्यपि स्वरूपतो ज्ञानत्वादिसाध्यतावच्छेदकस्थले न सम्भवति निर्विशेषणकज्ञानत्वादिविषयकव्याप्तिग्रहे ज्ञानत्वत्वादिप्रकारेणासम्बद्धत्वग्रहस्यासमानप्रकारकतयाऽविरोधित्वात् । साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावोऽनुपसंहारित्वमिति प्रगल्भानुमतमननुमतमेव दीधितिकृता व्याप्तिवादे निराकृतत्वात् ।

अत्राहुः विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये प्रकाराभावग्रहवद्विशिष्टसंसर्गकबुद्धौ संसर्गे संसर्गतावच्छेदकाभावग्रहोऽपि विरोधी संसर्गविशेषावच्छिन्नविषयताया एव ग्राह्याभावधीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् विशिष्टसंसर्गकबोधस्थले संसर्गतावच्छेदकीयवैशिष्ट्यस्यापि संसर्गान्तःपातिसंसर्गतया संसर्गतावच्छेदकविषयताया अपि संसर्गावच्छिन्नत्वात् । एवं वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयविशेषितप्रतियोगितासंसर्गके वाच्यत्वाभाववव्यापको हेत्वभाव इति ज्ञाने प्रतियोगितात्वावच्छेदेन तदुभयाभावग्रहस्य विरोधितया तद्विषयतादृशाभावोऽनुपसंहारित्वमिति विवक्षितम् । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

अनुकूलक्षणस्य हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपसाधारण्येऽति-

ष्टप्रतीतेः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वात्, किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरम्, तच्चानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः, अभावत्वञ्चासमवेतत्वान्न जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रसक्तैरधिकरणैस्तद्धर्मैर्वा अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवादधिकाभावत्वविशिष्टप्रत्ययबलाच्चातिरिक्ताभावसिद्धिस्तुल्यैव । एतेनाभावत्वं समस्तप्रतियोगिकत्वं, तच्चाननुगतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां कल्प्यत इत्यपास्तम् । संयोगादिसाधारण्याच्च ॥

(गा०) साध्याभावेत्र साध्याविरोधित्वमाभासमन्यथा मूले साध्यविरोधित्वं यदि साध्यसामानाधिकरण्य तदा साध्यसमानाधिकरणपदोपादानवैयर्थ्यमिति तदाशङ्क्य साध्येति । साध्यासमानाधिकरणत्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं न तु साध्याधिकरणावृत्तित्वमतो न साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् । अधिकरणभेदेन संयोगाद्यभावभेदमनेन लक्षणम्, अतो न संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । साध्यासमानाधिकरणपदं प्रतियोगिव्यधिकरणपदाद्यर्थकमित्यपि कश्चित् । तन्न, साध्याभावप्रतियोगित्वेन साध्योपादानस्य निरोधेनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । मूलस्थप्रतियोगिपदेन भावव्याघातकाभावत्वनिषेधः । । ।

अभावाभावस्य अभावप्रतियोगिकस्य भावत्वेपि भावतयाऽभावत्वविरहेपि अभावत्वनियमाभ्युपगमेनाभावाभाव इत्यादिकल्पान्तराभिधानस्य सिद्धान्तत्वभ्रमनिरासायाह दीधितौ एकदेशीति । ननु घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीत्या घटाभावाभावत्वविशिष्टधर्मो सिध्यति तस्यातिरिक्तत्वं च सैव विरुणद्धि तस्या एव घटादिरूपतायां स्वाभावाभावत्वरूपस्वाभावप्रतियोगित्वावगाहित्वादित्याशङ्कते न चेति । सम्बन्धान्तरत्वात्-अभावत्वान्यसम्बन्धत्वात् । स च सम्बन्धः स्वरूपादतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्युभयथैव न क्षतिरिति भावः । बाधादित्यस्य भाव इत्यादि । अविरोधादिति । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि प्रतियोगिभताज्ञानस्याभावग्रहप्रतिबन्धकत्वोपगमादिति भावः । प्रत्यक्षेणेति । तद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वस्य ज्ञानघटनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वादित

भावः । अनवस्था—अतिरिक्तानामभावानामप्यतिरिक्ताभावकल्पनायामनन्ताभावकल्पनागौरवम् । बाधकाभावादिति । भावस्यैवाभावत्वकल्पनयोगादिति भावः ।

मूले भावत्वेनैवेति । घटाभावो नास्तीति प्रतीतेर्घटादिरूपभावविषयकत्वेनैवेत्यर्थः । कमधिकेन–घटाद्यतिरिक्तविषयकत्वेन, यथातिरिक्तस्यापि तेजोऽभावादेरिदन्त्वादिनाविशिष्टस्य न प्रतियोगिग्रहसापेक्षग्रहत्वं किन्त्वभावत्वावच्छिन्नस्यैव तथा घटत्वादिविशिष्टस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेऽपि घटादेरभावत्वेन प्रतियोगिनिरूप्यत्वे बाधकविरहादिति भावः । अभावाभावप्रतीतेः प्रमात्वाभिधानस्य भावेऽभावप्रतियोगिकत्वबोधकतादृशप्रतीत्यप्रमात्वप्रसंजनसूचकतां स्फुटीकरोति दीधितौ भावस्येति । भावस्याभावप्रतियोगिकत्वेऽपि घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेरभावादिवैशिष्ट्यांशे प्रमात्वसंभवादभावरूपप्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वांशे तत्र प्रमात्वानुपपत्तिलाभाय भ्याचष्टेऽभावेति । अभावत्वं भाववैधर्म्यं तच्च भावे न संभवतीति तद्विशिष्टवाचकनञुल्लेखिन्या घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेस्तेन रूपेण घटाद्यवगाहित्वे तदंशे प्रमात्वं व्याहन्येतेति मूलाभिप्रायः । अभावत्वं यदि भावांभिन्नत्वं तदा भावे तदप्रसक्त्या भावेऽप्यभावत्वस्वीकारइत्यर्थकान्वयेतिमूलानुपपत्तिरतोऽभावत्वस्य तदन्यत्वं व्यवस्थापयति अभावत्व 'चेति । प्रथमं–भावत्वादिप्रकारकज्ञानानुत्पत्तिदशायाम् । अभावो न भाव इति । एतावता तस्य भावभिन्नत्वरूपता निराकृता तथात्वेऽभावो न भाव इत्यनयोः समानार्थकतया विषयभेदाधीनद्विधाभिलापानुपपत्तेः ।

ननु तथाप्यभावत्वस्य निर्विकल्पकावेद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वाद्विशेषणज्ञानविरहेण प्रथमं तत्प्रकारकप्रत्यक्षस्यानुपपत्तिरित्यत आह तच्चेति । अनुपस्थितमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया विशेषणभेदेन भिन्नतया अभावत्वविशिष्टबुद्धौ उक्तज्ञानहेतुत्वाकल्पनादित्यभिप्रायः । ननु केवलप्रमेयत्वादिना अभावत्वादिप्रकारकोपनीतभानदशायां स्वरूपतोऽभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ लौकिकान्यत्वं कार्यतावच्छेदककोटावनिवेश्यैव स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते लाघवात्, तथाच घटो नास्तीत्यादिलौकिकप्रत्यक्षपूर्वकालेऽपि स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञान-

मपेक्षितमित्याशयेनाह निर्विकल्पकोपस्थितमिति । तथा चाभावत्व-स्य निर्विकल्पकावेद्यत्वप्रवादो भावभिन्नत्वरूपाभावत्वमते एव, तस्य पदार्थान्तरत्ववादिनां तु निर्विकल्पकवेद्यत्वमिष्टमेवेति भावः । न-न्वेवमभावत्वस्य नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वापत्ति-रत आह अभावत्वेति ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वमनुयोगिताख्यः प्रतियोगिनिरूपितः सम्बन्धविशेषः, स च प्रतियोग्यादिभेदभिन्न एवेत्यनुगमकधर्मान्तरप्र-कारेणैव तत्र नास्तीति बुद्धौ प्रकारता सम्बन्धविधकतया च तस्य प्र-तियोग्युपरागेणैव भानं निर्विकल्पकवेद्यता चानुगमकधर्मस्यैव । प्रपं-चितं चैतदधिकमधस्तात् ।

अधिकरणस्याभावरूपत्वे अभावाधिकरणत्वानुपपत्तेरतस्तद्धर्मै-वेति । अभावत्वव्यवहारोपपत्तेरिति । भावेऽभावाभावत्वस्वीकारे भा-वाभावत्वस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः । प्रतिबन्दिमात्रस्यानुसर-णया युक्तिं दर्शयति लाघवादिति । अनन्तधर्मिष्वभावत्वकल्पनापे-क्षया एकत्र तत्कल्पन इत्यादिः । घटत्वाद्यभावाभावस्यातिरिक्तत्वे ईदृशयुक्त्यसम्भवाद्भावो नाभाव इति प्रतीतेर्दुरुपह्नवतया अभावत्वं भावव्यावृत्तमेवेति दर्शितयुक्त्यैव निर्भरं दर्शयति अथाधिकेति । प्रमात्मकेत्यर्थः । एतेन-कल्प्यधर्मिणां बहुत्वस्य धर्मकल्पनायामबाध-कत्वेऽभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गेन । संयोगादिसाधारणसम्बन्धस्य सप्रति-योगिकत्वस्येत्यादिः । तथाच सप्रतियोगिकत्वस्य नास्तीति प्रतीति-विषयत्वे घटसंयोगादिमत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति भावः ।

अत्र सिद्धान्तानुसारिणः । अभावत्वं भावाभावसाधारणमेव ना-स्तीति प्रत्ययनियामकम् । यदि भावो नाभाव इति प्रत्ययः प्रामाणिकः तदा भावव्यावृत्तमप्यभावत्वं तादृशप्रत्ययनियामकतया स्वीक्रियताम्, न तु तदेव नास्तीति प्रत्ययनियामकं तथासत्यनन्ताभावकल्पनया गौरवात् भावाभावसाधारणैकधर्मस्यैव लाघवेन नास्तीति प्रत्ययनि-यामकतया कल्पनौचित्यात् ।

यत्तु-अनन्तघटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवाल्लाघवे-नातिरिक्तैकाभावे तत्कल्पनमुचितमिति । *तत्रेदं प्रतिभाति*-घटा-भावाभावत्वं घटाभावनिरूपितोऽनुयोगिताविशेषः, स च घटनिष्ठ-

घटाभावीयप्रतियोगितातो नातिरिच्यते । सा चानन्तघटेषु क्लृप्तैव । न चैवमत्र घटाभावप्रतियोगी अत्र घटाभावाभाव इति प्रतीत्योरविशेषापत्तिः, प्रतियोगितानुयोगित स्वरूपविभिन्नधर्मावगाहनेनैव तद्विशेषात् । "अभावविरहात्मकत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते"ति प्रवादस्य विरुद्धश्चायं पन्थाः । घटादेः संयोगादिसम्बन्धस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नस्याभावाभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वं स्वीक्रियते ॥ नु सम्प्रदायादेरतो न कपालादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवेन ॥

(चि०) अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वं साध्याभावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावासिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न ।

हेतोः पक्षे साध्याभाववाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ।

नतु साध्यभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो न तु तन्नियतत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वप्रमरूपावामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्षगामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात् ।

अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दूषकतावीजम्, असाधारणाव्याप्तेः, न च तत्रान्यदेव बीजम्,

हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेत्। अस्तु तावदेवम्, तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात्, नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्यापि व्याप्यत्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमधिकम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र वाच्याधिक्यमिति।

तन्न। अर्थो हि लिङ्गम्, न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिगौरवादिति वक्ष्यते। न चार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम्, आवश्यकताद्विवचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिक्यं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात्। न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्तव्यमन्येन केनापि कृतम्। धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न। तथानुपन्यासात्, अन्यथा नीलानन्वयापत्तेः।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः। अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमाने न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात्। न च तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात्। न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति प्राहुः।

तन्न। विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात्। अत एव व्यभिचारितो व्यतिरेक्यनैकान्तिक एव। नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्याभावस-

स्वन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात् ॥

(दी०) गमकत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे विरुद्धे च समानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष इति । दूषकतायां तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाभ्रेदेनोपन्यासः । अत एवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारकं विशेषणम् छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनुयोज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वेऽप्यदोषो वेति पुनराकरानुसारी पन्थाः ।

नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघटितं न वा ? आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वमविरोधात् ॥

(गा०) साधारणविरुद्धयोर्गमकत्वभ्रमरूपाशक्तौ न कश्चिद्विशेष इति मूलोक्तं दूषयति व्यभिचारिणीत्यादिना । अव्यभिचारमात्र इति भ्रम इत्यत्रिमेणान्वयः । मात्रपदेन साध्यसामानाधिकरण्यभ्रमव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्यांशेऽपि इत्यपिना अव्यभिचारसमुच्चयः । नन्वेवमप्यनुमितिविरोधिरूपमुभयोरपि साध्याभावसामानाधिकरण्यमेवेति साधारणविरुद्धयोः पृथक्परिगणनमसङ्गतमित्यत आह दूषकतायामिति । अनुमित्यनुपधानप्रयोजकरूपभेदाविरहेऽपीत्यर्थः । निग्रहस्थानत्वेन विशेषादिति । निग्रहविशेषप्रयोजकत्वेनानैकान्तिकबहिर्भावादित्यर्थः । भेदेनोपन्यास –विरुद्धस्य स्वातन्त्र्येण परिगणनम् । अत एव–उक्तयुक्त्या विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषबहिर्भूतत्वादेव ।

विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण तद्विभजनं सङ्गमयति छलजात्योरिति । छलजात्योः पदार्थविभाजकत्वेऽपि निग्रहस्थान

त्वाक्रान्तत्वेऽपि यथा पदार्थेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धं तथा विरुद्ध-स्यानैकान्तिकविशेषविशेषतया अनैकान्तिकत्वरूपहेत्वाभासविभाजकरूपाक्रान्तत्वेऽपि हेत्वाभासेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धमित्यर्थः।

मूल विरुद्धलक्षण इति। विरुद्धपक्षेतरभेदानुमान इत्यर्थः। न व्यर्थत्व न नियमांशस्य व्यर्थत्वम्।

हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपायाः साध्याभावनिष्ठहेतुव्यापकतायाः हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्याघटिततया तदघटितविरोधज्ञाने साधारण्यभानस्यावश्यकत्वाभिधानं मूलकृतो न सङ्गच्छत इति तत्सङ्गमनाय वितर्कयति व्यापकत्वमिति। अविरोधित्वादिति। प्राग्भावाद्यनवगाहने तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः।

इति विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः॥

-(चि०) उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम्। न च प्रतियोगिनोरनन्वयं भासमान एव तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात्, अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः।

यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वम्। न च व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्तिः। तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानविरहात्। असाधारणे च सङ्कर एव, अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात्। न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम्। उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञा-

तं स्वतोदूषकमिति चेन्न। असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् ।

(दी०) साध्येत्यादि। हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् ।

यदि च तदभावाभावत्वेनाभासमानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह पक्षेत्यादि। वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न तु विशेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च। वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत्, तेन समवायेन हेतुतायां धूमे नाव्याप्तिः। आद्ययोः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तित्वत्वाधिकरणभेदावयोविति भेदः। ज्ञानाविशमर्दं निरस्यति न चेत्यादिना। तन्नेत्यादि। साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने विना वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानापर्यवसानादित्यर्थः। असहचारेति। सहचारः सामानाधिकरण्यम्। व्यभिचारेति। व्यभिचारो न ज्ञायते यस्मात्तदव्यभिचारज्ञानमव्यभिचारज्ञानम्। तदयमर्थः। अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहाविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति ।

(गा०) ननु हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानादौ साक्षात्प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकत्वं न संभवतीति कथं हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य विरोधरूपतया सिद्धान्तप्रणयनमित्यत आह हेत्वभावस्येति। तत्प्रतियोगिकेति। हेत्वभावप्रतियोगिकेत्यर्थः। हेत्वभावाभावत्वेन भासमान एव सामानाधिकरण्यग्रहस्तदभावे तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्यसमानाधिकरणाभावप्र-

पलम्भात् । यथा निरग्निकोऽयमग्निमत्त्वात् धूमाभावव्याप्यत्वात् धूमवत्त्वात् ।

(दी०) स चायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति । तदभावस्य तद्वत्ताग्रहविरोधिधर्मावत्त्वम्, तेन साध्यवद्न्यत्वव्याप्यत्वोपसंग्रहः । एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति । अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि । साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्रोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्रफलकम् । साध्याभावेति । व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वसमानेति । तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमात्साधिक्यमित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलम्भात्—स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात्, तेन निर्वह्निकान्यत्वादिसंग्रहः । साध्यव्यापकेति । अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं, तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः । धूमवत्त्वादिति । धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य मध्यमेऽन्तर्भावो, वह्न्यभावव्यापकवह्निमादन्याभावाभावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे ।

(गा०) विरोधस्यैव निरुक्तत्वात्, स चायमित्यस्य तत्परामर्शकताभ्रमं निराकरोति स चायमिति ।

साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानवत् साध्यवद्भेदव्याप्यत्वज्ञानस्यापि विरोधितया तदनभिधानन्यूनतां परिजिहीर्षुः साध्याभावपदं साध्यतद्वद्न्यतरान्योन्याभावपरतया व्याचष्टे तदभावत्वमिति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यत्वादिवारणाय भावपदं विरोधितावैशिष्ट्यसूचकम् । उत्तरत्रापि—साध्यव्यापकाभावत्वमपि । अन्यथा साध्यव्यापकवद्भेदत्वासंग्रहादिति भावः । व्यापकाभावव्याप्यत्वव्यापकविरुद्धत्वयोरभेदाद्धितार्थे व्याप्यपदपदार्थाविवक्षामाह व्याप्यपदमिति । विरुद्धपदस्य तदभावव्याप्यतद्वत्त्वोभयपरतामाह साध्यव्यापकेति ।

सामानाधिकरण्यविरोधित्वं तद्ग्रहप्रतिबन्धकधीविषयत्वं न तु तदधिकरणावृत्तित्वं तदभाववत्त्वादेरपि तत्सामानाधिकरण्यावृत्तित्वात् व्यापकवद्वृत्तीत्यादिना व्यापकाभाववद्व्याप्यत्वपरिग्रहः । इदं च तदभावव्याप्यत्वग्रहस्य तत्समानाधिकरणग्रहविरोधितामङ्गीकृत्य विरुद्धत्वादिग्रह एव विरोधी न तु तदुपलम्भग्रह इत्याशयेनोपलम्भपदाभावमवाक्षितार्थकतामाह सर्वत्रेति । सर्वत्र-व्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्राप्रतियोग्युपलम्भादित्यादौ चेत्यर्थः ।

साध्याभाववद्व्यापकाभावस्य व्याप्यत्वेऽपि मूले व्याप्यपदार्थाविवक्षायां साध्याभावव्याप्यत्वालाभः, तद्विवक्षायां च साध्यव्यापकाभाववत्त्वालाभः अविवक्षिततद्व्याप्यत्वलाभकोऽयतो व्याप्येत साध्याभावेसीति । ज्ञानस्य दोषत्वादिति मूले ज्ञानस्य विरोधित्वाक्षिप्स्यर्थकं, तथा च सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपाणां परिगणनीयतया न तदुपादानविरोध इति भावः । स्वव्यापकतायाः स्वसाधारण्य एव कथं साध्याभाववत्त्वस्य कथितान्तर्भाव इत्याकांक्षायामाह दीधितौ तथा चेति ।

प्रतियोग्युपलम्भपदं साध्यभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकमहत्त्वस्य तदत्यन्ताभावस्यापि ग्राहकतया व्याख्येये प्रतियोग्युपलम्भादिति । स्वरूपस इति । विरोधिनाविशेषणसूचक साध्यव्यापकाभाववत्त्वधारणाय । विरोधित्वात्-विरोधिज्ञानप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् । निर्वह्निकाव्यवस्थादीति । निर्वह्निकान्यस्थात्वादीत्यर्थः । साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यनेन साध्याभावव्याप्यस्योपग्रहायाह साध्यव्यापकेत्यत्रेति । धूमवत्त्वादीति । तृतीयोदाहरणस्य साध्यव्यापकाभाववत्त्वा मध्यमव्यन्तर्भाव सम्भवतीति दृष्टान्तविशेषे व्यापकविरुद्धान्तर्भावं दर्शयति धूमाभावस्येत्यादिना । इत्यायामित्यनन्तरमेवकारः पूर्व्यः । मध्यमे-साध्यव्यापकाभावत्वज्ञानविषयतया दुष्टे, मध्ये-महद्गायां, चरमे-साध्यव्यापकविरुद्धत्वज्ञानविषयतया दुष्टे ।

(दी०) सर्वश्चायं विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं कटुकासुरभिपाण्डुरधूमवत्त्वात् । अयं च व्याघाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः कश्चित् ॥

इति विरुद्धचिन्तामणिः ॥

(दी०) इदं पुनरिहानधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा ? नाद्यः—व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः—साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्, हन्तैवमसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणावृत्तितद्धर्माणाञ्च तथात्वादाधिक्यम् । न च एतानि धर्म्मिविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकाविधत्वादिति ।

विरोधोन्नायकप्रकारत्रैविध्येन धर्म्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयञ्चेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आश्रयकोऽन्यसङ्करस्तु कालिकौ ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

इति विरुद्धदीधितिः ॥

(गा०) स्वरूपतो ज्ञातान्येवेति एवकारो मध्ये योज्य, तथाच साध्याभावव्याप्यत्वादिना अज्ञातान्यपि विरोधीनीत्यर्थः । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनेति, सावधारणमतो न वक्ष्यमाणदूषणासङ्गतिः । व्यापकाभावव्याप्यत्वादेरित्यादिना व्यापकवदवृत्तित्वपरिग्रहः । स्वरूपेणैव ज्ञातयोरिति । तदभावव्याप्यत्वेनाज्ञातयोरपीत्यर्थः । साध्याभाव साध्यसमानाधिकरण इत्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यबुद्धौ तदभावत्वादिपर्याप्तविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यथाकथाचिद्रूपोपधिरूपाणामेवाय विभाग इत्याशङ्कने तथात्वेऽपीति । स्वरूपतो विरुद्धत्वेऽपीत्यर्थः । तत्त्वम्—विरुद्धत्वम्, अविरुद्धं—अक्षतम् । असामानाधिकरण्यस्येति । अस्य स्वरूपत एव सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति भावः । समानाधिकरणेति । अयमर्थः

साध्यावत्त्वादित्यादौ साध्यात्वादीनामित्यर्थः। तेषामप्यधस्त्यसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्वादिति भावः।

स चायमित्यादिग्रन्थो न सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधिरूपपरिगणनपरः, किन्तु विरुद्धहेतुप्रभेदपरिगणनपर एव, एवं च साध्यासामानाधिकरण्यरूपवतां धर्मिणां साध्याभावव्याप्यत्वादिनैवोपग्रहान्नाधिक्यमिति शङ्कां निरस्यति न चैवमितीति। सर्वेषां–साध्यव्यापकाभावादीनाम्। साध्याभावव्याप्यत्वेनेति। तथा च तेषां पृथगुपादानानुपपत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणम्। एतद्धानेपीत्यादिमूलविरोधेऽपि द्रष्टव्यः।

विभागं सङ्गमयतां केषाञ्चिन्मतमाह विरोधोद्भावकेति। एवं च साध्याभावव्याप्यत्वादिना ज्ञानस्य यत् दूषकत्वमभिहितं तदपि विरोधिज्ञानद्वारा न तु साक्षादिति न विरोध इति ध्येयम्। विरोधानुमापकहेतूनामानन्त्याद्वैविध्यानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यस्वरससूचनाय वदन्तीति।

मूले सर्वथापि विशेषणद्वारापीति। उक्तनिखिलप्रकारो विरुद्धः विशेषणविधयापीत्यर्थः। अत्र विशेषणनिबन्धनत्वस्य विरोधरूपविशेषणे सङ्क्रमो बोध्यः। कृष्णगुणेति। अत्र विशेष्यधूमत्वावच्छिन्नस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात् कटुत्वादिविशिष्टस्यैव विरुद्धत्वादिति भावः। अत्र प्रत्येकविशेषणावच्छिन्नस्यैव विरुद्धता बोध्या। साधनरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करस्यावश्यकतया काचित्कताभिधानं न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य तत्तदुपग्राह्यानुगमकेतररूपावच्छिन्नसङ्करस्य काचित्कत्वं विवक्षितमित्याह दीधितौ साधनेत्यादिना। ननु विरोधस्थले दोषान्तरस्यावश्यकत्वे किमस्य दोषताभ्युपगमेन अत आह ज्ञानासङ्करादिति। दोषान्तराज्ञानदशायां विरोधज्ञानेनाप्यनुमितिप्रतिबन्धादस्य दोषान्तरत्वमावश्यकमिति भावः॥

इति गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां
गादाधर्यां विरुद्धप्रकरणम्।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथानुमानगादाधर्यां

सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) सत्प्रतिपक्षत्वं च समानबलयोर्भिन्नसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बलञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्यभावत्वादिवैशिष्ट्यासिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यत्वारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावात् विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उभयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूप एकत्र तद्भङ्गनियमात् ।

(दी०) एकत्र तदुभय इति । 'व्याप्ये पक्षधर्मताया' पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः', स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र भङ्गेति । तथा चान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

(गा०) समानबलेत्यादिमूलस्य प्रकृतसाध्यानुमापकबलशालित्वे सति प्रकृतसाध्याभावानुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमित्यर्थः। अत्रानुमापकत्वमनुमितफलोपहितत्वमनुमितिस्वरूपयोग्यत्वं वा ? आद्ये दूषणमाह परस्परेति। उभयोः—व्याप्तिसहितपक्षधर्मयोः। अबोधकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादशायामित्यादिः। द्वितीयपक्षे एतद्दोषानवकाशात् बलपदार्थं विकल्प्य दूषयति—बलं चेति। बलपदार्थश्चेत्यर्थः। सपक्षसत्त्वादीति। आदिना पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोः परिग्रहः। व्यतिरेकिणीति। अभावात्—सपक्षाप्रसिद्ध्या तत्सत्त्वासम्भवात्। एतदुपलक्षणम्। सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्षे एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकतराभावोऽपि द्रष्टव्यः। समानेति सम्पातायातम्। बलपदार्थस्य समानत्वाघटितत्वात्। विरोधेनेति। विरुद्धसाध्यतदभावव्याप्यत्वयोरेकत्रासत्त्वनियमेनेत्यर्थः। तन्त्रैकेति। व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकतराभाव इत्यर्थः। व्याप्तिपक्षधर्मतया—व्याप्तिसहितपक्षधर्मतया, ज्ञातत्वं—ज्ञायमानत्वं, व्याप्तिविशिष्टस्ववैशिष्ट्यज्ञानविषयकत्वमित्यर्थः। तेन 'नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति मूलसङ्गतिः। नित्यत्वव्याप्येति। शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिरूपप्रतिहेतौ स्वमात्मकव्याप्यत्वज्ञानस्याप्यप्रसिद्ध्यासम्भवेन समानबलत्वासम्भवादित्यर्थः।

यत्राव्याप्यः प्रतिहेतुः तत्र पक्षधर्मे श्रावणत्वे अन्यत्र प्रसिद्धायाः व्याप्तेरारोप एव फलम्; यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र साध्यव्याप्ये पक्षधर्मत्वारोप एव फलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वारोपासम्भवाभिधानमसङ्गतमित्यत आशयं पूरयति दीधितौ व्याप्य इत्यादिना। व्याप्ये—व्याप्तिविशिष्टे, पक्षधर्मे—पक्षधर्मताविशिष्टे, प्रत्येकं व्याप्तिविशिष्टत्वविषयकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना, अव्यापकः—सकलसत्प्रतिपक्षासंग्राहकः, अव्याप्यादिप्रतिपक्षस्य व्याप्त्यादिविशिष्टत्वाप्रसिद्धेरिति भावः। विशिष्टारोपः—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतायाः स्वस्मिन् ग्रहः, वाच्यः—बलपदेन विवक्षणीयः। एकधर्मिणीत्यादिकमेकत्रेत्यादिमूलस्य विवरणम्। विशिष्टस्येति। यादृशसाध्यं पक्षे बाधितं तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति, तथा च नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टश्रावणत्वाद्यप्रसिद्ध्या यथा व्याप्तिविशिष्टतद्धेतुधर्मिकपक्षधर्मताग्रहोऽप्रसिद्धस्तथा नित्यत्वादिव्या-

सिविशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या श्रावणत्वादौ तद्धेतोरप्रसिद्ध इति श्रावणत्वादेः समानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादेस्सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति भावः ।

व्याप्तिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयतया बलत्वे नैव दोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयमाह विरुद्धादाविति । आदिना साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावप्यारोपसम्भवात् । स्वव्यापकेत्यादि । अप्रसिद्धश्चेति । तद्घटितसमानबलत्वासम्भव इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानविलक्षणे सामान्यादौ पक्षे समवायादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता व्याप्तिघटकानां तादृशापदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानस्य बलतया विवक्षणेन तद्दोषोद्धारसम्भवेऽपि अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोरननुगमेनैकोपादानेऽन्यस्याव्याप्तिर्दुर्धरैवेति भावः । साध्यवत्ताज्ञानविरोध्यनुमितिसमर्थ्येनानुगमे तु सिद्धान्त एव पर्यवसानम् ॥

१ । व्याप्तिभङ्गाभङ्ग इति मूले व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविषयत्वतद्भ्रमविषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम्, एकतरविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य भ्रमत्वनियमेऽपि तदनवधारणेनानिर्धारितविशेषत्वसम्भवादेकत्र तद्भङ्गनियमादिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह तथा चेति । तादृशभङ्गनियमे चेत्यर्थः । तदवधारणं-भङ्गावधारणम् । अनयोरेकतरं बाध्यं विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानात्सत्प्रतिपक्षतादशायामप्यवसीयत्यर्थः । यद्यपि अनयोरेकतरमित्यादेः एकत्र पक्षे साध्यतदभावव्याप्यतया हेतुद्वयज्ञानान्यतरद्भ्रमः एकत्र मिथो विरुद्धद्वयसाधकद्वयान्यतरत्वादित्यर्थो न साधु-सद्धेतुपरामर्शेऽप्यन्यतरत्वहेतुसत्त्वेन भ्रमत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । न चैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्यतरत्वं पक्षीकृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयं तादृशान्यतरत्वाश्रये एकत्र भ्रमत्वसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वेन न व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यपि घटादिविषयकसमूहालम्बनरूपो यत्र परामर्शस्तत्र घटाद्यंशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरवारणाय तत्तद्धेतौ तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभ्रमस्य निवेशनीयतया तत्तद्धेतुद्वयान्तर्गतसद्धेतौ तत्तत्साध्यादिव्याप्तिभ्रमाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः । तत्तद्धेतुद्वयान्यतरांशे, तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मता-

न्यतरत्वमवृत्तित्वलाघवे च विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुकपरामर्शद्वयान्यतरत्वे व्यभिचारः साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थतया च । तथापि सत्तत्साध्यतदभावव्याप्यवच्छिन्नपक्षधर्मतानिरूपितहेतुविषयताद्वयान्यतरत्वं पक्षीकृत्य अस्मदानयतविषयतावृत्तित्वमेकधर्मिकविरुद्धानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । अस्मदं चानुगतं कयाचिन्निर्वचनीयम् ॥

इति सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । यच्च व्याप्तिपक्षधर्मते । विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वम् ।

(दी०) सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नापरामृश्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अत एव सन् प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्यादिमत्तया परामृश्यमाणो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति । बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न चासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् । पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य, व्यापकभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च । साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानाविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थितिसमभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य साध्यसिद्धेर्विरोधिन्याः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, सा-

ध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्याभावादिस्तदुपस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः । विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वञ्चागृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।

(गा०) उच्यते इत्यादि ग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वे न सम्भवति साध्यविरोध्युपस्थानेत्यादर्शितस्य ग्राह्याभावावगाहितयाऽनुमित्यप्रतिबन्धकतया तस्य हेत्वाभासत्वासम्भवादिति सत्प्रतिपक्षनिर्वचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति सत्प्रतिपक्षितेति । सत्यसति चेति । समीचीनेऽसमीचीने चेत्यर्थः । तथा च सद्धेतावुक्तलक्षणस्यातिप्रसङ्गो दशाविशेषे न दूषणावह इति भावः । अपरामृश्यमान इति । प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकत्वाविषयकपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वरूपसमानत्वनिवेशसार्थक्यं दर्शितम् । असति गृहीताप्रामाण्यके च परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादित्यग्रिमग्रन्थश्चासतीत्यस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनेन गृहीताप्रामाण्यकत्वांशसार्थक्यप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् । अविद्यमाने विरोधिपरामर्शे इति । विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन बलोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वाद्यनिवेशप्रयोजनं दर्शितम् । अत एवेति । प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य चासत्त्वदशायां सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादेवेत्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्रतिपक्षत्वात् प्रतिपक्षपदस्य हेतुपरतापक्षं परित्यज्य परामर्शपरतामाह विरोधिपरामर्शेति । परामृश्यमानस्येति । यद्यप्यन्यपदार्थे परामृश्यमाणत्वं न शब्दतो लभ्यते तथापि प्रतिपक्षपदस्यैव फलोन्मुखस्वकार्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमानस्वकार्यानुमितिविरोधिपरामर्शपरत्वात् फलितार्थविवरणमिदम् । तदनुसारेण—तादृशव्यवहारानु-

सारेण । बाधाश्रयासिद्धिवारणायेति । तद्दशायामतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । न चाश्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि तस्य परामर्शेनापि समं विरोधात्परामर्शकाले तत्समवधानं दुर्घटमिति वाच्यम् । लौकिकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपदं साध्याप्रसिद्धेरप्युपलक्षणम् । बलपदेनैव तद्वारणात् समर्थान्तर्धेयमित्याशङ्कां निराकरोति न चासावित्यादिना । असौ—बाधादिनिर्णयः । व्याप्तीति । धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वतावृत्तित्वात् तादृशाभाववान्धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयरूपबाधाश्रयासिद्धिनिर्णयस्य व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिस्सम्भवादिति भावः । ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति नायं दोषः प्रकृत वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टधूमवृत्तितायाः एव बलत्वादित्यत आह पक्ष इति । द्वितीयस्य प्रतिरोधकज्ञानविषयस्येति शेषः । पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । प्रथमे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः । व्याप्तेर्भेदकद्वयमाह व्यापकेत्यादि । व्यापकभेदेनेति । व्यापकयोः साध्याभावपक्षवृत्तित्वाभावयोर्भेदेनेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति । एकसाध्यगमकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविवक्षितत्वात्—विवक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण सकलव्याप्तिपक्षधर्मतानिवेशो नायं दोष इत्यत आह साध्येति । विरोधेष्टनेनेति । तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशात्तद्विषयकत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथा च विरोध्युपस्थापकसमर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्त इति भावः । उपस्थितत्वविरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदं तदनुमितिपरतया व्याचष्टे साध्येत्यादि । इत्याद्युपस्थितेरित्यादिना साध्य पक्षावृत्तीत्यादि उपस्थितिपरिग्रहः । उपस्थापनेत्यत्र धात्वर्थोपस्थितौ विरोध्यन्तस्य स्तोकं नम्रेत्यादौ नमने स्तोकस्येवाभेदान्वयः प्रयत्नेनोपपाद्य, एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेन च कल्पान्तरमाह साध्यविरोधीति । तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्यैव विषयविरोधिरूपत्वात्साध्यवत्ताज्ञानाविषय इति विवरणसङ्गतिः ।

साध्याभाववत्पक्षादिरित्यादिना पक्षावृत्तित्वादिविशिष्टसाध्यादिपरिग्रहः । एतच्च फलितकथनम् । तदुपस्थितेरिति । तादृशपक्षादेः कर्मतया उपस्थितिक्रियायामन्वयो युक्त एवेति भावः ।

अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्ध्या सत्प्रतिपक्षितसद्धेतावव्याप्तिरिति चेन्न । यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्योपस्थितिप्रसिद्धकार्यकरत्वाविवक्षणात् । यत्र बाधो दोषस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्शसंवलनदशायां तत्रैव हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवेतत्कल्पानुसरणम् । तथाच साध्यवत्पक्षकहेतोरलक्ष्यतया न तत्राव्याप्तिरित्याहुः ।

वस्तुतस्साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपस्थितेर्लक्षणे निवेशनीया तादृशज्ञानविषयविषयत्वेन तन्निवेशनस्य शिरोवेष्टनेनत्याविन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकाद्यभाववव्याप्यवत्तापरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधित्वेनाद्युपस्थितिर्विशेष्या । जननयोग्ययेति । जननं पर्यर्थः योग्यस्य च समर्थपदार्थः फले समानस्य न विवक्षणीयं तस्याविवक्षितत्वादपि तु उपस्थितायेवेति स्फुटीकर्तुं समानत्वसमासालिखनम् । तथाविधव्याप्तिधुया-साध्याभावादिव्याप्तिधुया । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धस्य च तत्प्रयुक्तानुत्पादप्रतियोगित्वम् । वह्निव्याप्याभावादिसाध्यकस्थले वह्न्यादिमत्पक्षविषयकानुमितिजननयोग्यया वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम्, वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकावह्निव्याप्यादिमत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपवह्न्यादिमत्पक्षविषयकानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन विवक्षणीयम् । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता साध्याभावादिप्रकारता वह्निविषयतैव प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तज्जन्यतया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवक्षायामसम्भव

इति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतात्वात्, अन्यथा तु यदवच्छिन्नविशेष्यकयदवच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नपक्षकतदवच्छिन्नविधेयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वमेव निवेश्यम् ।

ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सम्यक् किं तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वनिवेशेनेत्यत आह विरोधीत्यादि । अप्रामाण्यग्रहविशिष्टाया व्याप्त्याद्युपस्थितेर्न विरोध्यनुमितिजननयोग्यत्वं तदग्रहविशिष्टस्यैव परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वादिति न तादृशोपस्थितिमात्रायातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कां निराकरोति विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति । जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपयोग्यता नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतारूपैवेति भावः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानुमितिजनकतावच्छेदकोऽपि तु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणैतत् । कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति । तथा चाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टविरोधिपरामर्शस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतयाऽगृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकत्वाल्लोकस्थलेऽतिप्रसङ्गः । यद्यपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शस्यागृहीताप्रामाण्यबाधादिरूपत्वे तद्विरुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिरस्त्येव, तथापि विरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोधप्रयोजकतावच्छेदकताविवक्षणेनातिव्याप्तिर्वारणीया । न च यत्र विरोधिपरामर्शानन्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणेऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टतज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तत्क्षणे कार्यानुत्पादात्तत्क्षणे सत्प्रतिपक्षत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थित्याग्रिमक्षणे यस्य कार्यानुत्पादस्तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षया अतिप्रसङ्गवारणात् ।

उपाध्यायरीत्या समानपदं सार्थकयितुं तदर्थमाह समानत्वं चेति । अगृहीताप्रामाण्यकेति । स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टेत्यर्थः ।

अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्वयव्याप्त्यंशे व्यतिरेकव्याप्त्यंशे च यदप्रामाण्यं तद्ग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्यं तद्व्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तद्व्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजक-

त्वात्, तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरेकतरविषयकपरामर्शदशायाम-
न्वयव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात्। न च स्व
योग्यानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगमय्य तदभावविशि-
ष्टत्वं निवेशनीयम्। विरोधित्वं च समानविशेष्यकत्वानवच्छिन्नं ग्रा
ह्यम्। तेन विरोधिपरामर्शव्यावृत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति तादृ
शव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शे एकतरांशेऽप्रामाण्यग्रहस
त्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति चेन्न।

स्वीयव्याप्तिविशिष्टविषयताप्रयोज्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानसामान्याभा
वस्य निवेशनीयत्वात्। विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तं ग्राह्यम्,
समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्त्यंशे अप्रामाण्यज्ञानं नास्ति
तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य स
त्त्वान्न सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिः। साध्यसिद्ध्यौपयिकस्य प्रकृतसा-
ध्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, योग्यत्वं चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितस्यापि
परामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्य सहकारित्वादिति नागृहीताप्रा-
माण्यकत्वघटितम्। असति अविद्यमाने परामर्शे स्वविषयकपरामर्श-
स्यस्य सत्प्रतिपक्षताविरहात्। न चासति गृहीताप्रामाण्यके वा प्र-
कृतसाध्यानुमापकपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानाभावसहकृतपरामर्शरूपका-
रणविरहादनुमितिविरहो न विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वा
निवेशोऽपि नातिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम्। तत्र उभयोरेव कारणा-
भावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्वारत्वात्।
विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् यत्र प्रति-
रोधको विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तेत तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्व-
स्येष्टत्वात्।

(दी०) यत्तु—प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य
विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति—तदसत् व्यभिचारेण प्रामा-
ण्यग्रहस्याबलत्वात्, अन्यत्राप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयो-
गात्। बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम्। लिङ्गप-
दोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः।
विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलि-

तार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंवलितयोग्यतोपादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं वाच्यं तत्त्वम् ।

यदि चायं वह्निव्याप्यवान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेति परामर्शादयं वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न तु सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनितविरोधिबोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः। अत एवाग्रिमलक्षणे विरोधिबोधिकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्याप्रामाण्यग्रहेऽपरेणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्य्यपरामर्शविषयत्वम् ।

(गा०) मिश्रोक्तसमानपदव्यावृत्तिं दर्शयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । प्रामाण्यनिर्णयेन-स्वविषयकप्रामाण्यनिश्चयेन । एतच्च बाधकताप्रयोजकाधिकबलताया हेतुः । बाधकस्य-विरोध्यनुमापकस्य, निश्चितप्रामाण्यकपरामर्शजन्यानुमितावनिश्चितप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शो न प्रतिबन्धक तद्व्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयस्य विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वात् । तादृशप्रामाण्यनिश्चये विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य विशेषणत्वेनोभयपरामर्शे प्रामाण्यनिश्चयदशाया उभयानुमितिप्रतिरोधनिर्वाह इत्यभिमानः । समानेतीति । समानत्वं च विरोधिबोधानुत्पादकत्वं विरोधिबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वाभाव इति यावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वं च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्यकानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नतत्प्रयुक्तकार्यानुत्पादकत्वम् । सकलकारणनिवेशादुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतोर्न सत्प्रतिपक्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेनाधिकबलहेतावतिव्याप्तिवारणायेति बोध्यम् । प्रतिहेतौ स्वसाध्यबाधेन हीनबलत्वादशायां प्रकृतहेतौ सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधिपरामर्शेऽपि प्रकृतहेतुपरामर्शाभावातिरिक्तसकलकारणसमवहितत्वं निवेश्यम् । वस्तुतो मिश्रमतेऽनुमितौ न विरोधिपरामर्शाभावस्य विरोधित्वं किन्तु विरोध्यनुमितिसामग्र्या एव, तथा चेतरकारणासम-

वहितस्य परामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकतया प्रतिरोधकविरोधिपरामर्शेतरकारणसमवहितत्वं विशेषण देयम् ।

उभयपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्व एकत्र प्रामाण्यनिश्चयेपि तस्यानुमितिजनकत्वासिद्ध्या विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितायां न प्रतिबध्यानुमितिजनकपरामर्शीयप्रामाण्यग्रहस्योजकत्वमित्याशयेनाह व्यभिचारेणेति । उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अबलत्वात्–प्रकृतपरामर्शेऽप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात्, तथाच तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

अथवा व्यभिचारेण तज्जनकक्षणे प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या जनकक्षणे प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् अनुमितिसामग्र्यघटकत्वात्, तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः किन्तु विरोधिपरामर्श एव तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामग्र्या अक्षतत्वात् परस्परविरोधेन नैकस्यानुमितिरिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहसत्त्वे एककोट्यनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तस्य बलवत्त्वमावश्यकमित्यत आह अन्यत्रेति । परामर्शान्तर इत्यर्थः । तदुपयोगात्—प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युत्पादकत्वात् । बलपदस्याविवक्षितार्थत्वेपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्थकयति बलपदे इति । लिङ्गपदोपादानवैयर्थ्यशङ्कां निरस्यति लिङ्गपदे इति । स्वीयलिङ्गस्यौपाधिक इति । स्वाभिमतप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकतानिर्वाहकेत्यर्थः।

आत्मादेरिति । अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितीयौपाधिकपरामर्शकालीनवह्न्यभावाद्यनुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धवह्न्यनुमित्यात्मककार्यकत्वसत्त्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । न च प्रतिरुद्धकार्यकत्व प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्व तच्च नात्मादाविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहालम्बनादिरूपधूमादिपरामर्शविषयत्वसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्यमेव विवक्षणीयमनुमितेर्हेतुकार्यत्वाभावेन हेतोस्तत्कार्यकत्वाभावात्, तथाच तादृश

विषयतायां प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्वानिवेशेनैवोपपत्तौ विरोधिपरामर्शस्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकपरामर्शकालीनत्वनिवेशनमनुचितमित्याशयेन तथैव निष्कृष्टार्थमाह विरोधिपरामर्शेति । प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शप्रयुक्ताग्रिमक्षणावच्छिन्नानुत्पादप्रतियोग्यनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतपरामर्शीयविषयताविशेषविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनानुमितिजनकतामते जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मस्वरूपपर्याप्त्या न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शेऽस्येति कार्यप्रतिरोधनिर्वाहाय तदर्थोपपत्तया न परित्यज्यते अगृहीताप्रामाण्यकेति । बाधापेक्षयेति समर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सति तत्प्रतिबध्यानुमितिजनकयोग्यत्वमर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्वानवच्छेदकत्वात् साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं च एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरणपरामर्शादाय नातिप्रसङ्गः ।

यदि बाधमिति । अनुमितिं प्रामाणिकीत्वञ्च नच सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत्र च यदि चेत्पदस्य सम्बन्धः । तदभावव्याप्यवत्ताविनिश्चयानन्तरमिव तादृशनिश्चयक्षणेऽपि नानुमितिरुत्पद्यते तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवद् द्वितीयक्षणेऽपि कार्योत्पत्तिविरोधित्वात्, तत्रानुमितेः प्रामाणिकत्वे तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणेऽपि सत्प्रतिपक्षतायामपि नानुपपत्तिः तदपि मक्षणे विरोधिपरामर्शादनुमितिप्रतिरोधादि पुनरत्र विषयदर्शनार्थं तदुपादानम् । कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेय इति । स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यलिङ्गवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शे स्वजन्यकार्याभावविशिष्टत्वरूपप्रतिहतकार्यकत्वमगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितिहेतुतामतेऽपि निवेश्यमित्यर्थः । अजनितानुमितिबोधकत्वेनेति । स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभावविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीय इति । तेन तत्र विरोधिपदं इत्साध्यकपरामर्शेन वह्न्यभावसाधकहेतावपि सत्प्रतिपक्षितत्वमिति शेषः । अत एवोक्तस्थले वह्न्यभावसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारानुरोधादेव । विरोधिबोधकान्येति । निरुक्तार्थकमिति भावः । यथाश्रुतशब्दतो गमकतौपयिकरूपविरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते न तु छायमानपदोपस्थाप्यप्रकारक, तथा विपक्षणे च यादृशव्याप्यत्वादिमत्तया ज्ञानेन प्रकृतसाध्यकपरामर्शशून्यस्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमितिर्जनिता

प्रकृतसाध्यपरामर्शसहिततादृशव्याप्तिविषयकज्ञानान्तरस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रयोजकतानुपपत्तिरतः फलतो ज्ञानविशेषणमिति । उक्तानुमितेरप्रामाणिकत्वेपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोपगमेपि वाग्रिमलक्षणे विरोधिपरामर्शे विरोधिबोधकान्यत्वस्य निरुक्तव्यावृत्तेरसङ्गतिः अतस्तन्मते व्यावृत्त्यन्तरमाह प्रकृतस्येति । तद्वारणाय अनुमित्युपधायकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तत् विरोधिबोधकान्यत्वम्—स्वजन्यविरोधिबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नं यत्तदन्यत्वात्मकं, स्वनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यतदन्यत्वात्मकं वा । नन्वेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्श एव विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शः अन्यत एव कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् न तदग्रिमक्षणे विरोध्यनुमितिः तत्राग्रिमक्षणेऽतिप्रसंग एवेत्यत आह प्रतिरुद्धेति । तथाच तत्र प्रकृतहेतौ विशेषणीभूतपरामर्शविषयत्वाभावान्नातिप्रसंग इति भावः । न चैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चागृहीताप्रामाण्यको विद्यते प्रतिबन्धकान्तरवशाच्चाग्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनुत्पादः तत्रातिप्रसंगो दुर्वार एव प्रकृतहेतुपरामर्शेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तन्नियतसाध्यसिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शे विरोधिबोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलाभायैव विरोधिबोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वं प्रकृतहेतुपरामर्शाप्रतिरुद्धकार्यकत्वरूपं प्रतिहेतुपरामर्शविशेषणं गृहीताप्रामाण्यकप्रकृतहेतुपरामर्शाच्च न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्ग ॥

(चि०) स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वमुभयवादिसिद्धम्, बाधादिना तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोरुभयोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

(दी०) एकदेशेत्यादि । न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकमानादिविशेष क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वाभासाः समुद्भाव्याः आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकालमेकः, तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

(गा०) मूले एकदेशस्य उपनययोरिति शेषः । अविरलक्रमेणोत्पन्नयोरित्यर्थस्तु निरन्तरयोर्वेति मूलमाक्षिपति न चेत्यादि । साधकमानं-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानाद्विषयेऽनानुमितिर्न जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः क्षणमिति । क्षणिकमित्यर्थः ।

मूले ज्ञातयोर्ज्ञानयोः, प्रतिपक्षत्वात्-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । युगपदिति । यौगपद्यमेककालवृत्तित्वं न तूत्पत्तिघटितं द्वितीयपक्षासंभवात्, परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वेऽपि परार्थस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभंगमुपेत्य सत्प्रतिपक्षोद्भावनेनाप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्वग्रहान्न तयोस्तुल्यबलत्वमिति आक्षेपानुद्धारायं पूरयति दीधितावयं भाव इति । आधिक्यप्रसंगादिति । हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावनेऽपि आधिक्यादिति भावः । यथाकालमित्यनेन तदुद्भावने विनिगमकशंका निराकृता । व्याप्त्यभ्युपगमः-व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषिद्धत्वमात्रानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतया अनुमित्यनापेक्षकत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न ।

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्यु-

पजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ।

ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ।

उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् । दूषकताबीजन्तु समबलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरविरह एव—सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात् । एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वम् । चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् ।

(दी०) प्रतिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकाविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः, तद्ग्रहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति । विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य—सद्धेतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति । वाकारोऽनास्थायाम् । प्रायमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याभासत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरादेश्चेति । चस्त्वर्थः ।

(गा०) मूलेऽव्याप्तत्वकतयेति । साध्यतदभावयोरेकतरस्य स्वेऽप्यनधिकरणाप्रनियमेनेत्यर्थः । व्याप्तीति । एकत्र हेत्वोरन्यतरत्र स्व

स्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः अन्यतरमात्रम् आवश्यकम् इति स यद्यन्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो विशेषस्तु सन्दिग्धो दोष आस्तां किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः । साध्यतदभावयोर्व्याप्तौ तयोरेकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नम् धर्मिवृत्तौ एकतरव्याप्त्यभावं तदा कल्पयति यदि व्याप्त्यभावं विना तदनुपपत्तिः इत्यवधारयितुं शक्यते तदेव नोभयत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्यातां तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहतीति प्रतिसन्धानेन सन्दिग्धविरोधादिति सामान्येऽपि न व्याप्त्यादिमत्तावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषत्वं स्यादित्यत आह तयोरिति । साध्यतदभावयोरविरोधग्रहदशायामनुमितेः प्रतिरोधात् सत्प्रतिपक्षता अपि तु विरोधावधारणदशायामेव, तथा चान्यथासिद्धसमावेशाविरोधादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याह विरोध इति ।

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया प्रतिरुद्धस्येत्यादि यथाश्रुतमूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे प्रतिरुद्धस्यतीति ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोर्मिथः साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्येत यतो व्याप्त्यंशे पक्षधर्मतांशे संशयरूपमेव तत्, तथा च कारणीभूतनिश्चयाभावादेवानुमित्यनुत्पादो न तु सत्प्रतिपक्षभावात् इत्याक्षेपे उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्तिसंशयापजीव्यत्वाभिधानं न सङ्गच्छते तादृशनिश्चयस्यैवानुपपादितत्वादतो भावमाह परस्परेति । साध्यतदभावव्याप्ययोर्हि द्वयोः साध्यतदभावयोरेव विरोधः न तु परस्परं तथा परस्परविरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहणे परस्परव्यापकविरुद्धत्वेन ग्रहेऽपि द्वयोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

दूषकताबीजमित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावत् इत्येतादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले दुष्टत्वप्रयोजकं न तु निर्णयाजनकत्वमात्रं विरोधिपरामर्शस्य, यतादृशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सद्धेतोर्दुष्टतापत्तेः, नापि विरोधिपरामर्शाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः सद्धेतौ तदसत्त्वे विरोधिपरामर्शसत्त्वदशायामपि तस्य दुष्टत्वानुपपत्तेः, विरोधिपरामर्शप्रयु

व्याप्तिभङ्गज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणं वा सद्धेतुसाधारणदुष्टताप्रयोजकमित्यर्थो निरुक्तदोषत्वानभ्युपगन्तृमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्याचष्टे विरोधीत्यादिना । समानबलसामग्र्या प्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वमिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरं प्रतिबन्धपदं नियमपरम् विशेषणे तृतीया निर्णयाजनकत्वमनुमित्यनुत्पादः, तथा च विरोधिपरामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदितार्थः । नियमश्च व्यापकत्वमित्याशयेन विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति व्याख्यातम् । तस्य-विरोधिपरामर्शस्य । विरोधित्वं कल्पयतीति । एवं च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतापरं बीजपदं कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले ननु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति । अत्र दूषकताबीजमित्यस्यानुषङ्गेण व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमिति लभ्यते, स चासङ्गत व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालीनानुमित्यनुत्पादकल्प्यप्रतिबन्धकताक इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे न स्थित इति । व्याप्त्यादिविरहस्य स्वरूपसतो दोषताप्रसक्तेः, अज्ञायमानस्य तथात्वे च विरोधिपरामर्शानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तेर्न स्थितेत्यनन्तरं तेन ज्ञायमानस्य इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे तेनेति । सद्धेतावपि-व्याप्तिपक्षधर्मताविरहशून्येऽपि, एतादृशमूलप्रतीकानन्तरं पूरयति तस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षत्वादितिमूलस्य व्याख्या अनुमितिविरोधित्वादिति । दूषकत्वं-विरोधिपरामर्शस्यानुमितिविरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष्यत्वाद्धाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे धाकार इति । अनुमितिविरोधेन-अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । तथात्वात्-साक्षादनुमितिविरोधित्वात्, अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्यैवोच्यतया साक्षादनुमित्यविरोधितया च विरोधिसंवलितपरामर्शात्प्रथममनुमितिर्जन्येतैवेति भावः । परंपरया व्याप्तिज्ञानाविरोधित्वं न हेत्वाभासतायामप्युपयुज्यत इत्याह परेति । प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामग्र्या अनुमितिविरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्याः स्यात् 'विरोधिसामग्र्या विशेषादित्यादावेव चक्षुरादेश्चेत्यादिग्रन्थमवतार्य फलानु-

रोधेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तं विशेषविषयेऽनुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वादतो पक्षेत्यादि । पक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरादेस्तथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्व विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशङ्क्या चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाप्रतिबन्धकत्वेऽप्युपनीतभाने जननीये चक्षुरादेरशब्दस्य च प्रतिरोधकताया अनिवृत्तेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः साक्षात् प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य वर्णितत्वात् तादृशप्रतिबन्धकतानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नान्यथेति । विरोधिपरामर्शः तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी तद्विशिष्टज्ञानविरोधी, विशदयति पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्वादिनिश्चयत्वेऽपि चानुमितिप्रतिबन्धकव्यापारौ चक्षुरादेश्चेति चकारस्यानुक्तानुमानशब्दसमुच्चायकता न सम्भवति तदयानुमानप्रतिरोध्यत्वादित्यत आह वस्तवर्थ इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय इति भाव. । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शस्येपीत्यर्थ । तत्स्वदोषादिसमवहितचक्षुरादेः, अधिकबलत्वात्–अधिकबलत्वोपगमात् , अप्रतिबध्यफलत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषाद्यजन्यत्वं साक्षात्कारित्वव्यञ्जकदोषविशेषाजन्यज्ञानसाधारणविषयताविशेषशून्यत्वं वा प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ अधिकफलबलेन निवेशनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं, पश्चाद्वाऽनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरू-

पणे वाऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः ।

मेयम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि–'व्याप्तिपक्षधर्म्मते बलमि'ति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः–कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् ।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टम्, तादृशञ्च न संशायकमिति ।

अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

(दी०) अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति ।

अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्त्वैव विरोधकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति ।

(गा०) एव–विरोधिज्ञानसामान्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि विरोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव शिरोमणिमते प्रतिबन्धकत्वं लभ्यते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विवक्षणीयत्वात्, तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का । वादिवाक्यमात्रस्येति । अत्र मात्रपदेन साध्याभावबोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन, अनुमानमात्रव्यवच्छेद–परार्थानुमानमात्रव्यवच्छेदः । न्यूनबलत्व–अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे, लक्षणायोगः–प्रतिरोधप्रयोजकसमानबलत्वायोग, समानबलत्वे–ऽनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे । प्रतिरोध इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे–आप्तोक्ततया निश्चितत्वे, शौचानुमानवत्–शौचानुमानस्येव, तेन–विरोधिबोधकशब्देन, बाधो–विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव सा-

प्यतदभावग्राहकमानयोरप्रामाण्यं सन्दिग्धं न तु कुत्राप्यनाभासत्वमाभासत्वं वा निश्चितं प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादापर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्दः प्रतिरुन्ध्यादेवानुमानमित्याह गृह्यमाणेति ।

दीधितौ तर्हीति । तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तादृशबलसत्त्वादिति भावः ।

मूले प्रतिरोधः-प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितावयमेति । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानस्वरूपलिङ्गमात्रमपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया अनुपन्यसनीयत्व इत्यर्थः ।

मूले तदुपन्यासानर्हत्वात्-लिङ्गमात्रानपेक्षप्रमाणस्यानुपयुक्तोपन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूरणेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ प्रत्यक्षस्येति । स्वरूपसत्त्वैव-स्वज्ञानमनपेक्ष्यैव । विरोधिकत्वादिति । तथा चोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञानमेवानुपयुक्तं तदा क उपन्यासोपयोग इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसम्पादकत्वेऽपि माद्विपदमात्रशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसंपादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवेत्यत आह विरोधिवाक्यमात्रस्येति । विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थः । मात्रपदेन कारणान्तर (साहित्य) व्यवच्छेदः । अविरोधित्वादिति । तन्मात्रस्य विरोधिबोधसामग्रीत्वविरहादिति भावः । तथापि कारणान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया तदुद्भावनसार्थक्यमित्यत आह योग्येति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां विरोधिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितसामग्र्याः कथंचिदप्यसम्भवात् लिङ्गमात्रानपेक्षशब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधिज्ञानसामग्रीं सम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग इति भावः । इदमुपलक्षणम् । पक्षे साध्यं नास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेण ज्ञानं पक्षे साध्याभाववत्त्वावगाहिविरोधिबोधसामग्रीघटकं, तादृशञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते न तु साध्याभावप्रमापकशब्दविषयया पक्ष ,इत्याद्याकारकतदुपन्यासादिति

न कथंचिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकत्वेत्यपि बोध्यम् ।

मूले एकैकमिति । प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गत्वावच्छेदकावच्छिन्नं, सत्प्रतिपक्षं-सत्प्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः, न तु विशिष्टहेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशायकमिति । संशायकतया दुष्टबीजत्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(वि०) रत्नकोषकारस्तु-सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं द्वयसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा ऽस्य दूषकत्वम् । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्, अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य नयनादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येकादि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति-मेने ।

तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन धर्मैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ॥

(दी०) रत्नकोषकृतामभिप्रायः-एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य । क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् । नी-

लेनरघटत्वपटत्वाद्यप्रकारज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्य-ज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम्, तत्प्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्युपपत्तेः । एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संशयरूपं भवति । अत एवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्यात संशयमावनिका फलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकसमबलभावः । सत्यपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविषयत्तिनि शङ्खे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवासत्ति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता ।

अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च सहानवस्थायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे नेह साध्यप्रसिद्ध्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं भ्रमसंशयावित्ति चेन्न । सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयाद्दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेःशाखादौ करादिभ्रमे चाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ।

(गा०)विरोधिमानसामान्याः सहायविरोधित्वे ऽशायप्रमाण्यच्छेदप्र. सङ्ग इतिप्रकरणसमो विरोधिमानसामग्रीविषया संशयरूपामनुमितिं

मा प्रतिरौत्सीत् विरोधिविषयत्वेन । बाधतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते मूले न च संशयरूपा नानुमितिरित्यादिना । बाधबुद्धेर्विरोधिविषयत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं किन्तु निश्चयप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयत्वं, सत्प्रतिपक्षस्थले चोभयत्र व्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यानिश्चयाच्चानुमितिप्रतिरोध इति समाधत्ते अधिकबलत्वेति । ननु प्रत्यक्षे समानबलग्राह्याभावसामग्री सत्त्वादनुपपत्त्याऽविरोधिन्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति । साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । तथा-ऽनुमितौ । नयनादेरित्यादिना विरोधिसामग्रीपरिग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम्, मानाभावादिति पूरणीयम् । प्रत्येकमिति । एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन अवधारितात्परामर्शादित्यर्थः । कथं संशय इति । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः कल्पकत्वाभावादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः प्रत्येककोटिभानसामग्र्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्रत्यक्षस्थलेऽपि नास्तीत्याह प्रत्यक्षादावित्यादि । तथा च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्घटितसामग्रीसमाजात्संशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः ।

अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धकत्वे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन दूषयति तन्नेति ।

रत्नकोशकारमतं दीधितिकारः परिष्कर्तुमारभते रत्नकोशकृतामित्यादिना । संशयत्वं यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्घटितसामग्रीत एव, संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमेऽनुमितेः संशयत्व न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि संशयाजनकत्वात्, अतः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकताभावं मूलकारोक्तं प्रतिबन्दिसूचनेन दूषयति एकधर्मिकेति । अविरुद्धानेकप्रकारकत्वस्य द्वन्द्वात्परश्रूयमाणेन ज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांश संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीतविशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्घटकैकत्वविपरीतविशेषणघटितस्य

प्रकारांशे विशेषणानैकत्वाविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वभेदेन भिन्नस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयो॰ नानापदार्थे प्रत्येकमन्वय । न जन्यतावच्छेदकत्वस्यापीति शेष । न चैव क्वचिद्ज्ञाने संशयत्व क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्तद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मिकेत्यर्थ । तत्तत्प्रकारेति । वह्नितदभावप्रकारकेत्यर्थ । प्रयोजकसमाजेति । तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसवलनेत्यर्थ । समाजस्य—पर्वतादिधर्मिकवह्न्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकतदभावादिप्रकारत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य, तथा चैकमात्रकोटिमानप्रयोजकसामग्रीवशाया यज्ज्ञान जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्र्या कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वविरहः । कोटिद्वयमानसामग्र्युत्तर च यज्ज्ञान जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयोजकसत्त्वेन तादृशसंशयत्वसत्त्वमिति संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि तन्नियमनिर्वाह इति भाव ।

ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्र न संशयत्व कोटिद्वयसमुच्चयसाधारणत्वात्, किन्तु एककोट्यंशेऽपरकोटिविरोधावगाहित्वसहितं, तादृशस्य कोटिद्वयमानप्रयोजकसवलनमात्र न नियामक तत्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशय प्रयोजकमन्यदेव किञ्चिदुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिदेवोभयावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नियम इति तत्रैव कार्यतावच्छेदक संशयत्वमावश्यकमित्यत आह क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेष । तथा च विरोधिमानत्वासमप्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तिताया इत्यर्थ॰ । तत्प्रयोजकाधीनत्वादिति । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावादिघटितविरोधभानप्रयोजककल्पतसामग्र्यन्तरस्य क्वाचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थ । तथा च तत्सवलनस्यापि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्थले तादृशाद्देव संशयत्वविरह इति भाव । उक्तयुक्तिमि संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डन वस्तुगतिमनुरुध्य । वस्तुतः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्व तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया एव स्वीकरणीयतया प्रत्यक्ष

स्थले यथा – तदभावप्रकारकज्ञानसामग्रीद्वयसंवलितधर्मिज्ञानरूपसामग्री संशयं जनयति तथा ऽनुमितिस्थलेऽपि तादृशधर्मिज्ञानात्मकसामग्र्या संशयजनने न किञ्चिद्बाधकम् । –

ननु माभूत्संशयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुभूतात्परामर्शोत्थितः कथं संशयानुमितिरित्याशङ्कायां निश्चयत्वस्यापि जन्यतानवच्छेदकत्वं निराकरोति नीलेतरेति । यथा घटे नीलरूपवद्भेदात्मकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलोत्पादकसामग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसामग्रीजन्यत्वं, तत्संवलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संवलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि कस्यचिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमः, एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसमग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्रयोज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसामग्री, घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्च तयोः संवलनमेव घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संवलनप्रयोजकं तदेव जन्यतानवच्छेदकस्यापि एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्व संवलितनानासामग्रीप्रयोज्यं तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संवलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं तद्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नानियमस्तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनियम्यत्वस्य जन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकसमाजनियम्यत्वमेव न तु सामग्रीसमाजानियम्यत्वं निश्चयत्वे च तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकसामग्र्यभावसंवलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंवलनस्य, तृतीये तद्घटकमानाधर्मावच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंवलनविरहसंवलनस्येति उत्तरोत्तरं निश्चयत्वसाम्यौत्कट्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति । संशयत्वनिश्चयत्वयोर्जन्यतानवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः । तुल्यबलाभ्यां–परस्परकार्यविरोधिनीभ्याम् । संशयरूपं भवतीति ।

तथाच समबलसत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमितिसामग्र्योर्मा संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ स्वसाविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामग्र्यभावाद्विरोधो न भासितुमीष्टे तथाच कथं संशय इति चेन्न । सत्प्रतिपक्षतादशायां कोटिद्वयानिश्चयानुत्पादस्योभयवादिसिद्धतया तन्निर्वाहाय परस्परजन्यकार्ये विरोध्यनुमितिसामग्र्योः प्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया विरोधभानप्रतिबन्धकाभावसहकारेण विरोधाविषयकस्यापि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकतया लाघवेन कल्पनादनुपस्थितस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेऽपि विरोधसम्बन्धेन एककोट्यंशेऽपरकोटेः प्रकारतया एककोटिसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा यत्र कोट्योः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र सामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वापातात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रहः अथ च धर्मिणि विरोधसम्बन्धेनैककोटिविशिष्टापरकोटेः विरोधाविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन च कोट्योर्वा बाधग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधभानासम्भवेन एकदा प्रतियोगितदभावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेऽप्येव नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि संशयान्यतद्वत्ताज्ञानं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टतद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति सांप्रदायि; तत्स्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयोः प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षानुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवात्, अनुमितिस्थले विरोध्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयान्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यत इति न संशयानुमितिवार्तेति ।

अत्रार्वाचीनाः । संशयत्वं न विरोधावगाहित्वनियतं, तथाहि-यथा लौकिकसन्निकर्षजन्यं साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयताविशेषः अनुमिनोमि आपादयामीति प्रतीतेश्चानुमित्यापत्त्योस्साध्यापाद्ययोर्विषयताविशेषो दुरपह्नवः तथा सन्देह्मीत्यनुव्यवसायबलात् संशयेऽपि कोट्यंशे विलक्षणविषयता निष्प्रत्यूहैवेति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वं तस्या विरोधावगाहिज्ञानसाधारण्ये न किञ्चिद्बाधकम् ।

न च तादृशप्रतीतेर्विरोधावगाहिसमानधर्मिकतत्तदभावावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनैवोपपत्तेर्विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम्। कचित्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया प्रमाणान्तरसिद्धतायाः उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष्य लाघवेन कोटितावच्छिन्नविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं शक्यत्वात्, सा प्रकारताप्रभेदः तदन्यैव वा कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्यानुरोधात्। न च तादृशविषयताभिन्नवैलक्षण्यं दुर्घटमखण्डोपाधेरप्रसिद्धान्तकवलितत्वादिति वाच्यम्। एवंसति विषयतास्वप्रकारतात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात्। अस्तु वा विरोधिकोट्युभयविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयव्यावृत्तस्तद्विशेषः संशय एव तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथो अवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्। तादृशविषयताशालिबुद्धौ च मणिमन्त्रादिन्यायेन कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमभ्युपेयम्, नातः समुच्चयदशायां संशयापत्तिः, एवं कोट्यंशे औत्कट्यरूपं सम्भवनात्वमपि विशेषताविशेष एवेति ध्येयम्।

न चैवमर्थसमाजरूपबाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वव्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुध्येत सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्सामग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रयोजकत्वात्, कार्यतावच्छेदकविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावादिप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताविशेषरूपसंशयत्वानिर्वाहात्, तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहिज्ञानसाधारण्येन च कोटिद्वयभानसामग्रीसंवलनस्य विरोधभासकसामग्रीमनपेक्ष्यापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्चेति वाच्यम्। विरोधावगाहित्वसहितकोटिद्वयावगाहित्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यतानवच्छेदकत्वाभिधानात्।

अथैवमपि संशयानुमितिव्यवस्थापनमशक्यं विषयताविशेषरूपसंशयत्वे परामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्याः प्रयोजकत्वकल्पनाभावादिति चेन्न। विरोधज्ञानमनपेक्ष्य सामग्रीसमाजादेकदा एकधर्मिणि तत्तदभावोभयानिश्चयानुमित्यनुदयात्संशयानुमितिसिद्धौ अव्याप्यवृत्तित्वादिज्ञानाभावसमवहितयोः प्रत्यक्षसामग्र्योरिवानुमि-

तिसामग्र्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकतायाः अवर्जनीयत्वात् । न च संशयत्वाघटकीभूता या निश्चयीयविषयता, तस्याः संशयव्यावृत्तये संशयसामग्र्याः तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, संशयसामग्रीत्वं च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं नैकमिति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टविरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेयते लाघवात्र तु निश्चयत्वस्यैवेति न संशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्ववारणाय तदवच्छिन्नं प्रति संशयोपधायकताविशिष्टत्वेनैव सामग्र्याः प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया तत्र प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

अत एव—तुल्यबलसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षस्येव परोक्षस्यापि संशयस्योत्पत्तौ बाधकाभावादेव । आहत्यैव—साक्षादेव, विप्रतिपत्तिवाक्यतो जन्म यस्य एवंभूत शाब्दबोधात्मकं संशयमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामग्र्याः कथमवधारणीयमित्यत आह फलबलकल्पनीयश्चेति । सामग्रीसंवलनस्थले एकस्याः फलानुत्पत्त्या न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या समबलभावोऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विशिष्यावधारयति सत्यामपीति । पीतत्वशुक्लत्वस्मृताविति सविधवर्तिनि शंखे इत्याभ्यां विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षघटिततदुभयवत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितं दोषविशेषे पीतद्रव्यसमवधानरूपे पीतत्वस्यैव ग्रहणादित्यग्रिमेणान्वयः । तथा च फलबलात् इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोपबृंहितपीतत्वशुक्लत्वाभावादिग्राहकसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिकसंनिकर्षघटितविरोधिग्रहसामग्र्या बलवत्त्वमित्याह असति च शुक्लत्वस्यैवेति । दोषविशेषासमवधानस्थले उपनयघटितसामग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह दूरस्थ इति । धर्मिणो दूरस्थत्वेऽसति च विशेषदर्शने विद्यमानकोटावपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकधीविरोधित्वादिति लौकिकसामग्रीविघटनाय दूरस्थत्वविशेषादर्शनयोरनुधावनम् । स्मृतयोरित्युपनयसंपादनाय । कोट्योः—स्थाणुत्वतदभावयोः । विशेषदर्शनघटितसा-

मन्यथा बलवत्त्वमात्र् भाति चेति। सति च विशेषदर्शने, एकस्याः गृहीतविशेषायाः, कोटेरेव नयनेन ग्रहणात्। अत्र भ्रमाविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामान्यतः इत्यवधेयम्।

ननु कोटिद्वयभासकसामग्रीसमाजादेव चेत्संशयः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्येकं तत्तदभावयोश्चरमनिश्चयजन्यसंस्कारद्वयसंवलनात्तदुत्पत्तौ बाधकाभावादित्याशङ्कते अथैवमिति। उद्बुद्धाभ्यामिति। न चोद्बोधकस्य फलैकोन्नेयतया एकदा विरुद्धकोटिद्वयोद्बोधकाकल्पनाऽप्राप्तिरिति वाच्यम्। नियतोद्बोधकत्वाभिमतवस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव कारणतायाः फलसत्त्वात्तादृशोद्बोधकद्वयसमवधानदोषाद्यन्तरेणैवापत्तिसम्भवात्। अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति। अनुभवविरोधस्य सत्त्वात्तथा यदीति। येन–अनुभवविरोधेन। भवतीत्यनेन परस्परसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनमन्तरेण तावतापि संशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचितम्।

यावद्बुद्धेरत्यन्तान्योन्याभावधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अथेति। विरोधित्वं–तदभावव्याप्यत्वं स्वव्यापकतदभावकत्वरूपं स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत आह सहानवस्थायित्वमिति। विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति विकल्प्य दूषयति यदीत्यादिना। तथा–प्रतिबन्ध। पक्षतावच्छेदकादेरिति। इदन्त्वाद्यवच्छिन्नह्रदादिरूपपक्षविशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्य या तादृशस्य वस्तुगत्या वह्न्यादिविरोधिनो निर्णये भ्रमानुमितिनिर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः। तत्र जनकज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। यद्यपि जलमयत्वादेर्विरोधानवगाहिज्ञानदशायां तदनवच्छिन्नपक्षावगाहिन्यास्तद्लिङ्गिकाया अयं वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्वभ्रमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयोऽयं वह्निमानित्याद्यनुमितिस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम्।

अथ विरोधित्वेनेति। निर्णयस्येत्यनुषज्यते। तदग्रहे–वन्ह्यभावादौ वह्न्यादेर्व्याप्यग्रहे। अनुमितिप्रसङ्ग इति। तथा च वह्न्यभा-

धर्मावच्छिन्नाभावादिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता वाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुगततत्सदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वे स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वाभावादिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमितिजनने बाधकाभाव । एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव विरोधीति सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गकभावाभावादिज्ञानसम्बन्धान्तरावच्छिन्नविरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मा भूद्बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमानित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षात्मकसंशयानुदयात्तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः आवश्यकत्वादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादीति । पीतत्वाभावादित्यर्थः । शुक्ल-पीतादिघटितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभावादीत्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिबध्यविशेषणं देयमित्याशङ्कामुपनीतभानविशेषसत्त्वे अवश्यं दूषयति सति चेति । विशेषदर्शने–विरोधिव्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च, लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं प्रत्यक्षानुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यत्वविशेषणं देयमित्यत आह दूरत इति । प्रमितस्य–करादिप्रमात्मकप्रमापकलौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूरत्वादेव स्थाणुत्वग्रह इति शङ्का निराकृता । अग्रहादिति । तथा च लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरनिवेशो न सम्भवतीति भावः । स्थलविशेष इति । यद्धर्मवत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्न जायते तत्तद्धर्मेणैव विशिष्य विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथा च कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहितविशेषदर्शनत्वादीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्संशयानुमितिर्निःप्रत्यूहैवेति भावः ।

(दी०) अत्राहुः–अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शने विरोधि

कल्प्यते। न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च। अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न। भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति।

(११०) क्वचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसहकृततदभावव्याप्यज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतैकप्रतिबन्धकताकल्पनमुचितं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् दूरत्वादिदोषसहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमिति समाधत्ते अनुगतेति। दोषविशेषादीत्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः। दोषविशेषजन्यज्ञानेऽपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयताविशेषोपगमात्तद्व्युदासाय निवेश्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यावर्तनीये, एवं च परमेश्वरबुद्धावपि तादृशविषयताया एव स्वीकारान्न नित्यसाधारण्यं, न चानुगतधर्मस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् चक्षुःसंयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकारे चक्षुःसंयोगदशायां घटोपनीतभानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेऽपि तादृशोपनीतभानापत्तिश्चेति। एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः। तेनाहार्यचाक्षुषादीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबध्यत्वोपपत्तिः। आहार्यत्वं च स्वविषयकेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा, आहार्यचाक्षुषादौ चाक्षुषादीच्छाया हेतुत्वोपगमात्तदिच्छां विना विरोधिनिश्चयदशायां तदनुत्पत्तिः। कदाचिदिति। यदि विशेषदर्शनं परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीनस्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयते तदेत्यर्थः। वस्तुतस्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वं जातविशिष्टज्ञानत्वमेव स्मर्यते न तु तद्विषयीभूत

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं न त्वनुभवत्वमनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वात्स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य [illegible] तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते नन्वेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे बाधकाभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेः सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य विरोधिपरामर्शाभावजन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंशयस्य विरोधित्वादित्यत आह बोध्यामवेति । शाब्दादीत्यादिना उपमितिस्मृतिपरिग्रहः । तथा च ज्ञानस्य तथात्वे शाब्दादिस्थले स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्देहोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

ननु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्वावश्यकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मकस्यापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादिति सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां उत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते भवतीति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चान्योन्यैकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तथाप्रामाण्यग्रहे विशिष्टोभयत्रैवाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमेवाह अगृहीताप्रामाण्यकस्यैवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशयरूपा न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूपकॢप्तकारणविरहात् कारणान्तरस्य कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वेऽपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनान्न संशयानुमितिरुत्पद्यते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अवधारणद्वयसामग्रीसमाजाच्च [illegible] संशयः अवधारणस्य संशयव्यावृत्तत्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोट्यवधारणजनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसंवलनस्यासम्भवात्, तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पने उभयकोटिव्याप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्र संशयस्यैवेतरयावधारयामीत्यननुभवात्कोटिद्वयविशेषदर्शनकाले च एकविशेषदर्शनस्यापरविशेषदर्शनेनाप्रयोजकीकृतत्वाद्विशेषादर्शनदशा-

यो विशेषणज्ञानादिघटितयाऽस्सामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षसंशयः तादृशस्य तस्य तथाप्यक्षतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिस्थले चावधारणसामग्र्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावादिति न संशयानुमितिवार्तेत्याहुः ।

तेषां चायमाशयः । अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपरीतकोट्यनुपस्थितिकालीनविशेषदर्शनाधीननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रतीत्यनुदयात्, किन्तूत्कटनिश्चयत्वम्, औत्कट्यं च विषयताविशेष एव अन्यस्य दुर्वचत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकश्चेति । अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्रतीत्योः समानविषयता निश्चयत्वमेवावधारणात्वम् अनभ्यासदशापन्नज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितमेव विशेषः निश्चयत्वस्य चार्थसमाजप्रसक्तता व्यवस्थापितेति मात्र दीधितिकृतो निर्भरः ।

इदं त्ववधेयम् । विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि मिथस्कमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटिततयाऽव्यवहितत्वस्य चाननुगतस्य दुर्वचतया इच्छाव्यक्तिसमसंख्यभेदानां निवेशनीयतया महागौरवम् इच्छाया आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तद्धेतुताधिक्यं चेति इच्छाया उत्तेजकत्वपक्ष एव समुचितः । तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वैक्यसम्भवः विरोधिज्ञानदशायां चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छाबलात् स्पार्शनाद्यनुत्पत्त्या च तत्तज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशिष्योत्तेजकतां स्वीकृत्य तत्तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तथा चानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्संशयानुमितिर्दुर्वारैव । यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाक्षुषस्पार्शादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषादिगोचरेच्छाविरहविशिष्टविरोधिनिश्चयाभावत्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेन कारणतापद्कस्य शाब्दोपमित्योः इच्छाविरहावच्छिन्नविरोधिनिश्चयाभावकारणताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तद्भेदेन चाक्षुषेच्छात्वादिरूपलघुधर्मपुरस्कारेण कारणताषट्कस्य इच्छाविशिष्टान्यबुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयाभावस्यैकहेतुतायाश्च कल्पने लाघवमस्त्येव, तदाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्, तथासति दोषविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेशनीयतया लाघवात्, तथा चोभयव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां संशयानुमितेरुपगमेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताया व्यभिचारानवकाशाद्विरोधिपरामर्शाभावघटिताया उभयानुमितिसामग्र्या अनुमित्युत्पादप्रयोजकत्वोपगमात्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति ।

एतेन वह्न्यभावव्याप्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयदशायां वह्निमान्पर्वत इत्याद्यनुमितिवारणाय पक्षतादिप्रकारकानुमितावपि तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयानवच्छिन्नबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन वह्निविशिष्टपक्षकानुमितिसामग्र्यां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावान्तर्भावेऽपि प्रयोजकघटकत्वेन वाद्वयघटकानुमितिसामग्र्या तदन्तर्भावानुपपत्तेः ।

अत्राहुः —अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छानानुत्तेजकतैव, तथापि परोक्षशाब्दादिबोधस्थले प्रत्यक्षान्यत्वसहितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते न तु शाब्दत्वादिनानाधर्माणामिति न संशयानुमितिप्रसङ्गः । न च प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवातिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यं तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य, गुणत्वादिसाधारणतया, तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे, इतरव्यावृत्त्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे, विशेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्यावृत्तज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया वह्नित्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि प्रतीयमानस्य महानसीयवह्न्यभावादेः प्रतियोगिताया यथा धर्मिविशेषणतापक्षेषु महानसीयवह्नित्वादिनानाधर्मेषु मिथो, विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु वाऽवच्छेदकत्वं प्रत्येकं तादृशधर्माणामतिप्रसक्तत्वेऽपि यत्रैकस्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्रावच्छेदकसमुदायस्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानिर्वाह । अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादिभेदेनावच्छेदकताया भेदेऽपि नावच्छेद्यभेदः अवच्छेद्यप्रतीतौ अवच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्भेदात्, महा-

नसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतौ च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनत्वाद्यु-
त्वव्रूपादिविषयताया ऐक्यात्तथा प्रकृतेऽपि धर्मिविशेषणतापन्नभि-
थोविशेष्यविशेषणभावापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यताव-
च्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः ।

तन्न । प्रत्यक्षान्यत्वसहितज्ञानत्वेन धर्मिणा युगपदुद्भावने एकत-
रस्यापरधर्मितावच्छेदकत्वभानमावश्यकं समूहालम्बनविलक्षणनिर्ध-
र्मितावच्छेदकोभयभानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकायां ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नप्र-
त्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयताया भेदेन प्रतिबध्यताभेद-
स्यावश्यकत्वात् ।

केचित्तु वह्नित्वाभावत्वाद्या व्यापकताग्रहकाले महानसीयवह्नि-
त्वतादृशवह्न्यभावत्वप्रकारकानुमितिप्रयोजकलाघवज्ञानवशादेव स-
त्प्रतिपक्षभावः तत्र संशयानुपपत्तिः न तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धिवि-
रोधि येन शक्यते वारयितुं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छि-
न्नव्याप्यविषयोर्महानसीयवह्न्यभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्ध्यविरो-
धित्वात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले त-
त्प्रत्यक्षाद्यापत्तिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टज्ञानसामान्यावच्छिन्नतद्विशिष्ट-
धीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संशयानुमितिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानाघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकानु-
मितिसामग्र्या व्यापिकायाः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेः, प्रत्यक्षा-
दौ लाघवज्ञानमन्तर्भाव्य सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः,
तथा चोक्तानुमितिवारणासम्भवः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ महा-
नसीयवह्निव्याप्यवच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानस्यैव निवेशना-
वश्यत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्यभावत्वादिप्रकारका-
नुमितौ महानसीयवह्न्यभावत्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथा च
शुद्धाभावादिप्रकारकत्वासिद्धिदशायां शुद्धाभावत्वाद्यवच्छिन्नविधेय-
कानुमितिसामग्र्या असत्त्वात्तदानीमेव लाघवादिज्ञानसत्त्वे प्रत्य-
क्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्प-
नमावश्यकमित्युच्यते तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधिकोटिद्वया-
नुमितिसामग्रीसम्बलनदशायां संशयस्य प्रत्यक्षाद्यापत्त्या

एककोटिसामान्यमपरकोटिसामान्यमावप्रवेशस्यावश्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधिविषयकनिश्चयानन्तरमिव तत्सामान्यानन्तरमपि इच्छाबलात्परोक्षज्ञानं नोत्पद्यते, एवं च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीदशायामिच्छासत्त्वेऽपि न शाब्दबोधादिरुत्पद्यते किन्तु विरोधिकोट्यनुमितिरेवेति फलानुरोधेन इच्छामात्र प्रतिबन्धकेच्छाविषयत्वं च प्रमित्यविशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितसामग्र्याः परोक्षज्ञानविशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वस्य परोक्षान्तरस्यानुमितिसाधारण्यादुक्तस्थले संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसामग्रीबलात्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वादित्याहु ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययोर्विरोधमानाभावप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य दूषितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशविषयता च कोटिनिरूपिता कोट्युभयांशेनैव सन्देहोऽस्तीति प्रतीतेः तत्कोटिनिरूपितविषयताविशेषभिन्नतत्कोटिविषयतावगाहित्वं तत्कोटिनिश्चयत्वं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयतायाः संशयसाधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीति प्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तथात्वस्यावश्यकम्, तन्निवेशे संशयसामग्र्या तादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धतयैवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामग्रीद्वयात्संशयस्यैककर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरूपितविषयितायाः तादृशसंशयत्वादूरपर्थे लाघवज्ञानघटितविपरीतकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयतामेदमनिवेश्यैव तत्कोटिप्रकारित्वस्यैव तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वापगमाप्रोक्तसामग्रीद्वयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्नतत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपि तु तादृशप्रकारताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशये निश्चयवृत्तिविषयतास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसंशयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशावगाहिकोटिनिश्चयस्य सद्भावाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताविलक्षणविषयताशून्यत्वस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितावच्छेद-

कनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्रसङ्गात् । अत्र ग्राह्याभावे अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां ग्राह्याभाववैशिष्ट्यविषये धर्मिणि ग्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वं तथा तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां तद्व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्रापि तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्योत्तेजकत्वमुपेयम् । एवं च कपिसंयोगतदभावयोर्दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदकशाखादिरूपकावच्छेदेन तदुभयकोट्यवगाहिनी गन्धतदभावयोः कालिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदकतत्क्षणावच्छेदेन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितिः ग्राह्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया न शक्यते वारयितुम् । न चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयविरोधितया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकाले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधग्रह एवाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य विरोधिनोः कोट्योर्विरोधावगाहिसंशय एव तयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां न सम्भवति विरोधानवगाहिन एकदेशावच्छेदेनैककालावच्छेदेन वा कोटिद्वयमवगाहमानस्य संशयस्य तदानीमुत्पत्तौ बाधकाभावः, नहि तादृशज्ञाने कोटिद्वयनिश्चयरूप सम्भवति समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहकालीनयोरपि मिथो विरोधित्वात् अव्याप्यवृत्तेरपि भावाभावयोरेकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अव्याप्यवृत्तितया तादृशनिश्चययोर्विषयविरोधापरिहारात् । न च यदि तादृशदेशावच्छेदेन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धिं प्रति ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामपि प्रतिबध्नाति मम तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामेवावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमपि तादृशीमनुमितिं विरुन्ध्यात्, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमिताववच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव हेतुतया तादृशेऽपि परामर्शस्यावच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया नोक्तसंशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानादपि देशकालरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभाववत्तास्वरूपमनन्यथावच्छेदकत्वमवगाहमानाया अनुमितेरविवादिभिरभ्युपगमात् ।

वस्तुतो ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि यदवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यवत्त्वासम्भवात् विषयविरोधितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतायामेव तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावोऽपेक्षित एव ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ग्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभाववत्ति वर्त्तमानस्यापि तद्व्याप्यतया विषयविरोधविरहात् । साध्याभावावच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्त्तमाने यादृशदेशकालावच्छेदेन यत्र हेतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीततादृशव्याप्तिकहेतुमत्तापरामर्श एव हेतुरियदवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारालङ्घनीयाधस्य हेत्वाभासस्य व्यवस्थापितत्वतो मणिकारस्यानुमतम्, तथात्वेऽति सह्निकृष्टपरामर्शाकृमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरासंकरस्य दुर्घटत्वात् । तथा याववच्छेदकदेशकालाघटितप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघटिता व्याप्तिरपि तन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रयोजिका, तादृशव्याप्यत्वग्राहितोऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वे ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावोऽपि अपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमितावपेक्षितत्वेऽपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनैकान्तिकानामन्वयाद्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतादेः नित्यो घटः कार्य्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करोऽप्यदोषः । असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यलिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्म्महेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म-

ताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं—व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः—स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् । नापि संशयः—प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथा च प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति । साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध इति । हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयव्यतिरेकाद्वेति । कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञाननिश्चितकोटिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं साधारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यरूपविरोधविवक्षणेऽप्रवृत्तेरपि विरोधतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्यविपरीतानुमितिः फलमित्यसङ्गतिरतोऽन्यादृशविरोधं दीधितिकृदाह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासंभवेपि न क्षतिः । साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह मूले अपक्षधर्मोऽपीति । अन्यत्र—प्रकृतपक्षाभिन्ने स्वाधिकरणे, ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ ह्रदत्वादिहेतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवेपि अविरुद्धधूमादिना तत्फलमिति नातिप्रसङ्गः । यस्य तत्फलं स विरुद्ध एवेत्याह बाध इति । साध्याभावसाधकबाधितहेतोर्लक्ष्यतयोक्तफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति नित्य इति । घटो नित्य इति व्यभिधाने अकारप्रश्लेषेणानित्यत्वसाध्यकत्वभ्रमः स्यादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्तनम् । असिद्ध इत्यादि । व्यभिचारादिदोषचतुष्टयं ज्ञानान्यमात्राधीनं-फलतः तज्ज्ञानाधीनं, कोटिद्वयज्ञानं-असाधकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः।

तथा च तादृशदोषवत्त्वमसिद्धहेत्वाभासलक्षणमिति भावः ।

पक्षधर्मे हेतावित्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वेऽपक्षधर्मव्याप्यप्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्यत्वाभावसिद्धिरूपतत्फलासंभवात् फलघटितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरत्वं दीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादावपि, साध्याभाववत्पक्षरूपबाधघटितेन तद्वृत्तित्वहेतुना ह्रदत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यत्वाभावानुमितिसंभवाल्लक्षणसमन्वय इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतोर्न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतोर्लक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः । हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिपाश्च इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्वाच्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकबाधस्य फलान्तरं पूरयति अपक्षधर्मेति । अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमानुपजनीयम् । एतत्कल्पे फलाननुगमात्तद्घटितलक्षणाऽव्याप्तिमाशङ्क्यान्यतरत्वेन फलानुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इत्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य साध्याभावपरत्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति न व्यर्थविशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिताव्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव निवेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।

मूले व्याप्यत्वादिबुद्धिसत्त्वादिति । सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वात्, तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसत्त्वादित्यर्थः । तथा च प्रकरणसमदोषस्य व्याप्त्यादिविरहोन्नायकत्वासंभवादिति भावः । विपरीतबुद्धिः—स्वसाध्याभावानुमितिः, सत्प्रतिपक्षहेतोः फलमिति शेषः । स्वसाध्यविपरीतेनानियमादिति । धूमादिहेतोर्वह्न्याद्यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारकसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपनयादिति । स्वेन स्वसाध्यस्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । यत्तादृशतत्त्वानिर्णयोपायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति यावत्, अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः ।

ननु स्वस्वव्याप्यत्वादिमत्तयोपस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरसमीचीनत्व

एव जिज्ञासा, तद्व्यक्ति–'अथ हेतु॰ समीचीनत्व' इति। तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसंगतमित्यतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति।

किं तत्त्वमिति मूलस्य क समीचीन इत्यर्थः। एतादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्व समीचीनत्वसंशयादिसाधारणमतस्तद्वारणाय पक्षधर्मतोपस्थितिरिति। उदासीनव्याप्त्याद्युपस्थितिवारणाय विशेषणद्वयम्। न च व्याप्त्यादेरननुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनिवेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतदभावव्याप्त्याद्युपस्थितिनिवेशस्यावश्यकत्वे अनयोर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। अनुमितिचरमकारणत्वेन व्याप्त्याद्यन्यतरोपस्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवात् यादृशपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्याकाङ्क्षाजनकत्वं तादृशपरामर्शसहिततादृशपरामर्शनिवेशात् जिज्ञासाजनकरूपयोग्यैकतरपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः। प्रकरणसम इति। दोष इति शेषः। प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वपरामर्शतदभावव्याप्यत्वपरामर्शयोर्जिज्ञासाजनने मिथः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति। असतीत्यर्थः। प्रतिपक्षे–विरोधिपरामर्शान्तरे, एकस्मात्–परामर्शात्, निर्णयः–एकतरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भलक्षणमेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमित्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञासोपधानस्यानियमेन तद्घटितलक्षणस्याव्याप्त्या विवक्षणासंभवात्॥

(दि॰) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात्। न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति। ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः? क्रमोत्पन्नयोरेकदाऽसत्त्वादिति चेन्न। एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षध-

मैतज्ज्ञानाभ्यामयमिव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम् । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मरणादुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् घटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः ॥

(दी०) संशयादिति । तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । असतीत्यादि । हेतुसमीचीनत्वासमीची-

न्त्वसंशयजन्येच्छासामान्यरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण । जिज्ञासो-पयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयोरन्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य निरुक्तस्तत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटानिष्ठेति । घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन, सामान्यतः पक्षत्वाच्च बाधाश्रयासिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०)नन्विष्टसाधनताज्ञानात्संशयाद्वेति विकल्पोऽसङ्गत ज्ञानगोचरेच्छाद्वाराऽयं तादृशेष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकल्पस्य कदापि व्यवच्छेद्यायोगात् इत्यत इष्टमेवाभिप्रायकतया विकल्प सङ्गमयति संशयजन्य इति । संशयजन्यद्वयस्य उत्सारणं कारणीभूत संशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं, यदिष्ट तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः । एव च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्व दु.ख जनयित्वा तदभावोपस्थापनेन तदभावेच्छासंपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र संशयाभावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्यादि । तथा च मूले इष्टपद तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षस्खलनस्य जिज्ञासायामतिव्यवहितस्यान्यथासिद्धा, अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूल तत्प्रयोजकत्वार्थकतया छाप्रदर्शयन् व्याचष्टे हेत्विति । समीचीनत्वं प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वं स्वसाध्यानुमित्यौपयिकप्रमात्मकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् । तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनैकान्तिकातिव्याप्तिरिति मूल यद्यप्यनैकान्तिकत्वोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिप्रामाण्यसंशयकालासत्त्वस्तथापि तदुपस्थितत्वेऽपि उदासीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्सङ्गतिः । संशयद्वारा-साध्यसंशयद्वारा ।

युगपत्परामर्शद्वयानुत्पादेऽपि क्रमिकपरामर्शद्वयसत्त्वनाऽप्रतिरोध

इति शंकते क्रमेति । एकपरामर्शानन्तरमपरपरामर्शेऽजनकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः क्रमेणैवोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नविशेषगुणात्तृतीयक्षण एवेति उत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यतश्च नाशोत्पत्तिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम्, वस्तुतो नाशसत्त्वार्थकत्वे यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अनन्तरोत्पन्नस्यैव गुणस्य नाशकतयोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकत्र पूर्वज्ञाने नाशकत्वासम्भवात्पृथक्स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूल संगमयति व्याप्तीति । उत्पादकक्रमानियमादिति । व्याप्तिज्ञानोत्तरमेव पक्षधर्मताज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभावादित्यर्थः । उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयोर्यज्ज्ञानं प्रथमतो यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेत्वन्वययोग्यता निर्वहतीति किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयेनाह उत्पत्त्यर्थेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्यौगपद्यं न सम्भवतीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभावादिति । परामर्शद्वयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिबन्धात्-एकसत्त्वदशायामपरस्याविषयकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयाधीनस्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलकमेव वोभयव्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरैकदानुत्पादस्थलीयक्षणे च विनाशः नेतरज्ञानस्य तन्नियम इत्यभिमानेनेयमाशङ्का । अभिमानं निराकरोति व्याप्त्यादीति । यौगपद्याभावात्-युगपदवस्थानासम्भवात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्-परस्परव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्मरणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिरूपस्य केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाऽप्रसिद्ध्याऽसंभवात् ।

अस्येति मूले निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्शसंवलनात्मकसत्प्रतिपक्षत्वपरतया व्याचष्टे अस्येति । अभिधेयत्वे द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोध्यविषयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्या नाभिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमित्यादिग्रन्थस्याभिधेयत्वस्वपक्षरूपघटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यकत्रात्यवृत्तित्वविशिष्टघटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तोऽपि घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वं च ।

दीधितौ 'सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादीति' यथाश्रुतमूलानुसारेण यथाविधश्रिने तु सत्ताऽपदे सत्तात्वादिरेव । एकैकस्येति । केवलविशेष्यकेवलविशेषणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठात्यन्ताभाव इत्यनेन प्रसिद्धघटात्यन्ताभावविपक्षत्वे तदभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वस्याप्रसिद्ध्या साधनसम्भवः अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । सामान्यतः—सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तु बाधो दोषः, अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वस्यापीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्निधेयः पक्षतावच्छेदकप्रसिद्ध्यैव साध्यसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुमितिरेव विरोधिनी तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम्, न च घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्वोद्देश्यसिद्धिरिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनाभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेनाभिमतसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वादिति चेत्। सत्यम्, [illegible]रूपसम्बन्धावच्छिन्नायां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठनित्याभावप्रतियोगिताभेदहेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्वत्वप्रतियोगिकत्वदृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषादर्शनदशायामिति । व्यभिचारिण्यपि पटादावहेतौ व्यभिचारादर्शनदशायामित्यर्थः । केवलान्वयिन्यपि सम्भव इत्येतन्मात्रम् ।

व्यभिचारस्फलं दर्शयन्नेतत्कथनप्रयोजनमाह दीधितौ नञिवति। आद्यस्य-ज्ञात्यन्यत्व इत्यादि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य-घट वृत्तीत्यादि द्वितीयानुमानहेतो ॥

(दी०) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-त्यादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाप्र सिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्याभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसि-द्धौ वाक्यप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात्। सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्ष. पक्ष निष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्र-कृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपो-ज्ञापकत्वम्। तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्या-नुमितिजनकत्वं तत्त्वम्। तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम्। अ-साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वसाधनत्वमादौ परामर्शो ग्राह्यः। अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेना-श्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः। सदृशो चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यहृदत्वादिमान् प-क्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोग मिच्छन्ति। अथ, हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः सा-ध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः॥

(गा०) प्रतियोगित्यादिप्रकारकबाधबुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरोधिता-

या नव्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकत्वेऽपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनुमानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभावानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्धा उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति वस्तुत इति । साध्याऽप्रसिध्याऽन्वय्यनुमानात्पटादिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकताया सुघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्तिकंबुग्रीवादिव्यतिरेकपादद । अभावसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरपेक्षां दर्शयति व्यापकाभावेनेति । पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिनेत्यर्थः । अप्रसिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य अज्ञातस्यापि व्याप्याभावस्य व्यापकतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्यानुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयत्वाभावस्यानुमित्याऽवगाहनासम्भवात् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्याप्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावो व्यापकाभावेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यासङ्गतिर्बोध्या । व्यवहर्तव्यत्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टपरप्रतिरोधासम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैवेति । तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञानविनापि तत्तद्विशेष्यादौ तत्तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतेर्बलेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति । सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासस्वरूपं । तुकारेण मूलानुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषस्य व्यवच्छेदः । व्याप्यवान्–व्याप्तिविशिष्टः, पक्षनिष्ठो–आधेयतया पक्षविशिष्टो । एवमादेरिति । आदिपदाद्विपक्षतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षव्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्याभावादिपरिग्रहः । पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्यानुमितिविरोधितया तादृशबाधबोधकस्यापि परामर्शस्यानुमितिविरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षताविरहात् । अत एव सा-

ध्यतदभाववयोराधेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंवलनदशायां पक्षे साध्यं,साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येकमेवेत्यनेन नावश्यसमुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्त्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधारणं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूपमाह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः । तादृशी च वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सार्थकयिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकस्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयताभावद्वयं द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्ति पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकतामात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बनसाध्यग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्त्वप्रतिबन्धकतया नोपदर्शितसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितिव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशालिदोषजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः । ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ सद्ग्राहस्य वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदादेः ज्ञानस्य 'प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयताया अनिवेशात्तद्घटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशि-

ष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नोक्तज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यर्थस्यापि. स्यादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिबध्यताविशेषणम् । अत एवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्युन्नायके विशिष्टपक्षमात्रग्रहस्याविच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताघटितविरोधिताशालिनि काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टह्रदादौ सत्यन्तदलस्य निरुक्तसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकाविषयताकत्वरूपविरोध्युन्नायकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोध्यन्तविशेषणम् । एतच्च सगृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उभयतया विशिष्टविषयेऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतेनाऽलभ्य तदर्थस्तादृशविषयताकान्यत्व तन्निवेशोऽधिकविषयतादिनिवेशाद्गौरवं काञ्चनमयो ह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिरूपाश्रयासिद्धिभेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोन्नायकत्वग्रहाभावविशिष्टह्रदादिरूपबाधेऽसत्त्वेनाश्रयासिद्धेरिति उभयसाधारणविशिष्टबाधविषयतायां विशिष्टपक्षाविग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले बाधग्रहस्यापि अनुमितिरूपविशिष्टपक्षाविग्रहाविरोधितया अव्याप्तितादवस्थ्यमिति विशिष्टपक्षग्रहस्याव्यापकत्वनिवेशः । विशिष्टपक्षग्रहविषयतावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयह्रदो वह्निमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्युन्नायके काञ्चनमयत्वाभाववव्याप्यह्रदादावतिव्याप्तिः रजतमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वस्य तज्ज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वादतः तदुपेक्ष्य तादृशग्रहत्वव्यापकतायास्तत्र निवेशः । अत एव ह्रदो वह्निमानित्यादौ ह्रदत्वादिपक्षतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नाऽसिद्धिः । न च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टविषयतानिवेशेऽपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतायाः इह इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशग्रहत्वव्यापकत्वासम्भवात् तथाविधप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमितित्वव्यापकत्वानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानावृत्तित्वेऽपि ह्रदो वह्निमान्ह्रदो घटवानित्यादिनानाप्रकारकानुमितिष्वेव ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमितीनां स्वरूपविज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासंभवेन तादृशानुमितित्वव्यापक प्रतिब-

ध्यता न प्रसिध्यतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबध्यताया एव तथाविधानुमितित्वादिव्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विरोधित्वघटकप्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकत्वनिवेशान्न प्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वाव्याप्यत्वेपि न क्षतिः ।

अथोन्नेये विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधित्वनिवेशेपि वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यत्र वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टे ह्रदे आश्रयासिद्ध्यात्मकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तस्य वन्ह्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिनः उन्नायकत्वात् आश्रयासिद्धित्वेन अनुमितिविरोधित्वेन सत्पक्षत्वव्याख्यानत्वात् । न चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति वह्निमान्ह्रदो वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदात्मके बाधेऽनुमितिविरोधिवन्ह्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तेः तस्य वह्निविशिष्टपक्षात्मकविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न । उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् ।

अथवा उन्नेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छिन्नं विरोधित्वं तत्पदार्थः, तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छिन्नविरोधितायाः उन्नेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्थले वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदात्मकाश्रयासिद्धेः विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तत्पदार्थत्वाक्रान्तायास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिनः सत्प्रतिपक्षस्यैवोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः, उन्नेयबाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्थले लक्षणसमन्वय इति उन्नेयेऽविरोध्यन्तविशेषणं वह्निव्याप्याभावसाध्यके वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्य विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधिवह्निमत्पक्षस्योन्नायकस्य वारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तच्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निवेशनं विशेषणेन

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम्। उक्तस्थले वह्निव्याप्यधूमपर्वतरूपबाधस्य वह्निमत्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपवह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपविरोधिविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति विरोधिविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम्। अनुमितिजनकत्वरूपमुपधायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं मात्र तदित्याह उपधायकत्वेनेति। तादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वम्। तन्निवेशाद्वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयबाधे सत्प्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनविषये सत्प्रतिपक्षैकदेशे केवलपक्षादौ च नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे सत्प्रतिपक्षैकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्वस्तार्थाभावेनातिव्याप्तिविरहेऽपि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयावशिष्टह्रदादिविषयकज्ञानीयवह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तेर्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन विरोध्युपधायकतावच्छेदकतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारतयोपधायकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवेश्यम्। अवच्छेदकतानिवेशेऽपि सत्प्रतिरोधित्वशरीरे इदमवच्छेदकत्वं प्रवेश्यं न स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदादौ अतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयताया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयत्वाभिन्नतया वह्न्यभावव्याप्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन पक्षसाध्यवद्विशिष्टप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्।

तथापि। तादृशविशिष्टे चेत्यर्थः। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिप्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वारयति असाधारणेति। प्रतिपक्षविषयेति। अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानविषयत्यर्थः। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मते अनुमित्यविरोधिनि तत्र नोक्तलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरत एव इत्युक्तम्। प्रतियोगि वादित्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः। तथा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्य गगनादिष-

परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपगुणाधायकत्वं विपक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकानिवेश । रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्वं तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसङ्ग्रहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकानिवेश । यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकानिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमात् तत्रातिव्याप्तिः । तस्यासाधारण्यात्मकत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणं देयम् । तत्सङ्ग्राहकमन्यथादिपदम् । सत्प्रतिपक्षोद्भावकस्येति । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादेरविरोधितयाऽनाभासरूपस्येत्यर्थः । आश्रयासिद्ध्युद्भावकस्येति । आश्रयासिद्ध्याद्यन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदात् साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः । वह्न्यादिसाध्यके बाधस्य किञ्चिदुद्भावकतया तदंशे विरोध्यन्तविशेषणस्य सङ्ग्राहकता न सम्भवतीति बाधविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्येनापि । वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्येत्यनेन वह्निमत्पक्षोद्भावकस्य सूचितम् । अविरोध्यन्यतार्थक्याय प्रतिपाद्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति सपक्षेन इति । अनेन लक्षणेन प्रतिस्थापनासमयन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यन् तस्यैव साम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । नैयायिकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः । पञ्चावयवादीति । इत्यन्तात् इत्यादिकमित्यादि । आदिना मीमांसकसौगतसिद्धावयवत्रयादिपरिग्रहः । इच्छन्तीति । नैय्यायिकसंप्रदायिका इति शेषः । उचित प्रतिभातीति । यादिना न्याये प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात् प्रथमतस्तमनुद्भाव्य विपरीतप्रतिज्ञादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृतगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमन्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभावएव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने तद्भावनेऽनुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१)न तु स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२)व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुर-

(१) लभ्यत इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यकृतं व्याख्यानं आदितः सम्पूर्णं काश्मीरस्थराजकीयभवनस्था दर्शभूते मूलपुस्तके न दृश्यते । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालये मद्रासंस्कृतपुस्तकालये तथा बङ्गदेशीयानां प्राचीननैयायिकानामपि पुस्तकेषु गादाधर्यां असिद्धिप्रकरणमस्माभिर्महता प्रयासेन गवेषणायां कृतायामपि नोपलब्धम् । अतो मूलचिन्तामणिपाठार्थावगतये कलिकातास्थ एशियाटिकसोसाइटीयन्त्रालये मुद्रितापि माथुरी दत्ता । अतः परमपि कैश्चिद्दृश्यैः रत्नस्था गादाधरी दृश्यते चेन्मुद्रापयिष्यत इति निवेदयाम. ॥ स० ॥

सिद्ध इति भावः। अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धेः संग्रहाय व्याप्यत्वस्य जलह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ(१) स्वरूपासिद्धेः संग्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः। पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वम्, तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये दह प्रत्येकमिति। प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः। अननुगमात्–सर्वासिद्धसाधारणत्वात्। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपासिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यभिप्रायः। अन्यथाभिप्रायेणाशङ्कते अथेति। प्रत्येकाभावे अनुगतप्रत्येकाभावमात्रस्यापि वर्त्तमानः। प्रत्येकाभावव्याप्तिरिति। प्रत्येकाभावमात्रवत्त्वव्याप्तिरित्यर्थः। ननु विशिष्टव्याप्तिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अपसिद्धान्तश्चेति। अननुगम इति तद्वस्थ इति शेषः। अनुगत इति। प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः। निवृत्तिश्चेति। व्याप्याद्प्रत्येकाभावद्वयस्याप्यासिद्धितयेति शेषः। तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति। व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपत्वात्तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः।

इदमुपलक्षणम्। अयोगोलकं धूमवद्वह्नेः ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्कीर्णेऽसिद्धेऽसिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि बोध्यम्।

ननु प्रत्येकभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धित्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति। तेषां–प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेषः। साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां नानात्वाद्बहुवचनम्। प्रत्येकाभावः–प्रत्येकाभावज्ञानं, न तु स्वतः–न तु साक्षात्, तथा च हेत्वाभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति अ-

(१) अयोगोलकं वह्निमद्धूमादित्यादाविति पाठान्तरम्।

नुमितितत्कारणपरामर्शयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणाघटकत्वादिति भावः। स्वत एव—साक्षादेव, ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आश्रयासिद्धि–साध्याविशेषणासिद्धि–साधनाविशेषणासिद्धि–हेत्वसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च। अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः, तथाऽप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम्। व्यर्थविशेषणत्वादेव। एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युपगममात्रम्, विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात्। प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना तत्प्रग्रहत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात्। न वा तदपि, तादृशाभावनिष्ठव्याप्त्यादिधर्मान्तरेणावच्छेद्यत्वसम्भवात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति।

(भा०) दोष एवेति। हेत्वाभास एवेत्यर्थः। कुतस्तादृशदोषोऽसि-

द्धिरिति शेषः । प्रत्येकस्य-प्रत्येकाभावस्य, समर्थत्वे—दूषणसमर्थत्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभाववत्साधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकाविशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रकारकपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टाभावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्रकारकपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात्, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति नव्यमतानुयायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकाभावस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशपक्षविशेष्यकपरामर्शाप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचेराह व्यर्थविशेषणत्वादिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वानुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वनियमात् व्यर्थविशेषणतया च विशिष्टाभावे तदभावान्न तस्य हेत्वाभासत्वम् । न चैवं तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभावेनाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयिताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः । नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिमत्त्वाद्विशिष्टाभाववत्स्य प्रत्येकाभाववाघटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्रागभाववद्वह्निमधर्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशादित्यरुचेराह प्रत्येकाभावेति । उपजीव्यत्वादिति । प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । तथा च प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वाभासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानोपजीवकत्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमन्तव्यापि(१)प्रत्यक्षशब्दाभ्यां लि-

(१) मन्तव्यापीति पाठान्तरम् ।

ङ्गान्तरजन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन क्वचित्क्वोपजीव्योपजीवकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपीति । एतदप्यापाततः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्भावनेऽपि बाधस्वरूपासिद्ध्यादेरुद्भावने वादिनिग्रहे । न च तत्र बाधादेरनुद्भावनेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्भावने वादी निगृह्यतेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्भावने विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि न वादिनिग्रह इति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि वादिनिग्रहे तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्धेतुरपि हेत्वाभासः स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम् । एतयैवेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयमात्रवृत्तिविशेष्यकबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यर्थः । नातो विशेषाभावसामान्याभावविकल्पाभ्यामतिव्याप्त्यसम्भवशङ्कावकाशः । अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः । प्रत्येकाभावानुगतमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये यद्धर्मानात्वमित्यर्थः । असिद्धत्व–असिद्धित्वम् । नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह व्यभिचारादाविति । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । आदिना विरोधपरिग्रहः । उपजीव्यत्वेनेति । असिद्धत्वज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानविधया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । प्राथम्यात्–प्रथमोपस्थितत्वात्तदुद्भावने–व्यभिचारादिमात्रोद्भावने, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सः सोऽपि व्यभिचारादिरपीति यावत् । नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यसाध्यकत्वेनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् इत्यत आह सत्येनि । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । व्याप्त्यसिद्ध्यर्थं–व्याप्यत्वज्ञानार्थम् । उपाधौ त्विति । तुशब्दो भिन्नक्रमे उद्भावित इत्यनन्तरं योज्यः । विप्रतिपद्यतेऽपीति । व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथा चोपाध्युद्भावनेऽपि व्याप्तिभ्रमोदयात्तस्य सा·

स्वाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः। किञ्चोपाधिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं, किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह तस्येति। असिद्धत्वस्येत्यर्थः। दुरूहत्वात्-उपाधेर्दुर्ज्ञेयत्वात्, व्यभिचारेणैव-उपाधिव्यभिचारेणैव, तदुन्नयनात्-सिद्ध्युन्नयनात्। एतच्चापाततः व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युन्नायकत्वसम्भवात् तथाप्युपाधिव्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरतया दुर्वारत्वाच्च, किन्तु पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यम्। असिद्धिबुद्धिरिति। प्रत्यक्षशब्दरूपा लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन वाऽसिद्धिबुद्धिरित्यर्थः। उपधेयेति। उपधेययोः-असिद्धव्यभिचारिणोर्धर्मिणोः, सङ्करेऽपि-अभेदेऽपि, उपाधेः-असिद्धत्वव्यभिचारत्वादेर्धर्मस्य, असंकर एव-ज्ञानासंकर एव, परस्परग्रहकालीनग्रहविषयत्वमेवेति यावत्। तथा चासिद्ध्याग्रहदशायामपि व्यभिचाराद्यभिज्ञानात् व्याप्तिज्ञानानुदयेन तस्यापि स्वतन्त्रप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भावः। अत एवेति विवृणोति व्यर्थेति। तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकस्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात् तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकत्वमस्यानुमितिकरणपरामर्शविरोधित्वादिति यावत्। येन रूपेण ज्ञानमनुमितिकरणपरामर्शीयत्वप्रतिबन्धकं तदेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः।

यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिरूपसाधकतानुमाने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात् व्याप्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव स्वव्याप्यभावस्य पक्षधर्मताद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव पक्षधर्मत्वासाधकस्य हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः। असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः। एतच्चापाततः विरोधितावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे मानाभावात् विरोधितावच्छेदकरूपेणापि पूर्वव्यभिचारादेर्विभजनात्। एवमसाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमेऽपि मानाभावात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यत्वाघटकतया तत्त्वेऽपि असाधकतानुमापकत्वसम्भवाच्च। तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनवकाशाच्च ।

वस्तुतस्तु (१ तत्रापि आश्रयासिद्धि-साध्याविशेषणासिद्धि-हेतुविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्य)। एवमग्रेऽपि। व्याप्तीति। व्याप्तित्वपक्षधर्मतात्वान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः। यद्वाऽन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभावपक्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः। यथाश्रुते साध्याभावविशेषाभावविकल्पाभ्यामव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम्। प्रत्येकाभावस्येति। प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभावज्ञानस्येत्यर्थः। दोषत्वात्-प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चान्यतरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः। तथा [illegible] विरोधितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमानः। व्यर्थेति। असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति। तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुं चाशक्य एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्यभावादेव तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासताज्ञानगर्भलक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-

(१) अप्यसीति मु० पु० पाठः।

प्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति–निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव ।

(प्र०) व्याप्तिपक्षधर्मतेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकप्रमाभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः । आश्रयासिद्ध्याद्यनुगत इति । आश्रयासिद्ध्यादिरूपसकलासिद्धिव्यापक इत्यर्थः । अत्र तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकांशे भ्रमत्वनियमादिति भावः । आदिना स्वरूपासिद्धिसाध्यसाधनविशेषणासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धीनां परिग्रहः । तत्प्रमितिसत्त्व इति । आश्रयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्व इत्यर्थः । अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । अनुमितेरपि भ्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानविरहवान् हेतुरसिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः । तदपीति निरस्तमित्यनेनान्वयः । निरासे हेतुमाह व्यर्थेति । विशेषणस्य–प्रमित्यंशस्य, व्यर्थत्वात्–दूषकतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः । परामर्शे प्रमितेरविशेषणतया तदभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह तज्ज्ञानेऽपीति । *प्रत्येकज्ञानस्य–व्याप्त्यभावासिद्ध्येकज्ञानस्य, तथा च प्रत्येका*भावस्याप्यसिद्धितया तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

प्रत्येकाभावेष्वसिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्याऽसिद्धलक्षणस्यासम्भवमाह वस्तुतस्त्विति । प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिसाधनविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । व्याप्तीति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादिसाध्यविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । पक्षधर्मतेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्याश्रयासिद्धिस्थले बोध्या । वैशिष्ट्यस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवैशिष्ट्यस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्चायोगोलकधूमवद्धदे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले बोध्या । न च 'वैशिष्ट्यस्ये'त्यत्र द्वन्द्व-

समासे बहुवचनापत्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियतविषयतयाऽत्र तदसम्भवादिति वाच्यम्। 'सर्वत्र द्वन्द्वे(१) विभाषयैकवचनं भवतीति' पाणिन्यनुशासनादितरेतरद्वन्द्वेऽप्येकवचनसम्भवात्। न चैवं धवखदिरमित्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। 'द्वन्द्वैकत्व'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवचनत्वे नपुंसकलिङ्गत्वस्यावश्यकत्वबोधनात्। न चैवं समाहारेतरेतरयोः को भेद इति वाच्यम्। समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकबोधजनकत्वेनैव भेदात् तस्यैव(२) च नियतविषयत्वादित्यलमधिकेन। नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैधानिकं न तु वास्तविकं प्रायेन साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं, चावगाहते या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारिका प्रमाभिन्ना प्रतीतिस्तद्विरहवत्त्वमसिद्धत्वमिति फलितार्थे इत्यत आह तत्प्रमितेश्चेति। असिद्धिस्थले प्रमाभिन्नतादृशप्रतीतेश्चेत्यर्थः। ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्यकप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्त्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिरेव विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभावः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्याप्त्यादिप्रमितिसत्त्वदशायां नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्व्याप्तीति। यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते। यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः। ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहते या प्रतीतिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिः भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभाववद्धेतुतावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति। भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन सम्बन्धेन, यस्यकस्यचित्पुरुषस्य तादृशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्ब-

(१) सर्वो द्वन्द्वो इति मु० पु० पाठ।
(२) तस्यैवेति मु० पु० पाठ।

न्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा । नाद्यौ सङ्केतादपि सत्त्वात् । नान्त्यो दुर्ज्ञेयत्वात् । परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो ज्ञेय इत्यत आह व्याप्यभावादिति । ननु स्वरूपसन्नेवाय प्रतिबन्धकोऽतो दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमितिविरहः-प्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः । तथेति । असिद्धे हेताविति शेषः । तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भावः । तल्लक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्षणाभावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरत्वत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । नन्वन्यतरत्वं प्रत्येकमावश्यकं तथा च प्रमितिद्वयाभावस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणोति व्यर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि तदनिश्चये । न चैवं हेतोराभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्, दृष्टाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति ।

मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञा-

ना परस्योद्भाव्येति स्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्वाहार्थञ्चाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः ? सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमसम्भवतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ-सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने, तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति ध्येयम् ॥

(मा०) व्याप्तीति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय इत्यर्थे । तदभावः-विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावः । व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यादिति पूर्वोक्तबाधकमुद्धरति अत एवेति । अत एव विषयतासामान्येन भ्रमप्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयसामान्याभावोऽसिद्धिर्न तु प्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयाभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा-व्याप्त्यादिभ्रमदशायां, सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तदनिश्चय इति । स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयाभाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभयनिर्णयादनुमितिरिति शेषः । न चैवमिति । एवं-स्वीयतदुभयनिर्णयाभावस्यासिद्धित्वे, हेतोरपि-पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ सद्धेतोरपि, स्वीयतदुभयनिर्णयाभावदशायामिति शेषः । तदाभासस्यापि-पर्वतो वह्निमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदशायामिति शेषः । हेतुत्व-सद्धेतुत्वम् । न च भ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदशायामपि असाधारण्यविरोधान्यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजकस्यावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थं इत्याहुः । सेयमिति । पूर्वोक्तं च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः । नचेति । न तूभयप्रकारकनिर्णयाभाव इति भावः । आवश्यकत्वात्-कारणाभावत्वेन तस्य

दोषतया आवश्यकत्वात् । विशिष्टेति तदुभयप्रकारकनिर्णयस्येत्यर्थः । तदभावस्य–तदभावस्यापि । कार्य्यानुत्पादकत्वादिति । कार्य्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

अत्रैवेति । असिद्धावेवेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभिचारादिर्दोष इत्यत आह असिद्धेरिति । स्वज्ञानार्थे–प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुद्भावनात्–अनपेक्षणात् । ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेऽपि असिद्धिस्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्त्येव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादतः पृथग् दोषत्वमित्यत आह यदि चेति । तस्मात्–व्यभिचारादिज्ञानात् । सिद्धिः–व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयः । तस्य–व्यभिचारादेः, उपजीव्यत्वं–असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारो भिन्नक्रमे दोष इत्यनन्तरं योज्यः, स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः । असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथा च हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः । नन्वसिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं च तत्पूर्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह असिद्धिश्चेति । आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानम्–आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह कथं चेति । कथं चेत्यर्थः । हेतुतदाभासविवेक इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन पर्वतो वह्निमान् आकाशादित्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धावेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्वरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः । हेतुत्वात्–सद्धेतुत्वात्, आभासत्वात्–द्वयोरप्यसद्धेतुत्वात् । अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्यादिहेतौ सद्धेतुताग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धिविघटकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात्, तथा च व्यभिचार्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ व्यभिचार्यादिहेतोः सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्यादिहेतौ व्या-

व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयदशायामिति यावत् । सिद्धिमखण्डयतः—व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः । न चेष्टापत्तिः तथासति तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वासंभवात् व्यभिचारादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभंगापत्तिरिति भावः । एतच्चापाततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलानुपहितत्वेऽपि सिद्धिप्रतिबन्धकस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तनहेतुदोषत्वसम्भवात् तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वस्य सुवचत्वात्, अन्यथा सिद्धान्तिनयेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैतदनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

केचित्तु—हेतुतदाभासविवेक इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववानश्वत्वात् इत्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धावित्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववत् । ननु, सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सद्धेतुत्वादिदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेऽपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादेर्व्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन दुष्टत्वादित्यत आह व्यभिचारादेरिति । अप्यर्थकश्चकारोऽत्रैव योज्यः । व्यभिचारादेरपीत्यर्थः । सद्धेतौ—सद्धेतुत्वग्रहस्थले व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिसत्त्वे इति यावत् । सिद्धिमखण्डयतः—व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्—हेत्वाभासत्वप्रयोजकत्वासम्भवात्तत्समये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासदुपजीव्यत्वस्यैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति भावः—इति व्याचक्षुः ॥

(चि०) अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः । न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं कल्पसान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न ।

एवं व्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्, उपजीव्यभेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि, असत्यपि प्रतिबन्धके यद्रूपभावेन दाहानुत्पत्तेः ।

अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्, तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे तदतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्; सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥

[1] (दी०) तेन रूपेण–तत्साधारणरूपेण । यद्रूपभावेनेति । यद्रूपभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिन एव तथात्वात् । यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित् ॥

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्व इति । व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेपीत्यर्थः । तथाव्यभिचारादिति । अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्यत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । अत्रापीति । तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभा-

[illegible]

ससाधनाश्रयासिद्ध्यादिव्यक्तिमत्त्वरूपेण । व्याप्यत्वासिद्ध्यादेरेवेति । व्याप्तिनिर्णयाभावादेरित्यर्थः । संग्रहाद–विभागस्थासिद्धिपदेन संग्रहात्, एवकाराद्व्यभिचारादिव्यवच्छेदः ।

असिद्धिः स्यादिति । असिद्धित्वेनैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादित्यर्थः । उपजीवनादिति । असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । भेदे–पृथग्विभजने, पृथक् स्यात्–पृथक् विभक्तः स्यात् । नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेऽपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासाभावादित्यत आह सुषुप्त्यादाविति । कारणाभावात्–परामर्शात्मक-

(१) –यथानुपपत्तेरिति पु० पु० पाठः ।

कारणाभावात् । कारणाभावादपि—भावरूपकारणाभावादपि । न हेतुरिति । स्यादिति शेषः, अनुमित्यनुत्पादे—अनुमित्यनुत्पादाभ्युपगमे । तद्व्यतिरेकेणेति । आत्ममनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण कार्य्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिति भावः । नन्वित्थमिदमेवेत्यत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्यैवेत्यर्थः । हेतु स्यादिति । सर्वत्र हेतु स्यादित्यर्थः । तथा च कार्य्यं निष्कारणकं स्यादिति भावः । इत्थमाशङ्क्य अन्य-मतेऽपि कथमात्ममनोयोगो हेतुः इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः । अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवज्जन्यकार्य्यत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिस्तदा ममापि तुल्यम्, चरमे सत्यपि कार्य्यं सकरणमिति व्याप्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादेः करणतासिद्धः, अन्यथा तवापि व्याप्तिज्ञानादिकं करणं न स्यात्परामर्शादिचरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्य्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिप्रयोजकत्वेव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वम् । तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् क्रमे विशेषदर्शनस्यैवेति ।

तन्न । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति । तच्च प्रोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरघटितकृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्, तथाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(प्रा०) केचित्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति। अत्र गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वी च व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहश्च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहं तादृशपक्षधर्म्मताविरहं च तद्व्याप्यश्च तादृशपक्षधर्म्मताविरहतद्व्याप्यौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भ इतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनापत्तिरिति द्रष्टव्यम्। तथा च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहतद्व्याप्यान्यतरत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः। गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। गमकतौपयिकस्याबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वस्य विरोधित्वमित्यपि कश्चित्।

तत्र–तेषु मध्ये। अधिकबलसमानबलाविति। अधिकबलसमानबलौ बाधप्रतिरोधाविति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः। समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयत्वावच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणानुपसंहार्य्ये तन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव। निर्णयत्वावच्छिन्नत्वेनापि या प्रतिबन्धकता विशेषणीया। अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च साध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वावच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः। तद्व्याप्यवतौ–व्याप्तिपक्षधर्मताव्याप्यौ। सव्यभिचारेति धर्मिप्रधानो निर्देशः। ननु यदि तौ सविपक्षौ तदा तदुन्नायकद्वारैव दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निराकरोति न चेति। असिद्ध्यन्तर्भावः असिद्ध्युपनायकद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्व्यभिचारविरुद्धयोः। व्याप्त्यंशेनेति। व्याप्त्यादिविरहनिर्णायकत्वेनेत्यर्थः। व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारित्वादिनेत्यपि बोध्यम्।

नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहत्वमेवासिद्धिलक्षणं पर्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह यत्रापीति। अस्मिन्मतेऽपीत्यर्थः। उक्तमिति। अननुगतत्वं दूषणमित्यर्थः (१)। नन्वन्यतरत्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आह अन्यतरत्वं चेति। व्यर्थेति। असाधकतानुमाने अन्यतरत्वरूपविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

(१) मितिशेषं नास्ति पु० पु० पाठ।

गिताकाभाव वैव गमकत्वसम्भवादिति भाव । ननु विशिष्टाभाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्त्यादिप्रत्येकाभाव तथा च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावस्यानधात्वात्मनुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । बहिष्कृतस्य-भिन्नस्य, विवक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रासिद्धित्वेन विवक्षितत्वात्। आश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आविपदात् व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावपरिग्रह ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(चि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा । अत एव-"ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादयः" इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयो-र्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेरप्येवरूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् ॥

(दी०) परामर्शेत्यादि । ननु परामर्शविषयाभाववत्त्वमनाभासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितश्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य यद्धर्म्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति क्रमानुगतं मत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽतिप्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदयोगसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञाने साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च .विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधिव्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्, विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वह्निमान् वह्निमान् जलह्रदत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यम् । जलह्रदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमाद्वेत्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः ।

उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वाभिन्नं

---

(१) अयमत्र आगदीशसम्प्रदायिको दीधितिपाठः । भवानन्दादिसम्मतस्तु—

साधारण्यासाधारण्याभिन्न तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधिनावतावच्छेदकरूपमसिद्धिः । वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः, असिद्धिलक्षणस्यासार्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वाभावादितिलक्ष्य । प्रकृतपक्षाप्रवेशाभावकसाधारण्यादिभिन्नं [illegible] वक्तव्यम् । परामर्शे साध्यव्याप्तिरूपदोषा तेनानुपसंहारित्वव्युदासः । साध्यसाधनभेदेनाप्रसिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नीलादेर्यथा काञ्चनमयः पर्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वाद्वेत्यादौ पर्वतान्य पूर्वतो ह्रदनान्यह्रदनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभास-

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च, वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वाद्वेत्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयम्, शङ्कानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादाव्याप्तिः । साधारण्याद्यनिरूपिततया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मासमवेतवान् वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेताद्वेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुसर्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनग्रहविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संभवति चेत्थमपि गगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

पक्ष तदुभयमर्ण य । तत्र विशिष्टपक्षस्य विरोधित्वमेव द्वैविध्यं वाश्रयासिद्धेः । पक्ष-[illegible] विरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । [illegible] गगनं रूपवत् न [illegible] निस्पर्शत्वादिकम्, एवं शब्दो द्रव्यं [illegible] गुणः [illegible] व्यभिचारी गुणत्वे [illegible] पक्षादिवेद्यासिद्धिभेदः, यथाश्रयासिद्धा [illegible] तत्र [illegible] ॥

गुणान्यत्वे सति सत्त्वात्, गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तित्वादिसाध्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदादाश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं, न वक्तव्यमिति ।

सविषयवृत्तिमत्त्वसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकमकृतपक्षमकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्वतवृत्तिद्रव्यवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासंग्रहः । न तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा 'साध्यमि'त्यपि कश्चित् । साध्यत्वे स्वमसिद्धिरूपाप्तिविशिष्टपक्षधर्मतादिविरहादप्येतद्दोषः ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणसम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन, समानाधिकरणेन तादृशेन च धर्म्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वम् । तत्र सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् । नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाघटितधूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान् सास्नादिमत इत्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्व-

स्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीधितिः ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावनादिति संगच्छते । एवमग्रेऽपि । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभाव इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां मतेन, साध्यव्याप्ये सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनये तु विशिष्टाभावस्य हेतुरपि दोष इत्युक्तप्रायत्वात् । परामर्शविषयाभावो वेति । परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्त्याद्यन्यतराभावो वेत्यर्थः । दोष इत्यनुषज्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्–विशिष्टाभावत्वपरामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकताया अप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् । नन्वेवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेऽपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति । प्रकारित्वं षष्ठ्यर्थः । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धोऽस्त्वपीति योजना । यत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकारकज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेऽपि अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमाह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तदसत् । तथा सति व्यभिचारादिज्ञानं विनापि अनुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणतया तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यते इत्यमाह अनुभवसिद्ध इति । लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनु

भवसिद्धे इत्यर्थः। लक्षणं—लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्। ननु त्रयाणां प्रत्येकमेव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन विभागस्य च न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं वा स्यादित्यत आह—परामर्शविषयेति। परामर्शविषयाभावत्वरूपेणानुगतेनासिद्धत्वेन त्रयाणां संग्रह इति योजना। विरोधो—न्यूनत्वम्। हेत्वाभासाधिक्यं चेति। त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं चेत्यर्थः।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं वा? नाद्यः—व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावेऽव्याप्तेः साध्याभावस्यासिद्धेश्च। न शेषः पदार्थो यत्र परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र वृत्तेः। न द्वितीयः—वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यत्वाद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावादौ चानाभासेऽतिव्याप्तेः। अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धत्वमतो नाभासभिन्नेऽतिव्याप्तिः। परामर्शपदं च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष(१)इत्याकारकातिरिक्ताविषयकानुव्यवसायसिद्धितपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्त्यभावरूपेऽनुपसंहारित्वे नातिव्याप्तिः। सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया(२) च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति चेत्। न। गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ हेतोः साध्यसामानाधिकरण्याभावरूपे विरोधे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र भावस्य साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभावः सास्नादिमान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववद्वृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे चातिव्याप्तेः तेषां हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वाच्च। यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाश्रयासिद्धौ साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः तस्याभावत्वाभावात्। एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्याभाववदवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः।
(२) षट्पदार्थभिन्नस्वरूपस्याभावस्य घटकतयेति भावः।

वत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः। अथ साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेण यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धिरिति विवक्षितम्। न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्तित्वाभावप्रतियोगित्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां मते साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत्। न। साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेतुरूपे विरोधे साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववद्धेतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः, साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनात्यन्ताभावव्याप्यपक्ष—साधनवद्भिन्नपक्ष—साधनवद्भेदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तेश्चेति(१)।

मैवम्। परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्। हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तविशेषणानामपि तत्तद्दलप्रयोजनमवसेयम्।

एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्वतत्वादिरूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभाववत्त्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वतत्वाद्यप्रवेशात्। अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं-माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्धेः केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततया पर्वत इति केवलपर्वतादिविषयक(२)ज्ञानस्यापि विषयितासम्बन्धेन

(१) तत्राव्याप्तेश्चेति पाठान्तरम्।
(२) विषयकेति पु० पु० पा०।

मतसत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदम् । यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठपर्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वेन सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्टसत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणिक्यमयो न वेति संशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । निर्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्दोषतादवस्थ्यम् । न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे(१) प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । (२)माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारितावच्छिन्नमाणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वनिरूपितविशेष्यताकत्वस्य माणिक्यमयत्वाभावप्रकारितावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यताशालितिरिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः । न च तथापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुत्वादिरूपविरोधे साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववद्धेतुरूपेऽनुपसंहारे चातिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वाविषयकत्वेन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयत्वस्य वा विशेषणात् । न चैवं वह्निव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः साधारण्यरूपत्वादव्याप्तिः, एवं वह्निसमानाधिकरणहृदत्ववान् पर्वतो व-

ह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यसमानाधिकरणह्रदत्वादिरूपाश्रयासिद्धे-र्विरोधरूपत्वादव्याप्तिः वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-त्वाभाववद्ह्रदत्वादिरूपाश्रयासिद्धेरनुपसंहारित्वरूपत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्यसाधनपक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभिन्नतया वन्ह्यव्यभि-चारित्वे सत्यनित्यत्वादावाश्रयासिद्ध्यात्मकसाधारण्यादाविषयकत्वादि-विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् सामान्यानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्। अत एव माणिक्यमयः पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याश्र-सिद्धाद्यपि न क्षतिः तत्र तद्विषयकत्वादिविशेषणस्यानुपादेयत्वात्। परामर्शे व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानात् व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभाव-रूपत्वादव्याप्त्यसिद्धौ नाव्याप्तिः।

ननु तथापि पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्य-धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादौ अ-व्याप्तिः—तत्राहार्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः। न च तत्तदिच्छानामुत्तेजकत्वनये आहार्यज्ञानस्यापि प्रति-बन्धकत्वेनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्। पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्याद्याबाधनिर्णयविरहद-शायां इच्छाविरहेऽपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षोत्पादत-या तादृशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वाकल्पनात् तत्र तादृशबाध-निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च यादृशविशिष्टनिरूपि-तविषयताशालिगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवर्त्याहार्य-ज्ञानसामान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टाप्रसिद्धिरिति वि-वक्षितं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्श-प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति-बन्धकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। वस्तुमात्रविषयकनिर्णयाव्यवहितो-त्तरवर्तिनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरामर्शात्मकतया वस्तु-मात्रस्यैव तत्राप्रसिद्धिस्वापत्तेरिति चेत्। न। पर्वतान्यः पर्वत इत्यादेर-पार्यतनया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराश्रयासिद्धित्वानभ्युप-गमादित्यन्यत्र विस्तरः।

अत एवेति। यत एव पक्षो विशिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु नाना-रूपा एवेत्यर्थः, अन्यथा च इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः।

लिङ्गत्वेन–व्याप्यत्वेन, सङ्कट्टे–सङ्करसम्भवे । विभागव्याघातः–पञ्चविधविभागविरोधः । परिभाषेति । एवं कथं न कृतमिति सर्वत्रानुयोगसम्भवादिति भावः । एवंरूपसत्त्वेपि–उक्तरूपासिद्धिसत्त्वेपि । उपजीव्यत्वेनेति । ज्ञानकृतेनेति भावः । हेत्वन्तरमाह–उपधेयेति । असङ्करात्–स्वाभासङ्करात् । यद्वा ननूपजीव्यत्वमेव कथं विषयभेदाद्भविष्यत आह उपधेयेति । असङ्करात्–भेदात् ।

(दि०) नन्वाश्रयासिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या । न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत् । व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा ।

(मा०) पक्षासिद्ध्यापि आश्रयासिद्धिर्यथा व्योमकमलं सुगन्धि कमलत्वादित्यादावित्ति भ्रमेणाशङ्कते नन्विति । कथमिति । पक्षोऽसिद्ध इत्यत्र सिद्धासिद्धिव्याघातादिति भावः । व्योमकमलमिति । निषेध्यमिति शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्धाव्यमित्यर्थः । शशशृङ्गेति । शशीयतया शृङ्गनिषेधो नास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयासिद्धेर्नोक्तमुदाहरणमिति परिहरति व्योमेति । व्योमकमलं सुरभीत्यर्थः । निर्णीतानन्वयत्वेन–व्योमकमलस्य निर्णीतान्वयकत्वाभावेन व्योमकमलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत् । अपार्थकं–अनुमित्यजनकं न त्वाश्रयासिद्धिनिबन्धनमिति भावः । इदं तु असतो व्योमकमलस्य पक्षतातात्पर्यदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्षस्तदा तु पक्षविशेषणाभावरूपाश्रयासिद्धिरेवेति बोध्यम् । नन्वेवमाश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावे का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह आश्रयेति । आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभाव आश्रयासिद्धिरिति तदर्थः । धान्येन धनवान् इतिवदभेदे तृतीया, उदाहरणं च माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वविशेषणस्य पर्वतेऽभावादिति भावः । असंकीर्णेति । सा च हेत्वाभासान्तरेणासंकीर्णापि माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-

स्यादित्यर्थः । एतत्तु संभवप्राचुर्येणोक्तम् । वस्तुतो हेत्वाभासान्तरसङ्करेऽपि न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदमवधातव्यम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह(१)व्याप्यः—पक्षे पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः—पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः—पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावव्याप्यः—पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः—पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः—तद्व्याप्यवान् पक्षः—पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पक्षो—तद्व्याप्यवान् पक्षः—पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्पक्षतावच्छेदकं—तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदक—पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं—तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकम् इत्यादावपि आश्रयासिद्धि ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वादिनां नव्यानां नये तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः—तद्व्याप्यवान् पक्षः—पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान्, पक्षः—तद्व्याप्यवान् पक्षः—इत्यादिरेवाश्रयासिद्धिर्न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)तज्ज्ञानस्यानुमितितत्करणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात्, वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । सर्वसाधारणाश्रयासिद्ध्यनुगतलक्षणं तु—पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकत्वम्, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चात्राप्यगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्, तेन नासिद्धसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविवक्षणे विकल्पानवकाशः । प्रत्येकदलव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहपदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो ग्राह्यः, तेन स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादेरपि परामर्शात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यम् ।

---

(१) काभावव्याप्य इति मु० पु० पाठः ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तद्व्याप्यादि रपीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधा—साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षः—तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः—साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः—तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः—पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनाभावः—पक्षे तादृशसाधनाभावव्याप्यः—पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्योन्याभावः—पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासिद्धिः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि तत्परामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं स्वरूपासिद्धित्वम्, भवति च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद्ह्रदादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् ह्रद इत्यादिपक्षविशेष्यकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्ह्रदधूमसामान्याभाववद्द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः प्रवेशः । न चैवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदाकाशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये प्रामाण्याभावानवगाहिनिर्णयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहाविरोधित्वादिति वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपासिद्धित्वानभ्युपगमात् । न चैव तस्याश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादेर्हेत्वाभासत्वस्यैवाभावात्, वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेनेवासाधारण्ये विरोधे चान्तर्भावात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चात्रापि अगृहीतप्रामाण्यनिर्णयनिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्, तेनासिद्धिसामान्यलक्षणघटकावच्छेदकत्वविकल्पानवकाशः । प्रत्येकदल-

व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया ।

तादृशग्रहविरोधित्वञ्च तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वं, तेन पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वृत्तिह्रदत्वादिरूपसाधारण्यवह्निमद्वृत्ति ह्रदत्वादिरूपविरोधवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वादिरूपानुपसंहारित्ववह्निव्यभिचरितसम्बन्धिस्याभाववद्ध्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितामादाय नातिव्याप्तिर्न वाश्रयासिद्धि-साधनविशेषणासिद्ध्योरतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावात् । अत एव ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमाभाववद्ध्रदवह्निसमानाधिकरणधूमाभाववद्ध्रदवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमाभाववद्ध्रदवह्निव्यभिचरितसम्बन्धिधूमाभाववद्ध्रदादिषु व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । स्वरूपासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादिकमेव, आश्रयासिद्धि—स्वरूपासिद्धिभिन्नासिद्धिश्च व्याप्यत्वासिद्धिः, यादृशविशिष्टमाश्रयासिद्धिर्यादृशविशिष्टं च स्वरूपासिद्धिस्तदुभयावशिष्टानिरूपितं साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वनिरूपितं च निर्णयविष्टं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति निष्कर्षः। तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ध्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्ध्रदाद्यात्मकस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः, न वा काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ध्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिरूपाश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावेऽप्यव्याप्तिः पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्भेदात् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितं विशेषणं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्, तेन तत्र व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

एतेन "वह्निव्याप्यह्रदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यत्वाभाववद्ध्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिरूपत्वाद

व्याप्तिः—ह्रदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात्। एवं काञ्चनमयवह्निसमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः—वह्निसमवायित्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात्। एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्न्यादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः। न च तत्र न व्याप्यत्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्वेति वाच्यम्। विनिगमकाभावादाश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणेऽपि व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथकसंप्रदायव्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादिति"—दूषणमपि प्रत्युक्तम्। आश्रयासिद्ध्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वह्निव्याप्यह्रदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरभेदस्यैव तल्लक्षणघटकत्वेनैकरूपाश्रयासिद्ध्याऽमकव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिविरहात्। न चैवं तस्योभयरूपतापत्तिरिति वाच्यम्। विनिगमकाभावेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्ध्युभयरूपतायास्तत्रेष्टत्वात्। सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा—साध्यविशेषणासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च। साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धेः। विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम्। तादृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं-तादृशाभाववद्व्याप्यवत्साध्यं-साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यं-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यं—साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यतावच्छेदकं—तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकं-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदक—तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि। भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साध्ये साध्यतावच्छेदकाभाव—साध्ये तादृशाभावव्याप्यः—साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—साध्ये तादृशान्योन्याभावव्याप्यः—साध्यतावच्छेदके ..साध्यतावच्छेदकतावच्छेद-

काभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि । साधनतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् । तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनम् इत्यादिकमेवपूर्वोक्तप्रायम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्युभयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नासिद्धिर्व्याप्तिविरहरूपासिद्धिः । निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः । तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचरितस्वभिन्नस्वरूपाभावव्याप्त्यभाववत्साधन-तादृशव्याप्त्यभावव्याप्यवत्साधन-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्ष -तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्ष-, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि-साध्याभाववदवृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि-, साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादिभिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशान्वयव्याप्त्यभावादिरपि बोध्यः ॥

(दी०) व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्-'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ति'रिति । उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मान्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधेर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात् । नहि साध्यव्यापकाव्या-

ष्यत्वमनुमितिविरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स-व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधावयवस्यं व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-न्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-तर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वा-भासौ–स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

(मा०) ननु साध्याविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-प्यत्वासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणसत्त्वेऽपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेर-सङ्कीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहास्त्विति । व्यर्थविशे-षणत्वादावित्ति । असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते–आदिप-दाद्व्यर्थविशेष्यत्व परिगृहीतम् । तदुदाहरणं च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-विशिष्टसत्त्वादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यीभूतस्य सत्ता-त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-धर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे वाचस्पतिसंवाद-माह तदुक्तमिति । क्षितिः सकर्तृका शरीराजन्यत्वादितीश्वरानुमाने स-त्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः । एकाम् असिद्धिं स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिं, परिहरतः–शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्ते –शरीरविशेषणस्य व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । व-स्तुतो व्यर्थविशेषणत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-ध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्वारा । न चैवं वह्निमान् नीलधूमादिति प्रयोगे कथं निग्रह इति वाच्यम् । उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थ-चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणोद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यादि-वत् तस्यापि समुच्चयात् । न चैव'मेकामसिद्धि'मित्याचार्याभिधान-विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेऽपि तदभिधानस्याद्दुष्टत्वात् शरीरजन्यत्वाभावस्याप्यखण्डतया व्यर्थ-विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैव व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

णाभाव इति वाच्यम् । तद्विरहेऽपि क्षितिविरहादित्यसङ्गतेरावेदितत्वा-
दिति पुनर्नैष्यमतानुयायिनी राद्धान्तसरणि ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तितया तदभावत्वेनोपाधिरपि व्या-
प्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति, तत्सङ्गात्तन्मतं निराकरोति उपाधिरिति ।
उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वे तथा स्यान्न चैतदित्याह नहीति । नन्वेवम्
औपाधिके न व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह किन्त्विति । नन्वेवं तद्विर-
हरूपत्वेनोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यत आह साध्येति । उपजी-
व्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावोपजीव्यत्वेन । हेत्वाभासान्तरमिति स्यादि-
ति शेषः । तदर्थं-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । अनुमितिविरोधि-साक्षा-
दनुमितितत्कारणयोर्विरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्याभावोन्नायकत-
या । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूषकत्वे साध्यव्यापका-
भाववद्वृत्तित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्व-
रूपमन्यथासिद्धत्वं च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वरू-
पत्वादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचनं च
स्वमप्रधानश्च निर्देशः । अप्रयोजकत्वे अन्यथासिद्धत्वे चेत्यर्थः । सोपा-
धी-सोपाधी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत् । नासि-
द्धौ-नासिद्धी, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावश्चासिद्ध्यन्तर्गत इत्या-
हुस्तन्मतं निराकरोति प्रतिकूलेति । उपजीव्यत्वे सतीति । अनुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः । स्वतोऽदूषकत्वेऽपीति । व्याप्ति-
ग्रहकारणाभावत्वेऽपीत्यर्थः । स्वरूपसतोरेव-ज्ञायमानत्वानवच्छिन्नयो-
रेव । प्रतिबन्धकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिता-
त्वादित्यर्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरकार-
णीभूताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानखण्डे हेत्वाभासेऽसिद्धिग्रन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीअथानुमानगादाधर्यां

बाधप्रकरणम् ।

(दि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञा(ने)न बाधाभावादिति वक्ष्यते। अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च। किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति। विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः। सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति। पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षणसमन्वयः। विवक्षितेति। हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञाने(ने)इति। अधिकबलत्वस्याज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावे (न) इत्यर्थः। बाधकबलत्वं च तत्प्रतिबध्यधीविषयिकानाश्रितप्रामाण्यकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम्। बाधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात् इति यावत्। तथा च निश्चयकाले अविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति भाव। साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति। साध्याभाववत्पक्षकत्व

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः। साध्याभाववत्त्वप्रमेति। एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः। प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्वतो ह्रदश्च न वह्निमानित्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यवदविशेष्यकत्वम्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्याभाववत्त्वानवगाहि विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तद्रीत्या साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमितेति। प्रमितत्वं-स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम्। एवं-पक्षः, प्रमायां पूर्ववत्। सिद्धान्तिमते विषयितायां न सप्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनं विरुद्धम्। न च विशेष्यतारूपविषयतायाः प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभावकुक्षिस्थत्वाविरोध इति वाच्यम्। कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणमित्यादिव्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थत्वाविरहात् षष्ठीतत्पुरुषस्फुटप्रविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्थाप्रतिपादनात्।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयकव्यवहारानिर्वाहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वादतः सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयतानात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेषरूपत्वादिर्व्यतिरिक्तविषयतावच्छेदकताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दीधितौ अतिरिक्तेति। 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्य'मित्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविषयताया पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति। ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति। इदंशब्दानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय इत्यर्थः। एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न षष्ठीतत्पुरुष किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम्। साध्याभावप्रमैवत्वेवकारस्य पक्षादेर्दोषघटकत्वव्य-

च्छेदपरता न सम्भवति पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेऽयोगित्वादतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्व्यवच्छेदकहेतुमाह हेत्वादीति ॥ एवं च साध्याभावप्रमापदं साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात्, सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकत्वपक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयेऽनुमानाद्भमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लिखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्वाह्यमेव दूषणं बलवत्त्वात् । वह्निरूपणः कृतक इत्युद्भावनाद्वह्निरूप्य इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति कश्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न

दोषः तदा परं प्रत्ययोऽपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात्।

अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्याया आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम्। न चानुमितेः पूर्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्। अत एव पक्षासिद्धिरपि न। अतः काञ्चनमयवह्न्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यात्राऽभाव इति चेन्न।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति। पक्ष इति। व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समययोः साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः। अनुमित्युत्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय। अत एव व्याप्यः स्वरूपतो विरोधित्वं द्रढयति अन्यथेति। हेत्वाभासाधीनमिति। न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात्। पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमानानिष्पन्नेत्यादिः॥

(गा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति। साध्याभाववत्तया ज्ञायमानेपक्ष इत्यर्थः।

ननु साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिकं दर्शितमाधे पक्षांशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्टं न [illegible] साध्याभाववत्त्वमिति तज्ज्ञानदशायां हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधीर्यावदवश्यकतेति व्यर्थमप्रमाक्षेप इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ साध्याभावेति। साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति। तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः। ननु प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेऽपि [illegible] ह्य

मिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्याभाववद्विशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभाववत्त्वबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्षनिष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथा च बाधबुद्धिदशायां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य चाऽवश्यं सत्त्वात्तत एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य हेत्वाभासत्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तदभावेन-तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहापक्षताविरहयोरभेदाद्धेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति परास्तम् । आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयोजकस्यासत्त्वम्, सिद्धसाधनपक्षमात्रे एतद्दोषस्याकिञ्चित्करतया पूर्वदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे नियामकव्याप्तेरित्यर्थः । न चैवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धानैकान्तिकवत्-व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेऽपि प्रतिबन्धकादिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशव्याप्त्यन्तर्भावेऽपि नानुमानमात्रोच्छेद इति शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेरनुपपत्तिः । कथंचिदनुमितिसम्भवेऽपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयाच्चाप्रामाण्यसंशयात् तत्कार्यानुपपत्तिः ।

एतत्शङ्कायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेनानुमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमित्यविरोधितया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशायामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासतायां आवश्यकत्वादतस्तद्व्याचष्टे दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षेसाध्यसन्देहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेऽपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्द्युद्धाराय पक्ष इत्यत्र तत्समयमप्यन्तर्भावयति पक्षतत्समयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यद्दोषत्वं तदपि पूर्वं व्याप्तेरनिश्चय एवेति भावः । अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानं दोषायेति । एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविरोधिना पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्यभिचारसंशयेऽपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिर्निष्प्रत्यूहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिविरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव नानुमितिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्युत्पादनं संशयनिवृत्तिकथनञ्च शङ्कितायाः अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय पक्षे साध्यसंशयो अनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशेषदर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगि न कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि तादृशसंशये विनष्ट एव परामर्शादनुमितिर्भविष्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्याचक्षते ।

अनुमित्युत्पादेनेति । व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशयनिवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्गतिमाशङ्क्याह फलतोऽपीति । तथा च फलद्वारापि संशयनिवर्तकत्वमस्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यत इति न न्यूनतेति भावः । अत एव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्यविषयत्वादेवेत्याशयः । फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वम् । परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतः संशयविरोधित्वं स्फुटतया प्रदर्शयति अन्यथेति । एवं चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः साध्यसंशयनिवर्तकत्व इत्यर्थः ।

साध्याभाववद्धर्मिवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभावग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रायेण शङ्का मूल-पक्षे साध्याभाव प्रतीत्येति । ज्ञानद्वयरूपे साध्याभाववान् पक्ष पक्षो हेतुमान् इत्याकारक । हेतुमान् पक्ष साध्याभाववान्नित्याकारकैकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वमपेक्षा यदायेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः । साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीति । हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः । एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदेऽपि न क्षतिः ।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति। अनुमित्याभासता अनुमितेर्भ्रमत्वम्। मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति। धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः। एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमित्यौपयिकव्याप्त्यनवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्य, अनुमितेः पूर्वं तद्ज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन। अनुमितिपूर्वमज्ञाने बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायाभिमानं निराकरिष्यंस्तन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्धेरिति। अनुमितावेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेः पूर्वमभानेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः। भ्रमात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिः। स च भ्रमो विशेषदर्शिनामाहार्य एवेत्याशयः।

अत एव—तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पक्षासिद्धिः—पक्षताविरहोऽपि नेत्यर्थः।

सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृशपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य प्रसञ्जकं पूरयति दीधितौ पक्षासिद्धिरित्यस्येति।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्यधिकरणेति।

(दी०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव। किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च। न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। न च साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वह्नेरपक्षत्वात् काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति । अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः ॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह ज्ञानं वा तदेवेति । अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा बाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्दिसूचनाय बाधस्येवेति । काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धभ्रमत्वप्रयोजकबाधस्येवेत्यर्थः । अनुमित्यनन्तरमेवेति । विशिष्टप्रतियोगिकज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः । अनुमितावेव भान इति । पूर्वं यत्र तद्भानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि संभवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति । विशेषणान्तरविशिष्टविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वह्न्यादेर्भानेऽपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमाच्च व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह वह्नाविति । लिङ्गस्य-काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य, वह्न्यप्रसिद्धेर्व्यभिचाराच्चेत्यस्य वह्निवृत्तौ च काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः । यद्यपि वह्नौ काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र वह्न्यंशे अनुमितेराभासत्वे उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतादृशवत्तावच्छेदकताविलक्षणप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदेतद्दूषणम् ।

अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वत्रैव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसंधाय दीधितिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वेऽपि अनुमित्याभासतायाः हेत्वाभासाधीनत्वानि-

धर्मो न सिध्यतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले न चेति । अप्रामाण्यं भवतोऽप्यत इति शेषः । न च साध्याभाव इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभावज्ञानसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नायामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तद्व्यापकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहात्र तदभावस्य हेत्वाभासत्वेनेति भावः । एतेनानुत्पन्नायामप्यनुमितौ विशिष्टविषयकमानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः ॥

(वि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्, अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात्र तत्र बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात् । न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ [redacted] नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैव बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रति-पक्षत्वम् ।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञा-तमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबहिर्भूतञ्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनै-कान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहणादिति यदुक्तं त-दप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचा-रासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचार-सिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसा-धकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचा-रबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽ-न्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्र-मितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचार-ज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभा-वप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत्। सत्यम्। किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा। अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम्। तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्। अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत्। न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमितिसाधारणदोषस्य तत्त्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतावृत्तित्वेनाऽसाधकताऽलिङ्गत्वाभावाच्च। बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेत्। अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात्।

इति बाधपूर्वपक्षचिन्तामणिः॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरोधित्वान्तरकल्पनाया निर्युक्तिकत्वादिति भावः। तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीतसद्धर्मविशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्निमत्पक्षवह्नित्वादिरूपव्यभिचारो अकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधग्रहदशायामुक्तानुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्यनुशयादनुमितावुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले वस्तुतस्त्विति। अनुमितावुपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति। यथार्थानुमित्युच्छेद इति। भ्रमभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः। ननु उपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारित्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्यतस्तत्राहापि चेति। इत्युद्भावनादिति। मध्यस्थस्येत्यादिः। अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसङ्गतेः। न च तत्र बाधो दोष इति। यत्र यत्सिद्धिरुद्देश्या तत्र तज्ज्ञानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनाच्च वादिविजय इत्यर्थः।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति। प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यदवगाहित्वं तत्र तदवगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थः। इतरबाधसहाय-मितरबाधग्रहसहितं, विशेषानुमापकं-अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरबाधकानां आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च वस्तुतो अबाधितत्व इति यावत्। तत्प्रयुक्तमिति। पारिशेष्य मानविशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थः। आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं। अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति। स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः। बाधस्य-विशेषबाधस्य। अदोषत्वादिति। तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः। यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासताप्रयोजकत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम्। विशेषानुमितिविरोधितया व्यभिचाराद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम्।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः। विरोधित्वाविशेषादिति। साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वाविशेषादित्यर्थः। साध्याभावसंबन्ध इति। हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थः। व्यभिचारः-व्यभिचारग्रहविधया दूषणम्, अयमिति विशेष.। साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति। तस्येत्यादिः, हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः। बाधो बाधविधयैव दूषणम्। तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः। वह्नित्वादिकमेवेति। वह्निहृद इत्यादि बाधस्थल इति शेषः। व्यभिचार एव-व्यभिचारग्रह एव, अनुमितिविरोधीति शेषः।

तुल्यबलेनेति। उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथाच यत्र उष्णत्वादिसाधकवह्नित्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भावः। तच्च—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं गमकतौपयिकरूपं च। द्वयोर्ज्ञातमिति। साध्याभावसाधकवह्नित्वादे-

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण बाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताबहिर्भूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वे गमकतानौपयिकमपि सत्प्रतिपक्षविघटकं बलं विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यैव दोषत्वं, बाधस्य प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम् । न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धकं प्रकृतपरामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शंकते अपेति । अनन्यथासिद्धत्वं प्रमात्वनिश्चयः । ततः-साध्याभावव्याप्यबुद्धिजन साध्याभावानुमितावीति । बाधकविरहेणेति शेषः । अनैकान्तिकमेव-व्यभिचारज्ञानमेवानुमितौ विरुद्धत्वादिति(१)शेष । इदमापाततः तादृशसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावारणात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्राप्रामाण्यग्रहोत्तरं यथानुमित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकतया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणं बोध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तविधया पक्षसाध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः । हेत्वाभासत्वं तत्रोपपत्तेरिति । पक्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्राननुगमेन कलृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुतः साध्यासिद्धिसंभावनायामिति । हेतोः साध्यसाधकप्रमाविषयत्वसंभावनायामित्यर्थः । व्यभिचारासिद्धेरिति । तादृशप्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारादेरसाधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमाहान्यथेति । बाधसिद्धिरेव व्यभिचारसिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति नेति । सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका न तु व्यभिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति। साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धिकेतीत्यादिः। अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति। प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः। तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्त्यनवकाशेन हेतुव्याप्तित्वेऽपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः॥

(वि०) उच्यते। पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात्। यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञाने विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव वह्निम्। न च साध्याभावबुद्धेरवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यम्। रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता·

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः ।

(दी०) तथा चेत्यादि । अधिकबलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वेनापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावनिश्चयेति । साध्याभावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः ।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति । साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसंशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्संशयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीन । एवं प्रमात्वनिश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुत्पन्नोऽपि निश्चयो न निश्चयकार्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः । ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति । प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्चयकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं तदुपायविचारवैयर्थ्यं, अर्थनिश्चयप्रसंगः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्ग । द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिदमुपजीव्यत्वेनेति । कश्चित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । अधिकबलत्वेनेत्यत्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्त्तुं दीधितिकृत् व्याचष्टे अधिकरणस्वरूपत्वेनेति । अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारित्वप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयाधीनविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति । निश्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरूपसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे व्यभिचार इति । व्यभिचारनिश्चयः—साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारित्वप्रयोजकरूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूपं निश्चयत्वमिव निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गतेः साध्याभावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति साध्याभाव इति । व्यधिकरणबहुव्रीहावसाधुत्वतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तदधीनत्वं च तन्निर्वाह्यनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेना-

भिहितम् । पूर्वं ज्ञातमिति च मूले तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविषयीभूतमित्यर्थकम् । उपजीव्यत्वादिति । स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यादिः । एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयोक्तम् ।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्युत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपद्येत्याशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयति यदि चेति । साध्याभाववत्त्वबुद्धेरनुमितिसाधारणबाधबुद्धिप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति चेत्यादिना । अगृहीतप्रामाण्यविशेषा–अगृहीतप्रामाण्या, रजते नेदं रजतमिति । अप्रामाण्यज्ञानं विनैवेत्यादिः । विशेषदर्शनेनेति । परामर्शरूपेणेत्यादिः । अनुमानादिति । तथाच विशेषदर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वादिति भावः । प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो पीतत्वादिभ्रमदशायां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनुपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयैव न तु स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते अथेति । तर्हीति । वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥

(चि०)ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञानं न स्वतो दूषकं फलसत्त्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वन् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमापा हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमाऽप्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभा-

वह्नेरत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः-पक्षावृत्तिसाध्यं-पक्षे साध्याभावः-पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं-साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं-साध्यवत्त्वसामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं-विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं-यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुमापकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात्, अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च अप्रमात्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु अप्रमात्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽकाङ्क्षितसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुव्याप्तिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं वह्निरनुष्ण इत्यादौ वन्ह्या-

दाद्युष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चयदशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाच्छङ्क. पीत इत्यादौ अपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेपि नानुपपत्तिः साध्याभावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शंकते नन्विति। साध्याभावनिश्चयं कुर्वदिति। अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाहयदित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते नेति। तद्यैवेति। तस्यापीत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वादिति। तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानाभियमोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेनेति। हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थः। हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दोषत्वमित्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति । पक्षे साध्याभावप्रमा इति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने, तदपि ज्ञानं व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स एव दोष इति नियमात्। साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति। हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनयगाह्यापि पक्षनिष्ठविषयतायां साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संभवात्तोक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति। पक्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्थापयति पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्रमात्वस्य दोषतया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीधितिकारो वस्तुतो बाधस्वरूपान्याह अत्रेदमित्यादिना। साध्याभाववानिति। अत्र साध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानयं वृक्ष इत्यादावतिप्रसङ्गः। न चानवच्छिन्नत्वानवगाहिनोपि तदभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशायां तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वभानोपगमात्, अन्यथा अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्, तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्योपगन्तव्यतया गौरवात् तदपेक्षया अनवच्छिन्नत्वावगाहितया तथात्वे लाघवात् । पूर्वोक्तपक्षाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशादनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधीनाशेपि अप्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव । एकदेशकालरूपधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन तत्सत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापक्षेऽप्याव—श्यकम्-अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावाभावयोरेकावच्छेदेन एकदाऽनिश्चयात् । न चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयस्यायं संयोगवान् वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः तस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहित्वादिति वाच्यम् । समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्यविषयकतया विरोधभाननिवर्तकत्वेन संशयविरोधित्वात्, भवतु वाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावादौ नातिप्रसङ्गः तद्विषयकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनज्ञानसाधारण्येन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः । तद्विषयत्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाधः । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकतामात्रं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम् । यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं बाध इति विशेषो बोध्यः । पक्षे साध्यस्य यादृशसम्बन्धोऽनुमितिविषयः तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताकोऽभावो विवक्षणीयः । यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र संयुक्तसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

त्तिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमितिविषयस्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयतायाः, साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया संयोगादौ साध्यसम्बन्धताविरहात्। धर्मितावच्छेदकव्यापकतादिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध एव। उक्तरीतिरग्रेऽप्यनुसर्तव्या। साध्यवदन्यो वेति। तद्वत्ताबुद्धौ तद्वदन्यत्वाभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः। एवं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम्। वाकारः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोषघटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय। पक्षः–पक्षतावच्छेदकविशिष्टः। पक्षावृत्तिसाध्यमिति। पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः। यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्याधिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते न तु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथा सति पक्षे साध्यस्येव साध्येऽपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानुमितौ 'साध्यं पक्षावृत्ती'ति ज्ञानस्य न ग्राह्याभावज्ञानविधया विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञानयोः समशीलयोरेकं यत्प्रतिबध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या बाधता बोध्या। एतच्च प्राचीनमतानुसारेण। वस्तुतस्तु तदीयतत्संसर्गावगाहिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमिति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्धिविषयतया आधाराधेयभावसंसर्गबुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता। अत एवाग्रे यथामतमित्यभिधास्यते। एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सिद्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या। वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वात् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयेनाह पक्षे साध्याभाव इति। आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टः साध्याभाव इत्यर्थः। तादृशसाध्यवद्भेदोऽपि बोध्यः। पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकमिति। साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं चे-

त्यर्थः । अधिकरणताभूत्या पूर्वस्माद्भेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । साध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । पक्षावृत्तित्वादिकमित्यादिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां च साध्यतावच्छेदकस्य पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समशीलयोरेकतरज्ञानं यत्र विरोधत्वपदज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति । साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानिवेशात् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूचयितुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादिपरिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमन्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत एव उक्तबाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तन्निश्चयस्येति । विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । धर्मिणि ग्राह्याभावविषयकत्वेनार्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः । तत्र एवेति । तत्रपदं हेत्वर्थकम् । ग्राह्याभावनिश्चयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे व्यवस्थायेत्याह अत एवेति । मणिकृता च एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र ताहशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यताया ज्ञातोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् । पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय विशेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिरूपबाधे विरोध्युपस्थापकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधितावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चासिद्धम्, तथापि यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्वा विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिबध्यता, त-

निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वामित्यत्र तात्पर्यम्। शेषं पूर्वोपदर्शितदिशावसेयम्।

अथात्र लक्षणे वह्निमान्ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशिष्टपक्षप्रहत्वाव्यापकत्वात्। न च पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र विशिष्टपक्षप्रहविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया आश्रयासिद्ध्यात्मकबाधासङ्ग्रह इति वाच्यम्। वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणेऽविरोधित्वान्तस्यावश्यं निवेशनीयतयात्राश्रयासिद्धिरूपबाधे अव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न। आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्वे तु उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणात्। काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्याद्याश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदिका न उद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी प्रकारता इति तद्व्युदासः। उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधयुक्तेऽव्र तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतान्तःपातिनी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वान्न तादृशबाधासङ्ग्रहः। प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वानपूर्वित्वमुपेक्ष्य तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् इदं च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादिप्रकारतात्वेनाश्रयासिद्धिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः।

ननु तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभाववद्धूमाभाववदनित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वताविरुद्धबाधेऽव्याप्तिः तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युन्नायकत्वादिति चेन्न। विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विरोध्युन्नायकतानवच्छेदकत्वमनिवेश्य ताद-

प्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च वह्निव्याप्याभाववत्पाषाणत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि—तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं न वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिधीविषयवह्निमत्पर्वतोपायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयितावच्छिन्नत्वेऽपि वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्वतोपायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षततयेति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयतानात्मकप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्यानवगाहिनस्तस्य साध्याभावस्याप्यनवगाहित्वेन साध्याभावानुमापकतया च सत्प्रतिपक्षतासिद्धिरित्याशङ्कायामिष्टापत्त्या परिहरति पक्षादाविति । मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादाविति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने इत्यर्थः । अनवगाहित्व इति । तत्र तदनवगाह्यपि प्रमाभिप्रायस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य बाधग्राहकत्वसम्भवादिति भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैव इत्यत आह अवगाहित्वे त्विति । तद्विषयत्वेनैवेति । पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभावाद्यवगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशाविषयत्वानिवेश-

व्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्ग्रहाच्चेति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् ।

ननु विरोधिविषयस्यापि धर्मिणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञानस्य शाब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयमेव, तदुक्तं मूलकृता-शाब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु साध्याभावज्ञानसत्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रह एव इत्यत आह सर्वत्रेति । भ्रमत्वाग्रहः-संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः प्रयोजकं इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । तत्र हेतुतोपादानं दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादानस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति संशयसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभावज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् इत्याशङ्कां निराकर्तुं प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोगकार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे वेति पूरणीयम्; तथा च यथाऽऽकांक्षाज्ञानादिसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेऽपि न शाब्दबोधोत्पत्त्यादिरिति ग-गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकाङ्क्षादिज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्याभावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेऽपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । ननु शाब्दादौ श्वैत्याभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि श्वैत्याद्यनुमितेरुदयात् साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत आह शाब्दादावपीति । विना तदप्रामाण्यग्रहमिति । फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेनाज्ञायमानापि अप्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधीः शाब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतं विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्याभावज्ञानपरिपन्थकताया भवदभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

दि तत्प्रतिबन्धकताघटकेऽनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव स प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने प्रमेयत्वकल्पना अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्मे अनुमित्यन्यत्वस्य निवेशानौचित्यतथा अनुमितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वकुक्ष प्रतिबन्धकतान्तरस्य कल्पनीयतया च गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे बाधयाविच्छादिज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेश्च पक्षतावच्छेदकादिघटत्वप्रकाशानस्य अनुमिजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशाया तच्छाब्दबुद्ध्यादेरिव तदवच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोऽप्यनिष्टत्वादित्याहुः न हीति ॥

(टी०)अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसर्गज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाप्रासिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

सद्गयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषायापि विना अनुमित्सनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरञ्च तज्ञावसाध्ये । तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः । तथाच गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो प्रमात्वग्रहविरहः । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति । उक्तमापञ्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन निश्चीयमानतया नप्रामात्वाप्रतीतिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्दोषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यवद्व्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्याविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकमपि बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यताज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानुमितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशकारणविरहेणैवाबाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अथेति । लाघवेनेति । तद्भाववद्ग्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानस्वरूपजनकतावच्छेदकत्वलाघवेन तद्वद्भेदतदभावव्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वाकल्पनलाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानुमित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं संशयसाधारणमिति । एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः । न च प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयैवोपपत्तेः संशयोत्तरज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति पू-

धक् प्रतिबन्धकताया भवतोऽप्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधादिहेतुतामते शाब्दादिसामान्यं प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां योग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च शाब्दबोधादौ बाधादिधियोऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतदभावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबाधापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषये संशयद्वितीयक्षणे कथंचिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणान्तरसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यूहता इत्याशयात् । नन्वेवं बाधप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासता न स्यादित्यत आह आहतां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य संसृष्टत्वग्रहस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजनकस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुषङ्गेणान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयेत कोट्यप्रसिद्ध्या साध्यसंशयासम्भवादित्युक्तदोषापत्तिमाह विलीयतां चेति । तादृशानुमितेरेकदेशिनामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बाधज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधग्रहदशायां तादृशानुमित्यापत्तेरनवकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्थले यत्र साध्यप्रसिद्धिमनपेक्ष्यानुमित्युत्पत्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधग्रहस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाधज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीतरभेद इत्यादि शाब्दबोधे पृथिवीतरभेदपक्षकधर्मिसाध्यकानुमितौ च साक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले तादृशशाब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगाहिपरोक्षज्ञानकारणतया आवश्य-

ड़त्वादितरभेदादिरूपाप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरुपगमासम्भवः ।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञानरूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरव्याहतैव । न च शुद्धभेदत्वावच्छिन्नेऽनाहार्यपृथिव्यावृत्तित्वज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवात्तदानीं पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशबाधादिबुद्धेरनुमित्यादौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्, तथा च कथं तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरिति वाच्यम् । तादृशबाधादिदशायामनुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवीसंसर्गज्ञानस्यैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेदस्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्वरूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात् । न चैतन्मते साध्यसंशयाधीनानुमितेरुपगन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहेतुत्वमिति साध्याप्रसिद्धिदशायां पक्षताविरहेण नानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिषाधयिषावच्छेनानुमित्सु पक्षेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतारूपस्योपेयत्वात् । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव साध्यसिद्धिदशायामनुमितिवारणसम्भवात् तादृशानुमितौ संशयादिरूपपक्षताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्चेति चेत् । न । यत्र प्रतिबन्धकबाधादिबुद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितौ संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेऽपि पृथिव्यां जलभेदः ह्रदे धूमाभाव इत्यादि ज्ञाने संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया अवश्याङ्गीयतया तादृशानुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलक्षणेत्यादिग्रन्थसङ्गतेः । न च पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यनुमितेः प्रामाणिकत्वे पृथिव्यां जलभेद इत्यादिशाब्दबुद्धौ संसृष्टत्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तादृशानुमितौ चागत्या बाधबुद्धेरपि साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वादिति कथं तादृशानुमितिविलय इति वाच्यम् । साध्यविशे-

ध्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे संसृष्टत्वज्ञानहेतुताभ्युपगम्य बाधादिबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकताकल्पनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितिविलयस्योपगन्तव्यत्वात् । न च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जलादिभेदसाधकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेऽपि एकव्यक्तिपक्षक—इतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम् । तादृशानुमित्यनभ्युपगमेऽपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शात्तद्विशेषदर्शनरूपात्तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीकारणीयत्वात्। तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षण साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावपि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

इदं तु बोध्यम् । उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदनभ्युपगमः समुचितः किमत्र संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः । न च साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषणकानुमित्यनुरोधेन उक्तहेतुताकव्यतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परामर्शकारणताभिन्नयोर्विरहान्न गौरवमिति वाच्यम् । तदभ्युपगमे तत्र साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अत एव (१) भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्गसन्देहात् संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति ।

एतेन संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे महानसीयेतरवह्न्यभाववान् ,पर्वत इत्यादृशेतरबाधधीबलाच्छुद्धवह्नित्वादिना व्यापकताग्रहान्महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकाया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यादेः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासम्भवात् । न

(१) एव इति पाठान्तरम् ।

च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः संशयात्मकसंसर्गज्ञानात्तादृशानुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्। तथासति विशिष्टविशेषणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बाधग्रहदशायां विशिष्टवन्ह्यादिविशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम्। यथा महानसीयवह्निमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानः शाब्दबोधो अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषितवह्न्यादिबोधं विनापि वह्न्यंशे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महानसीयत्वविशिष्टवह्निकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति तथा तादृशसंशयादेवोक्तस्थले महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्यनुमितिनिर्वाहात् महानसीयत्वविशिष्टवह्निनिर्णयं विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्न्यभावमानासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत्। शाब्दस्थलेऽप्येषोऽनुयोगः तुल्यः स्यात्।

संशयेति। साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थात् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात्।

संशयासत्त्वसमय इति। सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमितिस्तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च निर्वाहात्। सिद्धिसिषाधयिषे विनेति। सिद्धिरूपसंसृष्टत्वज्ञानं सिषाधयिषाविरहसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदुपगमनिर्वाहकसिषाधयिषोपादानम्। परामर्शानन्तरोत्पन्नसंशयादेव तदैतन्मते अनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकरोति सतीति।

1 ननु प्रमात्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात् अभावांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानो बाधसंशयोऽपि बाधनिश्चयकार्यकारी। एवं च बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते, बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। यदि बाधनिश्चया-

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वस्यान्तरे-णातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविषयकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धकताप्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः। तत्सम्भवस्तु प्रथितसाध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शङ्कां निराकरोति एतेनेत्यादिना। एतेन—अज्ञायमानेऽपि बाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन। उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति। तदभावनिश्चयत्वघटकतत्प्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया प्रमात्वज्ञानाभावरूपावच्छेदकतामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। भावसाध्यकस्थले बाधग्रहप्रमात्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्यात्मकस्य ताद्रूप्येणैव निवेशात् तादृशप्रमात्वस्य साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह स्फुटतरं चेति। गोत्वाद्यप्रकारकमिति। एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वग्रहाभावनिश्चयत्वापेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः। न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वं निवेश्यं तथाच अयं गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति संशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्तिरिति वाच्यम्। तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो भानोपगमात्—तेन रूपेण तद्भाने बाधकाभावात्। गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति। आदिपदाद्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्रहः। प्रमात्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तृमतावलम्बेन। ननु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्व-तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव ग्रहौ निवेशनीयौ तदपेक्षया च प्रमात्वाभावरूपाप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न, तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति शङ्कायां प्रतिबन्दीमाह उक्तप्रायं चेति। उक्तप्रायम्—उक्तकल्पम्, पूर्वमा-

कांक्षाज्ञाने हेतुप्रतिहेतुपरामर्शे धर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रति-
बन्धकत्वे आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टनिश्चयानां तेष्विति प्रायः-
पदम् । प्रतिबन्धकानां-प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षाज्ञा-
नपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति । यथायोग्यं प्रतिबन्धकत्वस्य का-
रणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रा-
माण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रह-
बाधयोः कार्य्यग्रहप्रतिबन्धाद्यपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रति-
बन्धकादिविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो
यदि नापेक्ष्यते सदा तुल्यं ग्रहेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन
प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं
विशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेष-
णपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशंकनीयम्, प्रतिबन्धकीभूतनि-
श्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामा-
ण्यकत्वानिवेशात् । तथाप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रा-
माण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानव-
च्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्य
निश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषितप्रामाण्यग्रहाभावस्य वि
शेषणत्वोपगमात् तद्विशिष्टनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन
योपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं क
रादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशे
षदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथ
च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्त्वे च
कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासत्वेनेति शंक
निरस्यति न चेत्यादिना । विशेषदर्शनेन तथाज्ञानान्तरमेवेति । विपरी
तनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवेत्य
र्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभव
विरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षम
ङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषदर्शनविशिष्ट
निवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधा
नुपगमादिति बाधस्यानुमितिविरोधित्वं [illegible] परैरिति । प्रत्य
क्षविशेष एव-बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव, विपरीतनिश्चयविशेषस्यैवं

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, तथात्वोपगमात्-विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात्। विशेषोपादानप्रयोजनमाह न चेति। दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुरस्कृत्यैव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेऽन्तर्भावितम्। उक्तस्थलेपि अयं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम्।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्तकं विशेषदर्शनं तत्र विशेषदर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादविरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शङ्खत्वादिदर्शनकाले दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसादावपीतत्वादिनिश्चये शङ्खत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं विना न निर्वहतीत्यत आह-उपयुज्यते चेति। अप्रामाण्यग्राहकत्वेनेति। विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्व्याप्यवति तद्विपरीतावगाहित्वभानात्तेन हेतुना तत्राप्रामाण्यानुमितिसम्भवादिति भावः। यद्यपि यत्रोक्तक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तत्रानुव्यवसायादिना विषयत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समानविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधितायामप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम्।

साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्बाधत्वे 'अथ साध्याभाववति पक्ष' इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितामनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चेत्यमित्यादिना। अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा। ग्रहे चेति। पक्षे हेतोरित्यनुषज्यते। व्यभिचारधीरेवेति। उभयथाप्यनुमित्यनुत्पादे बाधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः। बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति। तथाच पक्षे हेतुग्रहेपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारावगाहिता साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्यभिचारत्वात् साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वात्, एवं साध्याभावज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वानवगाहितया न तद्व्यभिचारावगाहिता खण्डशो दोषघटकपदार्थावगाहिनो ज्ञानस्य च विरोधितेति बाधादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः। यत्र परा-

मर्शेऽपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वभाने तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याहाभेदेपीति। तयोरित्यादिः। इति ग्रहस्येति। इत्याकारकस्यैव तत्त्वबाधग्रहस्येत्यर्थः। परस्परोपरागानवगाहिन इति। हेतौ साध्याभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः। एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भं विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभाने च खण्डशस्तद्घटकनानापदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः। ननु तत्र विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति। एकनिश्चयागोचरत्वादिति। तदुभयभाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः। ननु विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरपि तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहित तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारो विशकलिततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्वं चेति। तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघटकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहकत्वादित्यर्थः। तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावग्रहे बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति भावः। यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्य निष्प्रत्यूहमित्याह उक्तञ्चेति। ■ च—नहि, तद्ग्रहे—तादृशबाधग्रहे। व्यभिचारबुद्धिरावश्यकीति। धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्यवद्धर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघटकत्वादिति भावः॥

(दी०) यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वमप्यपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति।

तदुक्तम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टह्रदानुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको ह्रदत्वाभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भवात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न तादृक्प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पना । न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि, अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमिमतोऽपि सन्दिग्धवह्निप्रत्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । 'निश्चयरूपत्वे–तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः–गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोध्यविषयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्राथमिकत्वं क्वाचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नत्वित्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेः ।

तस्य—पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । अक्लृप्तत्वादिति । व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभाववद्धेतुमत्तावगाहिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽक्लृप्तेति भावः । उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । क्वचिदिति । यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः । क्वचिदित्यनेन तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षायां प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यत आह संशयेति । मूलोक्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दडमतपरिष्कारोपन्यस्यति यद्वेति । बाध इति । असङ्कीर्ण इत्यादि । किञ्चेत्यादि मूलोक्तं दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या—अनुमितेः पूर्वं काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन, कथं तद्विशिष्टानुमितिः—कथं तादृशार्थविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः प्रसक्तिः, तथा च कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणमितीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि, तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानसंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपि, अत एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि पूर्वं वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावाद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्, काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वावगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमिति नियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिभिरननुमतत्वात् पूर्वं कथंचिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहः विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिकारणान्तरसमवधानं च सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञाननिरपेक्षया कथञ्चिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाध-ग्रहसम्भवे व्यभिचारोऽपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्य-तीति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभा-वरूपबाधतादृशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्व-विशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्येति । अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितावेनेति । पूर्वोक्तातकाञ्चनमयत्वादिविशिष्टे-तरवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । तदभाव —काञ्चनमयत्वाव-च्छिन्नवह्न्यभावः । यथाऽस्तु–विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूप-प्रकृतहेतुदोषोऽस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयैव उपनयादि-सहकृततच्छुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्य-धर्मभानप्रयोजकतया बाधग्रहदशायां तस्य च तदनुत्पादकतया बाधप्रयुक्तत्वात्तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः । तेन रूपेण–काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचार-काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम् । न दोषायेति । पक्षाति-रिक्ते व्यधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावग्रहसत्त्वे-ऽपि पक्षे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यनुमित्युपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि काञ्चनमयत्वादिरहितवह्नि-त्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधि-त्वात् काञ्चनमयत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ काञ्चनमयत्वादेर्विधेयतावच्छेदकताव्यविलक्षणविषयताविरहेण तत्र व्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ काञ्च-नमयत्वमत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरण-वह्न्यादिकं तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितान-वच्छेदकत्वात् । एवं च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्वव-ह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रति-बन्धकतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः । न चोभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशेऽवच्छेदकत्वम् अन्यत्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिब-न्धकतेति वाच्यम् । तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निना-

र्तीति धियोऽपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्तेः । अपि किं तित्वत्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभानस्य प्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वात् । न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम् । ईदृशप्रतिबन्धकतायाः काप्यक्लृप्तत्वात् । तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटोभयसामान्यं नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधिताया दुर्वारत्वाच्च ।

मैवम् । प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन काञ्चनमयवह्निर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धावपि काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानानङ्गीकारात् । न च मिलित्वा भासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यादावपीति वाच्यम् । एकस्यां प्रतियोगिविषयतायामवच्छेदकतया भासमानयोरिव पदुमयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानोपगमादित्यलं पल्लवितेन ।

अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलमान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतभानदूषणमुद्धरति उपनीतसकलमाने चेति । प्रत्यक्षेऽपि तुल्यमिति । तथा च प्रत्यक्षमात्रस्येवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तावता च वादिनो न निग्रह इत्याद्यनुद्देश्यांश इति । वादिनो वह्निपर्यासिद्धिरनुद्देश्या तदंश इत्यर्थः । अनुमितेरप्रामाण्यमिति । वादिसम्पादितानुमितेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । न वादिविजयप्रयोजकमिति । न वादिकर्मप्रतिपादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः । वह्निसिद्ध्यादिम उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थित्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्यांशे अनुमितेर्भ्रमत्व एव तद्दोषसम्भवादिति भावः । एतत्समाधानमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् ।

मूलस्थापा अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विवरणेन बाधकाभावदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति तन्नेत्यादिना । प्रत्यक्षेऽपि भानं यदि विशेषणतामात्रमुद्रया स्वविषयमात्रकं तदानुमितावपि

तस्य तथात्वे दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतभानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्द्युद्धारायाह उपनीतभानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाह्यामित्यादिना घटो नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः—स्वविषये मनसः संनिकर्षः, कल्प्यते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्बलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ भानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानबाधाद्यभावबलादनुमितावनुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमितावपीति । न सामग्र्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवल बाधाद्यभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वे कल्पकाभावात् । काञ्चनमयपर्वतव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटितवह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वविषयभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति सर्वसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्रीत्वं चैकं दुर्वचं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुतेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोतीति न खल्विति । ननु काञ्चनमयवह्निमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितिबाधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिबाधविशेषाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजि-

कायामेव सामग्र्यामनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशाद्
त्त्विशिष्टविषयकत्वनाहितप्रयोजकत्वादेरेव प्रयोजनविरहेण तदन्तर्गत-
त्वात् । न च तादृशसामग्रीविशिष्टविशेषणज्ञानस्य मानसानुमित्यनै-
करूपेण हेतुतेति कथं तादृशसामग्र्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टवि-
षयकत्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायाम-
पि अनुमितिसाधारणलौकिकज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन
मानसानुमित्योरेकरूपेण विशेषणज्ञानहेतुत्वानपायात् । न च प्रत्यक्ष-
त्वापेक्षया अलघोर्ज्ञानत्वस्योपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्ति-
क तुल्यवादित्वेऽपि विनिगमनाविरहेण उभयोस्तथात्वस्यात्यूहषा-
दित्याशङ्क्याऽनुमितावुपनीतभाने बाधकमाहान्यथेति । अभिधे-
यत्वादिनेति । इदमापाततः प्रमेयत्वाद्यनुमितिपूर्वं घटत्वादेरुपस्थिति-
सत्त्वेऽनुमित्यनुव्यवसायदशायां पर्वतादौ मानसघटत्वाद्युपनीतभा-
नस्य सर्वमते एव दुर्वारतया घटत्वादिधर्मवृत्ति क्षणिकालम्बनताद्य-
त्वात् । यदा च तदभावस्याप्युपस्थितिस्तदा तस्यापि प्रत्यक्षे न तद-
भिमततया भानसम्भवेन यथा तन्निश्चयरूपप्रत्यक्षं तथा अनुमिताव-
पि तदभावस्य तथा भानेऽपि न तन्निश्चयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्रस-
ङ्गे समाधानं तुल्यम् । यत्र तदभाववत्ताज्ञानजन्ये उपस्थितियाधा-
भावमात्राधीने तन्निश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन न तदर्थिप्रवृत्ति-
रित्यपि समम् ।

यत्तु असति अपि बाधाद्यवतारे उपस्थितानां सर्वेषां धर्माणां
न सकलोपस्थितधर्मिषु भानमिति यद्यज्ज्ञानानन्तरोपस्थितो यत्र यत्र
धर्मिणि यद्यद्धर्म्योपनीतभानं प्रामाणिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरननुगतरू-
पेण तत्र तदुपनायकता स्वीकार्या, तथा च फलाभावात्मकस्यापि ज्ञा-
नस्यानुमितौ साध्याद्यंशे इतरविषयधर्मान्तरभासकत्वमुपेयत इत्य-
नुपनीतभानखण्डनम् । तदपि न सम्यक् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाधा-
दिबुद्धेः प्रतिबन्धकतावैफल्यप्रसङ्गात् । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्योप-
नायकत्वाकल्पनेनैव तदानीमपि उपनीतभानवारणसम्भवात् । पुरुष-
विशेषस्य उपनीतविषयविशेषमात्रेऽनुगतरूपेणोपनायकज्ञानहेतु-
त्वसम्भवाच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अनुमित्युपनीतभानस्वीकारे घटत्वाद्युपस्थितिदशा-
नमपायादिव तद्वृत्तित्वमहानसीयत्वादिनापि पर्वतादौ घटत्वाद्यनु

मितेः शुद्धवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया समानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपबाधस्याप्यसङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादिबाधावतारादेव न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य पृथग्दोषत्वमिति ॥

(चिं०) पक्षधर्म्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्नाद्यनुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यतावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः, तर्हि धूमोऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम् ।

(दी०) पक्षधर्म्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्यग्रहात् तथासिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायू रूपवान्नवेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपवत्त्वेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशान्नेह श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात्, घटपटौ नस्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात् । सल्लिङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मताबलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणं शङ्कते नन्विति । विशेषतो–महानसीयवह्नित्वादिना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्यतो–व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो बाधः–महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतावच्छेदकरूपप्रकारानवगाहित्वात्, समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः । समानविषयकत्वमेवेति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः । वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्निज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः । न च सामान्यप्रत्यासत्तिः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभानं नियतं सामान्यज्ञानसत्त्वेपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः । अनुमितावेव चासमानविषयकत्वेन विरोधिताऽभ्युपेयते तत्राह रूपवानित्यनुमितेश्चेति । अरूपं–रूपभिन्नं, शङ्कितमारोपितं वेति वाकारोऽनास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेषणताकबुद्धौ रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्तयोः संशयानुमित्योरनुभावकत्वादिति । तथा चानाहार्यतया तत्र रूपाद्यपत्वस्य स्वीकरणेनया समानविषयकत्वेन विरोधितामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसंशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह–दोषवशादिति । श्वेतं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतया श्वैत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वैत्याविषयकत्वस्याभाव पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः । अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचिदशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहासम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्र च शुक्लाऽभावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छुक्लादौ श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह श्वैतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपादनेऽपि मानसे च सति तादृशभ्रमसत्त्वेऽपि कथं तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवात् दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सर्ववादिसिद्धमित्याशयेन बाधकान्तरमाह-घटेति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगन्तृमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोऽस्तीति ज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्तानुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्वनियमादिना प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टविषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियोगितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयत्वेन विरोधितामतेऽपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधितायां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहित्व विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययाविरोधितायां च विशिष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खावृ-

सित्वाच्छुक्लत्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति भ्रमेऽपि तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्तरीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरुषनिवेशेन महागौरवं दूषणं बोध्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्य बाधस्य प्रतिबन्धकताः तावत्य एव बाधबुद्धिप्रतिबन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधिताधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरोधितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादतीवगौरवात् वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशायां वायौ रूपाभाववत् किमपि समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवान् नवेति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिविशेषबाधानवतारदशायां सद्धेतुपरामर्शाद्वह्नित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेऽपि विशेषबाधादेव न तत्र तद्भ्रमप्रसङ्ग इत्यत आह सतीति । विशेषबाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा विशेषभासकेतरबाधाद्यसत्त्वे विशेषबाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधाद्यसत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति समाधानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि तदेव समानमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि इतरबाधादितो विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषमात्रमभ्युपगम्य बाधासङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गवारणासम्भवः तादृशबाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्यक्तिविषयकानुमित्यहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमितिवि-

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमित्याद्यभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) अत्र वदन्ति—व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च तद्रूपेण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत् । इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारकाबाधितविशेषासिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र वदन्तीति । लाघवज्ञानादीत्यादिना पक्षविशेष्यकबाधपरिग्रहः । प्रकारीभवतीति । साध्यांश इत्यादि ।

अत्र अपसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसम्मतिमादर्शयितुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तमाह यथेत्यादिना । इत्यत्रेति । व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारप्रदर्शितबहिःसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरिहारफलकानुमान इति शेषः । जीवनप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

-ध्यांशे लाघवज्ञानबलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु ताद्रूप्येण । न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अपरविशेषभाननिवृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात् । यदि च बाधितविशेषभासकलाघवज्ञानरूपदोषविरहादेवाऽबाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृशविशेषाभावसंशयाद्बाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घटते भवतु तदा तदनुपयोग्येव बाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तद्भानानियामकतया, अबाधितभानप्रतिबन्धकतया च उपयुक्तमित्यत आह अन्यथेति । बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति । यत्र ज्योतिःशास्त्राद्यादिनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाल्लिङ्गात् देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्ट्वा शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोऽप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्गृहेऽस्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे तदनुपपादक बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वग्राहकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकबहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानानाऽनिर्वाहादित्यर्थः । तथा सति संशयकरणकार्थापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः । ननु तत्र सामान्यरूपेणैव जीवित्वसिद्धेव विशेषसंशयनिवृत्त्या 'मानसी हेतुसिद्धिरित्यपि मणिकाराभिप्राय' सम्भवतीति समानविषयकत्वमप्युक्तविरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवादनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तान्तरानुसरणं एवमिति । क्षितिकर्त्तुरेकत्वमपीति । ईश्वरानुमाने इति शेषः । प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिना अन्वयः । तत्रैकत्वस्याप्रकारत्वेनेश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षयित्वा लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोऽनुमतां युक्तिमाहान्यथेति । क्षितिकर्तुरेकत्वे च न क्षितिकर्त्तृनिष्ठभेदप्रति-

योगित्वं क्षितिकर्तृभिन्ने तदप्रसिद्धेः। क्षितिकर्तर्यपि च लाघवज्ञानादिना तदसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात्। न च द्व्यणुकादिकर्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वं स चाङ्कुरादिकर्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्ध्यवतात्युपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् द्व्यणुककर्त्रादावङ्कुरादिकर्त्रभेदरूप तत्कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्। कार्यत्वादिलिङ्गेनाङ्कुरादौ विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकमङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्यसम्भवात्। किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तित्व समानाधिकरणद्वित्वशून्यत्वमेव तत्, तादृशं च द्वित्वं आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसिद्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति। ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव रूपेण लघुधर्मविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण लघ्वर्थविपरीतसंशयं च लाघवधीरेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह अनुमितेश्चेति। तद्रूप्येणेति। लाघवधीविषयतानवच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः। तथाविधानुव्यवसायविरहात्—महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात्। न सिद्धेरिति। वह्निमनुमिनोमीत्याद्यप्रतीतेर्वह्नित्वादिमात्रसाधकतया विशेषतः महानसीयवह्न्यादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः। भवतु लाघवज्ञानादिवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमितिस्तथापि किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति। महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद्वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्न्यादिबाधग्रहदशायामिव तदग्रहदशायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथग्दोष इत्यर्थः। शङ्कते लिङ्गपरामर्शादिति। कथं भ्रमानुमितिरिति। दोषविरहादिति भावः। न जायेत वा कथं यथार्थेति। अनुमितिरित्यनुषज्यते। गुणरूपतत्कारणसत्त्वादिति भावः॥

(चिं०) साध्याभाववन्मात्रसहचारे न व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

नभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम्। एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम्।

अथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टश्च नान्यदिति चेत्। तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात्।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्। तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव। अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात्। अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति। असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः। न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात्। नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानोदयात्। नाप्यनुमितिविरोधि, अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात्। तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका' इति। श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च। तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव। एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानाद्दोषादेव। तथा सामान्यतोदृष्टाच्चदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनसाध्यकपीनत्वा-

दिवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिरूपापातत: ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावेत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे- पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । भ्रमलिङ्गपरामर्शाभावेऽपि बाधानवतारसहकृताद्वास्तवबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपाद्दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिर्बाधप्रदरूपोत्तेजकाभावविशिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यते इत्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि प्राक्ताभाववद्विशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानरूपसलिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रात् पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिमानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शक्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारणपरामर्शस्यैव हेतुत्वे तादृशपरामर्शस्य दोषत्वकल्पनाभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवह्न्यनुमितौ तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेद-

कताकरूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं वह्नित्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्याच परस्परं व्यभिचार इति ।

तन्न । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबध्यत्वे देवदत्ते जीवनमरणान्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसिद्ध्या वह्निमत्त्वानुमानानुपपत्तेः । तादृशसिद्ध्यभावघटितलाघवज्ञानसहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिक्य प्रामाणिकत्वान्न दोषायेति सङ्क्षेपः ।

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववानित्यादीतरबाधमदवदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्बाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशायां इति बाधोऽसङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः ।

अत्रोपाध्यायाः । लाघवज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवह्न्यनुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयवह्न्यभावधीर्न विरोधिनी द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकसंशयादेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भव । न च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव तद्वगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमान्न वा पर्वत इति संशयः स्यादिति लघ्वर्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समानविषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लघ्वर्थविषयकत्वं वा आवश्यकमिति उभयथैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवेदिति वाच्यम् । लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षणं संशयोपगमे क्षतिविरहात् ।

अत्र नव्याः । लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि

यद्युक्तसंशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्वमेवोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात्। न च तस्य फलान्तरासत्त्वेऽपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यवसायाल्लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपह्नवमिति वाच्यम्। यतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायस्य वह्निमनुमिनोमीत्याकारकत्वेव न तु महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकत्वेति तस्य तदवगाहिताया एवासिद्धेः। एवं महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तद्रूपसत्त्वदशायामिव लघिष्ठपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेयमत एवावश्यकम्। तत्र चोपाध्यायमते पर्वतीयवह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशायां पर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञाने अबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्वतत्वत्वादिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्वं पर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्येकैकविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम्। नव्यमते च वह्नित्वपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतीयवह्नौ लाघवज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्याः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाहादिति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः। वह्नित्वादौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानदशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात्।

अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिबाधग्रहदशायां तद्धर्मिकलाघवधीसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवह्न्यादेरेवानुमितिर्न्यायत इति तादृशबाधग्रहस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकताया उत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च पर्वतादौ महानसीयवह्नेर्बाधग्रहेऽपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेऽपि चत्वरादौ चत्वरीयवह्न्यनुमित्युदयात् तद्धर्मिकतद्बाधितवह्न्याद्यनुमितौ तद्धर्मिकमहानसीयवह्निबाधग्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानस्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत्।

सत्यम्। एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं नव्यमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्न्याद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्याद्यनुमितेरपि तद्धर्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवाय नव्यमतमेव साधीयः। न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकप्रतिबन्धकतायां तद्ज्ञानप्रतिबन्धकबाधतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम्, उपाध्यायमते च पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजकत्वं तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरेव वह्नित्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृशबाधादिबुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम्। बाधादिबुद्धीनां महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमस्य उत्तेजकत्वसम्भवात्। नव्यमतेऽपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानादेर्यथोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवह्न्यन्यवह्न्यभाववत्ताबाधादिबुद्धेरपि तद्दशायां पर्वतीयवह्न्यादिमानमिर्वाहार्थमुत्तेजकतायाः वाच्यतया गौरवात्। लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशेषस्योत्तेजकत्वानुपगमे लब्धप्रवेशबाधग्रहदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनुमितिरेव न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वादिति बाधग्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम्। बाधग्रहश्च विरोधिग्रहमात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनैकाभावप्रतियोगित्वरूपेणाभावकूटं वा निवेश्यतामित्यन्यदेतत्। प्रतिबध्यतावच्छेदकं च न यथार्थवह्न्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वृत्ति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्वह्निव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात्। नापि वह्न्यन्तरानुमितित्वं वह्निद्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्। एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात्। किन्तु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोऽपि महानसीयवह्नित्वादिमानासिद्धिरिति दिक्।

इतरबाधसहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकानुमितिजनकताया उक्तत्वात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमितिविरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति तथेति। सामा-

प्यतोदयात्–सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वज्ञानात्, तदितरप्रसिद्धांशविशेषबाधसहकृतात्वादिति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्य प्रसिद्धं तदेकतररूपभिन्नापरसकलरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्यात्मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेऽपि गुणत्वादिना दिगन्तव्याप्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः। संध्याभोजनप्रसिद्धिदशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अज्ञातसुरभिगन्धस्य सुरभिविजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलात्मनोवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशी सामग्री अगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता सम्भवति येन तादृशसामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तद्विशेषबाधग्रहाभावविशिष्टतद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाश्रये दोष इति वाच्यम् । तथा सतीतरबाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपादेयतविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकल्पनौचित्यात्, तस्मात्सद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेषधर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरीतश्च तदत्यन्ताभावस्तद्वदन्यत्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वावच्छेदकौ, अभाव(ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं साक्षात्तद्विशेषणकोटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयभिन्नवह्न्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

बाधस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ भान विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेर्वृत्त्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावादौ विशेषणत्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्यताभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचारसिद्धिः। एवं न भाय रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रिता इत्यादिसामान्याभावावगाहिबाधग्रहदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमितिः। दिवा न भुङ्क्ते न संयोगो भुङ्क्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिविशेषाभावकूटग्रहस्य सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यते इति। यद्यप्येकविशेषबाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषान्तरप्रकारकसिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थं तादृशसामग्र्यन्तरकल्पनम्। न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात्। न च विशेषणविशेष्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्याप्त्यादिग्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादिग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम्। यत्र धूमत्वादिकमनुपस्थित शब्दादिना वह्निव्याप्यमहानसीयान्यवह्न्यभावोभयत्वादिना महानसीयवह्न्यादिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीयवह्न्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवह्न्यभावादिग्रहसहकृतवह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः, फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति। यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री, व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति स्थलद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभविकत्वात् तथाविधसामग्र्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे वह्निमहानसीयान्यवह्न्य-

भावव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवाच्चेति मतमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावानुमानाद्वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्यवधेयम् ।

व्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेऽपि आश्रयक्षप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यविशेषणेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृत्ति सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेऽपि तयोर्धर्मिविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, ध्वंसस्य प्रागभावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वादत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह ध्वंसप्रागभावेत्यादिकमिति । स्वरूपेणेति । तयोः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितया सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्तिकाले घटादौ गन्धाद्यत्यन्ताभावासत्त्वे तदुपन्यासं विना साध्यतायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेऽपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यतायां ■ बाधविरहः इति प्रागभावादिमति तदत्यन्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव–ध्वंसप्रागभावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेव, अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्यैव ध्वंसतः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विरोधित्वासम्भवेन उक्तस्थले बाधानवकाशात् उपष्टम्भसङ्गतिर्न हि साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीविरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वम् सा-

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेद्ये सिद्धसाधनमिति। विशिष्टघटकविशेष्यघटादौ साध्यसाधने सिद्धस्याबाधितस्यैव साधन प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत्। तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिहेतोरसिद्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु विशेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहतेत्यत आह विशिष्टे चेति। मान्यदिति। विशेषणविशेष्याभ्यामिति शेषः। गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तित्वमेव एकसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभाववद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति तद्विरोधो भज्येत। यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एकाधिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षतावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बाधितविषयैवेति साहचर्यानुमितिविरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्तद्विशिष्टवृत्तित्वेनासिद्धिपरिहारादिति समाधत्ते तदीत्यादि। अधिकरणैक्येनावच्छेदकैक्ये बाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्नप्यधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवत्तानवच्छेदकेत्यादि । वह्निमत्तानवच्छेदकशिखरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना वन्ह्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षप्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येव,अनुमितौ

स्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितम् घटो-व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यागमेन हेतुग्राहकबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवायाधारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् । न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नाप्रतेरपि च हेतोस्तत्वेन गृहीताज्ज्ञायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधमया, सङ्करेऽपि वस्तुनोऽज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कापिसंयोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकत्वसविशेषत्वादेर्वर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिवदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासंकीर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोषतामसङ्गादिति शङ्कतेऽथेत्यादि । घटत्वादेरिति पक्षधर्मा । पृथिवीत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपसाध्यासिद्धिग्रहेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताग्रहसम्भवादिति भावः । भागासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यीयावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात् । अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्राद्भानेऽपि अन्यस्य भानं अधिकापेक्षायां बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरिति । शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषतां व्यवस्थापयति अवच्छिन्नावृत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वभ्रमविषयधूमादितस्तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष-

पक्षवद्दोषमसिद्धिं सूचयितुम्। तथापि तत्र स्वरूपासदसिद्धिसंकर एवेत्याशंक्य तत्संकरस्याकिंचित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंकरादिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यस्त्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवच्छेदकेति । सुखाद्यवच्छेदकं यन्मारकायशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्वा पक्षतावच्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्याप्यस्य दुःखादिहेतोर्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशहेतोरसिद्धिविरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्यासंकीर्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्तिकत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूलावच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।

ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यमेव भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना अनुपपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्मतोपपत्तेस्तद्बलविरहात् बाधाभावबलात् तज्ज्ञाने अन्यदपि अबाधितं साध्यादौ किन्न भासते। अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति तदवगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदवच्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चेत् । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृशावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः, न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव तादृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तदवच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पत्तेः रक्षतत्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यासमवच्छेदकदेशकालाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शितायाः अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेरसिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुमयावलंबनेन परिहरति अत्र

वेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदार्ढ्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तादृशमात्र एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया प्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यत्वसिद्ध्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकप्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशनमनर्थकं स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसाभव-
त्पदाम्बुजरजःकृपाकलितताऽस्पर्धसम्पदा ।
गदाधरविनिर्मिता कठिनदुर्गमकाटवी
नवीनपदवी मुदं वितनुतां सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं व्याख्या गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादियुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्वबद्धनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयासिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्घातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । न वसाधकतासाधकत्व न सदुत्तरत्व असाधकतासाधनस्यैवाभाव दित्याह अथेति । परेति । परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोग कृतस्तस्या इत्यर्थ । अ यथा यद पेक्षया परत्व तदीयाविरुद्धत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्या पत्ते । विरुद्धत्व दुद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात् मऽनुमितिरित्यर्थो न दुद्भावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थ इति भाव । एवमपि । द्वितीय विमि । असाधकत्वसाधन तावत यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपक्षस्यान्तत्वेनाभ्यत इत्यर्थं । ननु द्वयमुद्देश्यमित्यनैवाक्षेप स एव च समाधिरित्येवसगने द्वयोरुद्देश्यत्व बीजमाह प्रतिबन्धकत्वविदिति । दूषणस्योद्भाव्यतया दूषणत्वस्यो भयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमिति भाव । वस्तुगत्या सा धकऽसाधकत्वानुमतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धका पन्यास आवश्यकस्तत्रासाधक त्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्व नावश्यकी तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धे, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षायां तु क्वचित्कस्तदुपन्यास सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थं । पक्षधर्मताया इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्य न तु पक्षध र्मतापि धूमवत्त्वादित्यत्रवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धायमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येद इष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षितादधिकम नाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्या सङ्गतिरिति । अन्यथेति ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथ कत्वनिर्वाहः कथमेव न हीदमसाधकत्वव्याप्ति, अपि त्विदमसाध कमेव तथा च तद्व्याप्तिप्रतिसन्धान कथकत्वस्यानन्यमेव । न चानुमि तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियत यज्ज्ञान तद्वत्व तथा च यत्र विरुद्धत्वादस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिमतैवाति वा च्यम् । अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्र योजकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्त्व तद्व्याप्तिसहितैवाति । मैवम् विरुद्धस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्व तत्र तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति सहचारदर्शनेऽन्यथैव व्याप्तिग्रहाव श्यक वादि युक्तकल्प प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्, अत एवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चय पक्षत्वाभावानुमिति

सम्भवतीत्यनुमितसाधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्म्मताभावस्तूद्भाव्यं तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न । सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न । सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केव-

लान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न । सद्धेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायामकरणभावेनासाधकतापत्तेः। नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् ।

(आ०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चाङ्गीकारनियमो नास्त्येव तत्रापीति भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकेनैवेतरभेदानुमानेन पक्षधर्मत्वं न प्रदर्श्यते उभयासिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमानियमोऽनभ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् । तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातास्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत आह यस्त्विति । यस्तु व्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः । बाधस्य-दोषमात्रस्य, दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग पवेत्यनन्तर समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नोत्तरं घटतेऽनर्हतायां तत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्धमित्यपि बोद्धव्यम् । अन्यथा वह्निमानयं वह्निविरहादित्यादौ हेतुत्वभ्रमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त एवेति स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सद्धेताविति । साध्याप्रसि-

ष्वाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भं तत्र न सम्भवतीति तदसङ्ग्राहकत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तत्र केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धेः शुक्तिरजतप्रत्ययादौ तथा दर्शनेन तज्जनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते समर्थनीयत्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुपहितेत्यप्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अशक्तः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः । प्रथमेऽपि ॥

(चिं०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः, अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया चेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्व्याप्तयोस्तुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन यत्किञ्चित्साध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञानमेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवादसिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च तदतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्ममात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेतत्साध्यवत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् . एतदन्य-

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्त्वैतत्पक्षकत्वानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीनएतत्पुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च । न चान्य एव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो वोभयमपि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यत्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते इति वह्न्यनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवच्च । किञ्चैकवि-

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-भानेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्, विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वादेति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्गज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं, तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता । अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः, नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूमसत्त्वात्, एवं वाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते स च तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(भा०) तुल्यबलत्वेनेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषबलं तद्विपक्षयोभयविरुद्धबलाविषयतया चेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय इति । नन्वभ्यतराङ्गैककद्वयसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्धमित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह अन्यतरेति । पक्षेति । तास्माशून्यायामपि पचि तदारोपेण गौरवाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्ग—लिङ्गतावच्छेदकम् । वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वे सामग्रीविरहादिति ध्येयम् । नियमत इति दिलष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया चेत्यर्थः । तत्राद्येनाकस्मिकं द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नमपि संदिग्धमुदाहृतमाद्यादि वार्यत इति भावः । मध्यमहेतावपि नियमेनेति पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

पक्षयेदमसाधकत्वं निरूप्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदेः घमित्यभ्युपगमवाद. वस्तुतो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येव स्यरः । तदसिद्धिबीज तु अनुमाने सामान्यमाधेन फलाभावाद्बाधिर तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया कार्यतावच्छेदक विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुत्वेति म न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्व सुर भिचन्दनमित्यादौ फलतमित्यप्याप्येत्यमिति । आद्यो गौरवानुभवविरो धात्पापेष निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्कार रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षविरहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्, मन एव शक्ते. शब्दसन्निकर्षस्यस्याभावात् शब्दो न शाब्दबुद्धिविषय विशेष्यामाने संसर्गांमाने च विशिष्टबुद्ध्यसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव प क्षससर्गांवन्तर्भाध्यैवानुमितिद्वाद्वौ मात्र लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति किविरहेपि पक्षससर्गभाचरे तावपा ते अन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(चि०) उच्यते । इदज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्र त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि–विरुद्धत्वादिज्ञान दशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन कत्वं सिद्ध्यति । बाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे सा ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्र सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपव त्त्वमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानै कान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेष स्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे दकरूपवत्त्वानुमानवत् ।

१ अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या

पयत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं सत्प्रतिपक्षा-साधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् । असाधकत्वाननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्या अनुमानखण्डो यथान्तः समाप्तः ।

(गा०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञानेति । साध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्तानि व्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वायाधितत्वान्तानि तदभावः कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स च न ताहशोऽन्यत्र तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एवं च व्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषस्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरुद्धत्वादित्यादिव्यभिचरितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेऽपि स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छेदकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छेदकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिसंधिना साध्यविकल्प्याह ■ याहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यबलत्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूपतया स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेदं घटत इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि यद्यनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षाद्यनवतारेऽपि नोक्तावच्छेदकाभावः कोऽपीति न केवलान्वयित्वमिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्वो वह्निव्याप्यवान्वह्निमान् तादृशादित्यनुमानेन स न तत्प्रमेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यत्रापीति सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवतारासम्भवात् न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञानमात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदकाभावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तवतादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्त्यादौ लिङ्गान्तरे कुतो वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष पर्येत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि साध्ये प्रवेशयन्ति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतया सद्धेतावतिप्रसङ्गः । प्रमात्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं तु दोषशङ्कैव न भवतीति संक्षेपः ॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्ध्या तज्जनकतावच्छेदकाभावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गस्य भ्रमदशायामित्यर्थः । उक्तारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र तद्वर्त्तमानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽतिप्रसङ्गः, न हि पूर्वमेवात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वर्त्तमानत्वस्य तदवच्छिन्नत्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशेषणतेति भावः ।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्तिग्रहसामग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य हेतुत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेश·

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजकतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयसिद्धव्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्रतिबन्धादित्यत आहानुमितीति । तथा चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु साध्याप्रसिद्धावव्यापकमेवमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वचनादेव तदसंग्राह्यत्वलाभात् । अन्त्येऽपि न पदार्थरूपस्य साध्यस्याप्रसिद्धिः, अपगद्दशादिभिरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूपसाध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्याप्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स चाप्रसिद्धावपि साध्यस्य नक्रमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वाभावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थकं हेत्वाभासानामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां स्वपार्थकत्वं हेत्वर्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेऽप्युपजीव्यतया पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेऽपि कथायामुद्भावनम्, अन्यथाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यथाप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकानिग्रहस्थानानामभावे तदुद्भावनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तरूपसमुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानात्तत्समुच्चय । अनुक्तप्रकारसमुच्चयार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि यस्यैवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि व्याप्त्यसिद्ध्यादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चकारकरणात्तदपि तथोद्भावनाय, तेन व्याप्त्यसिद्धिवद्दृष्टान्तसाध्यवैकल्यं तेनैव रूपेणोद्भाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्रसिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थकान्तर्भूतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्भाव्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्येत्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययजनकत्वं लिङ्गत्वभ्रमदशायां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) ( ) एतदङ्कितः पाठो तातपादसंगृहीतातिप्राचीनालोकपुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तद्जनकत्वं वस्तुमात्र एवेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ व्यर्थविशेषणत्वमित्याद्ये। भ्रमरूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्यप्रत्ययजनकत्वाभावो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः। प्रतिसाधनं साध्याभाववांश्च पक्षोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रतिसाधनघटस्य क्वचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धाभावादिति द्वितीये च दूषणमलग्नकं द्रष्टव्यम्। अन्यत्र चैतदनास्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो प्रहेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य यथा सत्प्रतिपक्षेऽसिद्धत्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम्। यथै [illegible] पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्त्येव देताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क समाधानवार्ता। यत्र व्यर्थविशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यमिति। तन्न, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यवैचित्र्ये तस्यैवासाधकत्वापत्तिरिति दिक्॥)

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकता-
साधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः॥

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणिना तट्टीकाकारैश्चाव्याख्यातत्वान्मुद्रितोऽप्यालोकोऽत्र मूलपाठसंगमनार्थं प्रदत्त इति॥

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य

अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

(चिं०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः—क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात्, वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्दफूत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यम् उभयासिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षि-

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात्। (१)घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात्। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम्। हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयस्य दूषकत्वात्। स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैव पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात्। अङ्कुरे हेतोर्निश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकम्, तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात्। अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न। तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात्। तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः। अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमिताविततरेतराश्रयात्। एकमेवानुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्त्यात्, क्षितेर्विधाद्विषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अर्थान्तराच्च (२) किञ्चैकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः। नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्संसर्गाभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत्, न। उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकारसंमतत्वेऽपि सकलादर्शपुस्तकेषु सतत्यस्यैवोपलम्भादयमेव मुद्रितः।

चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि(१) विवक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयानियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रो मातृभक्तो मैत्रपादिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वं समवायसत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वाददृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य [illegible] निरस्तत्वात् ॥

(१) ज्ञानादीनामपि जनकत्वमिति पाठान्तरम् ।

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतो
अनुमानखण्डचिन्तामणेः

अवशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रबन्धेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धेः कथं तदनुमानमित्यत आह—*क्षित्यादावेवेति* । तथा च पक्षधर्मताबलात्सिद्धिरिति भावः ।

मिलितमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयोरिति* । संशयविषयत्वविपर्ययविषयत्वयोरित्यर्थः । ग्राहकाभावमुक्त्वा बाधकाभावमाह* बाधिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृका नवेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं साधकासंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराङ्गसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्बद्धत्वं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयानिवर्तकत्वेन प्रकृतार्थासम्बद्धत्वादिति भावः । *अन्येति* । जन्यात्मविशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनचेष्टादावस्मदाद्यदृष्टोपार्जितेश्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः । *असिद्धेरिति* । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंग्रह इति भावः । यावन्तरमतं दूषयति *नापीति* । द्वितीयलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वादित्यर्थः । *क्षितिरेवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति* । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति भ्रमवत इदमुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिज्ञाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनद्व्यणुकमस्मदादिनेव योगजज्ञानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरशङ्कया सर्गाद्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

साध्यं दूषयितुं पृच्छति *किञ्चेति* । *व्यभिचारादिति* । क्षितिपूर्व

मस्मदादिघटोपादानज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । *घटेति* । कुलालकृते श्चेष्टाद्वारा तज्जनकत्वादित्यर्थः । *घटाद्यपीति* । उक्तस्य तत्कर्तृकत्व प्रयोजकस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । *चेष्टात्वस्येति* । न च कृतिध्वंसादौ साध्याव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । *किञ्चैवमिति* । यदि शाब्देऽपि बोधे तत्तदुपादानतयैवोपस्थितिर्वाच्या तदेत्यर्थः । ननूपादानगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विवक्षितं तेन च रूपेण तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं, तथा चान्योपादानप्रत्यक्षस्याजनकत्वादेव नार्थान्तरमित्यत आह *अपि चेति* । इदं च नैयायिकमतेनैव दूषणं द्रष्टव्यम् । *तज्ञ इति* । तदुपलक्षितस्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षितमत आह *अदृष्टेति* । यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासम्भवः, क्षीणदोषत्वेन योगिनोऽदृष्टासम्भवात् । तथाप्येतदनुमानबलादेव 'धार्मिकल्पनात्' इति न्यायाद्दोषं विनापि तस्य जनकत्वं भवतीत्यर्थान्तरतादवस्थ्यमेवेदमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अथ योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति ।

नैवम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन प-

क्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् । न च तादृशसाक्षादजन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृजन्यत्वमितिरूपा न तु यत्तत् कार्यं तत्तत् यत्किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति, एवञ्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न । घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा ? आद्ये घटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वननुगततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः ? तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् । न । अनुमाने शब्दस्य साध्योपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्, विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षदृष्टान्तसाधारणयत्तत्पदयोरनुगतयोरभावान्नान्वयि किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम्। तृतीये सिद्धसाधनमेव ॥

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षासिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टद्वारा योगजादिज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाद्यघटितेति* । इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विद साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादिप्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्ध्यादेरभावात् पक्षधर्मताबलेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति । *न त्विति* । विवक्षितमित्यनुषज्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति बोध्यम् । *सिद्धा चेति* । योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसाधनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वाद्विशिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्, तथाऽपि सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं नास्ति मानाभावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्त्तव्यम् । एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसविकल्पकत्वाप्रसिद्धजन्यत्वेन चेत्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयाविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(त्रि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्यत्वात् घटवत्, अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवादप्रयोजकत्वादजनकत्वात् ।

किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकृत्यर्हे-

त्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसत्त्वनियतत्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं, सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथा च तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावात्तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्तिज्ञानादिकमादायार्थान्तरम्, तत्कालविशिष्टस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वेन युगपदेव तन्नाशसम्भवेन तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीनकालादिपरिकिञ्चित्कारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदम् । ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्र्या अर्थान्तरमस्त्वित्यत आह *अदृष्टेति* । न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थः । यत्थमादृष्टसामग्रीध्वंसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तन्न । सामग्र्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासम्भवात्, अदृष्टसामग्र्याः स्वर्गं प्रत्यजनकत्वाच्च । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बाधितत्वात् । यद्यप्यदृष्टसहकृतादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन द्व्यणुकस्य नादृष्टत्वापत्तिरिति । तदपि न । लाघवाददृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु मास्तु ज्ञानादीनां द्व्यणुकजनकत्वं तथापि तदाश्रयतयेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभावाद्यितर्काभावादुदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धावपि नत्वभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहुः । *द्व्यणुकासमवायीति* । तद्द्व्यणुकासमवायीत्यर्थः । न च द्व्यणुकान्तरे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वादिति भावः ।

असिद्धेरिति । परं प्रतीति शेषः । न चादृष्टद्वारा कृत्यर्थं तत्स्वीकृतमपीति वाच्यम् । तथापि ध्वंसे व्यभिचारादिति भावः ॥

(चिं०) यत्तु अयं घटः एतद्घटकजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि । तन्न । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अन्यथाऽयं घटः एतद्घटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तादृष्ट

जन्यः कार्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखातिरिक्तसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्माधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *परिशेति* । पक्षधर्मतावलान्नित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अन्यथेति* ॥

(वि०) केचित्तु—दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नत्वाप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधारायत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसम्भवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवक्ष्यमाणानुमाने साध्यप्रसिद्धिर्दर्शितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्ध्वंसानाधारो यः कालस्तदाधारं यज्ज्ञानं तज्जनको य आत्ममनःसंयोगः तज्जनिका मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

---

(१) घटवदिति २ पु० पाठः । (२) एतौ सुख० २ पु० पाठः ।

योगनादित्वात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धेः सर्गपदस्यैतत्सर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानीन्तनक्रियाणामस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वान्नांशतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकालीनमनःक्रियेत्येवास्त्विति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यत्रापि विशेषणत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलतन्मनःक्रियाकारणाधारो यः कालः तदनन्तरकालानाधारा आद्यसत्ता उत्पत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । अत्राकारणीभूतत्वादृशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च कारणीभूतस्यैव तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणसत्त्वेऽपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति । बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्बाध इत्यत आह *आद्येति । *अर्थादिति । प्रकारान्तरे बाधादित्यर्थः ।

दूषयति *तत्रेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* । प्रलयकालीनक्रिययैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तत्कालीनसंयोगेनापि ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसहकारि शरीरविरहस्याजनकत्वात् । *क्रियात्वस्येति* । अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुषञ्जनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रियामात्रे लाघवत्वात्तदर्थविशेषणमित्यर्थः । *किञ्चैवमिति* । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमानान्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयानुव्यवसायेऽप्रासङ्गिकत्वमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव निरुक्तस्य पक्षस्य निर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमिति-

रुत्पद्यते। न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतत्वेनैकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम्। जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः। न च जन्यत्वविशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवद्व्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात्। उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम्। अतएव घटभोक्ता न घटकर्त्ता इति व्यवह्रियते। एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षतैव। ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता। उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्धत्वेन नश्चापि चिकीर्षा। यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः। साध्ये चोपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव। जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम्। क्षितिरेव वा पक्षः। न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तथादर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात्।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति*। अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति जन्यत्वं पक्षतावच्छेदकम्। एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽदृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानस्वर्गादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादीनां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम्।

नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषासंस्पर्शादिति चेत्।

अत्र वदन्ति। कांस्यादावौषधलेपादिजनिकया तद्गोचरास्मदादिकृत्याऽदृष्टद्वारा यच्चलनं जन्यते तस्य चेश्वरमात्रकर्तृकस्यासङ्ग्रहादिति तद्विशेषणमिति। तन्न। औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मानाभावात्। औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलनजनकत्वसम्भवात्। न च तत्संयोगध्वंसानन्तरमपि चलनोत्पत्तेस्तद्द्वारकत्वं नेति वाच्यम्। अ-

सिद्धेः । तथासति संयोगध्वंसस्यैव जनकत्वापत्तेश्च । न हि संयोगध्वंसप्रयत्नयोश्चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति । विषचलनादौ मन्त्रपाठादिसाध्ये यद्यप्यदृष्टद्वारकत्वं सम्भवति कृतेस्तथापि न तदुपादानविषादिगोचरत्वम्, किन्तु कण्ठताल्वादिगोचरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेषणमिति ।

अन्ये तु विष्णुप्रीतियोगिकस्वात्माभेदचिन्तनजनककृतिजन्यस्वर्गस्य परमेश्वरकर्तृकस्यासङ्ग्रहः स्यादित्यदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं तस्य स्वोपादानगोचरमन्यकृतिजन्यत्वात् । न चैवं तज्जनकादृष्टस्येश्वरकर्तृकस्यासङ्ग्रहः स्यात्, न ह्यदृष्टजननेऽप्यदृष्टं व्यापारः कृतेरिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकपदस्यादृष्टप्रागभावस्याप्यप्रागभावाप्रतियोगित्वपरत्वादित्याहुः । तदपि न । अदृष्टजन्यकृतिजन्यगङ्गास्पर्शादेरस्मदादिकर्तृकस्य पक्षान्तर्भूतत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अंशतः सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेर्न तथा, पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादिति वाच्यम् । एवं सति समवेतजन्यमात्रस्यैव पक्षत्वापत्तौ घटादिव्यावर्तकविशेषणानुपपत्तेः । तथा च प्राचीनमतेनेदम् । न च गङ्गास्पर्शस्यैवादृष्टजनकत्वं न तु जनककृतेरिति वाच्यम् । एवं हि अभेदचिन्तनस्यैव स्वर्गादिजनकत्वं न तु तज्जनककृतेरिति तुल्यत्वात् ।

अत्राहुः । कालीशरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते, सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकालीशरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणमिति । न चैवमपि निदिध्यासनादेरसङ्ग्रह इति वाच्यम् । तत्र तदुपादानगोचराजन्यकृतेरेवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽस्मदादिकर्तृकत्वेनासङ्ग्राहाभावात् अदृष्टाद्वारकतदुपादानगोचरकृतेरेव तत्कर्तृत्वानिर्वाहकत्वात् । न चादृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वमिति वाच्यम् । कृतिद्वारीभूतात्मगुण एवाव्याप्तेरिति । एतच्च तन्मतेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गेऽप्यव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणम् । तज्जनकादृष्टं तु अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः । ध्वंसे गोत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय जन्यसमवेतपदे । तत्पक्षतायामंशतो बाधापत्तेरिति भावः । अदृष्टाजनकेत्युक्ते बाधः ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति तद्वारणाय तमेवार्थं अन्यतरेणाह *अदृष्टेति* । अत्र व्याप्तिश्च कालिकी ।

ननूपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं प्रकृतोपादानपरं वा ? नाद्यः । शब्दादीनामंशतः सिद्धसाधनात् । न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न कारणत्वं किन्तु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनक

त्वादिति वाच्यम् । तथापि ज्ञानादिघटित प्रत्येकं साध्यत्रय, तथैवाग्रे ग्रन्थकृता विभावनात् । तथाच प्रतिमादायाशत सिद्धसाधनतादवस्थ्यात् । नान्यस्य । अप्रसिद्धेरिति चेत् ।

नैवम् । उपादानगोचरत्वेन यस्य ज्ञानादेर्जनकत्वं तादृशतज्जन्यत्वं साध्यम्, तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव तस्य जनकत्वमिति नाशत सिद्धसाधनम् । नन्वेवमदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषण व्यर्थम् जन्मान्तरीयज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनानवकाशात् इति चेत् । न । कालीरूपेऽभेदविवक्षातज्जन्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारकत्वादिति । अत्रादृष्टपदं स्वजनकादृष्टपरम् । न चैव क्वचित्पक्षः क्वचिद् दृष्टान्त इति पूर्वोक्ताऽननुगमस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् सामान्यव्याप्तौ तस्याबोधकत्वात् । तस्या एव प्रकृतानुमानाङ्गत्वेनाभिमतत्वात् । द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानं तथैव ग्रन्थकृताऽनुपादानात् । अन्यथा स्वपदानुपादानेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमेव स्यादिति । अत्र यद्यपि प्रत्यक्षेत्येव वक्तुमुचितं घट इति चाक्षुषघट इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वे बाधः, साक्षात्त्वजातिपरत्वे परं प्रत्यसिद्धिरित्युभयप्रसिद्धये अपरोक्षेत्युक्तम् । तदर्थस्तु लिङ्गादिकरणकज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति ध्येयम् । *स्वजनकेति* । अत्र स्वजनकेत्यादिविशेषणं पूर्वोक्तकालीरूपादायशत सिद्धसाधनवारणाय, शब्दे च पूर्वोक्तरूपेणाशत सिद्धसाधनवारणम् । *अपरोक्षेति* । तादृशज्ञानविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थात् । स्वर्थलघुर्थयावविवक्षितत्वमेवेति ध्येयम् । ननु कालीरूपेऽभेदविवक्षातज्जन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति चेत् । स्वजनकादृष्टोत्तरापरोक्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चाऽदृष्टाजनकोत्तरकालीनतादृशज्ञानादिविषयस्यापि सम्भवात् पुनः सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादेः स्वजनकत्वेनापि विवक्षणीयत्वात् । उपाधिभेदाच्च न पूर्वसाध्यावैशिष्ट्यम् । समवेतत्व इति । ध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गोत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रागभावेत्यादि । पूर्वं निदिध्यासनादेरभेदचिन्तनजन्यादृष्टस्य च स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा अस्मदादिकर्तृकमेवेति न दोष इत्युक्तम् । स्वजनकादृष्टस्य सम्प्रति तादृशजन्यकृतिजन्यत्वनास्तु पक्षान्तर्भूतत्वं माऽस्त्वस्मदादिकर्तृकत्वं तेषाम् । जन्यात्मविशेषगुणानामीश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तथापि तमादाय पक्षत्वनिर्देशात् न कोऽपि दोष इत्यभिप्रेत्याह *उक्तेति* । *न च जन्यत्वेति* । बोधायेति शेषः । *तदुपरक्तेति* । उभयसिद्धप्रयोजनकत्व तन्त्र

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः। ननु सकर्तृकत्वे विवादात्साध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उक्तेति*। ननु कृतिजन्यत्वमेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह *अत एवेति*। एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत् कर्तृत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः।

ननु यदुत्पत्त्यनन्तरमसत्त्वमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न स्यात्, तथा चानुमानाज्जगन्निर्माणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत आह *पक्षेति*।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा? आद्ये शब्दादेरसङ्ग्रहापत्तिः, अन्त्ये कृतिध्वंससङ्ग्रहार्थं जन्येच्छाजन्यकृतिजन्यं विशेषणमनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वाभावेनैव सङ्गृहीतत्वात्। न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं, मृदङ्गादेश्च न शब्दाधिकरणत्वं किन्त्वधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। अधिकरणता समवायेन विवक्षिता स्वरूपमात्रेण वा? नाद्यः। उक्तदोषात्। नान्त्यः। अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन मृदङ्गादेरपि शब्दाधिकरणत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च मृदङ्गादौ शब्द इति प्रतीतिरिति चेत्।

नैवम्। पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेयमेव वा, जन्येच्छेत्यत्र जन्यत्वमेच्छेत्यर्थः। अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन [illegible] अन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्त्यापत्तेः। एवञ्च शब्दानां सङ्ग्रह एव। मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषये समवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वात्। अत एव तथाऽस्मदादिना नांशतः सिद्धसाधनम्। न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्, ज्ञानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम्। अनित्यानामेव तेषां तथात्वावधारणात्। ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां जनकत्वस्य साध्यतात्पर्यावसानात्। न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम्। एतन्मते इष्टापत्तेः, अत एव ध्वंसमात्रस्यैवेश्वरकर्तृकत्वात् ध्वंसोऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं न तु ध्वंसविशेष इति दिक्।

अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यमतो नांशतः सिद्धसाधनम्। तृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति। *पक्ष इति*। प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः। तयोरिति सप्तम्यन्तस्य पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः।

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्व, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पक्षावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? (२) ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशया-क्रान्तौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवत्तामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिषाधयिषितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं(३), तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति । अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताब

(१) प्रमाणाभाववतीति पाठान्तरम् ।

(२) १ म पंक्तिमारभ्यैतदन्तश्चिन्तामणि १२५२ पृष्ठेऽन्वितेः प्रमादादत्र मुद्रित इत्यवधेयम् ।

(३) विवक्षितमिति नास्ति का० मु० पुस्तके ।

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१)।

(प्रका०) तस्मादिति। तथाच व्यभिचारज्ञानस्य दूषकत्वम्, तथोक्तं साधारणानैकान्तिकलक्षणव्याख्यानावसरे। ननु सर्वत्र घटादेः पक्षान्तर्भूतत्वात्तदुपादानगोचरत्वेन ईश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह *नियतेति*। उपादानगोचरेति विशेषणात्साध्याप्रसिद्धिः। तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। एतच्चोपनीतमानवादिमते।

ननु साध्यघटकेनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न विवक्षितं किन्तु घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितासमवायिजनकत्वसम्भवाद्‌र्थान्तरम्, न च तेषां न सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादित्यत आह *साध्ये चेति*। साधनत्वं–जनकत्वम्।

(चिं०) नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमादायासिद्धिरर्थान्तरम्। न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादावकारणत्वमिति वाच्यम्। अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात्। न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तद्विषयत्वात्। अत एवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम्। तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात्।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न चेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात्। न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धेश्चेति पाठान्तरम्।

प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलेक्षपात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्वयसंयोगे च द्व्यणुकेऽस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव ।

(प्रका०) *नन्विति* । ननूपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विपक्षणात् घटोपादानगोचरस्य तथात्वाभेयं शङ्केति चेन्न । तेनैव रूपेण जनकत्वमनाप्यायात् द्रव्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषामसर्वविषयत्वान्न तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकारभैवत्यमनुमितौ यन्मते तन्न सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमन्ये प्रकारान्तरमेव भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादिज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकारणमिति शेषः । *अत एवेति* । बाधेन तत्सिद्धिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासत्त्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तज्जन्यत्वेन नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशानामयोगिकल्पने गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्तृत्वमिति* । एतच्च न यन्मते ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् । *अत एवेति* । द्व्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः । *सपक्षत्वमेवेति* । तत्र प्रक्षिप्तजलबिन्दुसमुद्रयोरेकावयवत्वेनोपादानगोचरज्ञानादिसम्भवादस्मदादिकर्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०)ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट

आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेत् ।

नैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः कारणमिति चेन्न । या क्रिया व्यधिकरणतदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्वनियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वाद् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः । *आत्मेति* । आत्मप्रवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽप्युपाधिरिति न ज्ञानत्वसादौ साध्याव्यापकत्वम् । *हेतुत्वादिति* विशेषणत्वे बाधकं विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति भावः । *आत्मेति* । तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्तद्द्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति* । कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारावाह क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रियायां च व्यभिचारादाह *व्यधिकरणेति* । नन्वाम्रादिपतने व्यभिचारः, स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयवीयाम्रादिजन्यत्वात् स्वाश्रयावयवसंयोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्वं गुणव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, तेनेश्वरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेश्वरसंयोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्त्यन्तरमाह

स्पाप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः। एतेन मन्त्रपाठजन्यविषचलने व्यभिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः। अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्याशुविनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात्। ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुत्वजन्यापरदिगवस्थितावनमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत्। न, तत्राधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्यावनमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्धेतुत्वकल्पनात्। न चैवं व्यधिकरणपदं व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात्। न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम्। व्याप्यत्वान्तरेणापि तत्सम्भवात्। तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः। नन्वेवमपि क्रियायामात्मकारणत्वसिद्धावपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तियत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या तत्सिद्धेः। यदि च व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यम्। न चात्र विपक्षबाधकाभावः। अनन्यथासिद्धस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पूर्वव्याप्तावपि तदेव विपक्षबाधकमिति संक्षेपः।

विशिष्येति । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इत्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्यैवात्र तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति, गौरवात्। कर्तरि कारकव्यवहार आभियुक्तानां "सविशेषण" इति न्यायेन कृतिपर्यवसन्न एव। एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम्।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासम्बन्धात्,(१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न।

सिद्धधूरयासिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति संभवति, न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमिताववयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

(१) सन्निकर्षादिति पाठान्तरम्।

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः। न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम्। अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्रवृत्तेः। प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् शब्दफूत्कारादिना व्यभिचारः। न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगान्मनसि प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नात्ताभ्यां क्रिया ततः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगात् नोदनात्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात्। अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरपि सिद्ध्येत्, यथा न प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न। सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं, न च तावता शरीराद्यदृष्टाभावेन सुखमस्त्यतो न क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्थो सम्भवति। न च तादृशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवद्धेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापत्तिरिति चेन्न। न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति, प्रयोजनं [illegible] दुःखे[illegible]वे प्रेक्षावतां

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्तथेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं फलमत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः । कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः ? शत्रुं द्वेष्मीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृष्टस्य कर्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्द्या च नादृष्टमात्रनिरासः, परमाण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्यायोग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः कार्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात्(१) व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृतिकार्यत्वयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः स्वन्मते व्यापककृतेः सर्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं

(१) बाधकाभावेनेति पाठान्तरम् ।

एव समवायि तत्र नैयन्योन्याभावमादाय कार्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च ।

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव "सविशेषणे हि" इति न्यायावतार इत्यपरितोषं हृदि निधायाह—*अन्ये त्विति* । कृतीत्युपलक्षणं ज्ञानेच्छयोरपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपदं तथैव विभावयिष्यति । *साध्याप्रसिद्धिर्वेति* । यदुक्तदोषभिया दृष्टान्तस्त्याज्यस्तदा प्रकृतसाध्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्यर्थः । ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि शब्दार्थे प्रवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत आह—प्रवृत्तिविषयस्येति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वं ब्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयश्च न गगनादि किन्तु स्वकरादिकमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार इत्यर्थः । अत्र चार्वाकशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावाच्च कथं चेष्टेति चिन्त्यम् । *अदृष्टेति* । न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः । *न च भगवतीति*(१) । न चायथार्थैव साऽस्तिव वाच्यम् । विशेषदर्शनवत ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः । ननु स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वेष्टसाधनतानुमितित्वेन, तत्र बाधः सिद्धत्वेश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह—*तच्चेति* । तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु साक्षात्कारत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव संभवतीति पक्षधर्मताबलात्तदनुमितावपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिध्यतीति भावः । रागवतः—इच्छावतः । *द्वेषस्त्विति* । दुःखे तत्साधने वा यतो द्वेष उत्पद्यते ततस्तदभाव इच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा च दुःखादिद्वेषो दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छायामेव तदुपक्षय इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य—निवृत्तिप्रयत्ने तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकीर्षाया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न भिन्नविषयचिकीर्षा । न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—'प्रवृत्तिप्रयत्नो रागान्निवृत्तिस्तु द्वेषादिति' । न चैवं कथं व्यभिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्या

---

(१) अत्र मूले भावतेति कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु भगवतीत्येव टीकाकारसंमतो बोध्यः ।

णां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात् । नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथं इत्थं कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे, शत्रुं द्वेष्मीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं तत्र ततोऽन्यत् कारणं न कल्प्यामिति परिहार इत्येतदभिप्रायकत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः । न च वैपरीत्यं, सुषुप्तिदशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यचेष्टादिकार्यापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम् । तत्कारणद्वेषाभावे तदभावात् । द्वेषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात् । तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम् । एवञ्च यथाश्रुत एवाग्रिमग्रन्थः सुकर इति ।

¹ यत्र तु धूमवह्न्यादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र सामान्यव्यतिरेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्यभिचारीति दर्शयति *वह्निमात्रेति* *समवायिमात्रस्येति* । आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्युपगमादिति भावः ।

(वि०) यद्वा भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यत्र वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्राव्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन¹—

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः
कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति ।
दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते

तत्त्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यत्त्रयमपि सिध्यति, आर्थस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समवायिकारणत्वं विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणत्वमेव तत्, तथा चोभयग्राहकसमाजादुभयग्रहे आर्थः समाज इत्यपरितोषादाह *यद्वेति* । *बाधकं विनेति* । सामान्येन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति तयो र्व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, प्रसिद्धधूमगोचर इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वनिवृत्तये सर्वत्र तृणादौ कार्येऽतीन्द्रियः कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा क्वापि तद्व्यतिरेकनिश्चयो नेति तद्धेतुपरि कथं व्याप्तिर्गृह्येत, अथ तद्व्यतिरेकसिद्ध्यर्थितया दृश्य एव कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा तादृशदेहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैव विपक्षे तस्य व्यक्तमीक्षणमित्यर्थः । दृश्यदृश्य-योरित्यस्य, 'तथा चाविन्धनवह्नेर्दृश्यमानधूमोत्पत्तिः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भावः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । अखण्डाभावानभ्युपगन्तृमतेनेदम् । *साध्याभावेति* । केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वयिव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वमात्रेणानुमितेरविरोधेन चान्वयव्याप्तावेव व्यर्थविशेषणत्वाच्च विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्टस्य कारणत्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्, अन्यथा इन्धनविशिष्टवह्नावपि धूमव्यापकत्वं न गृह्येत । न च तत्र वह्निमात्राद्धूमानुत्पत्तेर्विशिष्टं

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम् । अन्यात्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य घटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गभयेन ज्ञानादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात् । न च तेषामपि कारणत्वान्न कारणतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न कारणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम् । उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनात्तेषामपि कारणत्वात्, अत एवालोकरूपस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्वमिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह—*यत इति* ।

अन्ये तु साध्ये स्वर्यविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुग्रहत्वात् । अवच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ । साध्यनिष्ठधर्मे त्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव न, किन्तूक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, स च गुरुण्यपि सुग्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्कान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र कल्पे व्यर्थविशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् अशरीरिसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति चेन्न । अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

वात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम् सापेक्षतादशायाञ्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च। लिङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति। ननु ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्मिसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात्। तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंह्रियमाणे विरुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात्। न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्वये विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कृषिन्ये मुक्तात्मनि च उपस्थिते विरोधोपसंहारात्। बुद्धित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनभिमतेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्वमित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अत एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न। तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात्।

(प्रका०) *योग्येति* । शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन ग्रहे विशिष्टाभावस्यानुमानादित्यर्थः । क तर्हि विशेषविरोधो दूषणमित्यपेक्षायामाह *लिङ्गेति* । *उपसंहारेति* । यद्यपि घटत्वपटत्वयोरपि विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाश्रयैकसाधकमानाभावात्तत्राज्ञ सिध्यति प्रकृते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साधकमानं तत्र विरोधभा

नमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षात्साधनत्वमिति । तथा च कृतेर्न हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात् साधकत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तत्पुत्रस्य घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाध एव, अन्यथा तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ता अनुमीयेत युद्ध्यादिमनुपरोत्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्वारैव चेष्टेतरकार्ये कर्तृत्वदर्शनात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तदनङ्गीकारादिति भावः । *चेष्टेतरेति* । यदि चामेदचिन्तनादावप्यस्मदादिकर्तृकत्वं तदा तदितरेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टेतरकार्ये [illegible] बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वादिति भावः ।

(चि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्, किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

त्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः। चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत्। न, चेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात्। न चैवमामवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम्। घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात्। यदुक्तं–'क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत' इति। तत्र हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात्। अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव भगवानीश्वरः। अत एव 'सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं, समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात्। अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वत', कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया' इत्यपास्तम्। समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात्। तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यसहभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपे

पितुर्मशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यद्घटस्य कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभावस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावानिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्पन्नोऽपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् । सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात् ।

(प्रका०) प्रस्तुतानुकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति । अन्यथेति* । प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य-प्रतिबन्धकप्रागभावस्य । *अन्वयव्यतिरेकादिति* । अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः । तत्रापि-विनश्यदवस्थेऽपि । *गौरवमिति* । एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु निष्पत्तेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यम् । इत्यापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति । विश्रामादिति* । एतेन-प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेऽपि न कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति विभावितम् । अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वमिति । *एकदेति* । एकमिति सम्पातायातं एकदैव जनयतीत्येव प्रकृतसङ्गतेरिति ।

(चि०) स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरानित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः ।

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात्। कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षात् सत्प्रतिबन्धो(१)ऽस्तु। न च कार्यत्वं पक्षधर्मतासत्त्वाद्बलीयः कर्ता शरीर्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यम्। ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात्। एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव स्यात्(२)। किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो वा, कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापाराव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति।

तन्न। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षे बाधकमिति चेन्न। अवयवी महानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुमेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात्। अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तिबोधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्या-

(१) पक्षधर्मताविरोध इति पाठान्तरम्।
(२) बाध एवेति पाठान्तरम्।

प्तिग्रहात् पक्षधर्म्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।

(प्रका०) *बुद्धिरिति । कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति भावः । *सत्प्रतिपक्षत्वादिति* । एतेन सत्प्रतिपक्षच्छाययैवास्या व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का नेति दर्शितम् । *बलीय इति* । तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः । *विरोधित्वादिति* । तथाच पक्षधर्मताविनाकृताया अपि तस्या विरोधित्वात्तुल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः । *किञ्चेति* । ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तौ संसारिज्ञानत्वमनित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेश्वरनित्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोरभावान्न सम्भवतीत्यर्थं इत्याहुः । वयं तु ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तावनित्यस्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने ग्राह्यं तत्रोपाधिसत्त्वादेव अनित्यत्वस्य तद्व्यापकस्यास्मदादिज्ञानेऽपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्याव्यापकतयैवानुपाधित्वापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम् । तच्च न सम्भवति तदसिद्धेः, अत एवाह तद्व्यावर्त्तकतयेति । तत्र ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकतया च उपाधिस्तन्निश्चयस्तत्संशयो वा नास्तीत्यर्थ इति विभावयामः । उपाधेरिति । शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यतेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न । बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभिचाराच्च । अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधा-

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता शरीर्य्येवेत्यादावपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यकत्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यताया धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमभिगमयेत्, तस्माद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न,तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न मुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिपर्य्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखमभिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे सत्संशयाधायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगत्स्या-

येन। तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते, न चात्र तदस्ति, विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात्।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानादिकार्ययोः कार्यकारणभावस्तत्र विपक्षबाधकस्तथाऽत्रापि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्तदेव विपक्षे बाधकमस्त्वित्यपरितोष इति निधायाह *अयत्विति*। यद्यपि ज्ञानत्वावच्छेदे सर्वथैवानित्यत्वावगमात्तदवच्छेदे न नित्यत्वावगमः अन्यथा बाधोऽपि प्रतिबन्धको न स्यात्। तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृमते तादृशज्ञानमेव न भवति, निर्विषयकं च ज्ञानं न प्रतिबन्धकं, कश्चिन्नासीति ज्ञानानन्तरं कश्चिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात् अस्मन्मते तु विपक्षबाधकाभावेन तादृशव्याप्तेरेवासिद्धेः। न चैवं बाधोऽपि प्रतिबन्धको न स्यान्निर्विषयत्वादिति वाच्यम्। सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तुरिदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात्। सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे सत्युक्तरूपं ज्ञानमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमिति न प्रतिबन्धकमित्यपि वदन्ति। *व्याप्तीति*। व्याप्तौ पर्यवसायितेत्यर्थः।

(वि०) नन्वास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव। अत एव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासनयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यासिद्धिपराहतत्वादिति।

(प्रका०) *नन्वास्त्विति*। ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवेत्यनयोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्त्या पक्षधर्मतासहितया नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उपजीव्यविरोधादित्यर्थः। अत्रेदमनभिमतिबीजम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मताबलादपि न ज्ञाने नित्यत्वग्रहः नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्वमवधारितत्वादिति परस्याभिमतं न

तु नित्यानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसन्धानं प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतं येनो पजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेवात्र द्रष्टव्यम् ।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधोन्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्वम्, अन्यानिरूपकः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकत्वैव प्रतीतेस्तदर्थकत्वकल्पनादिति विशेषं वक्ष्यते । अत एव शारीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् । शारीरिकर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमीयत इति ।

(प्रका०) ०साधनेति० । यद्यपि समर्थेनावघटितं साधनं, तच

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारण्यपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणेदम्। साधनविशेषितवत्साध्यैकदेशाविशेषितेऽपि नोपाधिरित्यभिप्रायेण चेदं बोध्यम्। आर्द्रेन्धनेति। इदं च पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणस्य साधनविशेषणस्य चोदाहरणं बोध्यम्। *व्याप्यमिति*। अभेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाग्रहादिति भावः। *विशिष्टेति*। तथाच सम्बन्धितावच्छेदकभेदग्रहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नीलघटयोरभेदसंबन्धग्रहवदिति भावः। *कारणजन्यत्वमिति*। यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्व प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम्। शरीरजन्यत्वोपाधौ तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनाविशेषितत्वोद्धारो नासङ्गत इति भावः।

(वि०) नैवम्। कर्त्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्य्यमात्रे वा स्वकार्य्ये वा? आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः कार्य्यमात्रकरणे? द्वितीये च कार्य्यमात्रं कर्त्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम्। तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्माश्रयात्। तथापि यत्र कर्त्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं चेति चेन्न। लाघवेन बाधकं विना कर्त्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तृकत्वव्यापकम्। घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः मानाभावात्। शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिनापि कर्त्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च । शरीर-कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-रिताविरहात् ।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्त, किन्तु श-रीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्, एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तद्व्याप्यत्वेन जन्यत्व-स्यैव सकर्तृकत्वाऽव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोषादाह #हस्तादिना-पीति । साधनेति* । परमाण्वादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्ज-न्यत्वस्य पक्षे सत्त्वादिति भावः । न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टा-याएव साध्याव्यापकत्वात् । न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा, अदृष्टद्वारा क्षि-त्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदो-षस्तथापि विपक्षबाधकतर्काभावादस्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्-सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया निरदङ्कि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः का-र्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकलस-कर्तृकव्याप्तत्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् । जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि, उभयत्र ग्रा-हकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंश-याधायक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा, उभयत्र वा सन्देहात् । न च वाच्यं शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्वयोरतद्ग्रह आवश्यक इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्ययोरन्वयव्यति-

रेकज्ञानञ्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति।यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात् । किन्तु विशेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामान्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः ? घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यत्वकग्रह इति चेन्न । शरीरजन्यत्वविशिष्टत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम् ।

(प्रका०) उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शङ्कते *अन्येति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः । *शरीरजन्यत्वेति* ।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविरोधिताापत्तेः, तथा च कथं तद्ग्रहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ।

अत्र केचित् । शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वात्तावच्च तस्य व्यापकत्वग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वं जन्यत्वमवच्छेदकीकृत्य गृहीतमुपस्थितत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं वाच्यः, अन्यथा शरीरजन्यत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेस्तत्र चावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छेदकं लाघवाज्जन्यत्वमेव न त्वन्यदित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति । *तद्विरोधेनेति* न हि सम्भवति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्यापकं चेति भावः । *अत एवेति* । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाव्यापकतया ऽनुपाधित्वनिर्णयादित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात्। न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्, तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम्, घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात्। अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि। एतेनानणुत्वक्षित्यवयवधृत्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात्। तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत्। न।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानस्य पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतो भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः। अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात्। व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वानियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात्। कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-

र्मताबलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवस्यति, तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य, अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् ।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेऽपीति* । यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिग्राहकयोरुभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । *एवं शरीरेति* । जन्यतावच्छेदकत्वाद्घटत्वाद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन गृह्यताम् । अत एव नोपजीव्यविरोधः । न च हस्तादिजन्ये व्यभिचारात् शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम् । शरीरपदस्य पूर्वोक्तचेष्टाश्रयपरत्वात् । न च शरीरजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वादिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्त्विति विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत् । अत्राहुः । कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा ? यद्विशेषयोरित्यादिग्राहकस्य समानत्वादिति संशये लाघवाज्जन्यत्वमेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्तृजन्यत्वस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयोपस्थितौ लाघवावतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति चेत् । न उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकत्वस्य प्रकृते विरुद्धत्वेन एकत्रावच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्कल्प्यतामिति लाघवावतारसम्भवादिति । शरीरजन्यत्वस्य रूपादावपि सत्वेन तन्मते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः ।

तस्य प्रसिद्धस्येति । इदं च सर्वं सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन परं प्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वयाऽवश्यं वाच्यत्वादित्येवमर्थकतया तस्येत्यादिफक्किकापि योज्येति न स्वसिद्धान्तविरोध इत्याहुः । *अप्रतीतेति* । यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवाभावधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य आवश्यकत्वात्, अन्यथा वायोरपि तन्मते प्रतिबन्धको न स्यात्, न स्याच्च घटादिसामान्याभावज्ञानं सामान्यलक्षणाऽसम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञानाभावात् । तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य च तदभावान्न्यूनबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः।

(दी०) एतेन "ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनाविशेषगुणत्वात् सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदि"त्याद्यपास्तम्, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च। किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात्। न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः, ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात्। न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः, प्रमेयो घट इतिवत्तद्वस्तूपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात्। अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात्। न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणवत् पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजनत्वात्व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात्। व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिग्रह इति चेत्, न। निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात्। तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेन्न। स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारात्, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्। अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न। प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात्।

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेति* । यद्यत्र जातिपदमपि तथाऽनित्यमात्रवृत्तीनि साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेत्वर्थो विवक्षणीयस्तथा साधृत्तौ व्यभिचारवारणाय तद्द्रष्टव्यम् । केचित्तु कालादिवर्त्तमानत्वेनाप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याहुः ।

चेतनेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुतं भावनायां व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनित्यस्थितस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिसत्त्वात्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विशेष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *मात्रेति* । यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मन्मते चेश्वरात्मनः सिद्ध्यसिद्ध्योर्व्याघातेन पक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं माभूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वदृष्टाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोषादाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्वतो व्यावर्त्तिका किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्त्तनीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोत्तरे प्रमेयत्वेन ज्ञायमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचारवारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधात्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तद्विशिष्टं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न । धूमव्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः । यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः, तत्र विशे-

प्यतावच्छेदकस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेष्यमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्। न। अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात्। न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात्। किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकश्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ स्वव्याप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च। अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता, धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत।

ईश्वरानुमानदीधितिः।

(दी०) ईश्वरवादे,—न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति। साध्यस्येति शेषः। शरीरसहकारेणैव कर्त्तुः कार्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम्। तथा चाऽकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः। यदि विशिष्टाभावे हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपश्च नित्योऽयमुपाधिर्भवेत् तदाऽऽर्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिश्च वह्निरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति । ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रम , अपि तु व्यभिचारावारकत्वात्, रूपादिषु पक्ष्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारवशाच्चक्षुरातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषणत्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचारवारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

(प्रका०) *व्यभिचारादिति* । आकाशादिविपक्षकेऽजन्यत्वविपक्ष एवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धत्वमिति भावः । *धूमवत्त्वेति* । आलोकविपक्षतयापि तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अत यद्यपि व्यासज्यवृत्तिर्व्याप्तिर्येन विशेष्यबाधकत्वं वा यथार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ, तच्च न सम्भवति, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयोगविशेषस्य वह्निधूममात्रानिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्रेन्धनादौ विशेषणव्याप्त्यभावनिश्चय तदवच्छिन्नवह्निविशेषे व्याप्तिग्रहादनुमितिः, तथापि प्रथमाक्षिप्तदिशा दृष्टान्ताभिप्रायेण दूषयति *नेति* नीलधूम हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकधूमत्वमुपाधि । तथा वैयर्थ्योपाधिकत्वाभावसाधनेन बाध इति शङ्कते *चेति* । *साधनेति* नीलधूमवति सर्वत्र धूमवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

कश्चित्तु उभयत्रोपाधि शङ्कते *न चेति* । अदृष्टद्वारा शरीरस्य क्षित्यादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्यत्वं नियमाद्वृत्तीति असत्यत्वोपाधे साधनव्यापकत्वमित्यर्थं इत्याहुः । तन्न । एवं हि व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्यत्वे पूर्वोक्ते तात्पर्यम् । तच्च क्षित्यादिवृत्तीति साधनाव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया त्वदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह— *किञ्चेति* । उभयत्र वह्निरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसम्भवादिति भावः । *वह्निरहितेति* । यदि साध्याप्रयोजकत्वे साध्याव्यापकत्वात्सोपाधित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधे साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः । ननु गन्धादिषु पक्षे इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव गन्धमात्र-

व्यञ्जकत्वं हि द्रव्यविशेषितं हेतुकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स च तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथा च गन्धादिषु मध्ये इति प्रसिद्धिं सम्पाद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्यह-घेराद् *अपि चेति* ।

(चिं०) यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्योन्याभावस्याल्पत्वात्तस्यैव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति । तन्न । विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात्स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृथिवीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः । किञ्च त्वन्मते बह्वन्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेन्न । एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमनित्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावाविरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराजन्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावमपि विशिनष्टि न तु साक्षात्, तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, विरोधादजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीरज-

न्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात्। व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न। हेतुद्वयोपन्यासे ह्याधिकम्। अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति।

(दी०) यद्वेत्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते। बहुत्वेति। बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्यान्योन्याभावाः'। अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषाभावसमुदायः। जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं, जन्यत्वस्याखण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात्। यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूनामल्पानाञ्च तथात्वम्, न चेह, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बहुत्वाल्पभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम्।
मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्य्यशिरोमणिविरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः समाप्ता।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा।

(प्रका०) यस्त्विति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्याः क्षित्यादयो ऽपीति ने यद्वयः। प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः। *अन्यथेति*। तथा चावच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः। *प्रयोजनेति*। प्रकृते पक्षधर्मतायामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः। *अथेति*। न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिग्रहो जातस्ततः किं ? पश्चादपि तद्ग्रहेणानुमितिसम्भवादिति वाच्यम्। यत्र प्रथमं व्याप्तिग्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति। *यत्रेति*। निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यत्रार्द्रेन्धनरूपविशेषणाभाववति विशेष्यवति तप्तायःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा वह्निरूपविशेष्याभाववति केवलार्द्रेन्धनवति वनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः। न चैवं प्रकृते सिद्धं, जन्यत्वविशेष्यवति शरीररूपविशेषणविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धानिश्चयात् क्षित्यादौ पक्षे तस्य सन्दिग्धत्वात्। तथा चात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः। यत्तु साध्यं नेति पाठस्तत्राप्ययं यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारीति यावत् तत्र विशिष्टाभावो हेतुः। अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति। तन्न। विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वे विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यापि घफलेपम्यात्। *अखण्ड एवेति*। तथा च शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तद्ग्रह इति न वैयर्थ्यमिति भावः। अधिकमिति। अनुपयुक्तनीलाद्युपादानादिति भावः। *हेत्विति*। हेतूदाहरणादिकमधिकं तल्लक्षणादिति भावः।

(चि०) उच्यते। नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात्। नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात्, किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम्। नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा। नचैवं धूम-

त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात् नीलधूमादनु-मित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्ध-कस्य तत्त्वादिति वाच्यम्। तदभावेऽपि नीलधूमप्रयु-क्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्व-सम्भवादिति दिक्॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौर-वात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्या-प्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जक-त्वादिस्पत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव। सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्या-देः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वनिश्चयः। व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशि-ष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१) विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापक-त्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम्। यत्र च वि-पक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, य-था कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो हेतुः। यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-व्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं लाघवात्तथा तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः। साध्यव्याप्याभावः सा-ध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-श्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्त्यभावेन तद-भावयोरपि व्याप्त्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच।

(१) परिशेष व्यतिरेकिणीति पाठान्तरम्।

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति निरस्तम्। शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात्। न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदकप्रसङ्गादिति वाच्यम्। स्थापनायां यत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात्। न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात्। किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अत एवाजन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह *नीलत्वमपीति*। विशेष्यतावच्छेदकस्य सम्बन्धितावच्छेदकत्व एव विशेषणस्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह *दण्डत्वेनेति*। ननु नैल्यं व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु, व्याप्यत्वेनैव प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वं चेति। व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वं च न नैल्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः। इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम्। वस्तुतो धूमत्वस्य नैल्यवृत्तित्वेऽपि धूमव्यक्तिस्थलीयं तदिति धूममात्रमेव हेतुरपीति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनैव हेतुत्वादिति नैल्ये धूमत्वासत्त्वोपवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति ध्येयम्। ननु नीलिम्नि धूमत्वासत्त्वेऽपि नीलधूमे धूमत्वमस्त्येव अतस्तदवच्छिन्नत्वेन हेतुप्रवेशस्तस्य स्यादित्यत आह—*नीलधूम इति*। तथा च नीलोपलक्षितधूम-

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वान्न केनापि प्रकारेण हेतौ नैल्यप्रवेश इति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति*। व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशोऽतिप्रसङ्गादिति भावः। ननु धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात्, नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गादिति चेन्न। न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकाद्यवृत्तित्वेन धूमत्वस्याव्याप्यत्वापत्तेः।

ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु न तु हेत्वाभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात्। न च यतो गौरवान्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेव व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितम्, तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। परामर्शविषयाभावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकृदभिमतत्वात् गौरवस्यातथात्वात्। तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादित्यस्य संवादमिति चेत्।

अत्र केचित्। यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिर्लाघवादनुमितिहेतुः सकलसाधनाधिकरणे साध्यसत्त्वं दर्शयतोदाहरणेन सैव प्रदर्श्यते इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभाव एव पर्यवसन्नो नीलधूमादौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसत्त्वे नीलधूमत्वस्य तद्घटितशरीरस्यानवच्छेदकत्वात्। एवञ्च परामर्शविषयाभावत्वमपि समर्थितमित्याहुः।

अत्र वदन्ति। सम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वलक्षणायां व्याप्तावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तन्नीलधूमेऽप्यस्ति, अथ तत्र तादृशधर्मान्तराघटितत्वमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवादनुमित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क्व प्रतिबन्धकता तादृशधर्माघटितत्वादेयदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत्। तस्मादिदमत्र तत्त्वम्। नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः। स च विशेषणावच्छिन्नविरहो वा सम्बन्धविरहो वेत्यन्यदेतत्। एवञ्च ज्ञानधर्महेत्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावत्वं च सङ्गच्छते। न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यप्रसिद्धेः कथमेवमिति वाच्यम्। कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेषव्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः। न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्त्येवेति नीलधूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य या-

व्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धिपदार्थत्वात्। समानवित्तिवेद्यतया व्याप्यत्वघटकव्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वाभाव एव व्याप्यत्वासिद्धिः। तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विरहादिति।

वस्तुतो वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहे अज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव प्रतिबन्धकत्वात्। एवञ्च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावतया भवत्वसिद्धिः। न च व्याप्तेरेतादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। व्यर्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात्। यथा व्यभिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारितत्वगर्भत्वे तस्या मानम्। न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम्। एवं हि अज्ञानरूपासिद्धिरपि न स्यात्। तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत। तस्मात्परिहर वा तथाज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकुरु वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति दिक्।

भ्रमत्वेनेति—ननु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथात्वस्य कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तद्धेतुकत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वा। न च लिङ्गोपहितमानपक्षेऽपि तद्भासते उपस्थापकाभावात्। तत्कथं तद्विषयत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत्।

अत्राहुः। अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदायमतेनास्याभिधानम्। तत्प्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम्। तथा च लिङ्गोपहितमानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति तस्या भ्रमत्वम्।

केचित्तु—वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निमानित्यनुमितौ व्याप्यव्यापकभावस्य संसर्गविधया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावाद्विषयत्वेन तस्या भ्रमत्वमित्याहुः।

वस्तुतो व्याप्यत्वासिद्धधूमज्ञानादनुमितिनिमित्तत्वेन नीलधूमत्वोद्देश्यानु-

मितिप्रतिबन्धकत्वेनैव हेत्वाभासत्व-शरीराजन्यत्वादौ च विशेष्यस्यासिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह- *विशिष्टेति* । प्रकृते योजयति *एवमिति । *शरीराजन्यत्वेऽपीति* । शरीरजन्यत्वाभावमात्रप्रतियोगिकत्वाद्यन्योन्याभावेऽपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति-*सुरभीति* । ननु सुरभिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामग्रीद्वयसमाजादर्थसमाजमहिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलधूमत्ववदिति चेत् । न । विशिष्टस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येककारणतया एव *व्याप्यत्वानिश्चयमूलत्वसंभवात् । व्यापकानुमाने पूर्वोक्तव्यापकत्वं व्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति *व्यापकं चेति* । *विशिष्टस्येति* । यत्तत्त्वरप्रागभावेत्यादिना कृतित्वादिना प्रत्येकमेव कारणत्वं न तु तादृशकार्यविशिष्टात्मकत्वेन कारणत्वं कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडत्वादिवदवच्छेदकत्वाभावात् । तथापि वस्तुगतिमनुरुध्यैतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विवक्षितम् । नचैवं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येककारणतायां एव तन्मूलत्वसंभवात् । वस्तुतः प्रत्येकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजमहिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव मन्यकृतापि तथैव विभावितं धूमं प्रति तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनैव कारणत्वाद्विशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च वह्निसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रभववह्न्युत्पादं विना ततो धूमानुत्पत्तेरिति वदन्ति ।

मत्पक्ष इति । तथा च प्रतियोगिविशेषणत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । *अजन्यत्वमिति* । एवं बाधोन्नायकत्वमपीति ध्येयम् । सत्प्रतिपक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याख्याते तथोक्तं प्राक् । *किञ्चेति* । ययोरन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरुद्धः सत्यनुमानोपाधिरित्यर्थः । *अत एवेति* । यतः समवेतत्वादिघटितस्य जन्यत्वस्याभाव उपाधिस्ततस्तस्य ध्वंसधृतित्वान्न साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् । अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं कल्प्यमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिव, अतिगौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

वच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः। व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न। क्षित्यादावेव व्यभिचारात्, अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात्। नन्वस्तु तावदशरीरानित्यज्ञानादिकर्तृत्वानुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिरुपजीव्या, नन्वस्तु तदयाथार्थ्यमपीति चेन्न। कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणभावेन एतस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयासिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेक्युच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नत्वानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा? नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति। नान्त्योऽसिद्धेः। तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम्। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्, शरीरी स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यादिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

(प्रका०) प्राचां मतमाह। *अन्ये त्विति*। यन्निष्ठेति*। यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः। अभावनिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टत्वाभावादित्यर्थः। यत्रेदमनभिमतेर्बीजम्। लाघवेन यन्निष्ठेत्यत्र व्यक्तिपरत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौरवात्। एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठव्याप्ति शरीरपदं विना न गृह्यते

प्रतियोगितावच्छेदकग्रहं विनाऽभावग्रहस्यैवाभावात् । तथा च कथं न विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा जन्यत्वाभावेऽपि व्याप्यो न स्यात् । सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहादिति केवलव्यतिरेकिण्युभयासिद्धसाध्यकत्वं केवलान्वयिन्युभयप्रसिद्धसाध्यवद्भिन्नत्वं चाप्रसिद्धमिति अन्वयव्यतिरेकीत्युक्तम् ।

(चि०) ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्यभावात् । न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन वह्न्यनुमितावेकद्वित्वादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति न पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्घटितत्वात्तस्येति चेत् । एवं तर्हि कर्त्रैकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वाविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्य्यताव्याप्यतादि ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे च सफलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्य्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तर(१)नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न । तथापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमानं तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्य्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्र०) *अन्योन्याश्रयादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यैव लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः ।

पक्षप्रमाण इति । नन्वेवं समवायादिविषयतावच्छिन्नानुमितिं च लाघवज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नम्, तथा च यत्र तज्ज्ञानं न जातं वस्तुतो लघोरेवानुमितिस्तत्र व्यभिचार । न च लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तथा, अन्योन्याश्रयादिति वाच्यम् । न । लाघवगौरवोपस्थितिपूर्वं लघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । ननु तथापि लाघवज्ञानोपनीतमेकत्वं प्रकारीभूयानुमितौ कथं भासतां, तथा

(१) नानैककर्तृकत्वे इति पाठान्तरम् ।

र्याद्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावादिति पूर्वोक्तविरोधात्। न च वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वमपीति वाच्यम्। एकत्वानेकत्व-संशयतादवस्थ्यात्।

अत्राहुः। व्याप्त्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमितौ भासते नान्यत्, अतिप्रसङ्गात्, लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसहकारित्वकल्पनात्, तदिदमुक्तं *तथाविधप्रमाणमात्र इति*। अत्र लाघवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः। व्याप्त्यादीत्यादिग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः। नन्वेकविषयत्वेऽप्यनेकविषयत्वसंभवात्संशयतादवस्थ्यमिति चेन्न। एकमात्रकर्तृत्व एव लाघवावतारात्तस्यैवानुमितिविषयत्वात्। अत एव नानाकर्तृके घटे पक्षादेककर्तृकताज्ञानं बाध्यत इत्यग्रे वक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेऽप्येककर्तृकताज्ञानस्य प्रमात्वे बाधासम्भवादिति।

(वि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः। न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुराकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः। अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव कारणम्।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्मतो सिध्यति, तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकिविलयापत्तेः।

अत्र प्राञ्चः। यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी। तदिहाऽऽदिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य प-

क्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्य्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्वमनादिभावत्वात्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्वविषयता, लाघवात्तु तावद्विषयकमनादेकमेव ज्ञानं सिद्ध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्रास्वरसबीजमुद्भावयति *अत्रापीति* । किञ्चोक्तानुमानेन क्षितिकर्तुरङ्कुरकर्तृभेदानुमितावपि सागरादिकर्तुरेतद्भिन्नत्वसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थ्यमिति । *अनादिभावत्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ भावादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवाहविषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधात् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति ।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित् ।

(प्रका०) नव्यास्त्वित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तूपनीतभानानङ्गीकारान्नित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मताबलादपि न सिद्ध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं च पक्षतदुपादानातिरिक्तविषयत्वमपि सिद्ध्यति । एतेन प्रथमकल्पेऽस्वरसोऽपि सूचितः—पक्षादिविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृत्वं भवति घटं-

ईश्वरकर्तृकं कार्य्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न। घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः(१), तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यम्। कार्य्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत्। तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति।

मैवम्। ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्। तदाहुराचार्य्याः "परमाण्वदृष्टाधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे घटाधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति। "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमावाधमर्थोऽप्यध्यवसेयः।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत्। न। रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात्। इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति स न भ्रमः। अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति।

(प्रका०) नन्विति, तथा च कथं जगद्धिमांतृत्वमिति भावः। न भ्रान्त इति॥ न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेनेति भावः।

(चि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तेत? सुखस्याभावात् अधर्म्माभावेन निर्दुःखत्वात्। करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्। तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयोजने, तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम्। धर्माधर्मपर-

(१) द्विरपि द्विकर्तृका स्यादिति पाठान्तरम्।

तन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्। तर्ह्यावश्यकत्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता। कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात्। किञ्च तनूपपन्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ संसारितापत्तिरिति। न। ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात्। तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्णय। जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्।

(प्रका०) *स्वेष्टसाधनत्वेति* । तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञानव्याप्यत्वमभ्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वनियमश्च जन्यत्वोपाधिदूषित इति भावः।

(वि०) वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः। सर्गप्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तादिच्छाचिक्षिकीर्षासंजिहीर्षात्वे। न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम्। क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत्।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः। उच्यते। सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदात्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मनिकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियातज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ (१) सकलघटानुकू-

(१) सहितात्मयत्नोत्पत्तौ इति पाठान्तरम्।

कव्यापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाद्यव्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१)श्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२) बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

(प्रका०) प्रयोजकज्ञानापेक्षा प्रवृत्त्युत्पत्तौ न तु शरीरव्यापारापेक्षेत्याह *वस्तुत इति* । *करोतीति* । ईश्वर इति शेषः । ननु यदिच्छायाः सिसृक्षारूपत्वे प्रलयो न स्यात् संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादित्यत आह *सर्गेति* । *तुल्यादीति* । भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यस्य नियमाद्यथात्मादिजन्यस्यामिति भावः ।

मीनशरीरेति । तत्र शरीरे नेश्वरस्य तददृष्टोपगृहीतत्वाभावात् किन्तु संसारिण एवेति ध्येयम् । अत एवाह *सोऽयं भूतावेशन्याय* इति । न चैवं संसार्यात्मा न सिध्येत् महापुरुषाणां भूतावेशन्यायेन परमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तथासत्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ भूतावेशन्यायस्यापि असम्भवात् भगवददृष्टाभावात् ।

(वि०) वस्तु—यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्य वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते, ततोऽग्रिमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति—मतम् । तन्न । प्रतिसर्गोत्पन्नसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तम् । सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा । नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥

---

(१) प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टसहकृतेति पाठान्तरम् ।

(२) तद्दर्शीति पाठान्तरम् ।

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे सकलशाब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात्। अनित्यसर्वज्ञमूलकशाब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न। व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात्। न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम्। तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च।

अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते। तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदर्शी व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहाराद्व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहारदेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वात्॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बह्व्यो मानत्वेनानुसन्धेया इति॥

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादः।

THE

CHOWKHAMBÂ SÂNSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

No's, *180, 187, 201, 217 259 260 263 264, 277, 278 284, 292, 301 310, 337 340, 343, 346, 349 362 & 365*

THE

GÂDÂDHARI

A COMMENTARY ON DIDHITI THE COMMENTARY OF TATTVA CHINTAMANI BY

Gadadhara Bhattacharya Chakravartin (With Texts)

Edited by

(1) M. M. P. Vindhyesvari Pd. Dvivedi and M. M. P. Vāmācharana Bhattāchārya 1—4 fas (2) M. M. P. Vindhyesvari Pd. Dvivedī and M. M. P. Vāmācharana Bhattāchārya and Nyāyāchārya Srī Rama Sastrī Bhandari 6—11 fas (3) M. M. P. Vāmācharana Bhattachārya and Nyayāchārya Srī Rama Sāstri Bhandari 12—14 fas (4) M. M. P. Vāmācharana Bhattāchārya and Nyayopādhyāya P. Dhundiraja Sastrī 15—21 fas

FASCICULUS 1–21.

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares,

1927

Agents

1 Luzac & co Booksellers
LONDON

2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.

3 The Oriental Book supplying Agency
POONA

चौखम्बा–संस्कृत–ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ४२)

नम्बर्स १८६–१९७–२०१–२१७ २५९–२६०–२६३ २६४–२७७ २७८–२८४ २९२–३०१–३१९–३२६–३३०–३४३–३४६–३४९–३६२–३६५ ।

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

१–४ खण्डान्त म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदिना, म० म० प० वामाचरण-भट्टाचार्येण च, ५–११ खण्डान्त म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना, म० म० वामाचरणभट्टाचार्येण न्यायाचार्य श्रीरामशास्त्रिणा च, १२–१४ खण्डान्त म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण, न्यायाचार्य श्रीरामशास्त्रिणा च, १५–२१ खण्डान्त म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण, न्यायोपाध्याय प० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा च संशोधितम् ।

प्रकाशकः–

जयकृष्णदास–हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८३

अनुमानगादाधर्यां

उपोद्घातः ।

(१) न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यम् ।

अथेयं प्रकाश्यते मुद्रयित्वा नव्यन्यायशास्त्रचूडामणि-मणिग्रन्थव्याख्यानरूपाया शिरोमणिरित्यपरसंज्ञया प्रथिताया दीधितेष्टीका गादाधरी । एतस्या खलु निर्माता तर्ककर्कशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभावविहितानेकनिबन्धो वङ्गदेशीयविद्वन्मण्डलाभ्यर्हितपादपीठस्तार्किककुलनिकरकैरवकलाकरो बुधकुलकलापकमनीयावनितलस्फुरन्मतीपाविकाशित आगम इव सदा लोकहितपरायण पुरन्दरायानमिव विमत्सर विदुरोऽपि घूसराग्रपक्षपत कुलाचारनिरतोऽपि कौलाचारविरत. कारुण्यकेदारदक्षारण्यकुङ्कुमस्य क्षीरसागरो विवेकरत्नविसरस्याप्रतिमप्रतिभाप्रसरविनिर्जितप्रतिपक्षाचार्यवर्यो श्रीजीवाचार्यत प्राप्तजन्मा द्विजवरो न यनैयापिकानामग्रणीर्गदाधरभट्टाचार्य । अथ न्यायशास्त्रस्यातिगहनस्य बीजभूत शास्त्रपदार्थतत्त्वविवेकदुरुपसिद्धौपधायमानं न्यायदर्शनमप्रातरूपस्यरूगसंसारान्धकूपप्रतिघातविकोशस्तानद्भुत. समुद्दिधीर्षुणा करुणावरुणालयेन भगवता महर्षिणा गोतमेन व्यरचि । तच्च—

> अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर ।
> पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्याद्विनोक्तचतुर्दशविद्यासु न्यायविस्तरपदेन संगृहीत न्यायवार्तिकभूमिकाया म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभि श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणप्रदर्शनपूर्वक यथा प्रशंसित, परमतदूषणोद्धारेण चास्य यथा बौद्धादिनास्तिकदर्शनेभ्य प्राचीनत्व च व्यवस्थापितं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । तस्यैव च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो महर्षेर्मतमवलम्बमानेन लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चप्रजापतिना महर्षिकल्पेन श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायेन प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणपरस्य पञ्चाध्यायात्मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकरणात्मकमेकांशमवलम्ब्य प्रमाणचतुष्टयव्यवस्थापनपरो युक्तिदीधितिजालजटिलस्तत्त्वचिन्तामणिर्नामनिबन्ध सर्वेषां प्रमेयज्ञानसौलभ्याय प्रमाणतत्त्वावधारणार्थमेव निरमायि । तत्रेदमादिम वाक्यम्-'अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणि-

को मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूत्रयत्। तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत' इति। न्यायदर्शनस्थं 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति पञ्चदशाक्षरात्मक १ अ०१आ० ३ सूत्रमेकमेवावलम्ब्य श्लोकद्वादशसाहस्त्यात्मकश्चिन्तामणिमहानिबन्धो (१)गङ्गेशोपाध्यायेन स्वमतिप्रागल्भ्येन यथा विदधे तथा नाभ्यस्तं नव्यन्यायाम्बुधिपरिशीलनपराणां तर्करसिकानाम्। स चेदानीं मिथिला-वङ्ग-द्रविडादिदेशीयैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्याख्यातः कोऽपथादिभिरलङ्कृतः श्लोकानां लक्षाणामप्यधिकत्वोपबृंहितो नव्यन्यायशास्त्रत्वेन व्यवहृतिं गमितोऽनेकैर्भारतीयैः पाश्चात्यैश्च विद्वद्भिः। एतेनाऽस्य ग्रन्थस्य नवीनत्वं तद्व्याख्यानरूपाणां च दीधिति-जागदीशी-माथुरी-गादाधरी-कोऽपथादीनां प्रलापत्वमात्रत्वं चेति निरस्तम्। शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् गौतमीयसूत्राधारेणास्य विनिर्मितत्वाच्च। सूत्रभाष्यवार्तिकादीष्वेवात्रस्थितानि नवीनान्यकर्मण्यानि चेत्याद्याक्षेपेण न्यायस्य समूलोच्छेदं कर्तुमिच्छन्तोऽविज्ञातन्यायागममहिमानः पल्लवग्राहिपाण्डित्येनैव नैयायिकंमन्याः पाश्चात्या अभिनवदार्शनिकास्त्वस्माभिः उद्योतभाष्यचन्द्राख्यटीकाद्वयसहितस्य भाष्यस्य भूमिकायां दृष्टोचया इति विरम्यतेऽत्राहमाद्दृशामवर्णनीये न्यायशास्त्रस्य गांभीर्ये। अत एवोक्तं रघुनाथतार्किकशिरोमणिनाऽनुमानचिन्तामणिदीधितौ—

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाञ्चिबन्धमप्यत्र।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः॥

एवमुदयनाचार्यश्रीहर्षादिभिरपि तत्रतत्र प्रतिपादितमेवास्य माहात्म्यम्।

(२) न्यायशास्त्रस्य नव्यप्राच्यविवेकः।

केचित्तु अवच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिभिर्व्याख्यातत्वेनास्य नवीनत्वसाधनमिच्छन्ति। तदपि शास्त्रतात्पर्यस्यानवगमान्न युक्तमिति भ्रमः। अन्यथा पातञ्जलदर्शनीयसमाधिपादस्थ 'पूर्वेषामपि गुरुःका-

(१) गंगेशोपाध्यायप्रभृतीनां नव्यनैयायिकानामैतिह्यं विषयविवेचनप्रकरणे [illegible]याक्रममनुपदमेव टिप्पण्यामुपपादयिष्यते।

लेनाऽनवच्छेदात्' इति २६ सूत्रे वद्धाप्यादौ चावच्छेदकादिशब्दानां व्यवहारात् तेषामपि नव्यत्वं स्यात्।

इदमत्र विचार्यते। किं तावत् न्यायशास्त्रस्य प्राचीनत्वमर्वाचीनत्वं वा? यद्यपि सूत्रकारीयप्रमाणभागनिरूपकत्वाद्गङ्गेशोपाध्यायप्रचलितशैलीसम्पन्नानां ग्रन्थानामधयावत्प्राचीनेष्वेवान्तर्भावः समुचितः, तथा तत्त्वचिन्तामण्यादिगदाधर्यन्तेषु सविवेचनेषु ग्रन्थेषु कुत्रापि आद्यन्ते वा नव्यशास्त्रं प्राच्यन्यायशास्त्रं चेति व्यपदेशस्यादर्शनात्सकलमेव न्यायशास्त्रमेकविधमेव भवितुं युक्तम्, तथापि भारद्वाजकृतस्य न्यायवार्तिकस्य 'अतिजरतीना'मित्यादिवाक्येन प्राचीनत्वं संस्थापयन्तो वाचस्पतिमिश्रादय एव प्राच्यनव्यव्यवहारे प्रमाणम्। नवेयमपि तत्त्वचिन्तामण्यादिनिबन्धानां नव्यत्वं पूर्वोक्तरीत्याऽस्तंभवीति वाच्यम्। न्यायसारमारभ्योपलभ्यमानेषु न्यायशास्त्रनिबन्धेषु 'इति प्राञ्चः इति नव्याः' इत्यादिना विद्वत्सुमयव्यवहारस्य प्रचलितत्वेन तन्निरासस्याशक्यत्वात्।

अत्र केचित्। आत्मादिप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमङ्गीकुर्वद्भिः गौतमादिमहर्षिभिर्निरात्मविज्ञानात्मवादिचार्वाकबौद्धादिपराजयार्थमात्मनोऽनुमानेन सिद्धिस्तावत् प्रदर्शिता। परार्थानुमानापरपर्यायस्य न्यायस्य पूर्वाङ्गोत्तराङ्गसाकल्येनैव वस्तुसाधकत्वमतमिति तदनुसारिणां सूत्रग्रन्थानां शास्त्रीयसकलपदार्थप्रतिपादकानां भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकादिव्याख्याग्रन्थानां समानतन्त्रसिद्धानां चोकलक्षणसम्पन्नानां प्राचीनत्वम्। तदेकदेशप्रमाणव्याख्यानरूपाणान्तु तत्त्वचिन्तामण्यादीनां सव्याख्यानां निबन्धानां नव्यत्वमित्याहुः।

तन्मन्दम्। तथासति प्रमाणमात्रविवेचनपराणां जैनबौद्धादिग्रन्थानां प्राचीनानामपि नव्यत्वव्यवहार आपद्येत।

अपरे तु बाहुल्येन नास्तिकत्वेनाभिमतानां चार्वाकबौद्धादीनामेव तत्त्वचिन्तामणिपूर्वकालीनेषु सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु खण्डनस्योपलम्भात्तेषां पुराणत्वव्यवहारः, तत्त्वचिन्तामण्यादिषु तु आस्तिकत्वेन गृहीतानां मीमांसा-सांख्यादिदर्शनानामेवाधिक्षेप इति नव्यत्वव्यपदेश इति वदन्ति।

वस्तुतस्तु अलौकिकनूतनप्रतिभाशालिना विद्वद्वरेण गङ्गेशोपाध्यायेन भाष्यग्रन्थं मन्थानं विधाय तात्पर्यटीकादिदिङ्नागादिनिबन्ध-

प्रग्रहैर्न्यायवैशेषिकसूत्राम्बुधिं मथित्वा तत्सारभूतोऽयं तत्त्वचिन्तामणिर्नूतन पक्षोदयादीति तत्कालमारभ्य विनिर्मितस्य न्यायशास्त्रनिकरस्य नव्यत्वव्यवहार इति युक्तमुत्पश्यामः।

केचित्तु विद्वांसोऽस्य न्यायशास्त्रस्य प्राच्यं–नव्यं–नव्यनव्यं चेति त्रिविधं विभागं वदन्ति। तत्र सूत्रकारमारभ्योदयनात्पूर्वजातं प्राच्यम्(१) उदयनाद्गङ्गेशाद्वा दीधितिकारात्प्राग् नव्यम्(२) शिरोमणिमारभ्य निबद्धं तु सर्वं न्यायशास्त्रं नव्यनव्यमि(३)ति तेषामाशयः।

अत्र तृतीयविभागस्य मूलं विमृश्यमानमवच्छेदकादिप्रवेशनिबन्धनमेव प्रतिभासते, तच्च व्यभिचरितत्वादयुक्तमित्युक्तमेव। किञ्चैवं सति 'अतिजरतीना'मिति वाचस्पतिवचनाच्चातुर्विध्यमप्यापद्येत। प्रदर्शितवचनबलेनोद्योतकारान्तानां गौतमकणादादीनामतिप्राचीनत्वमुद्योतकरभारद्वाजोत्तरकालवर्तिनां पुरातनत्वं स्वस्य स्वसमकालस्थितानामुदयनादीनां च नव्यत्वमाविष्कुर्वता तदुत्तरसमयजातानां गङ्गेशोपाध्यायादीनां नव्यनव्यत्वस्य संभवदुक्तिकतया (१)अतिप्राचीन (२)प्राचीन (३)नव्य (४)नव्यनव्येति चतुर्धा विभागस्य वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादस्तुतस्त्वित्यादिना प्रदर्शित एव प्राचीनार्वाचीनव्यपदेशः साध्विति कृतं वाग्विस्तरेण।

(२) नव्यन्यायशास्त्रस्य विषयविवेचनम्।

स चायं प्राचीनतर्कशास्त्राम्बुधिनिर्मन्थनसमुद्भूतो नव्यन्यायशास्त्रकल्पनायुक्तीनामादिमः कल्पवृक्षस्तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्षा(१)नुमानो(२)पमान(३)शब्दा(४)ख्ये खण्डचतुष्टये विभक्तः। तत्रादिमे खण्डे त्रयोदश विषया विवेचिताः। तेषु प्रथमं धर्मव्यवस्थापनविद्वद्गोपाध्यायेन दृष्टादृष्टप्रयोजनककर्मणां साफल्यमङ्गीकुर्वतामन्याच्छन्नानास्तिकानां पराजयार्थं ग्रन्थारम्भे विहितस्य मङ्गलस्य साफल्यप्रदर्शनापदेशेनाविगीतशिष्टाचारविषयाणां स्वेष्टदेवतोपासनादीनां श्रद्धया कृतानां पुण्यमात्राणां साफल्यं व्यक्तीकृतं मङ्गलवादे (१)। (२)प्रामाण्यवादे (३)अन्यथाख्यातिवादे च मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादिनां निरासो विहितः। (४) (५)लौकिकालौकिकप्रत्यक्षवादौ सर्वतन्त्रसिद्धौ युक्त्या प्रदर्शितौ। (६)समवायवादे च वेदान्तिनां मीमांसकानामपि मतं दूषयित्वा समवायः साधितः। (७)अभावोऽपि सांख्यादिमतविप्रतिपत्तिखण्डनद्वारा स्थापितः। (८)अनुपलब्धिवादेऽनु-

पलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम्। (९)प्रत्यक्षकरणवादे लौकिकप्रत्यक्षकरणानां विवेचनं, (१०)मनोऽणुत्ववादे मनसोऽणुत्वं च स्थापितम्। (११)अनुव्यवसायवादेन ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यत्ववादिनां मीमांसकानां (१२।१३) सविकल्पकनिर्विकल्पकवादाभ्यां च निर्विकल्पमात्रस्य प्रत्यक्षत्वमिच्छतां बौद्धानां खण्डनं विहितम्।

एवमनुमानखण्डेऽपि सप्तविंशतिविषयाणां निरूपणं विवेचितम्। ते चानुमानखण्डमभ्यस्यतां नैयायिकानां प्रथिता एवानुमित्यादय ईश्वरानुमानान्ता विषयाः। तत्रापि द्वौ मुख्यभागौ व्याप्तिवादो हेत्वाभासवादश्च। अतो व्याप्तिवादे व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणं हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यलक्षणञ्चातीवोपयोगि सर्वेषामभिमतं प्रथितं चेति तदुपादाय गंगेशप्रभृतीनां नव्यनैयायिकानामुभयत्र लक्षणे निष्कृष्य विवेचयामः॥

श्रीसद्गुरुः शरणम्।

(४) मण्युक्ते सिद्धान्तलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम्।

अथोच्यते [१]प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं श्रीमता गङ्गेशोपाध्यायेन(१) सिद्धान्तितम्।

---

(१) एष खलु नव्यनैयायिकतिलको दरभङ्गामण्डलान्तर्गते कमलारोधसि वर्तमाने करियनग्रामे कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य सदने समजनि। शैशवात् एव चायं तर्कशास्त्रे निष्णातो महाकाल्युपासकश्चाभूत्। स च सप्तपदार्थीनिबन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योल्लेखात् वैशेषिकदर्शनावलम्बिनो रत्नकोशाख्यमहानिबन्धधृतमतस्योद्धरणाच्च पञ्चशताधिकैकादशशतईस्वीयसंवत्सरादूर्ध्वमासीद्भूमण्डल इत्यनुमीयते। यतश्चिन्तामणिग्रन्थे दयाशिशुक-सितशिशुकापराह्वयोरानन्दसूरि-अमरचन्द्रसूरिणोर्बौद्धनैयायिकयोर्मतं सिंहव्याघ्राख्यव्याप्तिपूर्वपक्षलक्षणयोरुपदेशेनोद्धृत्य निरस्तम्। खण्डनखाद्यमतखण्डनाच्च ११४६ ई० समये वर्तमानस्य कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य राज्ञः सभापण्डितस्य श्रीहर्षस्य समकालीनोऽयमिति वदन्तीतिहासविज्ञाः। एवं चायमतेन गङ्गेशोपाध्यायस्य समयस्त्रयोदशशताब्द्याः प्रथमभागोऽन्त्येन तु द्वादशशताब्द्या अन्तिमभाग इति विज्ञायते।

तत्र च नैयायिकशिरोमणिना (१)रघुनाथसार्वभौमेन दीधितिग्रन्थे कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिवारणाय [२]साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः। एवं च कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेऽपि गगनप्रतियोगिकत्वविरहात् गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इत्यव्याप्तिदोषो वारितो भवति।

(१)ई० १४७७ एतन्मितेऽब्दे श्रीमता रघुनाथसार्वभौमेन नवद्वीपशान्तिपुरे जनुर्गृहीतम्। बाल्य एव तस्य पिता लोकान्तरमगमत्। जनन्या महता कृच्छ्रेण रघुनाथस्य पोषणं विहितम्। पञ्चवार्षिकोऽयं मात्रा कदाचिदग्न्यानयनार्थमादिष्ट आधारं विनैव तमानेतुं कस्यांचित् चतुष्पाठ्यां प्रविष्टः। ततश्च भूतिपुञ्जं करे संस्थाप्याग्निं गृहीत्वा गन्तुकामः स चतुष्पाठीशिक्षकेण वासुदेवसार्वभौमविदुषा लक्षितः। तस्य बुद्धिगाम्भीर्यमवलोक्य जातहार्देन सार्वभौमेन रघुनाथः स्वशिष्यतामानायि। रघुनाथसार्वभौमोऽपि व्याकरणसाहित्यादौ व्युत्पत्तिमुपलभ्य न्यायशास्त्रेऽपि परिश्रमं विधाय तत्र व्युत्पत्तिमुपलिप्सुर्गुरोराज्ञया मिथिलां गत्वा पक्षधरमिश्राणां छात्रो बभूव। रघुनाथस्यैकाक्षो ह्यासीदित्यपि वदन्ति तद्वृत्तज्ञाः। एकदा नैयायिकच्छात्रैः पंडितैश्च भूयिष्ठे विद्वत्समाजे चतुष्पाठ्या अध्यापकः पक्षधरस्तत्र तर्कशास्त्रे व्युत्पन्नं रघुनाथसार्वभौमममैथिलच्छात्रैर्विवादयित्वा ते विनाश्य आस्या इत्यन्तेऽधिक्षिप्तवान्। तदसहमानेन सार्वभौमेन पक्षधरमिश्रान् हन्तुं सासिना तद्गृहसमीपेऽपावृतशरीरेणास्थायि। निशि कान्तया सहेन्दोः सुषमां पश्यतो गवाक्षस्थितस्य पक्षधरमिश्रस्य शिरश्छेत्तुं यदा प्रवृत्तो रघुनाथस्तदेन्दोरप्यधिकं प्रकाशमानमेकं मुखं जगत्यस्मिन् वर्तते यदहमहोरात्रं चिन्तये यदाधारं नैयायिकप्रवरं मिथिलायामद्य नेतुं कोऽपि न क्षम, इति पक्षधरवचनश्रवणमात्रेण तद्धस्तादसिर्भूमौ विग्रहश्च चरणयोः पपातेत्यपि रघुनाथसार्वभौमानां कीर्तिपताका वंगदेशेऽधुनापि गीयते। तेन च बौद्धाधिकारे [१] किरणावलीप्रकाशे [२] न्यायलीलावतीप्रकाशे[३] खंडनखंडखाद्ये च[४] दीधित्याख्या टीका कृता। १ पदार्थतत्त्वनिरूपणम् २अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ३नञ्वादः ४आख्यातवादश्चेति चत्वारो मूलग्रन्थाश्च निर्मिताः।'

किन्तु कालस्य जगदाधारतया संयोगसमवायाभ्यां गगनादेरवृत्तित्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन चेत् वृत्तित्वं तद्दीकरीत्या गगनाभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणो भवितुं नार्हतीति उक्तकल्पं परित्यज्य-[३] निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थान्तरं कृतं नैनैव । तथा च संयोगेन घटाद्यभावमादायैवोक्तदोषवारणं सम्भवतीति ।

अनयोश्चाद्यकल्पे उक्ताव्याप्तिवारणेऽपि घटवान्नित्यज्ञानवानित्यादिरवादौ विषयितासम्बन्धे गगनप्रतियोगिकत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन गगनाभावमादायापि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्धसम्भवादव्याप्तिं निराकर्तुं श्रीमता (१)जगदीशतर्कालङ्कारेण [४]साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धे यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यताव-

---

(१) जगद्विषयातस्य चैतन्यमहाप्रभोः श्वशुराणां सनातनमिश्राणामात्मजस्य प्रपौत्रोऽयं जगदीशतर्कालङ्कारः ई० पञ्चत्रिंशाधिकशोडषेऽब्दे जागदीशीं लिखितवानिति वदन्ति इतिहासज्ञाः । अष्टादशपर्वदेशीयोऽयं मातृकाद्यध्ययनं विधाय भवानन्दसिद्धान्तवागीशानां चतुष्पाठ्यां न्यायशास्त्रमधीतवान्, किन्तु—

श्रीसार्वभौमस्य गुरोः पदाब्जं विद्यार्थिनां कल्पतरो प्रणम्य ।
विनिर्मितः श्रीजगदीशविद्वद्विद्योतसामान्यमणेर्मयूखः ॥

' इत्याद्युक्त्या सार्वभौमान्तेवासिनमेवात्मानं मन्यते स्म जगदीशः । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां' इति पुनर्न्यायरहस्येऽस्मद्गुरुचरणा' इत्युल्लेखदर्शनाचायं न्यायरहस्य-न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या-पदार्थप्रकाशादिन्यायग्रन्थप्रणेता रामभद्रसार्वभौम एवेति सिद्ध्यति । (१) तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाश(जागदीशी) (२) चिन्तामणिमयूख (३) न्यायादर्श (न्यायसारावली) (४) शब्दशक्तिप्रकाशिका- (५) तर्कामृत (६) पदार्थतत्त्वनिर्णय (द्रव्यभाष्यटीका) (७) न्यायलीलावतीदीधितिव्याख्यास्वाः सप्त निबन्धा न्यायशास्त्रे जगदीशतर्कालङ्कारेण प्रणीताः । तल्लेखे शब्दसंक्षेपेऽपि यदर्थगांभीर्यं तन्नाव्यक्तं नव्यन्यायकोविदानाम् ॥

च्छेदकमित्याद्यर्थेनैवोक्तदोषद्वयसमाधानसंभवे निरुक्तप्रतियोगिकत्वे- त्यादिरीत्या दीधितिकारोक्तायां खण्डशः प्रसिद्धौ वैयर्थ्याक्षेपः प्रदर्शितः। [५]यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धसामान्ये सा- ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्ब- न्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके विवक्षणेऽपि उक्तदोषवारणं संभवतीति कथमेवं नोक्तमित्यादिरीत्यापि दीधितावाक्षेपोऽदर्शि । विश्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु गगनादेर्वृत्तित्व- मङ्गीकृत्यात्र प्रतियोगिताघटितमुभयाभावकल्पमेवोद्धृतवन्तो न्याय- सिद्धान्तमुक्तावल्याम् ।

अन्त्यस्य प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पस्य व्यभिचारिण्य- तिव्याप्तिवारणाय जगदीशतर्कालङ्कारेण—[६] स्वावच्छेदकता- घटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधि- करणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक- त्व–यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थः । एवं च वृत्त्यनियामकस- म्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदक- तावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य चैत्रो न पचतीत्यादौ पाकविशिष्टाभावः प्रतियोगिताक्वचित्कत्वेऽपि इतरेतराभावस्य वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन चैत्रादावन्वयानुरो- धेन सर्वथाविसंवादित्वात्, व्यभिचारिणि च सामान्याभावप्रतियो- गितायामेव तादृशोभयाभावविरहादतिव्याप्तिरिति पूर्वकल्पोपरि नव्यमतापदेशेनान्यः कल्पोऽपि उल्लिखितः ॥

(१)मथुरानाथतर्कवागीशास्तु [७] स्वावच्छेदकसम्बन्धेन व्या-

(१)श्रीमान् नव्यनैयायिकप्रवरो मथुरानाथतर्कवागीशः सप्तद- शिकपंचदशशताब्द्यामासीत् । अस्य च पिता—

न्यायाम्बुधिकृतसेतुं हेतुं श्रीरामपदकलसंपत्तेः ।
तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरान्नत्वा ॥ १ ॥
धीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
विशदीक्रियते दर्श्यन्ते प्रत्यक्षमणिफक्किकाः ॥ २ ॥

इति तत्त्वचिन्तामणिरहस्याख्यायां माथुर्याः आरम्भिकपद्यद्वय- प्रदर्शनेन श्रीरामतर्कालङ्कारनाम्ना प्रथितो रघुनाथशिरोमणेरन्तेवा- सी इत्यवगम्यते । मथुरानाथतर्कवागीशस्तु रघुनाथशिरोमणि

यच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिका या या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यादिनोक्तचिन्तामणिसिद्धान्तलक्षणस्यार्थं निष्कृष्य तत्रापि वह्निमान् धूमादित्याद्यावसम्भवस्य प्रतियोगिताव्यक्तिषु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्य स्वावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्त्या वा निवारणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अव्याप्तिं प्रदर्श्य [८]स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व–यद्धर्मनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वोभयाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थं कृतवन्तः । इत्थं चोक्तस्थले समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसिद्धिसंभवेनाव्याप्तिवारणं सुगममेव । घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकविषयतादिसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणं च वृत्तिनियामकसम्बन्धवत् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकुर्वद्भिर्मथुरानाथतर्कवागीशैर्जगदीशतर्कालङ्काराणामुक्त[७]लक्षणार्थकरणप्रयासो व्यर्थतामापादितः । एवं तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वं वृत्तित्वमपहाय सम्बन्धित्वनिवेशं शोभनं मन्वानेन मथुरानाथेन दीधितिकारोक्तायाः ताद्-

---

समस्य विद्वद्वरस्योक्तश्रीरामतर्कालङ्कारस्यैव सविधे न्यायशास्त्रमधीत्य माथुरीतिनाम्ना सुप्रथितां मणिग्रन्थस्य व्याख्यां चक्रे । सर्वासु च चिन्तामणिव्याख्यासु अधिकं सरलतयाऽस्याऽऽदृता प्रचारो नवद्वीपेऽभूद्यथा जागदीश्याः । निम्नलिखिता ग्रन्था मथुरानाथतर्कवागीशेन निबद्धा —

(१) तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् (माथुरी)
(२) मण्यालोकरहस्यम् ।
(३) दीधितिरहस्यम् ।
(४) सिद्धान्तरहस्यम् ।
(५) *लीलावतीप्रकाशरहस्यम्* ।
(६) लीलावतीप्रकाशदीधितिरहस्यम् ।
(७) बौद्धाधिकाररहस्यम् ।

हासंयोगिवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तेः खण्डनमपि कृतम् ।

(१)गदाधरभट्टाचार्यास्तु सम्बन्धघटितशिरोमण्युक्त[२]उभयाभावघटितकल्पे संयोगेन घटादिसाध्यके घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिवा-

(१) नव्यन्यायशास्त्रग्रन्थाम्बुधिपारङ्गतः श्रीमान् चक्रवर्तिविरुदावलीसम्पन्नः श्रीगदाधरभट्टाचार्यः पूर्ववङ्गदेशावयव-बोग्राममण्डलान्तर्गतलक्ष्मीपोसाग्राममधिवसन् सप्तदशशताब्द्यामभूत् इति इतिहासविदां सम्मतम् । तेन च नदियानाम्नि न्यायशास्त्रस्याद्यपीठे गत्वा हरिरामतर्कवागीशानां सविधे तर्कशास्त्रमधीतम् । किन्तु गुरोः पश्चात् पूर्ववङ्गदेशोद्भवः वात्सप्रथितशुद्धवंशानुद्भूतत्वाच्च तत्रस्थैश्छात्रैर्न्यायविदां वृन्दमतिरस्यसौ नात्याहृतोऽभूत् । ततश्च चक्रवर्तिमहाशयेन गुरुचतुष्पाठी त्यक्त्वा स्थापिता च स्वकीयाऽन्या चतुष्पाठी आरामवाटिका वा कदाचिदेकेन छात्रेण कुसुमाञ्जल्यार्थमन्तमागत्य कश्चित् पादपमेवोद्दिश्य पूर्वपक्षसमाधाने कुर्वंश्चक्रवर्तिमहाशयो सविस्मयमालोकितः । ततश्च जाता अनेके शिष्यास्तस्य न्यायशास्त्रेऽप्रतिमया प्रतिभयाऽगाधपाण्डित्येन वशीभूताः । एकदा तत्समकालीनस्य जगदीशतर्कालङ्कारस्य समीपे गदाधरभट्टाचार्याणां कश्चिच्छात्रः प्राप्तवान् । तर्कालङ्कारेण स्थलविशेषव्याख्यानार्थं पृष्टः स च्छात्रो यथाधीत व्याख्यातवान् । तर्कालङ्कारस्तु अशुद्धमिदं न सम्यक् गुरवे निवेदयेति, समादिष्टवान् । श्रुतवृत्तान्तास्तु गदाधरभट्टाचार्या:-स्वमतिवैभवेनासङ्गतस्यापि तस्य स्वव्याख्यानानुसारेण मूलपाठमपि संयोज्य लिखित्वा कस्यचित्तेन प्रेषितवन्तः । दृष्ट्वा तु तादृशं बुद्धिदार्ढ्यं चकितो जगदीशतर्कालङ्कारमहाशयो मुग्ध इवाभूदित्येषापि किंवदन्ती तद्वैदुष्ये प्रमाणम् । प्रणीतवांश्चायं (१)तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाशिका (२)चिन्तामणिव्याख्या (३)आलोकटीका (४)मुक्तावलिटीका (५)रत्नकोशवादरहस्याख्यान् व्याख्याग्रन्थान् । (६)आख्यातवाद (७)कारकवाद (८)नञ्वाद (९)मुक्तिवाद (१०)विषयतावाद (११)व्युत्पत्तिवाद (१२)शक्तिवाद (१३)स्मृतिसंस्कारवादादयो मौल ग्रन्था अपि तेन निबद्धाः । येन स नव्यनैयायिकेषु प्रधानतया विश्रुतोऽभवत् । अयं भवानन्दरायस्य ज्येष्ठसूनोर्नदियाशान्तीन्द्रस्य राघवरायस्य समये सुप्रसिद्धनैयायिको बभूव । नदियाशान्तिपुरमेचातः परं तस्य निवासस्थानमभूद्, गौडदेशीयश्चात परं सोऽगण्यत ॥

रणाय संयोगमात्र एव निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावमादृत्य,-यस्य घटस्याधःस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव संयोगेन पटेन समं परिवृत्य स्थापिते तद्घटे घटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्घटतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिं निरसितुं [९]साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपमर्थं विवक्षितवन्तः। एवं च स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्घटनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत इति नोक्तदोषः। एतेनैतत्कल्पे समवायैक्यमतेनातिव्याप्तिसमुद्भावनं यथाश्रुताभिप्रायेण बोध्यम् इत्युक्तं तैः। किन्तु 'इदन्तु बोध्य'मित्यादिना गदाधरभट्टाचार्येणापि दीधितिकारोक्तस्योभयाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधावनस्याक्षेपः कृत एव। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितस्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति पदस्यार्थकरणेनैव महाकालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवात् हेतुमन्निष्ठाधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदसत्त्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैतादृशविशेषणाकान्तया प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रसिद्धत्वात्। एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य 'यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत' इत्यादिक्रमेण निर्वचनेऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेत्यादि दूषणान्तराणामप्यनवकाश इत्यादिनोक्तार्थकरणस्य प्रयोजनान्तरमपि गदाधरेण प्रदर्शितम्। द्वितीयकल्पानुसरणं तु स्वमतेन दीधितिकारजगदीशाभ्यामनुसृतं प्रदर्श्य मतान्तराभिमतस्य पूर्वोक्ते घटवानित्यत्वादित्यादिस्थलेऽव्याप्तिवारकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे [१०]-निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगित्वसाध्यप्रतियोगिकत्वैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावरूपार्थस्य कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यके-

ऽव्याप्तिप्रसञ्जकत्वात्कल्पान्तरानुसरणबीजप्रदर्शनं 'अत्र केचि'दित्यादिग्रन्थोक्तमुक्तनैयायिकशिरोमणिनाऽधिकं परिहृतम्। अयं च गादाधर्यामत्र विशेषो द्रष्टव्यः। रघुनाथसार्वभौमेन सम्बन्धघटितोभयाभावकल्पपरित्यागे द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं यद्बीजं दत्तम्। तस्य [११]साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपार्थविवक्षया समवायभेदमते समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य साध्यतायां केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुतास्थलेऽतिव्याप्तिवारणेऽपि न निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जातेरित्यादावप्यतिव्याप्तिर्वारयितुं शक्येति वदता गदाधरभट्टाचार्येण समवायस्यैक्यमतेनैव कथमतिव्याप्तिः पूर्वकल्पे दत्ता दीधितिकृता इति शिरोमणिमतेऽस्वरसः प्रदर्शितः॥ एवमुक्तप्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पे विषयतादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिवारणाय वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारपक्षे तत्सम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य [१२]प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-तादृशरूपावच्छिन्नत्वोभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः। तथा च उक्तसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतोऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनाव्यावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति संक्षेपः॥

(५) मदुक्ते हेत्वाभाससामान्यलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम्।

(१) अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्। (२)यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्त्वम्। (३)ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणमिति

लक्षणद्वयमुट्टङ्कितं मणिग्रन्थे।

तत्र च प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्याद्यावतिप्रसङ्गवारणाय द्वितीयलक्षणमुपात्तमिति रघुनाथ-मथुरानाथादीनामभिप्रायः। तत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः शिरोमणिना प्रोक्त। यद्विषयकत्वेनेत्यादिद्वितीयलक्षणस्य तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वार्थकत्वस्य पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहस्याद्दोषत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायावश्यकत्वेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिवारणार्थं (४)वह्निविषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः तत्त्वं हेतुदोषत्वम्। (५) प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम्। (६) यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वमिति मतान्तरेणार्थत्रयं प्रदर्शितम्।

तत्र च प्रथमकल्पे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिं निराकर्तुं वस्तुतस्त्वित्यादिना (७) यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशयादृशप्रतियोगिको निरुक्तोभयव्यतिरेकस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयिताप्रतियोगिकस्तथाविधविशिष्टाघटितत्वरूपतादृशविशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशः प्रदर्शितो जगदीशतर्कालङ्कारेण। साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाया अन्वयव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वात् तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्यैव लक्षणे निवेशमङ्गीकुर्वतां नव्यानां मतेन तु (८)प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यीयतादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य

च निरूपावच्छिन्नाभावो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवत्तानिश्चयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्धर्मावच्छिन्न एव तादृशधर्मविशिष्टस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षकप्रकृतहेतुकसाध्यकन्यायस्थले दोषत्वं विवृतं जागदीश्याम्। अस्मिंस्तु मते जगदीशभट्टाचार्याणामभिमानः'परैरपरिशीलितः पन्था' इत्युक्तेः। (९)यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विरोधिविषयतायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वम् इत्यादिस्तु रामभद्रसार्वभौमानां गुरुचरणानामप्यभिप्रेतोऽर्थः साध्याभावव्याप्यविशेषपक्षात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिप्रसङ्गाद्यापादनेन खण्डितः श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारमहोदयैः। कल्पे चास्मिन् सर्वत्र सर्ववस्तूनां भ्रमे मानाभावाद्यत्र यस्य यद्व्याप्यस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतायां तदभावविशिष्टतद्वस्तुरूपबाधादावव्याप्त्यादिरूपाऽस्वरसबीजस्य 'वदन्ति' इत्युक्त्या सूचितस्योद्धारणाय तत्र शिरोमणेर्निर्भर इति जगदीशग्रन्थेन बुध्यते। दीधित्युक्ते (२) कल्पेऽपि यत्र स्थलविशेषे साध्यतद्व्याप्ययोः पक्षे समूहालम्बनभ्रमो न कस्याप्युत्पन्नः तत्रत्यदोषे पर्वतः पर्वतान्यो धूमादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तितादवस्थ्याद्दीधितिकारस्यानिर्भर एवेति जगदीशेनोक्तम्। तृतीयेऽथवानुगतेऽपि लक्षणे स्वमतेन कस्यचिदस्वरसस्यानुल्लेखात्तत्र दीधितिकारस्य निर्भरः सूचितो जगदीशभट्टाचार्यैः॥

मथुरानाथतर्कवागीशास्तु चिन्तामण्युक्त(१)कल्पे दीधितकारस्वरसं प्रदर्श्य यद्विषयकत्वेनेत्यादि(२)कल्पे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिनिरासकं जागदीश्यामुक्तं विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशं प्रमेयत्वमनुवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ अवृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिभिया परित्यज्य प्रतिबन्धकतायां स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वविशेषणं ददतः। तत्र च स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वं स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वातिरिक्तवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वमुक्तम्। प्रमेयत्वादिविशिष्टवह्न्यभाववद्धदात्मकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वानिरूपितेन केवलवह्न्यभाववद्धदविशेष्यकत्वेनाप्यवच्छिन्नत्वात् नोक्तदोषापत्तिः। (१०)प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे

प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी च या बुद्धिः सा यत्र
यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति यादृशविशिष्टनिरूपितविषयतासामान्यं तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदोषत्वमित्याकारोऽपि उक्तकल्पार्थो निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्नि-
व्यभिचारिधर्मत्वादित्यादिस्थलसङ्ग्रहाय माथुर्यामुक्तः ।

गदाधरचक्रवर्तिनस्तु वह्निविषयकनिश्चयस्येत्यादिदीधितिनिबद्धप्रथम
कल्पस्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थले (११)वह्निपक्षकनि-
श्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधिविषयताप्रयुक्तो व्यापक-
त्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकत्वघटितोभयाभावस्तत्स्वरूपमर्थ
प्रदर्श्य व्यापकत्वाविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकत्वघटितोभया-
भावघटितं साध्यसामानाधिकरण्येन साध्यस्थले निर्दिष्टवन्तः । अथ
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्त्या सामा-
नाधिकरण्येन तत्सिद्धौ च सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्त्या चोभ-
यसाधारणलक्षणस्यासंभवस्तैः प्रदर्शितः । एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशमुपदर्शितव्यभिचा-
रघटितबाधादावव्याप्तिवारणाय परिहृत्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयो-
ज्यत्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्व-
रूप विशेषणं निवेशितं गादाधर्याम्, तथाच मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्यवगाहिधीवि-
षयतायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यनियु-
क्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । य-
रित्यादिना रामभद्रसार्वभौममतमपि निबध्य तत्तुच्छमित्यादिना जग-
दीशमतनिरसनम् । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निष्कलसाध्यहेतुवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयावृत्तिविषयतायाश्च विरोधिविषयतात्वमङ्गीकुर्वतां मतेन
(१२)यन्निरूपिततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापक-
उभयाभावस्तत्त्वमित्याद्यर्थस्तत्रोदासीने घटादावतिव्याप्तेर्वारणाय
तादृशविरोधिविषयताया विजातीयतया प्रामाण्यवृत्तितदीयविषयि-
तासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयताया एव विवक्षणेन नि-

बाधसम्भवे विरोधिविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्ताभिधानस्यानौचित्यप्रदर्शनेन निरस्तः ॥ दीधित्युक्तद्वितीयकल्पस्य च घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिं निरसितुं यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मवत्त्वरूपोऽर्थो विवक्षितः । तृतीये त्वननुगतकल्पे 'तावदन्यान्यतमस्येतरभेदानुमापकत्वमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव, अन्यथा निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य बाधप्रमाविशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकत्वेन निर्वह्नित्वविशिष्टे निर्वह्नेः साधने इत्यादेः प्रसिध्द्या तस्य हेत्वन्वयिनि निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकप्रत्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवेनान्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् इत्यादिना गदाधरचक्रवर्तिभिरुक्तकल्पे दोषपदार्थविवेचनं विहितम् । पूर्वोक्तेषु च कल्पेषु कश्चित्केचिद्वदन्तीत्यादिपदैः स्वरसस्य प्रदर्शनाद्दीधितिकारस्यान्तिम एव कल्पे निर्भर इति गदाधरचक्रवर्तिनापि सूचितम् ॥

(१)पक्षधरमिश्रस्यालोकाख्ये चिन्तामणिव्याख्याने हेत्वाभास-

---

(१) जयदेवापरसंज्ञाः श्रीपक्षधरमिश्रा दरभङ्गामण्डलान्तर्गते कोराननाम्नि ग्रामे कमलासरित्तटे निवसतो भद्रसेनमिश्रस्य भार्यायां सुमित्रादेव्यां १३७५ ई० वर्षे समजनि । ते च हरिमिश्रविदुषः स्वपितृव्यस्यैवान्तेवासिनोऽभूवन्—

अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात् पितृव्यतः ।
तत्त्वचिन्तामणेरित्यमालोकोऽयं प्रकाश्यते ॥

इत्यालोकग्रन्थस्याद्यपद्येनोह्यते । तेषां पाण्डित्यविषये पद्यमाभण्यते—

शङ्करवाचस्पत्योः शङ्करवाचस्पती सदृशौ ।
पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्यीभूतो न च क्वापि ॥

सामान्यलक्षणं दुष्टानां हेतूनामेव न तु दोषाणां तृतीयलक्षणस्यैव प्रथमस्यापि ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकत्वमते तादृशाभावप्रतियोगितां यथार्थज्ञानमिति षष्ठीसमासाङ्गीकारेण तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वरूपस्यार्थस्य सम्भवान्न कश्चिद्दोष इत्याहुः । अत्र च ज्ञानविषयतावच्छेदकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको विषय एव चेति कल्पद्वयं प्रदर्श्यान्तिमकल्पाभिप्रायेणाग्रिमं लक्षणद्वयमित्युक्त्वा विशेषोऽपि तैरयमवोचि । प्रथमेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मे यथार्थज्ञानविषयत्वमित्यनेन यथार्थपदमर्थमेव तद्वत्त्वं लभ्यत इति व्यर्थविशेषणत्वात्तादृशधर्मवत्त्वमात्रमुपादाय लक्षणान्तरप्रणयनम् । तत्रापि मध्यमे विषयस्यैव प्रतिबन्धकत्वं प्राप्यते न च तत्तत्रभवति ज्ञानस्यैव तथात्वादिति चरममाश्रित्य सिद्धान्तः । एवं च सर्वसामञ्जस्ये प्रथमस्य धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयोर्व्यभिचारादिधर्मलक्षकत्वं बाधितादौ व्यभिचारत्वादिमैव सामान्यलक्षणेन सङ्ग्रह इत्यादि कल्पनमकल्पनमेवेति ।

मिश्राणां दुष्टलक्षणपरेऽप्यत्र व्याख्याने यथार्थपदसार्थक्यसम्भवात्स्वरससम्भावना । अत एवात्र गदाधरमतस्यास्था प्रतीयते । जगदीशतर्कालङ्कारस्तु पक्षकुक्षितया ज्ञायमानस्य बहुपमायरूपबाधस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव यद्यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्य धूमादौ वर्तमानत्वात् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिरूपामरुचिं दर्शयन् । तथा च तस्य दुष्टलक्षणपरत्वे निर्भर इति वदामः ।

(१)प्रकाशकृत्तु(२)चिद्दत्तस्यापि मते 'हेतुवदवभासमान' इति योगाद्दुष्टो धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य इति तल्लक्षणमाहानुमितीति' प्रतीकस्य

---

(१) एतेषां तार्किकी सृष्टिः—(१) तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (२) द्रव्यपदार्थः (द्रव्यकिरणावलीप्रकाश) (३) लीलावतीविवेकः (लीलावतीप्रकाशटीका) । तर्ककर्कशमतयोऽपीमे साहित्यकलालङ्कृतवागिभवा बभूवुरिति तन्निर्मिताभ्यां प्रसन्नराघव-चन्द्रालोकाभ्यामवसीयत इति ।

(२)पक्षधरमिश्रस्तु जयदेवमिश्रस्य प्रधानशिष्यो त्रयोदशशताब्दीमलंचकार मिथिलादेशम् । तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दश्च तत्पाण्डित्यद्योतकरी कृतिरिति इतिहासविदां सम्मतम् ।

प्रकरणारम्भे ग्रहणाद्दुष्टधर्मिपरतयैवोक्तलक्षणानां व्याख्यानमित्यवधार्यते । तेन च मण्युक्तप्रथमलक्षणस्य व्यभिचारादिधर्मेऽतिव्याप्तिवारणायानुमितिप्रतिबन्धकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मानुमितिप्रतिबन्धकज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकरूपान् व्यभिचारत्वादुपाधीनादाय तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वरूपं हेत्वाभासत्वं विवक्षितम् । अत्र व्यर्थविशेषणताया द्वितीयतृतीयलक्षणानुसरणस्य बीजत्वं प्रदर्श्य तत्रापि ज्ञानविषयीभूतस्य व्यभिचारादेर्न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषो द्वितीयलक्षणानुसरणे हेतुः प्रदर्शितः । एतेन व्यभिचारादय उपाधय एव लक्षिताः तद्विषयकत्वेनैव लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् लक्षणद्वये तत्पदस्य च तद्वत्त्वपरत्वेन तद्वत्त्वमर्थः, तेन व्यभिचारादिधर्मे नाव्याप्तिः धर्मिणि लिङ्गे च नासम्भव इति सूचितम् । एवं च मणिकृन्मते प्रथमस्य लक्षणस्य धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयोश्च वोपलक्षकत्वं प्रतीयते द्वितीयमादाय च सिद्धान्तत्वाभिमानस्तेषाम् । इदं च वर्धमानमतेनोक्तमतेन पक्षधरमिश्रोक्तैतन्मतनिराससङ्गतिः ॥

(१) न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां यद्विषयकत्वेनेत्यादिना द्वितीयलक्षणमेवोद्धृतम् । शिरोमण्युक्तोऽन्यकल्पोऽपि परिगृहीतः। सत्प्रतिपक्षादीनामनित्यदोषत्वाभिप्रायेण 'परे त्वि'त्यादिना द्वितीयस्यैव लक्षणस्य कल्पान्तरप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यथार्थपदवैयर्थ्यं प्रथमलक्षणस्य परित्यागे हेतुः, व्यभिचारादिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न ज्ञायमानदोषाणामित्यभिमानेन तु तृतीयं परित्यज्य द्वितीयलक्षणमेव विश्वनाथपञ्चाननेन गृहीतमिति दिक् ॥

(६) उपसंहारः ।

एवमनुमानान्ते गङ्गेशोपाध्यायेनोपमानखण्डचिन्तामणौ उपमिति-तत्करणादीनां विवेचनं कृत्वा चतुर्थे शब्दखण्डे प्रथमं शाब्दबोध-

---

(१) विश्वनाथन्यायपञ्चाननानामैतिह्यविषयो न्यायचन्द्रिकोपेतायां काशीसंस्कृतपुस्तकमालामुद्रितायां मुक्तावल्या भूमिकायां सविस्तरमस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव द्रष्टव्यः । डाक्टरसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहोदयैर्निबद्धेन (Indian Logic History) पुस्तकेन ज्ञायते यदुक्तपञ्चाननेन नञ्वादटीका–अलङ्कारपरीक्षा–कारकचक्रन्यायबोधिन्याख्या अपरेऽपि निबन्धा विनिर्मिताः ।

प्रमां निरूप्य शब्दप्रामाण्यविचारः सविस्तरमुक्तः । ततश्च शब्दबोधकारणीभूतानाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तितात्पर्यादीन विविच्य शब्दनित्यतावादिमीमांसकमतखण्डनाय तदनित्यतास्थापनं विहितम् । उच्छिन्नप्रच्छन्नवादेन वेदानां पौरुषेयत्वं च व्यवस्थाप्य विधि-अपूर्व-शक्ति-लक्षणा-समास-आख्यात-धातु-उपसर्गाणां वादास्तदर्थविवेचनद्वारा विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रदर्शिताः । प्रामाण्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे गौतममतेन प्रमाणचतुष्टयस्योपसंहारेण ग्रन्थसमाप्तिः कृता श्रीमता गङ्गेशोपाध्यायेन । (१)खण्डचतुष्टयेष्वप्युक्तमणेर्व्याख्यानानां बाहुल्येप्यनु-

---

(१) तत्त्वचिन्तामणेरद्ययावदुपलब्धानां साक्षात्परम्पराव्याख्यानानां निघण्टुपत्रम्—

तत्त्वचिन्तामणिर्मूलम् ।

1 मणिव्याख्या (कणादतर्कवागीशभट्टाचार्यकृता) 1560 A. D.
2 चिन्तामणिदीधितिः (रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृता) 1477–1547 A. D.
- [1] मणिदीधितिटीका (रामरुद्रतर्कवागीश०) 1700 A.D.
- [2] दीधितिप्रकाशिका (गदाधरभट्टाचार्य०) 1650 A D.
- [3] दीधितिटीका (रघुदेवन्यायालंकार०) 1650 A.D.
- [4] मणिदीधितिप्रकाशिका (रुद्रन्यायवाचस्पति०) 1700
- [5] दीधितिगूढार्थविद्योतनं (जयरामन्यायपंचानन०) 1700 A.
- [6] दीधितिप्रकाशिका (जगदीशतर्कालंकार०) 1700A.D.
- [7] दीधितिटीका (रामभद्रसार्वभौम०) 1680 A.D
- [8] दीधितिरहस्यम् (मथुरानाथतर्कवागीश०) 1570 A.D.
- [9] दीधितिप्रसारिणी (कृष्णदाससार्वभौम०) 1515
- [10] दीधितिप्रकाशिका (भवानन्दसिद्धान्तवागीश०) 1625 A.D.

3 तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः(हरिदासन्यायालङ्कार०)1480–1540A.D.
4 अनुमानखण्डटीका (वाचस्पतिमिश्र०) 1450 A.D.
5 चिन्तामणिमयूखः (शङ्करमिश्र०) 1450 A.D.
6 चिन्तामणिप्रकाशः । (वर्धमानोपाध्याय०) 1250 A.D.
7 तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (पक्षधरमिश्र०) 1275 A.D.

मानखण्डदीधित्याः प्रायशः पठनपाठनादौ प्रचारस्योपलभ्यमानत्वात् परीक्षासु तद्व्याख्यानप्रकरणानां व्यवस्थापनाच्च काशीस्थचौखम्बासंस्कृतपुस्तकमालायामनुमानजागदीशीसहिता सा पूर्वं मुद्रिता। अनुमानखण्डदीधितेः गदाधरकृतव्याख्यायास्तु प्राञ्जलस्वरूपसुषमागुणपाशवशीभूततार्किकमण्डलीषु सम्प्राप्तपठनपाठनप्रचारायाः अद्यापि कार्त्स्न्येनामुद्रितायाः पुस्तकान्वेषणे बहु क्लिश्यन्तोऽन्तेवासिनः समीक्ष्य पुण्यबललाभलालसासमेधितोत्साहवशीकृतान्तःकरणः संस्कृतविद्यानुरागी श्रीयुतहरिदासगुप्तमहोदयानामात्मजः श्रेष्ठिकुलावतंसः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयः प्रवर्तयामास मुद्रितपत्रप्रूफपरिशोधनाय महामहोपाध्यायपं०विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिनोऽस्मद्गुरुवरान् म०म० पं० वामाचरणभट्टाचार्यन्यायाचार्यांश्च । महतोऽस्य ग्रन्थस्य परिशोधने भट्टाचार्याणामवकाशाभावादस्मत्सहाध्यायिना न्यायाचार्येण पं० श्रीरामशास्त्रिणा स्वचे साहाय्ये गादाधर्याः संशोधनकार्यं समीचीनतया प्रचलितमासीत् । किन्त्वस्माकं दैवदुर्विपाकवशात् केवलान्वयिप्रकरणपर्यन्तं परिशोध्य.

---

[1] त० चि० आलोकरहस्यं (मथुरानाथ०) 1570 A.D.
[2] मण्यालोकटिप्पणी (हरिदासन्यायालङ्कार०) 1480–1540
[3] त० चि० आलोककण्टकोद्धारः (मधुसूदनठक्कुर०) 1575
[4] आलोकदर्पणः [महेशठक्कुर०] 1400
[5] त० चि० आलोकपरिशिष्टम् [देवनाथठक्कुर०] 1562
[6] अनुमानालोकप्रसारिणी [कृष्णदाससार्वभौम०] 1515
[7] शब्दालोकविवेकः [गुणानन्दवागीश०] 1570
[8] प्रत्यक्षालोकसारमंजरी [भवानन्द०] 1625
[9] त० चि० आलोकटीका [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.

8 चिन्तामणिप्रकाशः (रुचिदत्तमिश्र०) 1275 A.D.
9 त० चिन्तामणिमयूखः [जगदीशतर्कालङ्कार० ।] 1625 A.D.
10 त० चि० आलोकविवेकः [जयरामन्यायपंचानन०] 1700
11 त० चिन्तामणिटीका [भवानन्दसिद्धान्तवागीश०] 1625
12 DO [हरिरामतर्कवागीश०] 1625 A.D.
13 त० चि० गूढार्थदीपिका [रघुदेवन्यायालङ्कार०] 1650
14 त० चिन्तामणिव्याख्या [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.

पुरन्दरपुरातिथौ संजाते द्विवेदिमहोदये श्रीरामशास्त्रिणि चोक्तगुरुमहोदयेनैव प्रोत्साहितोऽहं यथामति प्रावर्तिषि गादाधर्याः संशोधने । अस्याश्च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थितं तदध्यक्षपण्डितप्रवर श्रीगोपीनाथकविराज एम० ए० महोदयप्रसादेन लब्धं प्रायशोऽशुद्धं विश्वविख्यातवैदुषीविभवानामस्मद्गुरुवरपूज्यपादश्रीमहामहोपाध्यायवामाचरणन्यायाचार्यमहोदयानां वङ्गाक्षरलिखितं च पुस्तकं, चिन्तामणेस्तु चौखम्बामुद्रितं, दीधितेः जीवानन्दमुद्रितमन्यच्च पुस्तकं समासाद्य हेत्वाभासग्रन्थे केवलव्यतिरेक्यर्थापत्तिप्रकरणयोश्च गादाधरीव्याख्याया अभावात् तत्र प्रातःस्मरणीयैः तर्कतीर्थोपाधिसमलङ्कृतैः रघुनाथशास्त्रिभिरस्मत्तातपादैः कृत विवरणाख्यव्याख्यानं च सन्निवेश्य योग्यपाठविशेषं च कुण्डल्यन्तर्गतं विधाय यथाबुद्धिवैभवं प्रकाशितोऽसौ महानिबन्धः । दुरवगाहेऽत्र ग्रन्थे अत्रभवतां तातचरणानां गुरुवर्याणां काशीविद्यालयस्थमुख्याध्यापकानां नैयायिकप्रवराणां म० म० पं० श्रीमदम्बादत्तशास्त्रिणां साहाय्येनैव मया विषमस्थलपारावारतरणमकारीति तदुपकारान्न कदापि विस्मरिष्यामि । तदेवमस्मिन्महति निबन्धजलधावुदुम्बरकीटकल्पेन बहुपराद्धं स्यादिति सम्भावयन् प्रकृतिसुभगशिवाभिलाषान्तःकरणो विद्वन्मण्डलीमण्डनायमानान् तार्किकान् साञ्जलिकलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशलेशेन कृतकः सर्वान्तर्यामी श्रीजगदीश्वर इत्यभ्यर्थयते—

विदुषामनुचर

ढुण्ढिराजशास्त्री ।

गादाधरी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः प्रकरणानां

सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पृ०
१ अनुमितिप्रकरणम् ।	१–१४०
२ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।	१४१–१८२
३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।	१८३–३३०
४ पूर्वपक्षप्रकरणम् ।	३३१–३९०
५ सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।	३९१–४७८
६ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।	४७९–५२६
७ सामान्याभावप्रकरणम् ।	५२७–५५९
८ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।	५६०–६१८
९ अतएवचतुष्टयप्रकरणम् ।	६१९–६३४
१० व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।	६३५–६७४
११ तर्कप्रकरणम् ।	६७५–७३६
१२ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।	७३७–७७१
१३ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।	७७२–८७६
१४ उपाधिप्रकरणम् ।	८७७–१०७८
१५ पक्षताप्रकरणम् ।	१०७९–११७६
१६ परामर्शप्रकरणम् ।	११७७–१३२५
१७ केवलान्वयिप्रकरणम् ।	१३२६–१३८८
१८ केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।	१३८९–१४३४

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पृ०
१९ अर्थापत्तिप्रकरणम् ।	१४३५–१४६०
२० अवयवप्रकरणम् ।	१४६१–१५७८
२१ सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।	१५७९–१६३६
२२ सव्यभिचारप्रकरणम् ।	१६३७–१७०१
२३ साधारणप्रकरणम् ।	१७०२–१७२०
२४ असाधारणप्रकरणम् ।	१७२१–१७३९
२५ अनुपसंहारिप्रकरणम् ।	१७४०–१७६८
२६ विरुद्धप्रकरणम् ।	१७६९–१७८३
२७ सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।	१७८४–१८३५
२८ असिद्धिप्रकरणम् ।	१८३६–१८६८
२९ बाधप्रकरणम् ।	१८६९–१९२८
३० भताधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।	१९२९–१९४०
३१ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१९४१–२००१
३२ शक्तिवादप्रकरणम् ।	२००२–२०५४
३३ मुक्तिवादप्रकरणम् ।	२०५५–२०८४
३३ प्रकरणसंख्या	पत्र संख्या २०८४

गादाधरी-दीधिति-सहितस्य तत्त्वचिन्तामणेः

अनुमानखण्डस्य ग्रन्थानुक्रमेण

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः । पृष्ठाङ्के

(१) अनुमितिप्रकरणे ।

विषयः	पृष्ठाङ्के
१ मङ्गलाचरणम् ।	१
२ अथपदस्यार्थविचारः ।	२
३ नन·पदार्थविवेचनम् ।	३
४ प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिकथनम् ।	५
५ प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकभावविचारः ।	७
६ अनुमानोपमानयोः प्रसङ्गतः सङ्गतिकथनम् ।	२०
७ सार्वभौममतेन सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	२२
८ अनुमितिलक्षणकथनपूर्वकमनुमानलक्षणप्रदर्शनम् ।	२४
९ उक्तानुमितिलक्षणस्योपाध्यायसंमतव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	२१
१० उपाध्यायमतदूषणम् ।	३५
११ प्रमाणनिरूपणप्रस्तावः ।	३९
१२ व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मस्येति कर्मधारयसमासमङ्गीकुर्वतां मिश्राणां मतम् ।	४३
१३ मिश्रमतखण्डनम् ।	४७
१४ ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेण समाधानम् ।	५१
१५ मणिमञ्जर्यादिन्यायेनोभयव्यापकताज्ञानस्यैकविधव्यभिचारज्ञाने प्रतिबन्धकत्वम् ।	५६
१६ व्यापकतानाश्रयहेतुतायाः प्रयोजनान्तरकथनम् ।	६५
१७ अनुमितिलक्षणस्य शाब्दबोधप्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तिनिरासः ।	७४

विषयः । पृ०
१८ अनुमितिलक्षणस्य प्रत्यक्षानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिदूषणम् । ८३
१९ " " " स्मरणेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनम् । ८७
२० ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतायां युक्त्यन्तरकथनम् । १०१
२१ उक्तस्मरणातिव्याप्तिनिरसनम् । १०५
२२ अव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं चरमज्ञानपदसार्थक्येन तन्निरासः । ११२
२३ व्याप्तिघटितमनुमितिलक्षणम् । ११८
२४ मूलोक्तलक्षणस्य चक्रवर्तिकृतं व्याख्यानम् । "
२५ " — मिश्रकृतं व्याख्यानम् । १२३
२६ मिश्रलक्षणे चिन्ताबीजकथनम् । १२९
२७ तत्करणमिश्रस्य विचारः । १३०
२८ अनुमानप्रामाण्यपरीक्षायै चार्वाकमतोत्थापनं तत्खण्डनं च । १३३

(२) व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे ।

२९ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणारम्भः । १४१
३० व्याप्ति(१)लक्षणम् । १४२
३१ व्याप्ति(२)लक्षणम् । १४३
३२ व्याप्ति(३)(४)लक्षणविचारः । १४८
३३ व्याप्ति(५)लक्षणम् । १५३
३४ व्याप्तिपञ्चकस्याप्रसिद्धीकृत्य दूषणनिर्वचनम् । १५९
३५ सिंहव्याघ्रोक्तपूर्वपक्षव्याप्तिद्वयलक्षणम् । १६१
३६ सिंहव्याघ्रलक्षणयोरेकोक्त्यनुवादपूर्वकं दूषणम् । १६४
३७ सिंहव्याघ्रलक्षणे सार्वभौममतव्याख्यानम् तद्दूषणं च । १६८

(३) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणे ।

३८ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमङ्गीकृत्य सौन्दडमतेनाशङ्का तन्निरासश्च । १८३
३९ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनपरग्रन्थावतारणाय पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वकथनम् । १९०
४० पारिभाषिकेऽव्यभिचरितत्वपदार्थे यावत्पदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् । १९३
४१ आप्रकरणे सम्बन्धनिरासकथनम् । २०३

विषयः । पृ०

४२ सम्बन्धभेदनिबन्धनदोषनिरासाय सम्बन्धैक्यविवक्षणम् । २०५
४३ प्रतियोगिवत् तद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सहा-
विरोधित्वकथनम् । २०९
४४ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपरिष्कारः । २१२
४५ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेण लक्षणान्तरम् । २१८
४६ चक्रवर्तिमतेन लक्षणान्तरप्रदर्शनम् । २२६
४७ चक्रवर्तिलक्षणेऽवच्छेदकत्वविवेचनम् । २३९
४८ प्रगल्भमतीयलक्षणद्वयप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् । २४२
४९ मतान्तरेण व्याप्त्यन्तरप्रदर्शनं तत्खण्डनं च । २४५
५० मिश्रमतसिद्धव्याप्तिप्रदर्शनम् । २५४
५१ उक्तमिश्रीयव्याप्तिलक्षणेऽभावप्रतियोगित्वस्य-
पारिभाषिकार्थप्रदर्शनद्वारा निष्कृष्टतल्लक्षणकथनम् । २६९
५२ यथाश्रुतमिश्रलक्षणदूषणम् । २७३
५३ उक्तलक्षणे साजात्यपरित्यागेन लघुलक्षणप्रदर्शनम् । २७५
५४ कूटाघटितलक्षणकथनम् । २७६
५५ मतान्तरेण व्याप्तिलक्षणकथनम् । २८८
५६ तल्लक्षणीयाभावपदार्थविवेचनम् । २९२
५७ उक्तव्याप्तिखण्डनम् । २९९
५८ किञ्चेत्यादिना तत्रानुपपत्त्यन्तरकथनम् । ३०४
५९ सार्वभौमलक्षणपरिष्कारखण्डनम् । ३१४
६० व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणम् । ३१८

(४ पूर्वपक्षप्रकरणे)

३२१
६१ पूर्वपक्षव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् । ३३२
६२ तत्राधिकरणपदस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् । ३३७
६३ मिश्रमतेन पूर्वपक्षव्याप्तिस्वरूपव्याख्यानम् । ३४०
६४ तत्र चिन्तावीजवर्णनम् । „
६५ पूर्वपक्षव्याप्तिखण्डनप्रकारकथनम् ।
६६ अनौपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्तिप्रदर्शनं तन्निरसनञ्च । ३५७
६७ अनौपाधिकत्वान्तरप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् । ३७३

विषयः — पृ०

६८ कात्स्न्र्येन सम्बन्धादिरूपव्याप्तीनां प्रदर्शनं तत्खण्डनं च । ३७६
६९ सम्बन्धमात्रस्य व्याप्तित्वकथनं तन्निरसनं च । ३८१
७० मतान्तरेण व्याप्तिकथनं तत्खण्डनञ्च । „

(५) सिद्धान्तलक्षणप्रकरणे ।

७१ व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् । ३९१
७२ शिरोमणिमतेन तदर्थकथनम् । ३९२
७३ वह्निमान् दण्डिसंयोगादित्यत्राव्याप्तिवारणप्रकारः । ३९५
७४ यद्रूपविशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशफलप्रदर्शनम् । ४००
७५ व्याप्त्यैक्यप्रदर्शनम् । ४०२
७६ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशसार्थक्यकथनम् । ४०५
७७ तत्प्रसङ्गेनोक्तनिवेशफलप्रदर्शनम् । ४१८
७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपरिष्कारः । ४२३
७९ सम्प्रदायमतेनात्यन्तपदोपादानसार्थक्यकथनम् । ४२७
८० उक्तमतेऽतिव्याप्तिनिरासः । ४२९
८१ संसर्गाभावत्वतद्घटितात्यन्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेना-
नवस्थाशङ्काप्रदर्शनम् तन्निरसनं च । ४३५
८२ प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यान्योन्याभाववारणोऽर्थः । ४३६
८३ अभावान्तार्थस्य निष्कर्षस्वरूपकथनम् । ४३७
८४ निष्कृष्टसिद्धान्तलक्षणव्याप्तेः प्रदर्शनम् । ४३९
८५ तत्र सम्बन्धनिवेशे वह्न्यादिकल्पान्तरञ्च । ४४१
८६ तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनम् । ४४३
८७ उक्तनिष्कृष्टलक्षणस्य काले घटवान्महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिशङ्काकथनम् । ४४९
८८ उक्ताव्याप्तिवारणाय पूर्वपक्षप्रदर्शनम् । ४५३
८९ सिद्धान्तेनोक्ताव्याप्तिवारणाय कल्पान्तरकथनम् । ४५७
९० स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे कल्पान्तरम् । ४६४
९१ उक्तकल्पान्तरस्य प्रयोजनान्तरप्रदर्शनम् । ४७१
९२ प्रसङ्गतः प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्व-
कथनम् । ४७५

विषयः। पृ०

(६) अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणे

९३ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याक्षेपः। ४७९
९४ अवच्छेदकत्वान्तरनिरसनम्। ४८४
९५ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिरूपणम्। ४८५
९६ अनतिरिक्तवृत्तित्वघटकावच्छेदकत्वस्यार्थः। ४८८
९७ वस्तुतस्त्वित्यादिनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यार्थद्वयनिरूपणम्। ४९
९८ यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनकथनम्। ५०१
९९ अव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितानां विशिष्योपादानम्। ५०८
१०० प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानशङ्का तत्खण्डनादि। ५१२
१०१ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यद्वयानुपादाननिरूपणमतिव्याप्तिनिरासश्चेति मतम्। ५१६
१०२ एतन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम्। ५२१
१०३ गुरुधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमतेन व्या-
प्तिपरिष्कारः। ५२३

(७) सामान्याभावप्रकरणे।

१०४ सामान्याभावस्य पार्थक्येन व्यवस्थापनम्। ५२७
१०५ तदनङ्गीकारे वायू रूपवान्न वेति संशयानुपपत्तिप्रदर्शनम्। ५३१
१०६ नवीनमते उक्तसंशयोपपत्तिकथनम्। ५३८
१०७ उक्तसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयतामपरेषां मतम्। ५३९
१०८ विशेषाभावकूटस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकत्वेऽतिरिक्तसं-
शयसामग्र्या उत्तेजकतया संशयोपपत्तिशङ्काप्रदर्शनम्। ५४१
१०९ प्रकारान्तरेण संशयोपपत्त्या सामान्याभावपार्थक्याक्षेपः। ५४२
११० विशेषाभावसामान्याभावयोर्भेदवादिमिश्रादिमतखण्डनम्। ५४४
१११ प्रतिबन्दिमुखेन सामान्याभावस्य पार्थक्यस्थापनम्। ५५१
११२ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेषु
व्यासज्यवृत्तीति मतखण्डनम्। ५५२
११३ सार्वभौममतेनातिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रदर्शनम्। ५५६

(८) विशेषव्याप्तिप्रकरणे।

११४ विशेषव्याप्ति(१)लक्षणनिरूपणम् तत्र दोषप्रदर्शनञ्च। ५५९

विषयः ।	पृ०
११५ अत्र लक्षणे दोषान्तराणां प्रदर्शनम् ।	५६०
११६ उक्तदोषोद्धारायात्र यदन्तीत्यादिना कस्यचिन्मतस्य प्रदर्शनम् ।	५६६
११७ विशेषव्याप्तेः (२) (३) लक्षणम् ।	५६७
११८ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमङ्गीकुर्वतां मतस्य खण्डनम् ।	५७१
११९ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसाधनम् ।	५७८
१२० अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतम् ।	५८३
१२१ नियमाघटितया अननुगतव्याप्तेर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वम् ।	५८४
१२२ व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावखण्डनम् ।	५८६
१२३ द्वित्वावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेऽपि अव्याप्तिनिरसनम् ।	५८९
१२४ अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिर्वचनम् ।	५९०
१२५ उक्तव्याप्तेर्गुरुत्वेनार्थान्तरप्रदर्शनम् ।	५९३
१२६ कथितानौपाधिकत्वस्यार्थान्तरकथनम् ।	५९८
१२७ यद्वेत्यादिना अथवेत्यादिना च व्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।	,,
१२८ सत्यभिन्नावच्छेदकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	६०१
१२९ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिर्वचनम् ।	६०४
१३० मिश्रमतेनावच्छेदकत्वरूपवर्णनम् ।	६०९
१३१ व्यभिचारधिय उक्तव्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वस्थापनम् ।	६१२
१३२ सार्वभौमव्याप्तिकथनम् ।	६१४

(९) अतएवचतुष्टयप्रकरणे ।

१३३ सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियतावच्छेदकत्वात्तद्विशेषस्तत्रोपाधिरित्यभिप्रायकं प्रथममतएवनिरूपणम् ।	६१९
१३४ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिरुक्तिः ।	६२०
१३५ यद्वेत्यादिना शिरोमणिमते सिद्धान्तसार्थक्यप्रयोजनक कल्पान्तरम् ।	६२२
१३६ विशेषणाख्य-उपाधिनिष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	६२४
१३७ मतान्तरेण विशेषणपदार्थनिर्वचनम् ।	६२५
१३८ तन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	६२७

विषयः । पृ०

१३९ साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वरूपोपाधिप्रदर्शकम् (२)अतएवप्रदर्शनम् । ६२७
१४० तत्र विशेष्यदलविशेषणदलयोर्व्यावृत्तिकथनम् । ६२९
१४१ व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिरित्यभिप्रायेण (३) तृतीयमतएव-
निरूपणम् । „
१४२ गुरुमतेनात्र एवत्रयानन्तरं आचार्यमतेन (४)चतुर्थस्यात-
एवकल्पस्य कथनम् । ६३०

(१०) व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणे ।

१४३ प्राभाकरमतेन व्याप्तिग्रहोपायप्रदर्शनम् । ६३५
१४४ तत्र भूयोदर्शनस्य कल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन
तत्खण्डनम् । „
१४५ तृतीयकल्पनिरसनेन भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहोपा-
यत्वखण्डनम् । ६४०
१४६ प्राभाकरमतेन तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वकथनम् । ६४४
१४७ नैयायिकमतखण्डनपूर्वकं व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्य-
त्वस्थापनम् । ६४९
१४८ तत्र संशयानुपपत्तिप्रदर्शनखण्डनपूर्वकं भूयोदर्शन-
स्योपयोगित्ववर्णनम् । ६५२
१४९ वह्नेरित्यादिना सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वसंशयो-
पपत्त्योर्वर्णनम् । ६५५
१५० सहचारदर्शनजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वरूपसकृद्दर्शन-
ग्राह्या व्याप्तिरिति मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन
तत्खण्डनम् । ६५५
१५१ प्राभाकरमतखण्डनद्वारा व्याप्तिग्राहकोपायप्रदर्शनम् । ६५८
१५२ पुरुषभेदेन कार्यकारणभावभेदव्यवस्थापनम् । ६६६
१५३ सहचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण व्यापकताग्राहकत्वमङ्गी-
कुर्वतां मिश्राणां मतं तन्निरसनं च । ६६९
१५४ धूमसामान्ये वह्निसामान्यव्याप्तेरतीन्द्रियत्वव्यव-
स्थापनम् । ६७०

(११) तर्कप्रकरणे ।

विषय ।	पृ०
१५५ तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाशङ्का तन्निवारणं च ।	६७१
१५६ कार्यकारणभावग्रहस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	६८०
१५७ तर्काकारप्रविष्टपदव्यावृत्तिकथनम् ।	६८६
१५८ अवन्हेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्कानिराकरणम् ।	६९३
१५९ तदुपादानमित्यादेरर्थस्य प्रदर्शनम् ।	६९६
१६० विशेषतः कार्यकारणभावग्रहस्य लाघवप्रतिसंधानात्सामान्यतः परिच्छेदकत्वकथनम् ।	७००
१६१ अपरे त्वित्यादिना आपाद्यापादकभावप्रदर्शनम् ।	७०५
१६२ अन्वयव्यतिरेकानुविधायिविधानस्यैव शंकाप्रतिरोधकत्वात्तस्य तर्कघटकत्वमङ्गीकुर्वतां मिश्राणां मतस्योक्तमतेन दूषणप्रदर्शनम् ।	७०९
१६३ अपरे त्वित्यादिमते चिन्ताबीजप्रदर्शनम् ।	७१२
१६४ व्यधिकरणस्य हेतुत्वशङ्कानिरासार्थकतर्काकारप्रदर्शकमतान्तरम् ।	७१४
१६५ उक्तमतानभिज्ञसार्वभौममतप्रदर्शनम् ।	७१६
१६६ उक्तमतद्वयेऽस्वरसकथनम् ।	७१८
१६७ व्यभिचारशङ्कायां तर्कस्यानैयत्यप्रदर्शनम् ।	७१९
१६८ तत्र [illegible] मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	७२१
१६९ 'शंका चेदनुमास्त्ये'वेत्यादुदयनाचार्यकारिकायाः खण्डनकारकृतस्य दूषणस्य तन्निरासस्य च वर्णनम् ।	७२२
१७० स्वरूपतस्तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वस्थापनम् ।	७२४
१७१ तर्कस्य विशेषत. कारणत्वे गौरवप्रदर्शनम् ।	७२९
१७२ सर्वत्र तर्के तर्कान्तरस्यानपेक्षणीयतयाऽनवस्थाभाववादिनां मतस्य प्रदर्शनम् ।	७३१
१७३ अनौपाधिकत्वग्रहस्य तर्कापेक्षत्वात्तर्काधीनो व्याप्तिग्रह इति मत तत्खण्डनञ्च ।	७३२
१७४ व्याप्तिग्रहेऽव्यभिचारनिश्चयस्यैव हेतुत्वात्तच्छङ्काविरहस्याहेतुत्वेन तर्कस्यानपेक्षिततया नानवस्थेति वादिनां मतम् ।	७३३

विषयः ।	पृ०
१७५ उक्तमतखण्डनम् ।	७३४

(१२) व्याप्त्यनुगमप्रकरणे ।

विषयः ।	पृ०
१७६ उक्तव्याप्तिप्रकारेषु भेदघटितव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वकथनम् ।	७३७
१७७ भेदघटितव्याप्तौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणानुपादानेन लाघवकथनम् ।	॥
१७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तदंशे व्यर्थतामप्रदर्शनम् ।	७३८
१७९ तत्र च नैवमित्यादिना समाधानवर्णनम् ।	७४३
१८० प्रतिबन्धकताघटितरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनस्य प्रदर्शनम् ।	७४७
१८१ अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्याप्त्योः प्रत्येकज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुत्वाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् ।	७५६
१८२ अभावद्वयघटितव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वेनोभयविधज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां मतस्य तत्खण्डनञ्च ।	७५७
१८३ व्यभिचारज्ञानानुगमेऽपि व्याप्तिज्ञानस्य समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्सम्भव इति वर्णनम् ।	७६०
१८४ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयस्य दूषणायोपक्रमः ।	७६२
१८५ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तेरपि दुर्वचत्वकथनम् ।	७६६
१८६ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितपारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वेन सिद्धान्तवर्णनम् ।	७६७

(१३) सामान्यलक्षणाप्रकरणे ।

विषयः ।	पृ०
१८७ व्याप्तिग्रहे सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेरुपयोगिताप्रदर्शनम् ।	७७१
१८८ सामान्यलक्षणापदार्थव्युत्पादनम् ।	७७३
१८९ धूमत्वादिसामान्यस्यैव प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापनम् ।	७७४
१९० सामान्यस्य सखण्डाखण्डभेदेन द्वैविध्यकथनम् ।	७७९
१९१ अनित्यसामान्यस्यातीतादिदशायां प्रत्यासत्तित्वविरहाभिप्रायेण नव्यानां पूर्वपक्षः ।	७८०

विषय । पृ०

१९२ नव्यमते ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोर्भेदप्रदर्शनम् । ७८५

१९३ सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेऽपि सर्वसाधारणव्याप्तेः सम्भवात् तदुपयोग इत्याशयेनोक्तप्रत्यासत्तेः खण्डनम् । ७९०

१९४ अनुमाने सर्वभानार्थं सामान्यलक्षणाया उपयोगाभावकथनम् । ७९२

१९५ सामान्यलक्षणाया अनभ्युपगमे आपत्तीनां निराकरणम् । ७९७

१९६ विशेषणज्ञानादेर्हेतुत्वानङ्गीकारे युक्तिः । ८०१

१९७ उत्पन्न इत्यादिना सामान्यलक्षणाङ्गीकारे सिद्धान्तप्रदर्शनम् । ८०८

१९८ सिद्धान्त्यभिमतोक्तसंशयानुपपत्तिरूपसामान्यप्रत्यासत्तियुक्तिदूषकमतप्रदर्शनम् । ८१०

१९९ सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरप्रदर्शनपूर्वकमतेन तत्खण्डनञ्च । ८१२

२०० तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्रायेणापि उक्तप्रत्यासत्तिर्न सम्भवतीति वर्णनम् । ८१५

२०१ यावद्धेतोर्ज्ञानग्राहकतेजःसामान्याभाव एवान्यथाकारस्तथा च तदनुरोधेनापि सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इति मिश्रमतखण्डनम् । ८१७

२०२ प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षेऽनागतप्रतियोगिज्ञानार्थं सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्यभिप्रायकः पूर्वपक्षः । ८२१

२०३ उक्तपूर्वपक्षनिरसनम् । ८२४

२०४ प्रसङ्गात्प्रागभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वकथनम् । ८३०

२०५ ध्वंसस्यातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । ८३१

२०६ महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागभावं विनोत्पत्तिपदार्थस्य निर्वचनम् तत्राचार्यसंवादप्रदर्शनं च । ८३६

२०७ महाप्रलयाङ्गीकारे उत्पत्तिपदार्थकथनम् लक्षणान्तरपरिष्कारप्रदर्शनञ्च । ८३९

२०८ अन्योन्याश्रयवारणाय उत्तरत्वघटितस्य पूर्वत्वस्य निर्वचनम् । ८४२

विषयः ।	पृ०
२०९ सिद्धान्तिमतमुपेत्य प्रागभावसाधकप्रमाणाशङ्कनन्तत्खण्डनं च ।	८४३
२१० तद्ध्वंसस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गवारणाय प्रागभावं व्यवस्थापयताङ्केपाञ्चिरसामान्यलक्षणास्वीकारप्रयोजनकं मतम् ।	८५१
२११ अन्ये त्वित्यादिना प्रागभावसाधकमतान्तरस्य वर्णनम् ।	८५४
२१२ अत्र मिश्रमतप्रदर्शनं तत्खण्डनं च ।	८५८
२१३ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिसाधकप्रगल्भमतस्य निराकरणम्	८६२
२१४ समानप्रकारकत्वेनोपस्थिते कार्यकारणभावे सामान्यप्रत्यासत्त्यादरवर्णनम् ।	८६४
२१५ प्रकारान्तरेण दीधितिमते सामान्यलक्षणाखण्डनम् ।	८६८
२१६ सामान्यलक्षणानभ्युपगमे संशयाद्यनुपपत्तिरिति तदभ्युपगम इति सिद्धान्तवर्णनम् ।	८७१

(१४) उपाधिप्रकरणे ।

२१७ उपाधिनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनं तत्स्वरूपकथनं च ।	८७७
२१८ स्थलविशेषे उपाधिविशेषप्रदर्शनम् ।	८८३
२१९ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वकथनम् ।	८९३
२२० क्वचित्पक्षेतरत्वस्यैवोपाधित्वव्यवस्थापनम् ।	८९८
२२१ उपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वासम्भव इत्याशङ्का तत्समाधानं च ।	९००
२२२ बाधस्थलेऽप्युपाध्यसम्भवात्सोऽपि नोपाधिरित्याशङ्का समाधाने ।	९०४
२२३ सत्प्रतिपक्षोत्थापकतारूपदूषकताबीजपक्षे पक्षेतरत्वतासमर्थानामुपाधित्ववर्णनम् ।	९०८
२२४ पूर्वोक्तलक्षणस्यातिव्यापकत्वाल्लक्षणान्तरप्रदर्शनं तत्खण्डनं च ।	९१०
२२५ जपाकुसुमसाधर्म्येणोपाधिस्वरूपवर्णनं तन्निरासश्च ।	९१३
२२६ अन्ये त्वित्यादिनोपाध्यन्तरप्रदर्शनं तत्समाधानादि ।	९१५

विषयः । पृ०
२२७ पक्षधर्मावच्छिन्नत्वविशेषितसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपाधेर्दूषणम् । ९२४
२२८ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपाधेः प्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च । ९३०
२२९ तत्र किञ्चेत्यादिना दूषणान्तरवर्णनम् । ९३१
२३० सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकताबीजपक्षे उपाधिस्वरूपप्रदर्शनम् । ९३६
२३१ उक्तोपाधेः खण्डनम् । ९३९
२३२ किञ्चेत्यादिना खण्डनान्तरम् । ९४४
२३३ दीधितिकारोक्तमुक्तोपाधिपरिष्कारवर्णनम् । ९४६
२३४ उपाधेः लक्ष्यप्रदर्शनम् । ९५२
२३५ दीधितौ उपाधिस्वरूपान्तरखण्डनपूर्वकं वस्तुतस्त्वित्यादिना सिद्धान्तोपाधिवर्णनम् । ९५८
२३६ सिद्धान्तिमतेनोपाधिलक्षणवर्णनम् । ९७१
२३७ सद्धेतौ सपक्षैकदेशावृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणायोक्तोपाधिलक्षणे निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । ९७५
२३८ दीधितौ सकलोपाधिसाधारणलक्षणप्रदर्शनम् । ९८५
२३९ मिश्रमतेनोपाधिवर्णनम् । ९८६
२४० साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां नव्यानां मतेनोपाधिप्रदर्शनम् । ९८८
२४१ उपाधिलक्षणघटितधर्मपदार्थनिर्वचनम् । ९८९
२४२ उपाधिफलभूतव्यभिचारानुमानाकारप्रदर्शनम् । ९९१
२४३ मिश्रातनयःसाध्यव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदार्थविवेचनम् । ९९६
२४४ साक्षात्परम्परासाधारणव्यभिचारोन्नायकोपाधिस्वरूपप्रदर्शनम् । ९९९
२४५ दीधितौ मतविशेषेण व्यभिचारोन्नायकविचारः । १००२
२४६ सोपाध्यनुमाने व्यभिचारोद्भावनप्रकारवर्णनम् । १००६
२४७ स्थलविशेषेपूपाध्यतिव्याप्तिनिरसनम् । १००७
२४८ आर्द्रेन्धनसंयोगादेरुपाधित्वानुपपत्तिनिरसनम् । १०१२

विषयः । पृ०

२४९ आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेर्धूमोपधायकत्वकथनम् । १०१६

२५० प्रसंगतः कार्य्यकारणातिरिक्तयोरप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रह-स्थापनम् । १०२३

२५१ सोपाधौ उपाध्यनुकूलतर्काभावयोर्द्वयोरपि दूषकत्वकथनम् । १०२९

२५२ बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वाभिप्रायेणोपाधिप्रदर्शनम् । १०३१

२५३ साध्यसाधनानुगमेन तदभावोन्नायकत्वस्योपाधित्व-खण्डनम् । १०३७

२५४ उपाधेः सामान्यविशेषलक्षणे पृथक् वाच्ये इति मतस्य खण्डनम् । २०३९

२५५ मतान्तरेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षे साधनाव्यापकत्वाघटितस्योपाधेर्लक्षणं तत्खण्डनं च । १०४५

२५६ उपाधिविभागप्रदर्शनम् । १०४६

२५७ समानेत्यादिसूत्रानुक्तस्यापि व्याप्यसंशयजन्यव्यापकसंशयस्य स्वस्थापनाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् । १०४७

२५८ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १०५०

२५९ उक्तसंशयस्य साधारणधर्मजसंशयेऽन्तर्भावप्रदर्शकं नव्यमतम् । ,,

२६० उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानप्रदर्शनम् । १०५३

२६१ उपाधिसन्देहस्याप्युपाधित्ववर्णनम् । १०५८

२६२ उपाधिदूषकताबीजनिरूपणम् । १०५९

२६३ उपाधेर्दूषकताबीजासम्भवादुपाधेर्हेत्वाभासत्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षस्थापनम् । १०६३

२६४ व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वाभिप्रायेण सिद्धान्तकथनम् । १०६५

२६५ उपाध्याभासवर्णनम् । १०७२

(१८) पक्षताप्रकरणे ।

२६६ पक्षतानिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् । १०७९

विषयः ।	पृ०
२६७ संदिग्धसाध्यधर्मत्वरूपपक्षताखण्डनम् ।	१०७९
२६८ साधकबाधकमानाभावरूपपक्षतायां विकल्पप्रदर्शन-पूर्वकं निरसनम् ।	१०८८
२६९ सिषाधयिषाभावस्य पक्षतात्वखण्डनम् ।	१०८९
२७० सिद्धान्तपक्षतानिर्वचनम् ।	१०९२
२७१ सिषाधयिषापदार्थनिर्वचनम् ।	१०९३
२७२ इच्छाया अननुगमेऽपि दोषाभावप्रदर्शनम् ।	१०९७
२७३ धूमादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भवे इष्टापत्तिकथनम् ।	११०६
२७४ पक्षतायां धर्मितावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजनकथनम् ।	११११
२७५ क्वचिदनुमितौ सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्ववर्णनम् ।	१११३
२७६ प्रकारताविशेष्यतेऽन्तर्भाव्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-भावस्वीकारः ।	१११८
२७७ पूर्वेच्छानाशे इच्छान्तरेणैवानुमितिरित्यभिप्रायकं पक्षपतिमतम् ।	११२३
२७८ द्वित्रिक्षणान्तरेऽपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनादनु-मित्सा योग्यता वाच्येत्यभिप्रायेण मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	११२४
२७९ सिद्धौ सत्यामनुमित्सानाशे यावत्कालमनुमितिः स का-लोऽनुमित्सेति वदतामन्येषां मतस्य वर्णनम् ।	११२५
२८० तत्र मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	११२८
२८१ इच्छायां तदिच्छाविषयीभूतानुपस्थितत्वविशेषणदानस्य प्रयोजनम् ।	,,
२८२ सर्वत्रेच्छानिवेशे प्रयोजनाभावस्य प्रदर्शनम् ।	११३०
२८३ सार्वभौममते पक्षतानिर्वचनम् ।	११३१
२८४ तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्यासार्थकत्वशङ्का-निरसनम् ।	११३७
२८५ सार्वभौममतखण्डनम् ।	,,
२८६ सार्वभौमलक्षणघटकक्षणपदार्थोऽव्यवहितोत्तरत्वा-दिविचारः ।	११३८

विषयः।   पृ०

२८७ तत्र सिद्धीनामभावस्य केन रूपेण कारणत्वमिति-
विवेचनम्।   ११४२

२८८ इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसाधकमानान्यतराभावस्य
पक्षतात्वमङ्गीकुर्वतामुपाध्यायानां मतम् तत्खण्डनं च।   ११५५

२८९ वस्तुतस्त्वित्यादिना कल्पान्तरप्रदर्शनम्।   ११५९

२९० लाघवात् सिद्ध्यभावस्यैव पक्षता व्यवहारनिमित्तत्व-
कथनम्।   ११६५

२९१ सिद्ध्यभाववत् बाधाभावस्य पक्षतायां निवेशे प्रयो-
जनाभावप्रदर्शनम्।   ११६६

२९२ सिषाधयिषाया अनुगमासम्भवप्रदर्शनम्।   ११७०

२९३ सिद्ध्यभावस्य कारणत्वे आक्षेपप्रदर्शनम् तन्निरसनं च।   ११७४

२९४ प्राभाकरमते पक्षताया अनुमितिहेतुत्वासम्भव-
प्रदर्शनम्।   ११७५

(१६) परामर्शप्रकरणे।

२९५ संगतिप्रदर्शनद्वारा विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वव्य-
वस्थापनम्।   ११७७

२९६ तत्र मीमांसकमतेन पूर्वपक्षग्रन्थप्रदर्शनम्।   "

२९७ ज्ञानद्वयस्य कारणतावादिनां मीमांसकानां मतेऽन्यत्र
हेतौ व्याप्तिज्ञानादपरत्र पक्षधर्मताज्ञानाच्चानुमिति-
वारणप्रदर्शनम्।   ११८१

२९८ यद्वेत्यादिना मीमांसकमतावधारणप्रदर्शनम्।   ११८३

२९९ इन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे व्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वरूपसामा-
न्यधर्मदर्शनात् व्याप्योयमित्यभेदग्रहाच्चतस्यानुमितिहे-
तुत्वमित्याद्याशङ्कासमाधानं मीमांसकानाम्।   ११८४

३०० विशिष्टपरामर्शोपपादकनैयायिकमतखण्डनम्।   ११८७

३०१ विशिष्टपरामर्शस्वीकारे व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तर-
त्वापत्तिप्रदर्शनम्।   ११८९

३०२ निद्रादेः प्रमाणान्तरतापत्तिभिया संशयस्वप्नयोः प्रासङ्गि-
कं प्रमात्वखण्डनम्।   ११९६

विषयः । पृ०

३०३ ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वपक्षे सहायाद्यनुपपत्तिकथनम् । ११९९
३०४ व्याप्त्यभेदज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वेन परामर्शोऽवश्यं स्वीकार्य इति न्यायमतप्रदर्शनं तत्खण्डनं च । १२०९
३०५ भेदाग्रहस्य हेतुत्वेऽपि न विशिष्टज्ञानस्याङ्गीकार इति मीमांसकमतोपसंहारः । १२११
३०६ अत्रोच्यत इत्यादिसिद्धान्तग्रन्थेन परामर्शस्वीकारे युक्तिप्रदर्शनम् । १२१६
३०७ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्यासम्भवप्रदर्शनम् । १२२२
३०८ अतिरिक्तविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे गौरवस्यादोषत्वकथनम् । १२२८
३०९ व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवस्य निरासः । १२३७
३१० स्यादेतदित्यादिना पूर्वपक्षप्रदर्शनम् । १२४१
३११ उच्यत इत्यादिना समाधानम् । १२४७
३१२ एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थस्य दीधितिकाराभिप्रेतार्थप्रदर्शनम् । १२५१
३१३ व्याप्यपरामर्शस्य हेतुतायामाक्षेपस्तत्समाधानं च । १२५४
३१४ मतान्तरेण व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्रदर्शनम् । १२६२
३१५ तत्र युक्तिप्रदर्शनम् । १२७१
३१६ वस्तुतस्त्वित्यादिना व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरर्थान्तरप्रदर्शनम् । १२७६
३१७ परामृश्यमानलिङ्गस्य हेतुत्वखण्डनाय लिङ्गपरामर्शस्य हेतुत्ववादिनां प्राचीनानां मतस्य स्थापनम् । १२८४
३१८ अत्रोच्यत इत्यादिनोक्तमतखण्डनद्वारा लिङ्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वस्थापनम् । १३०१
३१९ लिङ्गकरणतापक्षे दोषान्तरप्रदर्शनम् । १३०४
३२० धूमप्रागभावादीनां लिङ्गत्वनिराकरणम् । १३०७
३२१ व्यापाराभावात्परामर्शस्याकरणत्ववर्णनम् । १३१२
३२२ परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारताभिमानिनां मतं तत्खण्डनं च । १३१६

विषयः । पृ०

३२३ दण्डत्वविवेकप्रदर्शनम् । १३१९

३२४ पक्षज्ञानत्वेनानुमितिं प्रति हेतुत्ववादिनां मतम् । १३२३

३२५ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १३२५

(१७) केवलान्वयिप्रकरणे ।

३२६ अनुमानविभागवर्णनं केवलान्वयिलक्षणं च । १३२६

३२७ सहचारभेदाङ्गीकारे व्याप्तिभेदाङ्गत्वेनान्यथा केवलान्वयि-निर्वचनम् । १३३१

३२८ गृहीतव्याप्तिभेदाङ्गत्वे प्राचीनसंवादप्रदर्शनम् । १३४२

३२९ अभिधेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वशङ्कातन्निवृत्त्यादिकथनम् । १३४७

३३० लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याद्याशङ्का-प्रदर्शनम् । १३४९

३३१ उच्यत इत्यादिना सिद्धान्ते केवलान्वयित्वनिर्वचनम् १३५३

३३२ प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिनिरसनम् । १३५६

३३३ पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिन एव संशयस्यानुमानाङ्गत्व-वर्णनम् । १३५८

३३४ अत्र वदन्तीत्यादिना केवलान्वय्यनुमानखण्डनारम्भः । १३६१

३३५ व्यापकताज्ञानादनुमितिरित्यस्य निरसनम् । १३७२

३३६ अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वस्थापनपूर्वकं व्यतिरेकव्यापकताया अनुमित्युपयोगित्वखण्डनम् । १३८०

(१८) केवलव्यतिरेकिप्रकरणे ।

३३७ केवलव्यतिरेकिणो लक्षणस्य प्रदर्शनम् १३८९

३३८ व्यतिरेक्यनुमाने आक्षेपप्रदर्शनं तत्समाधानं च । १३९०

३३९ यद्वेत्यादिकल्पान्तरेण व्यतिरेकिस्थापनम् । १३९३

३४० यथाश्रुतव्यापकाभावव्याप्तिज्ञानहेतुतादूषणम् । १४०१

३४१ अनुगतरूपाभावात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाक्षेप-समाधानादिप्रदर्शनम् । १४०५

३४२ व्यतिरेकिस्थले साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्त्यनुपपत्तिपूर्वपक्षप्रदर्शनम् १४०८

विषयः ।	पृ०
३४३ पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ साध्यप्रसिद्ध्यादिदर्शनखण्डनम् ।	१४०९
३४४ साध्यप्रसिद्धिस्थापनपूर्वकं व्यतिरेक्युपपत्तिसिद्धान्तः ।	१४११
३४५ यद्वेत्यादिना प्रकारान्तरेण व्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१४१४
३४६ व्यतिरेकिण्यत्यन्ताभावस्यैव साध्यताभिप्रायेण मतान्तरकथनम् ।	१४१८
३४७ जीवच्छरीरं सात्मकमित्यत्र साध्याप्रसिद्ध्या कथं व्यतिरेकिनिरूपणमित्याशङ्का तत्समाधानादिप्रदर्शनञ्च ।	१४२०
३४८ कल्पान्तरेणोक्तशङ्कासमाधानम् ।	१४२३
३४९ अन्वयेनैवेच्छासाध्यकानुमानवादिनः पूर्वपक्षस्य-तत्समाधानञ्च ।	१४२५
३५० वस्तुत इत्यादिना सिद्धान्तप्रदर्शनम् ।	१४२७
३५१ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्व-मङ्गीकुर्वता मतान्तरम् ।	१४३२

(१९) अर्थापत्तिप्रकरणे ।

३५२ अर्थापत्तिं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेनैव चरितार्थां मन्यमानानां नैयायिकानां मतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकमर्थापत्तिस्थापनम् ।	१४३५
३५३ तत्र नैयायिकमतेन संशयस्यार्थापत्तिकल्पकत्व-निरसनम् ।	१४३७
३५४ नैवमित्यादिना मीमांसकपूर्वपक्षीयसमाधानम् ।	१४३८
३५५ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ।	१४४२
३५६ तत्र मीमांसकाशङ्का–समाधानादिप्रदर्शनम् ।	"
३५७ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षः ।	१४४९
३५८ तत्र नैयायिकाशङ्कासमाधानादिप्रदर्शनम् ।	१४५०
३५९ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसमाधानम् ।	१४५४
३६० भट्टाभिमताया यथाश्रुतग्रन्थेन शब्दकल्पनारूपाया श्रुतार्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणान्तरत्वाभिप्रायेणाशंका ।	१४५७
३६१ उक्ताशङ्कासमाधानम् ।	१४५९

(२०) अवयवप्रकरणे ।

विषयः ।	पृ०
३६२ अनुमाननिरूपणोत्तरं न्यायतदवयवनिरूपणे सङ्गतिः ।	१४६१
३६३ न्यायपदार्थनिर्वचनम् ।	"
३६४ न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकत्वकथनम् ।	१४६२
३६५ दीधितियुक्तोचितानुपूर्वीकत्वविचारः ।	१४६४
३६६ प्रतिज्ञालक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणेऽन्योन्याश्रयवारणम् ।	१४६५
३६७ प्रतिज्ञाद्यैकवाक्यताव्यवहारप्रयोजककथनम् ।	१४६८
३६८ न्यायान्तर्गतत्वघटितावयवत्वनिर्वचनम् ।	१४६९
३६९ न्यायान्तर्गतत्वनिर्वचनम् ।	१४७१
३७० दीधितिकारोक्तस्यावयवत्वघटकस्य प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्य विचारः ।	१४७३
३७१ वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाघटितस्यैवावयवलक्षणस्य व्यवस्थापनम् ।	१४७४
३७२ मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतम् ।	१४७७
३७३ प्रत्येकवाक्यस्य न्यायत्वमिच्छतां केषांचिन्मतेन न्यायलक्षणं तन्निरसनं च ।	१४८०
३७४ अन्ये त्वित्यादि मूलमन्यथा व्याचक्षाणानां मतम् ।	१४८२
३७५ अनुमितिविधेयवाचकत्वं साध्यपदस्याङ्गीकुर्वतां मणिकाराणां मतेन सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणस्य खण्डनम् ।	१४८४
३७६ साध्यस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरत्वाभिप्रायेण दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञालक्षणम् ।	१४८५
३७७ मूलोक्तप्रतिज्ञालक्षणनिविष्टपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् ।	१४८७
३७८ मिश्रमतेन प्रतिज्ञालक्षणनिविष्टातिरिक्तपदव्यावृत्तिकथनम् तत्खण्डनं च ।	१४९०
३७९ अन्यूनविषयकत्वस्यार्थान्तरकथनपूर्वकं मतान्तरेणोक्तव्यावृत्तिसङ्गतिप्रदर्शनम् ।	१४९२
३८० अर्थपदानुपादानपक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्वव्यावृत्त्यसम्भवाभिप्रायेणाशङ्कासमाधानादिकथनम् ।	१४९३

विषय — पृ०

३८१ अन्यूनानतिरिक्तविषयकेत्यस्य यथाश्रुतार्थाक्षेपसमाधानादिप्रदर्शनम् । १४९७
३८२ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशप्रयोजनवर्णनम् । १५००
३८३ वह्न्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्त्या यथोक्तलक्षणे आक्षेपप्रदर्शनम् । १५०४
३८४ उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोध प्रतिज्ञया जन्यते तादृशविशिष्टार्थबोधपरत्वस्याभिप्रायक समाधानप्रदर्शनम् । १५०६
३८५ मतान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । १५१०
३८६ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १५११
३८७ पाकाद्यवच्छिन्नकृत्यादे साध्यतास्थले उपनयाकार । ,,
३८८ मणिकारमतेनोपनयाकारवर्णनम् । १५१२
३८९ तथा चायमित्यादिरुपनयो न वह्निव्याप्यधूमवानयमिति मतान्तरप्रदर्शनम् । ,,
३९० अत्रास्वरसकथनम् । १५१३
३९१ प्रतिज्ञाविशेषऽव्याप्तिवारणाय योग्यतानिवेशनम् । ,,
३९२ अन्यूनानतिरिक्तपदाघटितप्रतिज्ञालक्षणस्य निष्कृष्टार्थं । १५१५
३९३ लिङ्गाविषयकत्वविवक्षणे व्याप्तिसम्भवेन नोक्तलक्षणासम्भव इत्याशङ्का । १५१६
३९४ उक्ताशङ्कासमाधानायार्थविशेषकथनम् । १५२०
३९५ तद्बुद्धिमूलत्वपदार्थनिर्वचनम् । १५२१
३९६ वह्निमत्त्वनिर्वचनायासविमुखात्कल्पान्तरेण प्रतिज्ञाभिवचनम् । १५२२
३९७ तादृशगमकत्वौपयिकत्वपदार्थविचारः । १५२३
३९८ अन्यूनानतिरिक्तपदमिति मूलस्य समुदायपरित्यागपरत्वेनार्थकरणम् । १५२६
३९९ यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वनिवेशे व्यतिरेकिण्यव्याप्तिं वारयता मतेन प्रतिज्ञालक्षणम् । १६२९
४०० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । ,,
४०१ प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । ,,

विषयः ।

विषयः	पृ०
४०२ प्रतिज्ञालक्षणोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१५३४
४०३ प्रतिज्ञोत्तरं हेतुलक्षणवर्णने सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	१५३५
४०४ प्रथमहेतुलक्षणकथनम् ।	"
४०५ अतिव्याप्तिवारणाय दीधितौ हेतोर्लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ।	१५३८
४०६ साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेत्वाव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदु-कोदाहरणेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण वारयतां मतेन दीधितौ हेतुलक्षणकथनम् ।	१५३९
४०७ चिन्तामणौ हेतोः लक्षणचतुष्टयप्रतिपादनम् ।	१५४०
४०८ यथाश्रुतद्वितीयलक्षणस्य निगमनसाधारणतया-ऽन्यथा दीधितौ व्याख्यानम् ।	१५४१
४०९ तृतीयलक्षणे न्यायावयवत्वदलसार्थक्याय दीधितौ जनकपदस्य स्वरूपयोग्यत्वार्थकत्वम् ।	"
४१० तसिलादेः पंचम्यन्तादेशतापक्षे उक्तहेत्वाव्याप्तिवारणाय पञ्च-म्यन्तत्वम् (४) लक्षणेऽविवक्षितं मतेन दीधितौ तदर्थः ।	१५४३
४११ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१५४५
४१२ चिन्तामणौ पञ्चलक्षणप्रदर्शनम्, दीधितौ तत्र पंच-म्यन्तपदसार्थक्यकथनं च ।	१५४६
४१३ अवधित्वादौ पंचम्याः शक्तिस्थापनम् ।	१५४७
४१४ अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्ने पंचम्याः शक्तिमंगीकुर्वतां मतस्य प्रदर्शनम् ।	"
४१५ उक्तमतेऽस्वरसकथनम् ।	१५४९
४१६ प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वाभ्युपगमे-ऽपि तिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदस्याप्रसक्तिसम्भव इति मत खण्डनम् ।	१५५०
४१७ पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे वर्धमानोपाध्यायानां संमतिः ।	१५५२
४१८ जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वसिद्धान्तः ।	१५५६
४१९ निगमनस्य पंचम्या लाक्षणिकत्वेनोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१५५७
४२० लक्षणायीजाभावात्पञ्चम्याः ज्ञानादित्यादावव्याप्तिशङ्का तदुद्धारप्रदर्शनञ्च ।	१५५८
४२१ दीधितौ प्रकारान्तरेणोक्तप्रतिज्ञाद्यतिव्याप्तिनिरासार्थं हेतुलक्षणपरिष्कारः ।	"

विषयः। पृ०

४२२ पंचम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमताया धूमादिपदस्य ज्ञानलक्षणाया निराकर्तॄणां नव्यानां मतम्। १५६०
४२३ मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनां प्रतिज्ञाद्यवयवलक्षणानां दीधितौ प्रदर्शनम्। १५६३
४२४ हेतुप्रयोगस्य पंचम्यन्तपदोपस्थाप्यत्वानावश्यकत्व प्रदर्शनम्। १५७१
४२५ उदाहरण-उपनय-निगमनानां लक्षणानि। ,,
४२६ अवयवग्रन्थोपसंहारः। १५७८

(२१) सामान्यनिरुक्तिप्रकरणे

४२७ अवयवान्ते हेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् तत्प्रयोजनकथनं च। १५७९
४२८ हेत्वाभास सामान्यलक्षणद्वयम्। १५८०
४२९ तत्र लिङ्गोपधानमतेनानुमितिशब्दार्थवर्णनम् तत्प्रयोजन प्रदर्शनं च। १५८४
४३० यथार्थपदप्रयोजनं लक्षणान्तरावतरणकथनं च। १५८५
४३१ मतान्तरेणोक्तलक्षणस्य दुष्टहेतुपरत्ववर्णनम्। १५८८
४३२ द्वितीयलक्षणे लिङ्गपदस्याविवक्षितत्वकथनम्। १५९०
४३३ तन्नावच्छेदकत्वपदार्थविचारः। १५९२
४३४ अतिव्याप्तिवारणायात्र विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः। १५९६
४३५ मतविशेषेण सजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वस्य यत्पदार्थे विशेषणत्वकथनम् तत्खण्डनं च। १६००
४३६ पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वेऽपि हेतौ दुष्टताव्यवहारोपपादनम्। १६०२
४३७ साध्यनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव दोषत्वं नतु तद्विशिष्टहेत्वादेरित्यभिप्रायेण व्याख्यान्तरम्। १६०३
४३८ तत्रास्वरसप्रदर्शनम्। १६०४
४३९ पूर्वपक्षमतेन विशिष्य पक्षतावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजनप्रदर्शनम्। १६०५
४४० सिद्धान्तमतेन निष्कृष्टलक्षणनिर्वचनद्वयोक्तनिवेशखण्डनम्। १६०६

विषयः। पृष्ठ

४४१ मतविशेषेण निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोष-साधारणप्रकारान्तरवर्णनम्। १६१९
४४२ उक्तमतविशेषेऽस्वरसप्रदर्शनम्। १६२१
४४३ मतान्तरेण हेत्वाभाससामान्यव्याख्यानम्। ,,
४४४ स्थलविशेषाभिप्रायेण पञ्चविधत्वोक्तिकथनम्। १६२३
४४५ दशाविशेषे हेत्वोरनुमितप्रतिबन्धकत्ववर्णनम्। १६२४
४४६ दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वतामन्यथा दोषलक्षणवर्णनम् तत्खण्डनं च। १६२५
४४७ कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽव्याप्तिरित्यभिप्रायकाशङ्कानिरसनम्। १६२९
४४८ सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि भ्रमविषयविरोधिव्याप्यवत्त्वादिरेव दोष इति मतं तत्खण्डनं च। १६३१
४४९ बाधस्यप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गवारणायाशङ्का तन्निरासश्च। १६३२
४५० बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गसाधारणदोषत्वाक्षेपस्य समाधानम्। १६३४
४५१ सामान्यनिरुक्त्युपसंहारः। १६३६

(२२) सव्यभिचारप्रकरणे।

४५२ सव्यभिचारविभागप्रदर्शनम्। १६३७
४५३ सव्यभिचारपूर्वपक्षसामान्यलक्षणानि। ,,
४५४ प्रथमतः सामान्यलक्षणाकरणेऽपि मतविशेषेण विभागस्याहेतुत्वप्रतिपादनम्। ,,
४५५ अत्रास्वरसप्रदर्शनम्। १६३८
४५६ साध्यसंशयेत्यादिसामान्यलक्षणस्य दीधितिकारोक्तं व्याख्यानम्। १६३९
४५७ उक्तलक्षणीयपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम्। १६४२
४५८ कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतस्य प्रदर्शनम्। १६४५
४५९ अतिप्रसङ्गादिवारणाय उक्तसव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य निष्कृष्टार्थकथनम्। १६५०
४६० मिश्रमतदूषणम्। १६५७
४६१ लक्षणस्थत्र्यपदेन विप्रतिपत्तिवारणकथनम्। १६५८
४६२ विप्रतिपत्तेरुक्तलक्षणलक्ष्यत्वप्रदर्शनम्। १६६०

विषयः ।	पृ०
४६३ अनुपसंहारिण्युक्तलक्षणसमन्वयप्रदर्शनम् ।	,,
४६४ साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे संशयात्मकतज्ज्ञानरूपज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयं मन्यमानानां मतम् ।	,,
४६५ तत्र चिन्ताबीजप्रदर्शनम् ।	,,
४६६ केवलान्वयिविशेषे अयं घटः एतत्त्वादित्यादावलक्ष्यत्वाभिप्रायेणाऽव्याप्तिवारणम् ।	१६६१
४६७ मतान्तरेणोक्तदोषवारणप्रदर्शनम् ।	१६६३
४६८ प्रमेयत्वेनाभेदानुमानादावव्याप्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षस्तत्समाधानं च ।	१६६७
४६९ मणिकारोक्तस्योपस्थापकत्वादिज्ञानेऽनुमितिजनकप्रतिबन्धकत्वरूपस्य दूषकताबीजस्य शिरोमण्युक्तं खण्डनम् ।	,,
४७० मतान्तरेण सव्यभिचारसामान्यलक्षणान्तरप्रदर्शनम् तत्खण्डनञ्च ।	१६६९
४७१ तन्मतेन निरुक्तार्थप्रदर्शनम् ।	१६७१
४७२ तत्रैव चिन्तामणिकारमतेनातिव्याप्तिवारकप्रकारान्तरानुसरणम् ।	१६७२
४७३ उक्तमतेऽसाधारण्यपदार्थविचारः ।	,,
४७४ उक्तसामान्यलक्षणघटकानुमितिपदस्यानुमितितत्करणान्यतरपरत्वकथनम् ।	१६७६
४७५ अतएवेत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणद्वयप्रदर्शनं तन्निरसनं च ।	१६७७
४७६ दीधितावुपाध्यायमतेन सव्यभिचारसामान्यलक्षणम् ।	१६७९
४७७ तत्र चिन्ताबीजकथनम् ।	१६८१
४७८ नापीत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्रयखण्डनम् ।	१६८२
४७९ उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सङ्ग्रहाय मिश्रोक्तव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	१६८५
४८० तत्र स्वरसप्रदर्शनम् ।	
४८१ उच्यत इत्यादिना सव्यभिचारसामान्यसिद्धान्तलक्षणकथनम् ।	,,
४८२ उक्तानुपसंहारस्योक्तलक्षणेऽपि सत्त्वात्प्रकारान्तरेण दीधितिकारोक्तव्याख्यानम् ।	१६८८
४८३ इदं दीधितिकारोक्तव्याख्यानं मूलानपेक्षं स्वतन्त्रमिति केषाञ्चिदभिप्रायः ।	१६९०
४८४ अत्र प्राचीनमतेन दीधितौ कल्पान्तरमिति प्रदर्शितम् ।	,,

विषयः । पृ०

४८५ दीधितौ सिद्धान्तलक्षणान्तरोत्थापकावतारग्रन्थप्रदर्शनम् । १६९१
४८६ लक्षणान्तरव्याख्यानम् । १६९२
४८७ यद्वेत्यादिना तृतीयसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् । १७००
४८८ अनुमितिविरोधित्वघटितलक्षणप्रयोजनप्रदर्शनम् । १७०१
४८९ सव्यभिचारग्रंथोपसंहारः । ”

(२३) साधारणप्रकरणे ।

४९० पूर्वपक्षीयसाधारणलक्षणपञ्चकप्रदर्शनं तत्खण्डनं च । १७०२
४९१ चतुर्थलक्षणे दीधितौ मतविशेषप्रदर्शनम् । १७०३
४९२ तत्राहस्यरसप्रदर्शनम् । १७०५
४९३ साधारणसिद्धान्तलक्षणम् । ”
४९४ तत्र विपक्षपदस्य निश्चयघटितं दीधितिकारोक्तव्याख्यानम् १७०६
४९५ निश्चयघटितमेव विपक्षत्वमिति मिश्रव्याख्यानप्रदर्शनम् । १७०९
४९६ तत्र निश्चयपदार्थविवेचनम् । ”
४९७ मिश्रमतखंडनव्याख्यानम् । १७१०
४९८ साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेकस्य साधारणलक्षणस्येऽन्यतर-
व्याप्तिवारणायानुगतविभाजकरूपप्रदर्शनम् । १७१२
४९९ उक्तानुगमरूपेणानुगमेऽसमवायादिदोषवारणाय समूहा-
लम्बनव्याप्तिधीविरोधित्वेन सकलव्यभिचारसंग्रहपरं
दीधितिव्याख्यानम् । १७१५
५०० एकाविषयव्याप्तिग्रहेण विषव्यभिचारेऽव्याप्तिवारणायो-
भयस्य व्याप्तित्वम् । १७१६
५०१ लघुसाधारणरूपदीधित्युक्तप्रकारान्तरस्य व्याख्यानम् । १७१९
५०२ विशिष्टसाधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेशयतां मतेन
लक्षणप्रदर्शनम् । १७२०
५०३ तत्र चास्वरसकथनम् । ”

(२४) असाधारणप्रकरणे ।

५०४ पूर्वपक्षीयासाधारणलक्षणम् । १७२१
५०५ तत्र सपक्षपदार्थविवेचनपूर्वकं प्राचां मतेन निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।
५०६ उक्तलक्षणे विपक्षव्यावृत्तेन दोषत्वमित्यभिप्रायेणाशंका । १७२२
५०७ अत्र न्यूनताभंगायोक्तशंकाया दीधित्यभिप्रायान्तर-
प्रदर्शनम् । १७२३
५०८ तादृशाभिप्रायनिरसनम् । ”
५०९ सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि दोषत्वेन अनुद्भाव्यत्वप्रदर्शना-

विषयः ।	पृ०
य किंचेत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थः ।	१७२६
५१० उच्यत इत्यादिना साधारणसिद्धान्तोपक्रमः ।	१७२७
५११ असाधारणस्य साध्यतदभावोत्थापकतया दोषत्वव्यवस्थापनम् निष्कृष्टलक्षणं च ।	"
५१२ सत्प्रतिपक्षासाधारणयोर्भेदकथनम् ।	१७२९
५१३ सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्तत्वेनोभयान्तर्भावेऽप्यसाधारण्यस्य दोषता इति मतप्रदर्शनम् ।	१७३१
५१४ स्थलविशेषे सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्योद्भावनीयत्वप्रदर्शनम्	१७३२
५१५ दीधितौ नवीनमतेनासाधारण्यदूषकताबीजवर्णनम् मूलग्रन्थयोजनञ्च ।	१७३३
५१६ उक्तनयमनविवेचनं दीधितिकारोक्तम् ।	१७३७
५१७ असाधारणग्रन्थस्योपसंहारप्रदर्शनम्	१७३९
(२५) अनुपसंहारिप्रकरणे ।	
५१८ पूर्वपक्षीयानुपसंहारिलक्षणत्रयनिरसनम् ।	१७४०
५१९ द्वितीयलक्षणे सद्धेतुव्याप्त्यादिमूलग्रन्थसंगमनप्रदर्शनम्	१७४१
५२० तत्रैव पक्षत्वविचारः ।	"
५२१ द्वितीयलक्षणावतारासंगतिनिरसनम् ।	१७४२
५२२ पूर्वपक्षीयचतुर्थपञ्चमलक्षणयोः प्रदर्शनम् ।	"
५२३ चतुर्थलक्षणखण्डनग्रन्थस्य मिश्रमतेन व्याख्यान्तरम् ।	१७४३
५२४ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१७४७
५२५ प्रथमदोषासंगतिवारणाय पंचमे लक्षणे विप्रतिपत्तिपदार्थकथनम् ॥	"
२२६ अनुपसंहारिसिद्धान्तलक्षणम् ।	"
५२७ सिद्धान्तलक्षणीयद्वितीयलक्षणावतरणम् ।	१७४८
५२८ प्रथमलक्षणे यत्रेत्यस्य यद्धर्मपरतया दीधितिकारीयव्याख्यानम् ।	१७४९
५२९ तत्र पक्षपदार्थवर्णनम् ।	१७५०
५३० अनुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नदूषकताबीजप्रतिपादनम् ।	१७५२
५३१ दीधितौ अनुपसंहारित्वस्य दूषकताबीजविचारः ।	"
५३२ अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वाभावत्ववर्णनम् ।	१७५३
५३३ मिश्रमतेनानुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वकथनम् ।	१७५४
५३४ मिश्रमतखण्डनम् ।	१७५७
५३५ अनुपसंहारिणो व्यभिचारेऽन्तर्भावसंभवात्स्वातन्त्र्येण	

विषयः ।	पृ०
तस्यैवानुपसंहारित्वकथनम् ।	१७६१
५३६ दीधितिकारोक्तं साधारणादित्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम्	,,
५३७ स्वमतेन असाधारणस्य दूषकत्ववर्णनम् ।	१७६३
५३८ मणिकारोक्तासाधारण्यस्य दीधितिमते विरुद्धत्वकथनम्	१७६५
५३९ प्रगल्भोक्तानुपसंहारित्वखण्डनम् ।	१७६७
५४० गदाधरोक्तमनुपसंहारित्वम् ।	,,
५४१ अनुपसंहार्युपसंहारप्रदर्शनम् ।	१७६८
(२६) विरुद्धप्रकरणे ।	
५४२ पूर्वपक्षीयविरुद्धलक्षणद्वयम् ।	१७६९
५४३ तत्र साध्यविरोधित्वपदार्थव्याख्यानम् ।	१७७०
५४४ प्रासंगिकाभावत्वविचारः ।	१७७१
५४५ विरोधस्योपजीव्यत्वेन दोषत्वस्थापनम् ।	१७७३
५४६ मतान्तरेण विरुद्धलक्षणानां प्रदर्शनं तेषां खण्डनं च ।	१७७४
५४७ दीधितौ विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेपि स्वातन्त्र्ये-ण तद्विभजनम् ।	१७७५
५४८ उच्यत इत्यादिना विरुद्धसिद्धान्तलक्षणम् ।	१७७६
५४९ दीधितौ प्रथमसिद्धान्तलक्षणसङ्गमनायाभिप्रायवर्णनम् ।	१७७७
५५० अभिप्रायान्तरेण यद्वेत्यादिना सिद्धान्तलक्षणान्तरव्याख्यानम्	,,
५५१ विरुद्धस्यपरार्थानुमानेऽपार्थकत्वशंकातत्समाधानप्रदर्शनम्	१७७९
५५२ विरुद्धस्य विधिसाधननिषेधसाधनभेदेनावान्तरविभागकथनम् ।	,,
५५३ सर्वेषामुक्तभेदभिन्नानां विरुद्धानामनुगमकरूपस्यादैक्यप्रदर्शनम् ।	१७८२
५५४ उक्तनिखिलविरुद्धविशेषाणां विशेषणनिबंधनत्वम् ।	१७८३
५५५ विरोधस्य दोषान्तरत्वोपसंहारप्रदर्शनम् ।	,,
(२७) सत्प्रतिपक्षप्रकरणे ।	
५५६ पूर्वपक्षीयसत्प्रतिपक्षलक्षणचतुष्टयप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१७८४
५५७ दीधितौ प्रथमलक्षणीयबलपदार्थविचारे मूलाशयपूरणम्	१७८५
५५८ दीधितौ चतुर्थलक्षणे पक्षत्र तद्व्याप्त्यनियमादिति दूषणासंगतिनिरसनम् ।	१७८६
५५९ उच्यत इत्यादिना सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तलक्षणद्वयम् ।	१७८७
५६० प्रथमलक्षणस्य दीधितौ सत्प्रतिपक्षितव्यवहारोपयिक-[illegible] ।	

विषयः ।	पृ०
५६१ उपाध्यायमतरीत्या समानपदसार्थक्यवर्णनम् ।	१७९१
५६२ मिश्रोक्तसमानपदव्यावृत्तिखण्डनम् ।	१७९२
५६३ प्रथमलक्षणस्य फलितार्थप्रदर्शनम् ।	"
५६४ मतविशेषेण फलितार्थान्तरप्रदर्शनम् ।	१७९३
५६५ सत्प्रतिपक्षस्य स्वार्थानुमान एव दोषत्वमिति मतं तत्खण्डनं च ।	१७९६
५६६ सत्प्रतिपक्षस्यापि व्यभिचारवदुपजीव्यत्वेन दोषत्वप्रतिपादनम् ।	१७९८
५६७ अस्य दूषकताबीजवर्णनम् ।	"
५६८ सर्वत्र वादिवाक्यस्य विरोधिना प्रसक्त्यादनुमानोच्छेदप्रसङ्गवारणम् ।	१८०१
५६९ मतान्तरेण संशयजनकत्वस्य दूषकताबीजत्वप्रदर्शनम् तन्निरासश्च ।	१८०२
५७० रत्नाकोशकारमतव्यवस्थापनम् ।	१८०४,
५७१ दीधितौ तदभिप्रायस्य स्पष्टीकरणम् ।	"
५७२ रत्नकोशकाराभिमतसंशयाकारानुमितावर्वाचीनानां मतम् ।	१८०९
५७३ दीधितौ रत्नकोशकृन्मतखण्डनम् ।	१८१३
५७४ मिश्रकृत रत्नकोशकारमतस्य खण्डनम् ।	१८१५
५७५ गदाधरमतेन संशयाकारानुमितिनिरासप्रदर्शनम् ।	१८१७
५७६ वस्तुतस्त्वित्यादिना संशयाकारानुमित्यनुपपत्तिखण्डनम् ।	१८२१
५७७ हेत्वाभासानां फलहारकलक्षणप्रदर्शनम् ।	"
५७८ प्रकरणसमस्य जिज्ञासाजनकत्वव्यवस्थापनम् ।	१८२४
५७९ मतान्तरेण दूषकताबीजस्य खण्डनम् ।	१८२५
५८० दीधितौ सत्प्रतिपक्षहेतुदोषाणामभिधानम् ।	१७१९
५८१ सर्वसत्प्रतिपक्षसाधारणविभाजकरूपप्रदर्शनम् ।	१८३१
५८२ उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तविशेषणस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् ।	१८३३
५८३ सत्प्रतिपक्षग्रन्थोपसंहारः ।	१८३५

(२८) असिद्धिप्रकरणे

५८४ पूर्वपक्षासिद्धिलक्षणप्रदर्शनम् ।	१८३६
५८५ तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावरूपासिद्धौ प्रत्येकाभावस्य स्वतो दोषत्वसम्भवेन विशिष्टाभावस्यासिद्धित्वासम्भवः ।	१८३८
५८६ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्यासिद्धित्वनिरसनम् ।	१८४२

विषयः । पृ०

५८७ साधनविशेषणासिद्ध्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्या तल्लक्षणस्यासम्भवप्रदर्शनम् । १८४३
५८८ व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्ध्यभावस्यैवासिद्धित्वमिति मतस्य खण्डनम् । १८४५
५८९ अज्ञाताया अप्यसिद्धेर्हेत्वाभासत्वमिति मतस्य दूषणम् । १८४९
५९० मतान्तरेण हेत्वाभाससामान्यतद्विशेषलक्षणानां प्रदर्शनम् । १८५०
५९१ तन्मतखण्डनम् । १८५१
५९२ उच्यत इत्यादिना ऽसिद्धिसिद्धान्तलक्षणनिरूपणम् । १८५२
५९३ दीधितौ चिन्तामण्युक्तसामान्यलक्षणेऽस्वरसप्रदर्शनद्वारा स्वतन्त्रासिद्धसामान्यलक्षणप्रदर्शनम् । १८५३
५९४ दीधितौ आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादीनां लक्षणानि । १८५४
५९५ दीधितौ मतान्तरीयव्याप्यत्वासिद्धिखण्डनम् । १८५५
५९६ परामर्शविषयाभावस्य विचारः । १८५७
५९७ आश्रयासिद्धेरुद्भावनप्रकारविवेकः । १८६१
५९८ नव्यप्राच्यमतेन नानाविधाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादिप्रदर्शनम् । १८६२
५९९ व्याप्यत्वासिद्धेर्विभागनिरूपणम् । १८६५
६०० व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धरसङ्कीर्णोदाहरणप्रदर्शनम् । १८६६
६०१ उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमङ्गीकुर्वतां मतस्य खण्डनम् । १८६८
६०२ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावयोरसिद्ध्यन्तर्गतत्वमिति मतविशेषस्य खण्डनम् । ,,
६०३ असिद्धिग्रन्थोपसंहारः । ,,

(२९) बाधप्रकरणे

६०४ पूर्वपक्षीयबाधलक्षणानां निरसनम् । १८६९
६०५ बाधस्य पृथग्हेत्वाभासत्वविचारः । १८७१
६०६ बाधस्य हेत्वाभासत्वाभावत्वपूर्वपक्षः । १८७५
६०७ वस्तुतस्त्वित्यादिना बाधस्यादोषत्वव्यवस्थापनम् । १८७७
६०८ उच्यत इत्यादिना बाधस्योपजीव्यत्वेन पृथक् हेत्वाभासत्वकथनम् । १८८२
६०९ बाधस्य स्वतो न दूषकत्वमिति मतस्य खण्डनम् । १८८४
६१० दीधितौ वास्तविकबाधस्वरूपाणां प्रदर्शनम् विभाजकरूपकथनं च । १८८५
६११ दोषविशेषवारणाय निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । १८९१
६१२ मूलोक्तसाध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वस्य बाधत्वखण्डनम् । ,,

विषयः		पृ०
६१३	सशयसाधारणसमृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिनो मतस्य निराकरणम्।	१८९३
६१४	उक्तमतेऽप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिविचारः।	१८९५
६१५	साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारोपजीव्यतया हेत्वाभासत्वामिति मूलोक्तस्य दूषणम्।	१९०२
६१६	सोन्दडमतपरिष्कारपूर्वकं तद्दूषणाभिधानम्।	१९०४
६१७	मूले बाधस्य पृथक्त्वव्यवस्थापनम्।	१९०९
६१८	उक्तमूलसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणाशङ्काप्रदर्शनम्।	१९१०
६१९	अभावबुद्धेर्भावधीप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम्।	१९१४
६२०	बाधविभागवर्णनम्।	१९२५
६२१	दीधितौ बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणासम्भवाच्च पृथक्त्वमित्यभिप्रायेण शङ्कावर्णनम्।	,,
६२२	आशङ्कासमाधानम्।	१९२६
६२३	बाधग्रन्थोपसंहारप्रदर्शनम्।	१९२८
	(३०) असाधकतासाधकत्वप्रकरणे	
६२४	हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम्।	१९२९
६२५	असाधकतासाधकत्वस्य सदुत्तरत्वे आक्षेपः।	,,
६२६	उक्ताक्षेपपरीहारः।	,,
६२७	कथकयोर्व्याघातविरोधापादनार्थमसाधकता स्यादित्युपस्थितेरावश्यकत्वम्।	१९३०
६२८	असाधकतासाधकत्वे पूर्वपक्षपक्षकथनम्।	१९३०
६२९	तत्र चार्वाकमतप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च।	१९३२
६३०	पूर्वपक्षीयासाधकतासाधकत्वान्तरनिरसनम्।	१९३३
६३१	उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तेऽसाधकतासाधकत्वविवेचनम्।	१८३४
६३२	स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वाभिप्रायेणोक्तसिद्धान्तसङ्गमनम्।	१९३७
६३३	स्वज्ञानकालस्य साध्ये निवेशमङ्गीकुर्वतां मतस्यखण्डनम्।	१९३८
६३४	अन्ये त्वित्यादिनोक्तस्थले मतान्तरप्रदर्शनम्।	१९३९
६३५	गादाधर्यामसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्य समाप्तिः।	१९४०

विषयसंख्या ६३५ पत्रसंख्या १९४०

(३१) ईश्वरवादप्रकरणे ।

विषय.	पृ०
६३६ अनुमाननिरूपणप्रयोजनीभूतेश्वरसिद्ध्यनुमानम् ।	१९४१
६३७ उक्तसिद्धान्त्यनुमाने पक्षाक्षेपद्वारेश्वरसिद्ध्याक्षेपः ।	,,
६३८ ,, साध्याक्षेपद्वारेश्वरसिद्ध्याक्षेपः ।	१९४२
६३९ मतान्तरेण पक्षसाध्यनिर्वचनम् ।	१९४५
६४० उक्तपक्षसाध्यनिर्वचनखण्डनम् पूर्वपक्षिमतेन ।	,,
६४१ व्याप्तिबलेन साध्यसिद्धिप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९४६
६४२ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकपक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९४७
६४३ उक्तानुमानखण्डनम् ।	,,
६४४ उक्तानुमाने कार्यत्वरूपहेतोः खण्डनम् ।	,,
६४५ पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिद्वारेश्वरसाधकानुमानम् ।	१९४८
६४६ उक्तानुमानखण्डनम् ।	१९४९
६४७ मन क्रियापक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	,,
६४८ उक्तानुमानाक्षेपकथनम् ।	,,
६४९ अतोऽच्यत इत्यादिना सिद्धान्त्यनुमानत्रयनिष्कर्षप्रदर्शनम् ।	१९५०
६५० निष्कृष्टसिद्धान्त्यनुमानत्रयपक्षव्यवस्थापनम् ।	१९५१
६५१ पक्षेऽदृष्टाद्वारकविशेषणवैयर्थ्याक्षेपसमाधानम् ।	१९५२
६५२ साध्ये उपादानपदविचारः	,,
६५३ पक्षेऽप्युपादानपदसार्थक्यप्रदर्शनम् ।	१९५४
६५४ साध्यसंदेहवति हेतुनिश्चयस्यादोषत्वकथनम् ।	१९५५
६५५ साध्ये ज्ञानादीनां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनविषयभया ऽस्मदादिनार्थान्तरनिरसनम् ।	,,
६५६ उक्तसिद्धान्त्यनुमानत्रयस्य साध्येऽर्थान्तरत्वशङ्का ।	१९५६
६५७ उक्ताशंकानिरसनम् ।	,,
६५८ सिद्धान्त्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्याक्षेपप्रदर्शनम् ।	१९५७
६५९ उक्ताक्षेपखण्डनम् ।	१९५८
६६० मतान्तरेण साध्यार्थप्रदर्शनद्वारेश्वरस्य कर्तृत्वसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९५९
६६१ ईश्वरे द्वेषोऽपि स्यादित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	१९६०
६६२ भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्येन व्याप्तिग्रहे उप	

विषय	पृ०

यत्वकथनद्वारेश्वरसिद्धिकथनम् । १०६३
६६३ दृष्टान्ते विरुद्धकर्तृसहचारदर्शनात्सिद्धान्त्यनुमाने विरुद्धत्वशङ्कानिरसनम् । १०६५
६६४ सिद्धान्त्यनुमाने बाधोपाध्योः प्रदर्शनम् पूर्वपक्षिमतेन । १०६७
६६५ बाधोपाध्योः खण्डनद्वारा हस्तादिव्यापारनिरपेक्षस्येश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृकत्वसिद्धिकथनम् । १०६७
६६६ कर्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधादशरीरनित्यज्ञानादिमत्कर्तृसिद्धिरिति पूर्वपक्षः । १०६८
६६७ उक्तपूर्वपक्षखण्डनम् । १०७०
६६८ उक्तपूर्वपक्षस्य गङ्गेशोपाध्यायाभिमतं खण्डनम् । १०७१
६६९ नव्यमतेन ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानस्याकिंचित्करत्वकथनम् । १०७२
६७० सिद्धान्त्यनुमाने शरीरजन्यत्वरूपोपाधिप्रदर्शनद्वाराक्षेपः । १०७४
६७१ उक्ताक्षेपसमाधानम् । १०७५
६७२ उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकाशङ्का । १०७७
६७३ उक्ताशङ्कासमाधानम् । ,,
६७४ उपाधिखण्डनप्रदर्शनपूर्वकं सत्प्रतिपक्षाशङ्काखण्डनम् । १०७८
६७५ ज्ञानस्यानित्यतासाधकानामनुमानानां खण्डनम् । १०८०
६७६ सत्प्रतिपक्षानुमाने साध्यादिखण्डनम् । ,,
६७७ सिद्धान्त्यनुमानेऽपि प्रतिबन्धोपाधिशङ्का । १०८१
६७९ उक्तोपाधिनिर्वचनं यन्नित्यादिना । १०८४
६८० उक्तोपाधिनिरसनमुच्यत इत्यादिना । १०८६
६८१ व्याप्यतावच्छेदकविचारः । १०८७
६८२ नीलधूमे व्याप्यत्वासिद्धिविचारः । १०९०
६८३ प्राचां मतेन व्याप्यतावच्छेदकविचारः । १०९१
६८४ ईश्वरस्यैकत्वानेकत्वयोः संशयेनैककर्तृसिद्धावाक्षेपः । १०९२
६८५ उक्ताक्षेपनिरासपूर्वकमेकत्वसाधनप्रदर्शनम् । ,,
६८६ मतान्तरेणैककर्तृसाधकानुमानस्य खण्डनम् । १०९५
६८७ नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । ,,
६८८ सर्वज्ञे उक्तविषयज्ञानसिद्धिप्रदर्शनम् । १०९६

विषयः पृ०

६८९ वाचस्पतिमिश्रमतेन नित्यज्ञानसिद्धिः । „
६९० ईश्वरस्य जगन्निर्मातृत्वे आक्षेपः । „
६९१ उक्ताक्षेपसमाधानम् । १९९७
६९२ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरित्याक्षेपसमाधानम् ।
६९३ प्रयोजनाभावादीश्वरस्य प्रवृत्त्यभाव इत्याक्षेपस्य खण्डनम् । „
६९४ यस्तु नस्त्वित्यादिनोक्ताक्षेपस्य समाधानान्तरम् । १९९८
६९५ अशरीरात्कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदाय इत्याक्षेप
निराकरणम् । „
६९६ प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पने गौरवप्रदर्शनम् । १९९९
६९७ ईश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहेऽपि भ्रमासम्भवप्रदर्शनम् । २०००
६९८ ईश्वरेऽनुमानवत् श्रुतिस्मृत्योरपि प्रमाणत्वेन कथनम् । „

(३२) शक्तिवादप्रकरणे ।

६९९ शक्तिसाधकानुमानप्रकारः पूर्वपक्षिमतेन । २००१
७०० मण्यभावस्य दाहहेतुत्ववादिनां प्राचां मतम् । २००२
७०१ उक्तमतखण्डनम् । २००३
७०२ विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकस्य प्रतिबन्धकाभाव-
स्यानुगतस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनम् प्राचीनमतेन । २००४
७०३ उक्ताभावस्य तुरीयसंसर्गाभावत्वाङ्गीकारः । „
७०४ तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागन्यायाघातापत्त्या ध्वंसा-
त्यन्ताभावयोरेतस्यान्तर्भावः । २००५
७०५ पूर्वपक्षिमतेनाननुगतत्वादुक्ताभावयोर्दाहहेतुत्वखण्डनम् । „
७०६ तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वाभावाद्धेतुत्वासम्भवप्र
दर्शनम् । २००७
७०७ अतिरिक्तविशिष्टाभावस्यासम्भवप्रदर्शनम् । २००८
७०८ विशिष्टाभावस्थापनद्वारा प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः स-
म्बन्धाभावस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनं सिद्धान्तिमतेन । „
७०९ प्रकारान्तरेणाननुगमदोषपरिहारद्वारा प्रतिबन्धकाभाव-
स्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनम् । २००९
७१० प्रतिबन्धकाभावस्य दाहहेतुत्वाक्षेपसमाधानम् । २०१०
७११ यद्वेत्यादिना प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-

विषयः	पृ०
वस्यैव दाहहेतुत्वकथनम् ।	”
७१२ स्वमतेन संसर्गाभावादिनिर्वचनद्वाराऽभावस्य दाहहेतुत्वकथनम् ।	२०१३
७१३ संसर्गाभावविचारः ।	”
७१४ विशेषणाभावादावननुगतहेतुत्वसंभवाद्दाहवैजात्याङ्गीकारे बाधप्रदर्शनम् ।	२०१६
७१५ प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वतां मुरारिमिश्राणां मतम् ।	२०१८
७१६ उक्तमतखण्डनम् ।	”
७१७ शक्तिसाधकानुमानप्रयोगाणां पूर्वपक्षिमतेन प्रदर्शनम् ।	२०२१
७१८ उक्तानुमानानामप्रयोजकत्वाभिप्रायेण खण्डनम् ।	२०२३
७१९ तृणादीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वाङ्गीकारेण शक्तिसिद्धिप्रदर्शनं पूर्वपक्षमतेन ।	२०२५
७२० पूर्वपक्षैकदेशिमतखण्डनं पूर्वपक्षिमतेन ।	२०२७
७२१ तृणाद्यानन्त्यादनन्तशक्तिकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणोक्तपूर्वपक्षनिरासः।	२०२८
७२२ अत्र तटस्थाशङ्कापरिहारः ।	२०२९
७२३ व्रीहिप्रोक्षणादिजन्याऽऽधेयशक्तिस्वीकारे पूर्वपक्षिमतेन युक्तिप्रदर्शनम् ।	२०३२
७२४ उक्तयुक्तिखण्डनद्वाराधेयशक्तिनिरासः ।	२०३३
७२५ यद्वेत्यादिनोत्तरान्तरम् ।	२०३६
७२६ स्वमतेनाधेयशक्तिनिराकरणप्रकारः ।	२०३७
७२७ नैयायिकमतेन शक्तिपदार्थनिर्वचनम् ।	२०४३
७२८ अपरेत्यादिना शक्त्यपरपर्यायस्य कारणत्वस्य निर्वचनम् ।	२०४५
७२९ कारणत्वस्य लक्षणान्तराणां कथनम् ।	२०४७
७३० त्रिविधान्यथासिद्धिप्रदर्शनम् ।	”
७३१ कुसुमाञ्जलिप्रकाशोक्तपञ्चविधान्यथासिद्धानामेष्वेवान्तर्भावकथनम् ।	२०५१
७३२ अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्य खण्डनम् ।	२०५४

(३३) मुक्तिवादप्रकरणे ।

विषय	पृ०
७३३ अनुमानपरमप्रयोजनस्यापवर्गस्य लक्षणम् ।	२०५५
७३४ उक्तलक्षणमोक्षस्य पुरुषार्थत्वाक्षेप ।	२०५६
७३५ उक्ताक्षेपसमाधि ।	२०५७
७३६ मतान्तरेण दु खप्रागभावासहवृत्तिदु खसाधनध्वंसस्य मुक्तित्वम् ।	२०५९
७३७ उक्तमुक्तौ दु खप्रागभावसत्त्वे आक्षेप ।	२०६०
७३८ उक्ताक्षेपपरिहार ।	२०६१
७३९ उक्तमुक्तौ दु खप्रागभावस्यासत्त्वव्यवस्थापनम् ।	२०६२
७४० दु खात्यन्ताभावस्यैव मुक्तित्ववादिनामन्येषां मतम् ।	२०६३
७४१ प्राभाकरमतेनात्यन्तिकदु खप्रागभावस्यैव मोक्षत्वप्रदर्शनम्	२०६५
७४२ उक्तप्राभाकरमतखण्डनम् ।	,,
७४३ वेदान्तिमतेन दु खाभावस्य पुरुषार्थत्वे आक्षेप ।	२०६६
७४४ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	,,
७४५ अवेद्यतया दु खाभावस्यापुरुषार्थत्वमित्याशङ्कासमाधानम्	२०६७
७४६ दु खाभावरूपमुक्तिसाधकानुमानप्रयोगप्रदर्शनम् ।	२०६८
७४७ उक्तमुक्तौ श्रुतिप्रमाणकथनम् ।	,,
७४८ आचार्यमतेनाशरीरं वा इत्यादिश्रुतिप्रमाणकथनं तदर्थकथनं च ।	२०६९
७४९ लीलावतीकारमतेन मुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	२०७०
७५० वेदान्त्येकदण्डिमतोक्तापवर्गस्य खण्डनम् ।	२०७१
७५१ त्रिदण्डिवेदान्तिना मुक्तेर्निरसनम् ।	२०७२
७५२ मतान्तरोक्तमुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	,,
७५३ उक्तमुक्तौ सर्वाश्रमिणामधिकार इति सप्रमाणनिरूपणम् ।	२०७३
७५४ ज्ञानवत्कर्मणोऽपि मुक्तौ हेतुत्वकथनम् ।	२०७४
७५५ ज्ञानकर्मणोस्तुल्यतया मुक्त्यर्थत्वे गीतादिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	२०७५
७५६ आरादुपकारकं कर्म संनिपत्योपकारकं तत्त्वज्ञानमेवेत्याचार्यमतप्रदर्शनम् ।	२०७७
७५७ समुच्चयवादिमतेनाचार्यमतखण्डनम् ।	,,

विषयः	पृ०
७५८ अत्र वदन्ति इत्यादिना तत्त्वज्ञानमात्रादेवापवर्ग इति स्थापनम्।	२०७८
७५९ कर्मणामपि तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाक्षेपः।	२०७९
७६० उक्ताक्षेपसमाधिः।	२०७९
७६१ कर्मस्थलेऽपि तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्तत एवापवर्ग इति व्यवस्थापनम्।	
७६२ मुक्तिवादस्योपसंहारः।	२०८१

७६२ विषयसंख्या २०८४ पत्र संख्या

(प्रका०) *ईश्वरानुमानाद्येति* । यद्यपि मन्वादिशरीरारम्भकद्व्यणुकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव । तथापीश्वरस्याप्यावश्यकत्वात् किं मन्वादिनेति भावः । विश्वतश्चक्षुः-विश्वविषयकसाक्षात्कारवान्, विश्वतोमुखः-विश्वविषयकवचनवान् । विश्वतोबाहुः-विश्वविषयकप्रयत्नवान्, विश्वतस्पात् विश्वव्यापी, बाहुभ्यां-धर्माधर्माभ्यां, संपतत्रैः परमाणुभिः, संधमति-संयोजयति । किमर्थमित्यत आह द्यावाभूमी संजनयन् । द्यावेत्यूर्द्धलोकसप्तकं भूमीत्यधोलोकसप्तकमुपलक्षितम् । संद्वयं व्यवहिताश्चेति सूत्रेण धमजननाभ्यामन्वीयते । स्मृतिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमाशङ्क्य तद्विरोधमेव दर्शयति *उत्तम इति* ।

॥ इत्यनुमानखण्डशिरोमणिचिन्तामणिव्याख्यानप्रकाशे ईश्वरवादः ॥

(चि०) स्यादेतत्, ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते, तथाहि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते, अतो यदभावात् कार्याभावस्तदवश्यमभ्युपेयं तेन विना तदभावाप्रत्याहाभावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चादृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात्, अन्यथा दृष्टदृष्टानुगममपि चर्मं न प्राप्येत् । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यास्त्रीसंप्रयोगे परमाणुकर्म्मणि अदृष्टजनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति चेन्न । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्याभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम्, अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात्, वन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचारादृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् । न च मणिप्रक्षयोः समयश्च(१) निरपवादमव्यवस्यतोरेकः प्रग-

(१) निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।

लम्भो नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकारणम्, अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात् तद्धि नोऽधर्मात् सुखत्वात् नापि धर्मात् । तेन(१) अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम्, तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, स्वेनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति चेन्न । तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति किमदृष्टेन, प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याप्यन्वयः स्यात्, अशुचेरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्तेः, प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुगतो हेतुः । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकमौल्यात् । दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहिताकर-

णस्य प्रत्ययार्थे, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति भावः ।

मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूपविशेषणाभावः–क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारात्मैकमपि हेतुः स्यात् ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *स्यादेतदिति* । *कार्येणैवेति* । यथा अनुमीयस इति नैयायिकदिशा उपदर्शितायाः अर्थापत्तेः पृथक्त्वेन स्वयं स्वीकारादिति ध्येयम् । नन्वेवं कार्येण न तदुन्नयनं किन्तु कार्याभावेनेत्यत आह *व्यतिरेकेति* । व्यतिरेकानिरूपकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः । तस्य अदृष्टस्य, तदर्थत्वात्–दृष्टसाहुण्यार्थत्वात्, तथा च दृष्टसाहुण्यमेवादृष्टसाहुण्ये मानमिति भावः । *परमाण्वित्यति* । खण्डप्रलये परमाणुकर्मणि सत्यपि यथा न द्व्यणुकारम्भकसंयोग इत्यर्थः । पूर्वादृष्टस्य नाशादग्रिमस्योत्पादकाभावाद्वाहो न स्यादित्याह *मण्यपसारणेति* । न च मण्यपसारणेनैव तदाऽदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यम् । तस्य विहितनिषिद्धेतरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः । *मण्याद्यभाव एवेति* । इदं वस्तुतोऽद्यापि न कारत्वादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायेणापाततः, मण्यादेरुपलक्षणम् । णत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदभावात्–अदृष्टाभावात् । नन्वदृष्टं दृष्टोपसंहारद्वारैव सर्वत्र जनकं परमाणुकर्मणोऽप्यपि द्रष्टव्यम् । न तु साक्षादित्यत आह *अदृष्टं चेति* । *अन्यथेति* । द्वारे तस्य साक्षाज्जनकत्वं स्वीकार्यमेव तथापि द्वारान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः । *श्येनेति* । *नचेति* । तथा च दाहेऽपि तदेव जनकमिति भावः । श्येनापूर्वमनर्थरूपं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशत्रुवधजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वात्, तद्वदयमपि न धर्म इत्यर्थः । *दाहप्रतिकूलेति* । नियताभिसाध्यदाहप्रतिकूलमेवादृष्टमुत्पादयन इति नान्यन्तरजन्यदाहप्रतिबन्ध इति भावः । दोषान्तरमाह–*अदृष्टेति* । *मन्त्रोच्चारेति* । यागाणमादौ तथा दर्शनादिति भावः । उभयसत्त्वे–उत्तेजकप्रतिबन्धकसत्त्वे । *तत्त्वेति* । कारणत्वमित्यर्थः । मणिसद्भावे–उत्तेजकाभावविशिष्टमणिसद्भावे ।

(चि०) स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत् प्रतियोगितावच्छे-

दकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्र-यप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावो-ऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न। अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः? न तावत् प्रागभावध्वंसाभावौ, तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात्। न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंस एव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यम्। ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत्। न। यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अन्यथाऽबाधितकेवलपुरुषाभावतद्भावव्यवहारयोरुपपादयितुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्तर्भवति, तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि कृत्स्नविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात्। अन्यथा कृत्स्नानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण

ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव । सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः ।

(प्रका०) *प्रतियोगीति* । यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यावश्यकत्वात्तद्भेदादेव भेदस्तथापि यथा प्रतियोगिभेदोऽभावभेदव्याप्यस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदोऽपीत्यर्थः । *एवञ्चेति* केवलदण्डसद्भावे उभयाभावाद्दण्डपुरुषसद्भावे विशेषणाभावाद्दण्डपुरुषोभयाभावे च विशेष्याभावाद्दण्डाभावविशिष्टपुरुषाभाव इत्यर्थः । *प्रयुक्त इति* । विशेषणादिविरहान्यतरव्याप्य इत्यर्थः । *अनुगतेति* । यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारः नानार्थशब्दानुगमेऽपि विषयाननुगमात्, तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विवक्षितम् । न चैवमनन्वयः । ज्ञानेन विषयिणा विषयस्योपलक्षणात् । तथा चानुगतज्ञानस्याननुगतविषयसाध्यत्वाभावादित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषयोऽस्त्वित्यत आह *शक्तेश्चेति* । ध्वंसध्वंसप्रयुक्ताः—सभियतः, न तु तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयम् । न तु घटत्वेन, घट आसीदिति प्रत्ययाभावादिति भावः । *सोऽयमिति* । उत्पादविनाशशालितुरीयसंसर्गाभावोऽस्तु नोभयथापि शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

(वि०) अस्तु वा ध्वंस एवासौ, संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशत्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकार्य्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति । तन्न । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । श्यामोऽयमासीत्

केवलोऽयमासीत् 'पुरुष इत्यादौ "सविशेषणे ही"ति न्यायेन विशेष्यवति श्यामकैवल्यादिध्वंस एव प्रतीयते, ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः कारणमिति न विफलं उत्तेजकापनयं इत्यपास्तम्। विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम्। उत्पन्नाभावस्य विनष्टप्रत्ययहेतुतया तनोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः, तथाहि स एव कश्चित् विशेषणाभावसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव, विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात्।

(प्रका०) ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागद्वयाघात इत्यपरितुष्यन्नाह *अस्तु वेति*। ननु विनाशिनि ध्वंसपदपरिभाषैव सन्निरोधेरयत्त्वेराह *यद्वेति*। *यदि स्यादिति*। यद्यपि विशेष्यतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यते तादृशक्षणभङ्गपात एव च शेषावहस्तयापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञाप्रमात्वात् समवायिसमवायिनाशाभावाच्च ■ घटादेर्विनाशः, किन्तु विशेषणस्यैव। न च विशेषणनाशसामग्र्येव विशेष्यनाशिका, नित्यमात्रापलापापत्तेः। अत एव श्यामोऽयमासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासीदिति प्रत्यय इति भावः। *ध्वंसस्येति*। तथा चोत्तेजकापगमेपि दाहापत्तिः। उत्तेजककालोत्पन्नस्य प्रतिबन्धकध्वंसस्य तदापगमाशादिति भावः। ध्वस्तस्येति क्वचित्पाठः। स च सुगम एव। उत्पादविनाशशीलस्तुर्यः संसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निरस्यति *नचेति*। अत्यन्ताभाव एवासत्तिरिति पक्षे परिहरति *नापीति*। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्सदैव दाहापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य तस्य हेतुत्वं वाच्यम्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावादिरित्यननुगम इत्याह *स एवेति*।

(चि०) अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न। तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव।

अथ विशेषणविशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेन्न। सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषणविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तथा च विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तत्स्वात्। न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम्। एवं चाभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे तयोरभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहाराधि-

रोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति ।

(प्रका०) *अथेति* उत्तेजककाले विद्यमाने योऽयमुत्तेजकाभावस्तदनुवृत्तावपीत्यर्थः । *उत्तेजकाभावत्वेनेति* तदुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे, तथाच पूर्वानुवर्तमानतादृशाभावादुत्तेजकापनयकाले दाहापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वे एव कार्योत्पत्तेरित्यर्थः । *नहीति* ।

पूर्वोक्त दूषणमाशङ्कते *अथेति* । *विशेषणविशेष्याभावस्येति* अतिरिक्तविशिष्टाभावानभ्युपगमादिति भावः ।

(वि०) अत्रोच्यते । विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति, तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, तथा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम्, स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अत एव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भाव उभयाभावे च केवलपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति,

सर्व्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेन्न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्व्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः । न चापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं, तथा चोभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न । अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः, तयोर्घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारापत्तेः किन्तूपश्लिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावो दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं "न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्राऽन्येषामिति

पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उत्तेजकापगमे च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवती"ति ।

(प्रका०) *सम्बन्धाभावादिति* । ननु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य तन्तुन्यायप्रवृत्तित्वाद्भूतलादौ तत्सम्बन्धाभावाद्दण्डानि सत्यपि दण्डोऽत्र नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् । न । यादृशेन हि सम्बन्धेन यत्र यद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वं दण्डपुरुषसंयोगस्तु नैतद्व्यवहारहेतुः, तस्य भूतलावृत्तित्वेन तदभस्यापि व्यवहारानापत्तेः, किन्तु परम्परासम्बन्धविशेषः, तथा च तदभाव एव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फलबलेन तथा कल्पनादिति। *सम्बन्धान्तर इति* । संयोगादावतिव्याप्तिरत आह *सम्बन्धेति* । असम्भववारणायाह-*अन्तरेति* । ननु ज्ञानात्मविषयकज्ञाने ज्ञानात्मनोः समवायित्वविषयत्वविभागे सम्बन्धस्वरूपसम्बन्ध एव चेत्, तत्र चेदव्यापकतत्र समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति चेन्न। उद्देश्यव्यवहारप्रयोजकसम्बन्धान्तर विनेत्यर्थात् । न च समवायो विषयत्वव्यवहारप्रयोजकः । घटादिविषयकज्ञानस्य ज्ञानात्मनि विषयत्वव्यवहारप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । ननु घटाभावप्रमानुपपत्तिः, योग्यतायाः फलबलकल्पनया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतासद्भावात् । न च प्रत्यक्षं प्रमाणम्, सम्बन्धसत्त्वे तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथा सम्बन्धाभावेन तस्याप्रमात्व तदप्रमात्वे च तत्र सम्बन्धाभाव इति परस्पराश्रयात् । किञ्च अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धघटकत्वात्, तत्र सम्बन्धस्य विशिष्टप्रत्ययाजनकत्वात् तत्प्रत्ययस्यानुमित्यादिरूपत्वेन विषयाभावत्वादिति चेन्न । विशिष्टप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्, यावन्तावच्छेदकाभावे यावत्सम्बन्धाभावात्। योग्यतावच्छेदक सामान्याभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वम्, गमनादौ च प्रतियोगिदेशस्य सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वम्, अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वम् । न चान्योन्याभाव

धत्वं तत्र च मत्वर्थायोग इति वाच्यम् । तत्रापि तद्देशान्यत्वस्य सत्त्वात् । न चैवमनवस्था वस्तुत्वनवस्थाया प्रामाणिकत्वेनादोषात् प्रत्ययानवस्थायाश्चासत्वात्, उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे तस्य तदविषयत्वात् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रम । एतेनातीन्द्रियस्वरूपसम्बन्धाव्यवस्थितिरप्यपास्ता । न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्वे विषयाभावात्कथं भ्रमत्वप्रमात्वे इति वाच्यम् । एकत्राकावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्वेन विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वादन्यत्र तदनवच्छिन्नत्वेन तस्य विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वात् ।

ननु यत्किञ्चित्सम्बन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावस्तथा वाच्य, तदभावश्च क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यननुगमस्तदवस्थ एव । इयानेव विशेषो दण्डपुरुषादौ विशेष्ये दण्डादिर्विशेषणं सम्बन्धे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वम् । ननु दण्डपुरुषोभयप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक एवेति नाऽननुगम इति चेत् । तर्हि दण्डावच्छिन्नपुरुषत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावोऽप्यनुगत एवेति किं सम्बन्धाभावस्य विशिष्टाभावत्वोपवर्णनेन । न च विशेष्ये विद्यमाने न तदभाव इति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नाभावमन्येषामेतदभावाभ्युपगमेन दोषाभावात् । अत एवानुपदमेव वक्ष्यति "न हि दण्डिनि सती"त्यादि । किञ्च गन्धस्य यथा तथाऽस्तु प्रकृते चोत्तेजकाभावमपि सम्बन्धस्य तदुभयस्वरूपतया तदभावोऽननुगत एव । न च तदुभयं न स्वरूपसम्बन्धः, किन्तु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमतिरिक्तमेव तथाति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धिविषयस्य सम्बन्धत्वाद्विशिष्टप्रत्ययघटितस्य तस्य विशिष्टबुद्ध्याविषयत्वात् । अत एव सम्बन्धस्य सम्बन्धिधर्मिधत्वनियमनं स्वरूपसम्बन्धः परैर्नाङ्गीक्रियते । अत एव समवायसिद्धिः, तत्तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तराभावात्, अन्यथा तेनैवार्थान्तरं स्यात् । न च सम्बन्धत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्याननुगतत्वमिति वाच्यम् । एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावादित्युक्तम् । अपि च यदि सम्बन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र नञर्थप्रतियोगित्वेन सम्बन्ध एव भासेत । न चैवं, दण्डाद्यवच्छिन्नपुरुषस्यैव तत्त्वेन प्रतीतेः । अन्यथा घटाभावोऽप्यतिरिक्तो न

सिद्धेत्, घटतदधिकरणसम्बन्धाभावादेव तद्व्यवहारसम्भवात्, यदि च सम्बन्धस्य तत्र प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्तद्धान विनापि घटत्वावच्छिन्नघटज्ञानादेव तदभावज्ञानाच्च न तदभावेनान्यथासिद्धि, तदप्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपरितोष हृदि निधायाह यद्वेति। अयं च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभाव न तु ध्वंसो न वा विद्यमानप्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशङ्का। न च तस्य नित्यत्वेन प्रागपि कार्योत्पत्ति, समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्वादिति ग्रन्थकृतैवाभिधानादिति।*दण्डी पुरुष इति। तत्काले दण्डवानित्यर्थः। किन्तु तदन्यतत्काले दण्डाभाववानित्यर्थः। नहीति। युक्तमिति योजना। सम्पद्येति। विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको यदि नाभाव, किन्तु विशेषणप्रतियोगिक एव तदाऽन्येषामिति पदस्य विशेष्यवाचिनोऽनुपादानापत्तेरित्यर्थः।

यद्वा यदि तत्कालीनदण्डाभाववानेव न प्रतियोगी, तदा अन्यदाऽनिरदण्डाभावमादाय नष्टस्थितदण्डिनोदण्डत्वेनाभावप्रतियोगित्वाद्‌न्येषामिति व्यर्थमित्यर्थः।

(दि०) ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि(१) कार्य्यानुदयात्, न हि यावत् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्यमिति चेन्न। प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वमन्योन्याश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात्।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः। प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य स्वरूपाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्,

(१) प्रतिबन्धकान्तराभावेऽपीति पाठान्तरम्।

अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्यकारणव्याप्यव्यापकभावव्याघातात् । किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वेनाऽननुगमव्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् ।

(प्रका०) ननु कार्यानुत्पादप्रयोजकस्य प्रतिबन्धकत्व प्रयोजकत्व च यस्मिन्सतीत्यादिगर्भं न तु पूर्ववर्त्तित्वगर्भमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-*तथापि चेति* ।

नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावेन तत्सामान्याभाव एव लाघवा हेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभावा इत्यपरितोषात्तदेव सिद्धान्तयति *पद्धेति* । *संसर्गाभाव इति* । अत्रापि यत्प्रयोजकमस्ति तत्प्रयोजकाभावावच्छिन्नात्यन्ताभावमात्रे हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारणतत्संसर्गाभावत्वमावश्यकमिति भावः । यो निषेधः, क्रियत इति शेषः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति(१)। ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयो-

(१) हार एव तत्र मानमिति पाठान्तरम् ।

गस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात्। अतएव न तत्प्रध्वंसप्रागभावौ हेतू, तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मादेश्च प्रतिबध्यत्वानापत्तेश्च, तस्य जन्यधर्म्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात्, न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात्। स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव, तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात्। अथैवं प्रागभावप्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे कश्चिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित् काल इति चेन्न। तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात्, नत्वेव भूतले घटाभावप्रतीतिः।

अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः॥

(प्र०) नन्वयुद्धावारकादिस्थले नादृष्टस्यापि संसर्गं प्रत्यन्योन्याभावोऽस्तीत्याह, किञ्च संसर्गस्यारोप्यत्वे रजतत्वादेरिव न संसर्गोऽपि भासेत, न चेयमित्यपरितुष्यन्नाह क्वचिदिति॥ प्रतियोगिनमिति॥ अधिकरणविशेषप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः। न-निषेध। अन्योन्याभावस्तदा यत्राधारस्यान्योन्याभावमिश्रायं स्पष्टयन्नाह च दर्शयितुमन्योन्याभावलक्षणमप्याह—यत्र चेति॥ अधिकरणविशेषप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यनिषेधधीविषय इत्यर्थः।

नन्विदमुभयलक्षणमतीन्द्रियसंसर्गाभावान्योन्याभावयोरव्याप्तं तद्विषयकज्ञानस्यानुमित्यादिरूपस्याऽऽरोपाजन्यत्वात्। न च योग्यताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वम्, तादृशारोपजन्यतावच्छेदकं हि नाभावप्रतीतित्वमतिप्रसङ्गादिति संसर्गाभावविषयत्वादिकं तथा वाच्यम्, तथा चाऽऽभाव्यम्। न च प्रागभावादिविषयत्वमपि तथा, प्रागभावत्वादेरपि संसर्गाभावघटितत्वात्। एवञ्च जन्यत्वस्याऽपि प्रागभावघटितत्वात् तस्य च

संसर्गाभावगर्भत्वादन्योन्याश्रयोऽपि । किञ्च योग्यताया अनिर्वचनेऽप्रत्यक्षे योग्यध्वंसेऽव्याप्तिरिति ।

अत्र वदन्ति । प्रतियोग्यारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदकधर्मत्वं संसर्गाभावत्वम् । एवमप्रतीत्युभय लक्षणम् । स्वरूपं तु विषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वादि, तच्च स्वाभावाभावत्व अत्वाभावाभावत्व तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभावो घटो घटान्योन्याभावस्याभावो घटत्वमिति । न च संसर्गाभावस्य योऽन्योन्याभावस्तदभावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावाभावो लक्षणार्थो वाच्य इति पुनरन्योन्याश्रयत्वमिति वाच्यम् । स्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभावाभाव एव पर्यवसितस्तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टम्–अभावत्वेनैव संसर्गाभाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्तिः । अन्योन्याभाव स्वप्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वाभावादिति सर्वं सुस्थमिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । स्वाभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः । तथाहि घटान्योन्याभावस्तदभावो घटस्तदभावश्च तदन्योन्याभाव । ननु घटान्योन्याभावाभावो न घटः, किन्तु घटत्वमिति चेत् । घटो घटान्योन्याभावो नेति प्रतीत्या घटे घटान्योन्याभावाभावो विषयीक्रियते, स च घटस्वरूप एव अभावप्रतियोगिकस्वाभावस्याधिकरणातिरेकात् । न च स्वसंसर्गाभावाभावत्वं तत्रमिति वाच्यम् । आत्माश्रयात् ।

कश्चित्तु अखण्डतया संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वयोरुभयोर्लक्षणाभावानुपलक्षणम् । न च तथा पदार्थान्तरापत्तिः, सामान्यान्तर्भावात् । सामान्यं हि द्विविधं उपाधिर्जातिश्च । तत्रोपाधिर्द्विविधः–सखण्डोऽखण्डश्चेत्युपाध्यन्तर्भावात् तत्सद्भावे इवेति, तथा च रत्नकोशे तरणिमिश्रैरुक्तम्–"प्रागभावत्वध्वंसत्वादिकं वाच्यमित्याहुः ।

नेदमिहेति । ननु संसर्गाभावान्योन्याभावरूपविषयवैलक्षण्येन ज्ञानवैलक्षण्यं तस्माच्च व्यवहारवैलक्षण्यमित्यन्यथासिद्धं तत्रारोपहेतुताव्यवस्थापयतीति चेत् । नैवम् । यदि नारोपे हेतुस्तदा भूतले घटसंसर्गाभावान्योन्याभावसत्त्वे कदाचिन्नेदमिह कदाचिन्नेदमिदमिति व्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तिः स्यात् । प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनां कारणानां तौल्ये कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वापत्तौ कारणवैचित्र्यस्य कल्पनीयत्वे पारिशेष्यादारोपहेतुतायामेव विश्रामादिति भाव इत्याहुः ।

वदन्ति । उक्तप्रतियोगिकाभावस्य तत्रासत्त्वेन तत्र प्रतिबन्धो न

स्यात् यत्रैव कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्तत्रैवान्यदा प्रतिबन्धकसत्त्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वानापत्तेरपीति पाठे अन्यस्येति शेषः । तथाच गुणादेः प्रतिबन्धकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबध्यत्व न स्यादित्यर्थे पर्यवस्यतीति ध्येयम् । *संसर्गेति* । यद्यपि संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नाभावोऽपि तथैव, तथाच सोऽपि तत्रास्त्येव, तथापि व्याप्यवृत्तितादृशाभावस्य हेतुत्वमिति भावः । एव विद्यमानताविरोधित्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथा प्रतीतिदर्शनादिति भावः ।

(चि०) एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभयाभावघटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । व्यक्तियोग्यतयैव जातियोग्यत्वेन योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् । न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, सङ्कल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्रासिकफलतावत्त्वेन नाग्रे दाहप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिषिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् न दाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यनुमापकत्वादिति चेत् । मैवम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् । ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि तत्र न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्य-

स्यात् इति चेन्न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ च कार्ये कारणोपचारात् स्वार्थिकतन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव, तदभावाभावस्य तत्त्वात् ।

(प्रका०) *योग्य* इति । तत्र तस्यापि योग्यवृत्तित्वमेव, पद विशेषणस्य त्वहानार्थं तत्रोपदेशापेक्षेति भाव । *मन्त्रविनाशेति* । मन्त्रस्याशुविनाशितया प्रहरान्तरेऽपि दाह स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पस्य विशेषणत्वमालक्ष्य दूषयति *सङ्कल्पनाश इति* । तथाच सङ्कल्पस्ये च्छात्मकत्वात्तदभावे विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भाव । *विगीतत्वमेति* । यद्यपि विगीतत्व निषिद्धत्वमेवेत्यनिषिद्धत्वेनेत्यनेन प्रागुक्तेन विरोध, तथापि शिष्टप्रवृत्त्यविषयत्व तदभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ध्येयम् ।

यद्यप्येव श्रुत्यनुमापकस्यानिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य न क्षतिः, तथापि भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणायालौकिकत्वमपि विशेषणम् । इद तु मन्त्रौषध्यादिष्वलौकिकमात्रमिति भाव । यद्वा शिष्टाचारत्वस्यैतदनुमानान्तर्गतत्वस्यैव क्षतिरिति भाव । *उद्देश्यत्वेति* । ज्ञानमस्थिरमिति तद्विशिष्टाभाव प्रहरान्तरेऽपि स्यादिति संस्कारेत्युक्तम् । [illegible] रिकञ्चित्संस्कारविषयत्व च प्रहरान्तरेऽपीत्यत उक्तमुद्देश्यज्ञानादितेति । स च ज्ञानविषयमात्र इति नोक्तदोष । ननु रोगादिना संस्कारनाशे विशिष्टाभावसम्भवात्प्रहरान्तरेऽपि दाह स्यात्, यत्र च संस्कारोदयो न तत्र वा का गतिरिति चेत् । न । तत्र दाहप्रतिबन्ध इत्यस्यैवासिद्धे । यत्र च दाहप्रतिबन्धकनाशानन्तरमानुभविककार्यदर्शनात्संस्कारोऽपि कल्प्यते कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनादिति साम्प्रदायिका ।

वयं तु ब्रूम सङ्कल्पविषय एव काल प्रतिबन्धक । सङ्कल्पस्य न विशेषणत्व, किन्तु स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वम्, यथा मङ्गलस्यासन्नसमयसमाप्तिफलकत्वे आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षकत्वम् । इयानेव विशेषो—यत्तस्याधाराधेयभावसम्बन्धेन तथात्वमस्य च विषयविषयिभावसम्बन्धेनेति न कश्चिद्विशेष इति । प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिं निराकर्तुमुत्थापयति *नन्विति* । कर्तरि पद्धुलोविधानादिति भाव । *तस्येति* । यद्यपि क्षेमसाधारणजन्यत्वमत्रापि

सम्भवति तथापि स्वघटितजन्यत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम् । 'स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते' इति न्यायादौषध प्रतिबन्धकमिति नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । ननु भवेदेवं यदि मन्त्रादीनां प्रतिबन्धकत्वं भवेदत आह *प्रतिबन्धकेति* । सामग्रीविरह-सामग्रीघटककारणविरहः ।

(चिं०) नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्, आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके न यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्यादेस्तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः ।

तन्न । वह्निप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि कार्याऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्ववर्त्तित्वं, तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्धर्म्ममवगम्यैव नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तस्य तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा ।

(प्रका०) यद्वा व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावमभ्युपगम्य मुरारिमिश्रमतमाह *नव्यास्त्विति* । *भेर्यादेरिति* । इदं तु समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालप्रतिबन्धेतरवह्नेरिव तत्तत्कालतत्तद्देशप्रतिबन्धेतराकाशस्य जनकत्वं सम्भवति, अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन तत्क्षणघटनात् (?)। प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वा तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, अन्यथा वह्निभेर्यादेरपि कालान्तरे कार्यानुत्पत्त्यापत्तिः प्रतिबन्धेतरत्वाभावादिति । यद्वा तत्काल प्रतिबद्धा अन्ये वह्न्यादयः प्रसिद्धास्तदन्यवह्नित्व तत्र जनकतावच्छे

दककोटिप्रविष्टम् । आकाशं तु न तथेत्यनेनैवाभिप्रायेणैतदुक्तमिति । *उ
भयस्यापीति* । नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतौल्येन दृढत्वदण्डयोर्द्वयोरपि
जनकत्वापत्तिः । न च दण्डस्य चक्रादिसमवधाने साक्षात्सम्बन्धेन
दृढत्वस्य च परम्परासम्बन्धेन तदिति विनिगमकमिति वाच्यम् । वह्नि
प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं विनिगमनया परम्परास
म्बन्धस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षादहेतुत्वं न स्यात्, किन्त्ववच्छेदकत्व
मेव स्यात् दृढत्ववत् । अपि च यस्मिन्सत्यपीति नियमादयं दार्ढ्ये हे
तुत्वमेव दण्डे सत्यपि दार्ढ्याभावेन कार्याभावात् । न चादृढेनाप्यनेकेन
रज्जुबद्धेन घटोत्पत्तिदर्शनाद्विवक्षितविवेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दार्ढ्यं
तस्य च न घटजनकत्वं जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यम् । भ्रमिज
नकत्वस्य घटजनकत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वस्य तज्जनकाविरोधे,
नात्मा स्यात् । किञ्च भ्रमिजनकतायामेव दण्डस्य किमवच्छेदकं न ता
वद्दण्डत्वमेव अदृढादपि भ्रम्युत्पत्त्यापत्तेः । न च दृढदण्डत्वं तथा,
अवच्छेद्यभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृढत्वस्याभावात्, भावे वा घटज
नकं तदेवास्तु । अपि च अन्यं प्रतीति' न्यायेन दण्डस्यान्यथासिद्धा
पत्तिः, कुम्भकारपितृवत् । न चान्यमुदासीनं प्रतीति विवक्षितं प्र
मितस्तु जनिकैवेति वाच्यम् । एवं कुम्भकारपितुरपि जनकत्वं स्यात् कु
म्भकारस्यापि जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्, तस्मादिदं समाधानं चि
न्त्यम् । विपक्षे बाधकमाह *नहीति* । तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चये कार
णे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । *अन्यथेति* । कार्यानियोगव्य
वच्छेदस्यैव कारणत्वं इत्यर्थः । ननु तथापि प्रतिबन्धकाभावो न
कारणं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्ये प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीक
रणेनैव सामञ्जस्ये तत्तत्ताग्राहकान्वयादेरन्यथासिद्धिरिति चेन्न ।
यत्र प्रतिबन्धके नोत्तेजकं तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वकल्पना
दन्यथापि हेतुत्वेन तत्त्वेन तत्तावच्छेदकान्तरकल्पनौचित्यात्, न हि
विशेषसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवात् । किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न
दाहहेतुः । तत्तदुत्तेजकयावदभावविशिष्टमण्यादेरभाव एवानुगत इति
स एवानुगतो हेतुः । अत एव पक्षताया अनुमितिहेतुत्वम्, अन्यथा
सिद्ध्युत्तरानुमितित्वावच्छिन्ने सिषाधयिषाविरहविशेषसामग्री सामान्यसा
मग्रीपरामर्शमात्रमिति तस्या अहेतुत्वात् । नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वा
वच्छिन्ने विशेषदर्शनरूपसामग्र्यन्तरं न कल्प्यतामिति चेत् । न इष्टत्वात्,
विशेषादर्शनसहकृतसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचित् ।

(चि०) ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनु

मानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयुक्तवह्निवच्च प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्तित्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्मात्रहेतुजन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युक्तविशिष्टापास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यवत्त्वादतीन्द्रियतीक्ष्णत्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूलातीन्द्रियद्विष्ठधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्, अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्कारविषयत्वम् अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा, परं त्वं वा तथासिद्धेः, संयोगादिपक्षकजन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च वह्नौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, तत्र तदभावात्, क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन चोत्पत्तेः । न चात्मत्वं नित्यत्वं चोपाधिः, स्पर्शवत्त्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् । न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टे साध्याव्यापकत्वात् । अथ वा करवह्निसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्व्यणुकवच्च । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं चोपाधिः, द्व्यणुकेकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्ष

सकलदाहहेतुसमवहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशावृत्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् कुण्ठकुठारवत् । यद्वा तथाभूतो वह्निः दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाहासंयुक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं, दण्डदण्डत्वेन कारणत्वे दण्डत्वाभावादपि कार्याभावदर्शनादिति ।

(प्रकाश) ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेर्नानुमानं स्यादित्यत आह *तथाहीति* । अवयवी प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अन्यथा वह्नित्वस्य परमाण्ववृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः । अत्र च प्रतिबन्धकसमवधानदशायां दाहासंयोगवान् वह्निः प्रतिबन्धकाभावकालेऽपि तादृशदाहासंयोगवानेव वह्निः स्थिरपक्षेण विवक्षित इति न दाहासंयोगेनार्थान्तरम् । ननु यावदजनकदशायां व्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्किञ्चिदजनकदशाव्यावृत्तत्वं दाहासंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोषादाह *यद्वेति* । न च भावभूतपदं व्यर्थम्, दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणाय तदुपगमात् । भाट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यतया भावमात्रस्यैवातीन्द्रियत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु संयोगादेर्व्यक्तप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं समवायमात्र एवेत्यनुपदमेव स्फुटम् । ननु कोऽयं विशेषस्यैव सातिशय विच्छिद्दाहजनकत्वादतीन्द्रियत्वे च मानाभावः, अतिरिक्तपदार्थपक्षे त्वस्वरसादाह *अथ वेति* । कार्यानुकूलत्वं स्वनिमित्तकारणककार्यानुकूलत्वं विवक्षितं, तेन कर्मानुकूलस्यापि तस्यापक्षेण नार्थान्तरं कर्मणि तु वह्नेः समवायिकारणत्वमिति बोध्यम् । यद्वा स्थितिस्थापकाभावपक्षे कार्यानुकूलत्वादमुद्देश्यसिद्धेरथम् । अदृष्टदाहसंयोगोष्णस्पर्शप्रतिबन्धकाभावादिनार्थान्तरवारणाय द्रव्यगुणविशेषणम् । यद्यपि गुरुमतेऽभावोऽधिको नास्त्येवेति समवायपदमधिकं तथापि परस्यार्थान्तरं स्यादिति तद्वारणाय तदुपादानमिति ध्येयम् ।

ऐन्द्रियकाणामिति । वस्तुतस्तु संयोगादिप्रत्यक्षजन्यज्ञानस्याप्रसिद्धं साध्याप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । *तथापीति* । यद्यपि जन्यान्तं व्यर्थं तदजन्यसाक्षात्कारस्य व्याप्यत्वस्याप्रसिद्धं, तद्रहितं च न्यायनयेऽप्रसिद्धं तथापि विशिष्टाभावे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अत्र संयोगादीत्यर्थः । तेनात्ममनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि जनक

त्वाञ्च परं प्रत्यक्षसिद्धिरिति मन्तव्यम् । *न चाभावेति* । उक्ता तीन्द्रियत्वस्य तत्रापि भावादिति भावः । *तस्येति* । गुरुमतातिरिक्तस्य तस्यासिद्धेरित्यर्थः । नैयायिकमते च पारिभाषिकस्य निरुक्तस्यातीन्द्रियत्वस्याभावे वृत्तावपि न काचित्क्षतिः । तमादायार्थान्तरशङ्काया समवायिपदेनैव वारणादिति भावः । परमाणौ साध्याव्याप्तेराह *यद्वेति* । यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्थमाह—यद्वेति । अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः । *अनुकूलत्वेनेति* । कारणतावच्छेदकसाधारणस्य तस्य तस्याग्रे निरुक्तत्वादिति भावः । यद्यपि तन्मते धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किन्तु शक्तिरेव, तथापि न्यायमते धर्मत्वादिकमादाय तन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्त्येवाद्दष्टे, उपाधिस्तु नैतदुभयसिद्धसाध्यव्यापकत्वमिति भावः । अदृष्टपदानुपादाने साध्ये लाघवं स्थितिस्थापकेन नार्थान्तरत्वशङ्कापीति मनसि कृत्वाह—*अथवेति* । कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं तदनुद्देश्यसिद्धये । संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिबन्धकाभावेऽपि सत्त्वात्परमतेऽर्थान्तरशङ्का माभूदित्यत उक्तं समवायीति । *जनकत्वादिति* । न चाभावे व्यभिचारः, समवायगर्भसाध्यस्य तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । परैरभावानङ्गीकारात् । ननु तथापि समवाये व्यभिचारः । न च तत्रापि शक्तिसमवाययोरस्त्येवेति वाच्यम् । अनवस्थानादिति चेन्न । निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयत्वस्य देयत्वात् । तथ यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्येव विवक्षितं म [illegible] दाहलक्षण प्रतीति नासिद्धिरिति ध्येयम् । अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदप्रक्षेपेण वह्निपक्षकानुमानं दृष्टानुमानान्तरमपि ग्रन्थकृदभिमतं लेखक्रमप्रमादान्न प्रचरतीति ध्येयम् । अत एवैतदन्तर्भावेनैव वक्ष्यति—'अग्निश्च तुर्दुं वह्निरिन्द्रियाग्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति, अन्यथा तदसङ्गत्यापत्तेरिति वक्ष्यते । *न चात्मत्वमिति* । न च द्व्यणुकादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकमाह *द्रव्यत्वमिति । द्व्यणुकेति* । तन्त्वेकस्वत्वस्पर्शत्वजातौ नातीन्द्रिये द्व्यणुके स्वत्वद्व्यणुकस्पर्शत्वोपाधी च न समवेतौ तथाच तत्र साध्यासत्त्वान्न साध्याव्याप्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । मतद्गुणसविशनप्रद्युम्नाहिणा गुरुत्वधर्मादिकमुक्तं तत्र साध्याव्यापकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥

अन्ये तु धर्मोत्स्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य तन्निरूपितसमवायावच्छिन्नाधेयताकतया समवायित्वद्व्यणुकमादायैव तत्र साध्यसत्त्वमिति च

दिति। शक्तिवदुपाधिरपि समवैति, अन्यथोपाधिरसंबद्धः स्यात्तन्मते विशेषणताया अनभ्युपगमादित्यप्याहुः।

नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शक्तावेतदभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः। अथावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, आत्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्य जनकत्वादिरुभयसाधारणं तदाह *अनुकूलत्वं चेति०।

(वि०) उच्यते। साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम्। यदि च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः। एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्मं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, तर्ह्येवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यद्वीश्वरानन्यथवन्न शक्त्यानन्यथमित्युक्तम्। तदयथार्थम्। कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन विकर्तृकत्वादिना वा, गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः। एवञ्च जनकदशायाः प्रागसत्त्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था। किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, वह्नौ कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुपधानम्। तथा च तदुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च, लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छि-

दाजनकत्वमतो नातीन्द्रियतैक्ष्ण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनकत्वस्य, केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी । न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्प्रसिद्धिः त्वन्मये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसंख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शाब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन षष्ठ्यापूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता ।

(प्रका०) *उभयसिद्धेति* । तथाच प्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहादिप्रयोजकत्व कल्प्यत धर्मकल्पनाया एव लघुत्वादिति तात्पर्यार्थः । *घटे त्वार्थे समाज इति* । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायमतेत्वात्कुलालकर्तृकत्वस्य घटत्वावच्छेदेन अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वादिति भावः । *समवायिकारण इति* । यद्यपि निमित्तकारणेऽपि शक्तिरस्त्वेवेति तद्द्वाराव्यवस्था भवत्येव, तथाप्येककार्यमात्रे समवायिकारणजन्यत्व परो न मन्यते तन्मते कारणस्यैव कार्यस्यापि समवायस्य तथाभावाभावात्, तथापि समवेतकार्यं प्रति तथात्व स्वीकार्यमेवेति भाव । न चेयमव्यवस्था प्रामाणिकी प्रमाणाभावात् । न कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मान, तस्योभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्ते । न चाभावो न कारण भावध-दुप्राहकतोदिवान् । एवञ्च गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीना समवायिकारणत्वापत्तौ द्रव्यत्वापत्तिरित्यपि दूषण द्रष्टव्यम । न च नित्यैव शक्तिर्न कार्येति वाच्यम् । 'अनित्ये भावहेतुजेति' तत्सिद्धान्तात् । किञ्चैव प्रतिबन्धकेऽपि दाहापत्ति । न चोद्भूता शक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यम् । उद्भूतत्वमपि यदि नित्य तदा स एव दोष । यद्यनित्य, तदा तज्जननानुकूला शक्तावपि शक्ति स्वीकार्या । एव तत्राप्युद्भूतत्वजननानुकूल शक्त्यन्तरमित्यनवस्थापत्ते, उद्भूतत्वस्यैव शक्तिस्थानाभिषेचनीयतया नित्यशक्तौ मानाभावश्चेति भाव । प्रथमानुमान इत्युपलक्षणम् । अजनकत्वगर्भाद्वितीयानुमानेऽपीति द्रष्टव्यम् । ननूद्भूत-

त्वविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेति पूर्वपक्ष एवोक्तमिति न बाध इति चेन्न । नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्येतदवष्टम्भेनैतस्योक्तत्वात् ।

५' वस्तुतः प्रतिबन्धकाल एव परं शक्तौ नोद्भूतत्वं तथा च सहकार्यन्तरविरहप्रयुक्तं यदा वह्नौ कार्यानुपधानं तदा उद्भूतत्वविशिष्टायास्तस्याः सत्त्वाद्बाध एवेति भावः ।। अतीन्द्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तदृष्टान्तासिद्ध्युद्धारं परिहरति *लोहेति* । *आग्नेमेति* । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वमित्यादिवत्तुर्यार्थः इति केचित् । तन्न । कुठारे साध्याव्यापकतापत्तेः । तदनुमाने कुठारस्यैतद्दृष्टान्तत्वेन तत्र साध्यसत्त्वात् । न च लोहविशेषाणामित्यनेन तत्र साध्याभावव्यवच्छेदितैवेति वाच्यम् । एवं साध्यव्यापकताग्रहस्थलाभावादेव नोपाधिः । न चात्मैव तथेति वाच्यम् । अदृष्टादेरजनकदशावृत्तित्वेन तत्र साध्यासत्त्वात् । न च जनकदशावृत्तिपरमाण्वादिसंयोगमादाय तत्रापि साध्यसत्त्वमिति वाच्यम् । एवं हि तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यसत्त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकादावपि तादृशपरमाणुसंयोगसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तसंयोगपक्षकदाह्यघटितसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टयमभिमतम् । न चात्र स्थितिस्थापकवति वृक्षादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यानुकूलेत्यस्य स्वनिमित्तकार्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य तथात्वेन वृक्षादौ तथाऽसत्त्वात् । कार्यपदस्य वह्निकार्यपरत्वाद्वा । तथा च तादृशसाध्यमात्मन्येव, तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याव्याप्तिरिति भावः ।

अपरे चतुर्षु मध्ये कार्यानुकूलेत्यादिघटितानुमानत्रयेऽयमुपाधिरित्यर्थ इत्याहुः ।

अपिचेति । तन्मते चान्वयव्यतिरेक्येव गमक इति भावः । *सिद्धिरिति* । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । तथा चैतदनुमानेनैव न शक्तिसिद्धिर्येनान्योन्याश्रय इति भावः । परार्द्धसङ्ख्यायामित्युपलक्षणम् । परममहत्त्वपरमाणुपरिमाणादावपि द्रष्टव्यम् । *अप्रत्यक्षाया इति* । ननु प्रत्यक्षमेव न व्याप्तिग्राहकम्, अतीन्द्रियानुमानस्थले तदभावात् । तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽस्त्विति चेत् । अत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वस्तुतोऽन्यथोपपन्नतया सर्वमेवानुमानमप्रयोजकमित्याहुः ।

वस्तुतो मानान्तरशब्दः सिद्धार्थत्वात् नानुमानम् । कार्यानुकूला-

तीन्द्रियधर्माभावानुमानं हि जनकत्वाभावेनैव लिङ्गेन वाच्यं, जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मसत्त्वस्यावश्यकत्वात् । जनकत्वाभावानुमानं च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवञ्च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्वभावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इति भावः । यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहश्च न तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तदुभयव्यतिरेकश्च साध्यसाधने पक्षेति साध्यसाधनव्याप्तिग्रहे तदुभयाभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न चान्वयव्याप्तिधीर्न व्यतिरेकव्याप्तिधीहेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्याप्त्यग्रहादेव तदनुपपत्तेरिति भावः । *एतेन पण्डेति* । न च पण्डापूर्वादौ स्वध्वंससाक्षात्कारजनकत्वेन जनकत्वाभाव एव नेति वाच्यम् । अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्काराजनकत्वात् । तन्मते ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तत्साध्यत्वाच्चेति भावः ॥

(चि०) स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनियमात् । वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न । वह्निजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभववह्निष्ववान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रभवं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यम्, एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनियमात् । न च सर्पोनैको वृश्चिको, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यशक्तिसमवायात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः का-

ध्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निवृश्चिकादावेवमेतत् निरूपितनियतवह्न्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्न्यवान्तरजातिग्रहवत् वह्नितदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति । तन्न । वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्तयोरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलितरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः, न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति । तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति ।

(प्रका०) *तृणारणीति* । तथा च वह्नित्वप्रयोजकतया तृणादिनामेकानुगतशक्तिसिद्धावन्यत्रापि तदनुमानमिति भावः । ननु वह्निनिष्ठा जातिः प्रमाणसिद्धा, तथा च "धर्मिकल्पनातः" इति न्यायात्तस्या एवावच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह-*तृणारणीति* । तथा च जातित्रयमपि कल्प्यमेवेति तदपेक्षयैकशक्तिकल्पनमेव लघिष्ठमिति भावः ।

यत्र चेति । तत्रैकन्यायावतारादिति भावः । शङ्कते *यदीति* । वैजात्ये–वैजात्यपक्षे । इत्यप्याशंक्येतेत्यन्वयः । नन्वेवं तृणनिर्मन्थनाभ्यामप्यग्न्युत्पत्त्यापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीसत्त्वादित्यत आह *यथा चेति* । *तथैव तच्छक्त्योरपीति* । नन्वेवं कार्यवैजात्यमावश्यकम्, एकजातीयकार्ये सहकारिनियमानुपपत्तेः । स हि फलविरोधेन परं स्यात् । स च कार्यतावच्छेदकभेदेन, स च प्रकृते न कार्यवैजात्यं विना, एवञ्च नैकशक्तिमत्त्वेन जनकत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । तृणादीनां वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारादीनां च तृणजन्यवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसहकारिनियमयोरप्युपपत्तिरिति ।

केचित्तु यथा प्रागभावत्वेन कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि घटप्रागभावो न पटं प्रति योग्यः । यथा वा अन्यविशिष्टज्ञाने , विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं तथा फूत्कारादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि न तृणनिर्मन्थनादिभ्यो वह्न्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तृणफूत्कारसम्बन्धतरणिकिरणमणिसम्बन्धादिष्वेकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकम्, तथा च तदन्यतमसम्बन्धाभावे तृणनिर्मन्थन समवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्तिरित्यप्याहुः ।

स्वैकदेशिमतं दूषयति *यत्त्विति* । *तृणत्वेनेति* । यद्यपि परमते तृणत्वेन न कारणता किन्त्वेकशक्तिमत्त्वेन, अन्यथा तद्रक्षार्थं कार्यवैजात्यकल्पनापत्तेः । तथापि तृणादिप्रत्येकवृत्तिरियं लाघवात् । कारणतापदेन शक्तिरेवात्र विवक्षिता । तथा च तृणत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिमत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तृणादिनानैकजातीयत्वेनानुगमः । एकजातिप्रयोजकं च तत्रादृष्टादिकम् । न च गौरवम्, प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । तृणारणि–मणि–फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यत्वानुपलब्धिबाधः, गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरीपर्दीलस्य कपिलस्य वृश्चिकवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिज-

न्यव्यावृत्ताऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्बाह्यजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभववृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवानवयवः सत्संयोगः पवनादिश्च कारणानि । न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीभावादेव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(प्रका०) *प्रतिव्यक्तीति* । एतच्च 'अनित्ये भावहेतुजा' इति सिद्धान्तात् । नित्यत्वाभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषो द्रष्टव्यः *जातीति* । नच मण्यादौ कारणे एवैकजातिः कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यम् । महत्त्वादिना सङ्करापत्तेरिति भावः । *प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति* । तथाच 'धर्मिकल्पनातः' इति न्यायेन तस्या एव जातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते न तु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वमिति भावः । एतदपि जातेः प्रामाणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रेत्योक्तम् ।

वस्तुतः कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वाज्जात्यभावेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवान्न शक्तिसिद्धिरित्यवधेयम् । तन्मते जातेः संस्थानमभिव्यङ्ग्यतया शक्तौ जात्यभावे कथमनुगम इत्यपि दुर्वचं बोध्यम् । वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपलब्धिबाधं निराकरोति *तृणजन्येति* । अन्यथा विशुद्धमातापितृजन्यत्वेनैव ब्राह्मणानुगतबुद्धेस्तत्रापि जात्यभावः स्यादिति भावः। वैजात्यानन्वयमुद्धरति—*गोमयेति* । यद्यपि गोमयवृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकयोर्वैजात्यमस्ति तथापि वृश्चिकत्वमनुगतमप्यस्ति । तदेवाग्रिमवृश्चिके जनकतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृश्चिकप्रभवत्वप्रयोजकजातिमत्त्वमिति नानन्वयमिति भावः । वह्निजातीयत्वाकस्मिकत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तमुद्धरति *वह्निमात्र इति* । यद्यप्युद्दर्यवहेरुद्भूतः स्पर्शः इति लीलावत्यादौ व्यवस्थापनात्तत्र कथं वह्नित्वं प्रयोजकाभावात् तथापि भौमवह्निमात्र एव तत्प्रयोजकत्वमुक्तमिति भावः । केचित्तु लीलावतीग्रन्थ आपाततः । वस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ।

पवनेति । तदुत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदर्शनादिति भावः ।

(चि०) ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे

शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरेकाभ्यां, व्यभिचारात्। अथारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न। तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति वह्नि नियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत्। न। व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च। न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योन्याश्रयात्। यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद्ग्रहपरिपन्थीति। तन्न। अबाधितनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अप्रामाण्यज्ञानानुदयादिति। उच्यते। उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्यकारणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तथोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन च तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्यतया वा, तत्र च विनिगमकमुक्तमेव।

(प्र०१०) तटस्थ शङ्कते *नन्विति*। ननु तृणजन्यत्व तृणरूपादौ प्रसिद्धं, तस्माच्च मणिजन्यवह्नौ सुग्रह इति तदवच्छेदेन मणिजन्यत्व सुग्रहमित्यत आह—*वह्निमात्रस्येति*। व्यभिचारेण तृणस्याजनकत्वाद्वह्निमात्रस्यैव तृणाजन्यत्वादित्यर्थः। तथा च पुनः स एव व्यभिचार इति भावः।

उक्तग्राहकैरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति कृत्वा बहुवचनोपपत्तिः । *अकार्याकारणेति* । ननु कारणत्वसंशये कथं तदवच्छेदकरूपवत्त्वनिश्चयः, तयोरेकनिश्चायकनिश्चेयत्वात्, किञ्च वह्निनिष्ठकार्यतायास्तृणनिष्ठकारणतायाश्चाग्रहे कथं तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । अपि च कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यताश्रयमात्रवृत्तित्वं, तद्ग्रहे च कार्यताश्रयत्वमुभयं विषयः । न च कार्यताऽपि गृह्यत एवेति वाच्यम् । व्यभिचारेण तद्ग्रहस्याशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एव । तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । न चोक्तव्यभिचारनिश्चये कथमव्यभिचाररूपनियमगर्भहेतुत्वग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्ने हेतुत्वग्रहेऽपि तदाश्रययोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविरोधात् । अत एव यागं विनापि दानात्स्वर्गज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्वं विषयीकरोति, तदिदमाह—*ननु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं चेति* । यदि च कार्यकारणभाव एव न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वं कार्यत्वं चेत्येव ब्रूयात् । न चैवं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेऽपि वह्नित्वसामानाधिकरण्येन तृणजन्यत्वं गृह्यतामिति वाच्यम् । ग्राहकाभावात् । अत्र वारणिमण्यभावघटीत्यादिना ग्राहकस्योक्तत्वात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु किं तदवच्छेदकरूपवत्त्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । अग्रिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यतो द्रष्टावतारं विना परिशेषानुदयादिति । यत्तु सत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वज्ञानमावश्यकमिति तद्धियं विना न कार्यकारणभावग्रहः प्रत्यक्षेण, अत एव न शाब्दस्वर्गजनकत्वज्ञानप्रतिबन्धीति । तन्न । इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षेण तद्व्यक्तिवाद्दिरवच्छेदं भानात् । न च तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यताबुद्धेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यताबुद्धाववच्छेदकत्वस्याप्रभानात् । भाने वा तदंशे भ्रमत्वेऽपि कार्यतांशे प्रमात्वादिति ॥

(वि०) अथ तृणारणिमणीनामभावत्रये न कार्यमभावत्रयाभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः

अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत् । अभावत्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्यं तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् ।

(प्रका०) *अन्य एवेति । अभावत्रयप्रतियोगिको व्यासज्यप्रतियोगिताक इत्यर्थः । *अभावस्येति* । तथाच तृणोत्कर्षेण बहुपुरुषापोऽपि न स्यादिति भावः । *एतेनेति* । तृणस्य तदुभयत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वं मिलितानां तृणादीनामभावत्रयाभावत्वेन हेतुत्वमाशङ्कितं इदानीं तु प्रत्येकस्येति न पौनरुक्त्यमित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यादेव, तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ विनियोगः । न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव व्रीहिषु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् ।

ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादौ अन्वयः 'व्रीहीनवहन्तीति' श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ 'व्रीहिभिर्यजेत' 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ति' 'पुरोडाशं यजेत' इत्यत्र यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवानुवृत्तिद्वाराऽन्वयः, प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां, तथाऽवघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः, बाधकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, "उपस्थितवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति" न्यायात्, अन्यथा

प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरवमिति चेत्। न, तर्हि एकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इति वत्, तथा च प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽबोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमतिशयकल्पनम्। "प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्त" इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणत्वबोध इति चेत्। अस्तु तावदेवम्, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र भूते क्तानुशासनाद्दलितप्रोक्षणे व्रीहावबघातान्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमिति चेत्।

नैवम्। प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत्। न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽवघाताभावाद्दृष्टद्वयमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात्। न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्, अन्यथा यागादेरपि तथा स्यात्। फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति। न च प्रोक्षिता व्रीहयस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात्। कुरूणां क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुशब्दस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रव्यवहारजनकत्वं न तु कुरवः, अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वैव स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण। न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निमित्तस्रगादिवदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयैरदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनात्। तस्मात् प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् रोगचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमा-

नाधिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वेन च व्रीहिणो साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षात् व्रीहिसमवहितत्व स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तद नुकूलमतिशयं जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षण पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनक त्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधा- दिति चेन्न । कृषिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोज कत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । अस्तु वा सकल व्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः । कि ञ्चिदाश्रयनाशस्य घृत्वादाविव कार्यनाशकत्वादिति ।

(प्रका०) उभयसिद्धत्वमेव स्थापयति *कथमिति* । तदस्य आह- नन्विति । अवघातजन्य व्रीहेर्नष्टत्वात् पुरोडाशो न भवतीत्यत आह—*अवघातेति* । *नन्विति* । तथाच सव्यापारत्वेनातिशय कल्प्य इति भाव ।

तदस्यशङ्कां परिहरति *मैवमिति* । क्रमेणोपादीयमानेऽवघाता जनके व्यभिचारादाह *प्रमाणत इति* । नन्वकारणं कारणकारणे व्यभिचारः । न च कारणाकारणसाधारणमनुकूलत्वमात्रं साध्यं तदपि मध्यवर्त्तिघटितमित्यतिशयसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं हि जनकीभूताव स्वजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेरिति व क्ष्यमाणविरोधादिति चेत् । न । वेदमूलत्वात् अवघातोद्देश्यकापादानविषय त्वादिति विशेषणाद्यैव साधनादिति । वस्तुतो व्यक्तिवचनन्यायेना वघाते प्रोक्षितव्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं नोपल क्षणत्वमिति । *प्रतियोगिन इति* । अभावतत्प्रतियोगिनोरेकस्याजनक त्वादित्यर्थः । व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शङ्कते *न चेति* । *अहेतुत्वादिति* । प्रोक्षणस्य च हेतुत्वं साधितमिति भाव । ननु यदुपलक्षणमतीतमननं तदा ततो व्यावृत्तबुद्ध्यादिकं न स्यादित्यत आह *कुरूणामिति* । तत्रापि युगपज्ज्ञान तद्भागसाधनत्वपि द्रष्टव्यम् । न यथा साधनैकदेश्यापत्तेरत्रावघयम । *जन्मान्तरीयेरि

तिः। अतीतोपलक्षणस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः। एतावता ध्वंसातिरिक्तं व्यापारं सिद्धमुपसंहरति *तस्मादिति*। *प्रमाणत इति*। कार्यापेक्षया चिरध्वस्तत्वे सतीति विशेषणम्, तेन साक्षाज्जनके न व्यभिचारः। अतिशयस्य भावत्वं च पक्षधर्मताबललभ्यं न तु साध्यतावच्छेदकप्रविष्टम्, तेन विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिसाधने मंगले मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने वा न व्यभिचारः। नन्वस्त्वतिशयः पुरुषसमवेत एव, तथाच नाधेयशक्तिसिद्धिरत आह *स चेति*। *संस्कारश्चेति*। नन्वेवमनेकव्रीह्युपादानं न स्यादिति वाच्यम्। होमादिनिर्वाहार्थं तदुपयोगात्। ननु यत्र किञ्चिदवयवनाशात् सकलव्रीहिनाशेन खण्डव्रीहिणाप्युत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरसादाह *अस्तु वेति*। *किञ्चिदिति*। यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति स्वमताशयेनेदम्।

(वि०) उच्यते। अतिशयग्राहकमानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च। तथाहि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् यागतदङ्गवत्, कुड्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम्। यागदानहोमादितदङ्गानामपूर्वजनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात्। न च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स यावकं विना तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवधमुद्दिश्य प्रवर्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च। नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत्तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति व्याप्तिः कृषिस्त्यागादिभिर्व्यभिचारात्।

ननु प्रोक्षितव्रीहिणाऽदृष्टस्य जनितत्वात् बर्हिष इव पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेताऽविशेषात्। न।

"व्रीहीनवहन्ती"त्यत्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयात्। विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात्। यथा "बर्हिस्तृणोति" 'बर्हिषि हविरासादय"तीत्यत्र।

यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिमकार्य्यकारिणः यथाऽभिचारसंस्कारो य देह बुद्धिक्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःख जनयति, तथा प्राक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्यकर्त्तारः। यथा च कारीरीजनितसंस्कारा धारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगाद्व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्म कर्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव। आगमिकत्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम्। धर्मनाशे कर्म्मनाशा पारगमनवत् निषिद्धकीर्तनवच्च। किञ्च प्रोक्षणजन्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना, आरम्भवृत्तेरेकस्माद्दृष्युक्तन्यायेन कार्य्योपपत्तेः। नाप्येकः, एकाश्रिताश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्य्यनाशे आश्रयमात्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः। अथ "व्रीहीन् प्रोक्षती"तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्व व्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्सम्बन्धस्यैवौत्सर्गिकत्वादिति चेन्न। धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः। न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थ, तथा च कथं प्रोक्षणसंस्कारतयाऽन्वय इति वाच्यम्। संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्, अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा "सक्तून्

प्रोक्षती"त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात्। किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटवृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निमनुमिनोमीत्यादिवत्, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि, तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु। अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मे प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च। न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः। तस्मात् प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेयेति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते, स्वसादृश्यदर्शनध्वंसावधाविव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात्। अस्पृश्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः। अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्याऽस्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वं "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति" विधिबलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तदाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः।

(प्रका०) यद्यप्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुण्यनिष्ठत्वं सिध्यति। अन्यथा लाघवेनाध्ययनाशमात्रस्यैव कार्यनाशप्रयोजकत्वेनाध्ययननाशाच्चनाशादुर्मीमांस्यतराणामुपयोगो न स्याच्चथापि प्रकारान्तरमाह *तथाहीति*। *स्वद्वारेति*। अत्र धर्मजनकत्वं साध्यम्, निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय विहितत्वादित्युक्तम्। प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेत्यादि। ननु स्वद्वाराभावे सतीत्यस्य स्वजन्यद्वाराभावे सतीत्यर्थः, तथा चासिद्धिः, परमते शक्तेरेव द्वारत्वात्। न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सतीति तदर्थः। औषधपानादौ व्यभिचारात्। न च तत्र विहितत्वाभावादेव

न व्यभिचार इति वाच्यम् । आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत् । न । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वारपदेन विवक्षितत्वात् । न चौषधादौ व्यभिचारः । तदीयधातुसाम्यादिरूपातीन्द्रियद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणासम्भवादिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित्तत्र प्रसरादिति भावः । *कृष्यादाविति* । न च विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिविधानादिति भावः । *शत्रुवधमिति* । एतच्च परमते । अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव फलोत्पादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणयुक्त्या तथा व्यवस्थितेः । अत एव यथाश्राद्धापूर्वस्य पितृनिष्ठत्वम्, पञ्चमटीकायां तथा विभावनाच्च । स्वमतेन दोषमाह *विपक्षेति* । न च फलसामानाधिकरण्ये लाघवमेव विपक्षबाधकमिति वाच्यम् । नानात्वगौरवेन तल्लाघवानादरादिति भावः । *हविस्त्यागेनेति* । यदुद्देशेन हविस्त्यज्यते, न च तत्रातिशयो जन्यते इत्यर्थः । न च वह्नौ तदनुकूलसंयोगो जन्यत एवेति वाच्यम् । एवं हि प्रोक्षणेनापि व्रीहौ जलसंयोगजननात् सिद्धसाधनादिति भावः । पुरुषसमवेतातिशयस्य परम्परासम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन साक्षादेव वा व्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेनातिरिक्तपदार्थकल्पनमिति तत्त्वम् । अथोत्पन्नतण्डुलपुरुषकृतप्रोक्षणेन दोषाभावादृष्टानुत्पादे शक्तिसिद्धिरिति चेन्न । तत्र फलानुत्पादात् । लोकसङ्ग्रहार्थं तदाचरणादिति भावः । *वह्निरेव इति* । वह्निर्यागस्येत्यर्थः । यथा तस्य जनितादृष्टस्य न पुनरुपयोगान्तरं तथा व्रीहेरप्यदृष्टजननोपगमे तत्र स्यादित्यर्थः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । यथा वह्निस्तृणादि इत्यादिविधिबलात्तस्य पुनरुपयोगस्तथाऽत्र न स्यादित्यर्थः । *उक्तन्यायेनेति* । व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवान्वये सर्वमिदमविरुद्धमिति भावः । ननु पुरुषे पातित्यादिदोषेणादृष्टोत्पद्यते इति अगत्या व्रीहिनिष्ठातिशय- स्वीकार्य इत्यत आह *कर्तृकर्मेति* । एवं हि व्रीहिनिष्ठोऽपि स न स्यादित्यर्थः । पुरुषनिष्ठत्वे साधकमुक्त्वा व्रीहिनिष्ठत्वे बाधकमाह *किञ्चेति* । *कार्येति* भावकार्येत्यर्थः । *स्वाश्रयेति* । स्वसमवायिकारणेत्यर्थः । एवञ्च किञ्चिदाश्रयनाशे वृक्षादिनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्व विषय इति भावः । *संयोगस्येति* । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः । अवच्छेदकीभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थाप्रवेशे स्यन्दमानसंयोगमयधात्वर्थत्वात्, कर्ममात्रस्यैवोभयजन-

कत्वेन पतनादिपदयान्तरज्ञानिमादायाप्यर्थभेदस्य दुरुपपादत्वादिति । अत्र वदन्ति । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य ज्ञानविशेषतावत् । तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा शब्दात्फलविशिष्टव्यापारधीरपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरिति उभयथापि फलांशेऽपि शक्तिं क प्रतीत्य विशेषो येन पर्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्मत्वानुपपत्तिरिति । अस्तु वा प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसम्बन्धेनैव व्रीहिकर्मत्व, साक्षाद्बीजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव, एवञ्च द्व्यादवसंस्कार्यकर्मणो भेदोऽप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह *किञ्चेति* । *व्रीहिमिति* । न ह्यत्र कर्मणि द्वितीया, अनुमितौ व्रीहेरकारकत्वात्, कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किन्तु साधु विभक्तिस्तत्रापीत्यर्थः । *न चेति* । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति निष्ठास्वरसादिति भावः । तत एव-ततस्त्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः । देवताचैतन्यपक्षमालम्ब्य परिहरति *प्रतिष्ठाविधिनेति* । *अहङ्कारेति* । अहमियं प्रतिमा ममेदं शरीरमित्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः । नन्विदं भ्रम विषयबाधाक्रान्तं स्यात्, न च तत्सम्भवति, विशेषदर्शनादित्यत आह *स्वसादृश्येति* । तथा च विशेषदर्शने सत्यप्याहार्यभ्रमोऽयमित्यर्थः ।

(वि०) वयन्तु ब्रूमः । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते, किन्तु भूतार्थे क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित् । कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसिद्धिः, समर्थविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनितवृक्षादेव वा तदुपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षाद् वृक्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृ

रूपस्पर्शादिप्रतियोगिकपाकवदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

(प्रका०) ननु देवताया सर्वज्ञत्वाभावेन व्यासक्तदशायां व्यवहितनानादेशे प्रतिष्ठायां कथमदृष्टारम्भकत्वं संस्कारे संस्कारनाशे वा कथं पूज्यत्वं कथं वा ज्ञानसंस्कारयोरननुगततया पूजाप्रयोजकत्वमिति प्रथमकल्पानुपपत्तिः । यत्र च व्यासक्तत्वात्तत्र प्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठितप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिना च प्रतिष्ठायास्तद्ध्वंसस्य वा हेतुत्वं बोध्यते न तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीयकल्पानुपपत्तिः । दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पानुपपत्तिरित्यस्वरसादाह—*यथेति* । ननु यत्र प्रतिमायां प्रतिष्ठा जाता दैवात्किञ्चिदवयवनाशादन्या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठारूपप्रतियोगिनोऽवृत्तेस्तद्ध्वंसस्यापि न वृत्तिः, प्रतियोग्यधिकरण एव ध्वंसस्य वृत्तेः, तथा च तत्पूजा निष्फला स्यात् । न चेष्टापत्तिः आचारविरोधात् । अन्यथा एतच्छङ्कया कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य प्रयोजकत्वं किन्तु स्वरूपेण तच्च तत्रास्त्येवेति वाच्यम् । एवं हि तद्ध्वंसस्य प्रतिमान्तरपूज्यत्वप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् ।

अत्राहुः । इयं प्रतिष्ठितेति बुद्धेः खण्डप्रतिमायामपि प्रमात्वस्य दार्ढ्यात्तद्ध्वंसस्य तत्रापि वृत्तिरेव । प्रतिमान्तरे च तदभावात्तदभावः । अत एव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किञ्चिदवयवनाशेऽपि खण्डव्रीहीणामुपयोगः । संस्कृता एते व्रीहय इति प्रतीत्या तत्रापि पुरुषसमवेतसंस्कारसम्बन्धसिद्धेः । अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति । *प्रतिष्ठाकालीनेति* । अत्र स्वसमानाधिकरणेत्यपि विशेषणं तेन तत्प्रतिष्ठाकालीनप्रतिमान्तरास्पृश्यस्पर्शप्रागभावाभावेन यावदर्थाभावान्नापूज्यतापत्तिः । ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि पूज्यता न स्यात्प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्शानां जाततया तत्प्रागभावाभावादित्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेत्यभावविशेषणम् । नन्वेकस्पर्शानन्तरमग्रिमस्पर्शप्रागभावसत्त्वादपूज्यता स्यादित्यत आह *यावदिति* । आदिपदमवयवविभागादिपरम् । स्फुटितप्रतिमाया अपूज्यत्वात् ।

नन्वनादिसंसर्गपदमत्र किञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । तावदभा

घसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावदभावा अपि हेतव इति ध्रुवम् । तथा चानादित्वानन्तर्भावे सादृभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यतोऽजनकत्वे लाघवेन स्यादित्याघर्त्तनार्थमभादिपदोपादानम् । एवमन्योन्याभावव्यावर्त्तनार्थं संसर्गपदम् ।

अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रतिष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितम्, तदपि स्पर्शादिविशेषणं न त्वभावविशेषणम् । एवं प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शी जातेपि तद्भिन्नान्योन्याभावमादाय पूज्यतापत्तिः । प्रतिष्ठोत्तरकालीनानां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावस्य तत्र सत्त्वात्, अभादिपदसंसर्गपदोपादाने तु नोक्तदोषः, सन्निष्ठास्पृश्यस्पर्शव्यक्तेरेवाभादिसंसर्गाभावस्य गन्धासत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, प्रागभावस्य प्रतियोगितद्ध्वंससमानकालीनत्वादित्याहुः । *समयविशेष इति* । स च विशेषः कार्यैकोऽधो यदनन्तरं पुण्यमित्यर्थः । नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, चिरसमयव्यापिसंयोगे सति पुण्यानुत्पत्त्यापत्तेरित्यपरितोषादाह—*चरणेति* । *तत्संयोगेति* । अत्र चरणादिसंयोगो जलक्षालनेनापनीयत इति भावः ।

संस्कार एवेति । धर्मविशेष इत्यर्थः । अन्ये त्वित्यस्यरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु दृष्टादृष्टोपपत्त्यादिकल्पनानवकाश इति ।

(वि०) अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव स्वधाख्यप्रभावकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमबीजादीनामपि परमाणुपर्यन्तभङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयासिद्धत्वात् । यथाहि कलमबीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजात्तत्फलविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपयोगात् सद्यो

व्यापादयति नान्यथा सर्पविषमित्यादि। यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजो विशेषस्तत्रोद्भूतानुद्भूतकठिनत्वादयो विशेषास्तद्भुपनायकादृष्टविशेषादेव। तुलादौ चाधिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनधर्माधर्मफले तज्जयभङ्गौ जनयति। यद्वा अहं निष्पापः पापवान् वेति तुलाधिरूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः—

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपुरुषः। इति।

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्यां च जयपराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात् "अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदि"ति श्रुतेरुन्नयनात्। यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति।

(प्रका०) *समयविशेषेति*। न चैवं यागेऽप्यपूर्वं न कल्प्यमिति वाच्यम्। तत्र विधिना कार्यकारणभावबोधनात्, अत्र तु न तथेति भावः। पाकजविशेषे मानमाह *कार्येति*। ननु बीजपूरादौ लाक्षारससेकात्कुसुमारुण्यं दृश्यते तत्र लाक्षारसस्य गलितत्वात् कालान्तरीयकुसुमारुणिमहेतुत्वं न वा स्वरूपसम्बन्धाद्गुत्कर्षस्तथा च तत्प्रयोजकार्धेनाधेयशक्तिः स्वीकार्येत्यत आह *यत्नेनेति*। *इत्यादीति*। "दशरात्रोषितं कांस्ये सर्पिश्चापि विषायते" इत्यादि पद्यग्राह्यम्। कठिनत्वं तु तोये प्रतिबद्धद्रवत्वमित्यर्थः। तुलादौ तुलाविधिजन्याधेयशक्तिजयादिप्रयोजिकामाशङ्क्य निराकरोति *तुलादाविति*। तुल्यस्य-तुलनीयस्य। ननु तुलादिसामग्र्याः क्षणिकतया कालान्तरभाविजयादिजनकत्वानुपपत्तिः पापिनोऽपि समाक्षोभादिना, पापवत्त्वज्ञानाभावे निष्पापत्वभ्रमे वा गङ्गानुपपत्तिश्चेत्यस्वरसादाह *अथवेति*। तया-तुलाधिरोहणसमग्र्या। ननु दृष्टद्वारैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः, लौकिकक्रियाया अपीष्टानिष्टफलकत्वेन तुलाधिरोहणेन श्रुत्युन्नयनासं-

भवश्चेत्यपरितोषादाह । *यद्वेति* । अयं पापी निष्पापो वा तुलारूढ इति ज्ञानमेव तज्जन्यसंस्कारो वाऽत्र सन्निधिरित्यर्थः । *ताश्चेति* । देवता इत्यर्थः । *लिङ्गमिति* । नमनोद्गमनादिकमित्यर्थः ॥

(चि०) कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः ? कारणत्वम् । तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

(प्रका०) *स्वस्वेति* । अत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति दैशिकी व्यापकता, कालिक्यां तु सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एवञ्च दण्डसद्भावेऽपि चक्राद्यभावेन कार्याभावे व्यभिचार इति तद्वारणाय कार्याभावं विशिनष्टि संपत्तावित्यन्तेन । स्वेतरसकलसंपत्तावित्ति कृतेऽप्रसिद्धिः, दण्डेतरसकलमध्यपातितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरित्यत उक्तं स्वव्याप्येति । चक्रभ्रम्यादीनां च दण्डसमवधाननियततया दण्डव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः । एतेन यत्र स्वं स्वव्याप्यमप्यस्ति तत्रापि तत्सम्पत्तिरस्त्येति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तम्, काचित्कसत्त्वदशाभावप्रसिद्ध्यैव व्यापकत्वनिर्वाहात् । नन्वेतदितरसकलत्वं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्येऽसम्भवः । घटाद्युत्पत्तौ येमादिसमवधानाभावादिति चेत् । न । कार्यप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षितत्वात् । कार्यनियतपूर्ववर्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा । कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न चान्यथासिद्धे दण्डरूपादावतिव्याप्तिः, तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । वस्तुतोऽनन्यथासिद्धत्वमत्रापि देयम्, अतो नोक्तदोषः । अन्यथा कुलालपित्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । चक्रभ्रम्यादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्याप्यत्वात् । यदिदं कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन तस्यापि घटजनकतयाऽतिव्याप्त्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनकतापत्तिः । यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थत्वादिति । तन्न । दण्डचक्रादिजनके तथाप्यतिव्याप्त्यपरिहारात् । न हि तज्जनके दण्डावयवादौ दण्डत्वादिसम्भवः । कुलालमात्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्याच्च । ननु स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ स्वसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तकार्याभावव्यापकत्वाभावात्स्वाभावस्यायुक्तमिदमिति चेन्न । तत्सम्पत्तिकालीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य-

स्वव्याप्यव्यतिरेकं यस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणम् अतो नात्रदोष इति । तन्न । आत्मादिदेशावव्याप्तेः । नन्वेवमप्यात्मादिहेतावव्याप्तिरेव कार्याभाववति देशे काले वा तदभावाभावादिति चेन्न । तत्समवधानसत्त्वेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । तथाप्यस्याभावप्रतियोगित्वाव्यतिरेकगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । न चैवमाकाशस्य घटादिहेतुतापत्तिः । अन्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । तथाप्येतत्सकलसत्त्वे घटाभावाप्रसिद्धेश्च । आत्मादौ च स्वव्याप्यकृत्यन्तरप्रत्यासत्त्यादिव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवात् । अत एवात्मन कपालगतरूपप्रत्यक्षादिसम्बन्धेन घटकारणत्वम् । यत्तु यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति चात्मत्वावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वम् । अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराधेयभावपरत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति । तच्चिन्त्यम् । एकघटसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावाभाववदात्मरूपसमवायिसत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावासम्भवात् । यदि च केवलान्वयितया तदभावस्तदा आत्मत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सुलभ एव ।

कश्चित्तु अन्यगुणमात्रं प्रति समवायितया कारणत्वेन तत्रापि सजातीयतयाऽलक्षणसत्त्वादित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्या समवायित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमित्येव न स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वेनैव हेतुत्वापत्तौ तज्जातीयतया गुणादावतिव्याप्त्यापत्तेः । अत एव प्रमेयत्वादौ सामान्यप्रत्यासत्तिकरणे अव्याप्तिः, व्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्यपास्तम् । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवेनाव्यतिरेकगर्भलक्षणसत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्ध्यैव लक्षणासिद्धिः स्यात् । यत्तु जन्यसाक्षात्कारं प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्वं इन्द्रियप्रत्यासत्तित्वाद्येतत्सकलसमवधाने इन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरेके सति सकलसाक्षात्कारासत्त्वात्तज्जातीयत्वेन तत्सत्त्वान्नाव्याप्तिः, अत एवेश्वरज्ञानादौ नाव्याप्तिरिति । तन्न । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्रसिद्धेः । न [illegible] येन केनापि रूपेण तज्जातीयत्वं वाच्यम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु अन्वयव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकेनैव । न च प्रत्यासत्तित्वं तथा, तदवच्छिन्नस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति । यद्यपि प्रागभावेऽव्याप्तिः, तदितरसकलसत्त्वे

कार्याभावाप्रसिद्धेः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादेऽपि कार्यस्य सत्त्वात् । तथाप्युत्पत्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः, स च तत्राप्यस्ति । न चैवं गन्धं प्रति रसादिप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । न च सव्येतरविषाणयोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिः, तदितरसकलसंपत्तिकालस्य तत्सामग्रीकालत्वपर्यवसाने तत्कालीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यम् । अग्रिमक्षण इति विशेषणात् । तत्सरूपस्याग्रिमक्षणे च कार्याभावाभावात् । यत्तु कार्यपदं तदीयकार्यपरमतो नोक्तप्रसङ्ग इति । तन्न । आत्माश्रयात्, संपत्त्यधित्यन्तवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च दण्डावयवे घटाभावाद्व्यभिचारेणाव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्तेतरसम्पत्त्यवच्छिन्नकार्याभावादित्येके । कार्याभाववयति यत्संसर्गावच्छिन्नयदभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेऽपीत्यन्ये । केचित्तु कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यत्र यद्बहुव्रीहिसमासेन कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमर्थः । कारणस्य कार्यव्यापकत्वेन तदभावस्य कार्याभावव्याप्यतौचित्यात् । एवञ्च चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्योः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिरतस्तद्वारणाय सम्पत्त्यादिरित्यन्तम् । न चैवमपि दोषतादवस्थ्यम् । अग्रिमक्षण इत्यस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्र तादृशाग्रिमक्षणे समुद्रवृद्धिव्यतिरेकश्चन्द्रोदयव्यतिरेकव्याप्तः । आत्मादिहेतौ प्रमेयत्वप्रत्यासत्त्यादौ च तज्जातीयत्वमादायैव लक्षणगमनम्, अन्यच्च पूर्ववदूह्यमित्याहुः ॥

(चि०) अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसम्भवात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते ।

(प्रका०) नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसंपत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्या मानान्तरस्याप्यप्रवृत्तेः, किञ्च अनन्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्ववर्तित्वादेः प्रवेशे आवश्यके तावन्मात्रमेव लक्षणमस्तु लाघवात् आधिक्यांशस्य गुरुत्वात्, अत एवाग्रेऽपि तथैव लक्षणमित्यरुचेराह *अथवेति* । यत्र कार्याभावव्याप्यता इतरा-

भावसहकारावच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्। तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावत्वस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दण्डाभावत्वादौ नातिव्याप्तिः। न वा बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्य जनकत्वासम्भवादसम्भवः, तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, बीजत्वावच्छिन्नस्य जनकत्वाच्च। एवञ्चाग्रे बीजबीजत्वपदे बीजत्वबीजत्वत्वपरे। इतराभावेन-इतराभावसहकृतत्वेन। शिलायां-शिलात्वे, शिलात्वेन-शिलात्वत्वेन।

ननु कार्याभावस्तज्जन्यकार्याभावो वा तदभावमात्रं वा? आद्ये आत्माश्रयः। अन्त्ये शिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात्। किञ्च घटकारणज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वादिनैवावच्छिद्यते। दण्डाभावत्वादिस्तस्य तत्र नीलधूम इव व्यर्थत्वादिति।

अत्र वदन्ति। उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः। उत्पत्तिकालीनसम्बन्धो द्वयमेव कारणता समवायश्च-तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्चेतराभावावच्छिन्ने स्वसमवायिनि बीजादौ च। द्वयं च कारणमेव। न चैवं कारणतागर्भत्वेनात्माश्रयः। सम्बन्धत्वेन तज्ज्ञानादिति।

अत्रेदं चिन्त्यम्। विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया वह्न्यादेरनुमितिजनकत्वापत्तिः। चरमकारणे कार्यत्वाभावादव्याप्तिश्च।

वस्तुतस्तु बीजादङ्कुर इति प्रतीतिबलादवध्यवधिमद्भावलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेष एव विलक्षणः कार्यकारणयोः। तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन। स्वरूपायोग्ये तु तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः। एवं च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम्। चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकः। तथाप्युत्पादकाल एव तथा उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात्। यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बेन कार्योत्पत्तिविलम्बादित्यन्तराभावावच्छिन्नत्वमेव। यदि च कश्चिच्च तथात्वं तदा तत्सजातीयत्वं लक्षणं बोध्यम्। न चात्र·

एतस्य दण्डे तद्दण्डत्वादिनैव तदवच्छेदाद्व्याप्तिरिति वाच्यम्। दण्डत्वमादाय लक्षणसत्त्वात्। एवञ्च घटकारणज्ञानत्वादावपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दण्डाद्यभावावच्छेद्यमेवेति न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम्। ननु दण्डरूपादावतिप्रसङ्ग इति चेत्। न। दण्डाद्घट इतिवद्दण्डरूपाद्घट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्य दण्डरूपत्वेनैवावच्छेदात्। अत एव व्योमादावपि न घटकारणत्वप्रसङ्गः। अत्र च स्वभाव एव शरणम्। एवञ्चानन्यथासिद्धत्वेन विशेषणीयमतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्व्याख्यानमनादेयम्। उक्तेनैवोपपत्तेरिति॥

(वि०) यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा। येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य। अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम्। एतत्त्रितयव्यतिरेकानियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावित्वग्रहः। स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने

सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् ।

(प्रका०) *अन्यासमवधानावच्छिन्नेति* । अन्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमित्यर्थः । उत्पत्तिगर्भतया पूर्वस्मादभेदः । अत्रापि पूर्वोक्तसम्बन्धविशेषमादायोत्पत्त्यभावव्याप्यत्वं बोध्यम् । उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धः । ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

अनन्यथासिद्धेति । यत्जातीयं प्रति रासभजातीयमनन्यथासिद्धमिति अत्रातिव्याप्तिवारणाय नियतपदम् । ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य देशमपेक्ष्य वा ? नाद्यः । रासभेऽपि गतत्वात् । घटपटादिपूर्वकाले रासभजातीयस्य नियमेन सत्त्वात् । नान्त्यः । साक्षात्सम्बन्धेनाकाशादेर्घटादिदेशापेक्षयाऽनियमात् । साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रविवक्षायां रासभेऽपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादिति । नैवम् । साक्षात्परम्परासाधारणैकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रासभादावेकजातीयसम्बन्धेन घटादिदेशनियतत्वाभावात् । घटादावेकजातीयसम्बन्धेनाकाशादेर्नियतत्वादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । किंपरस्तु घटेषु रासभस्याप्येकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः । कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनाहत्यस्याप्यतथात्वम् । द्रव्यगुणाद्यनेककार्ये एकजातीयतासम्बन्धाभावादिति । भक्षितवीजसङ्ग्रहाय *जातीयेति* । जातिपदं च कार्यपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मपरम् । अतो नाकाशाद्येकव्यक्तिकारणत्वेऽव्याप्तिः । पूर्ववृत्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वम् । प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रागभावेऽव्याप्तिः । किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं तच्च तत्राप्यस्ति । कालस्य च स्थूलस्यैवाधिकरणतया हेतुत्वं–तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वमस्त्येव । तत्त्वधिकरणतया हेतुत्वं तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वमस्त्येव । तत्त्वधिकरणस्येति न तदव्याप्तिर्दोषः । प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । नापि विनाश्यभावत्वं विनाशस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याश्रयात् । उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने चोत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपत्वेऽन्योन्याश्रयात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् ।

ननु ध्वंसप्रागभावानात्मनि घटादावव्याप्तिः । न चात्र तदलक्ष्यमेवेति वाच्यम् । न प्रागभावलक्षणमिदं प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणम् । तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं तथैवोपक्रमात् । तथा च ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणसाधारणं न तल्लक्षणमिति चेत् । न । अभावपदस्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात् । यद्यप्येवं तद्वैयर्थ्यम् व्यावर्त्याभावात् । तथापि तत्तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यगर्भं कारणत्वम्, किन्तु तत्तत्प्रतियोगिकप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम् । तथा च तादृशकालावृत्तित्ववभावस्तत्प्रागभाव इति पर्यवस्यति । न च तादृशसमयाप्रसिद्धिः । गन्धस्य स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्तिकादाचित्कमात्रवृत्तिजातिमत्त्ववदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । ननु सिध्यतु गन्धानाधारसमयः, तथापि प्रागभावस्य कथं तदनधिकरणत्वं ग्राह्यम् नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानं तु सम्भवेदपि प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्यां चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । तादृशनिर्णयवतोऽपि मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धिनिष्ठकालिकरूपेण प्रागभावस्याप्यस्य तद्बुद्धिविषयत्वात्तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन चोपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वानुमितिसम्भवात्, गन्धस्यैव दृष्टान्तत्वात् । यद्वा कादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य तस्य तदनुमाने ध्वंसांशे बाधादेवाननुमानात्, तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च ।

ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्येष्टसाधनतालिङ्गककार्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनात्तत्प्रागभावस्वगर्भं कारणत्वम्, किञ्च कारणत्वबाधकशब्दादिरेव महाप्रलयकाले प्रमाणं स्यात्तस्य तद्धर्मत्वाच्चयाथ तदनभ्युपगमेऽपि तस्य स्याद्व्येतीति चेन्न । गन्धानाधारेत्यादिना भविष्यतीति प्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभावत्वस्योपलक्षणत्वात् अत एव मीमांसकं प्रति जनकत्वघटकस्य लिङ्गस्य नैयायिकेनोक्तावपि नान्यतरासिद्ध्यादिदोष इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तस्यैवानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न चाखण्डमेव प्रागभावत्वं तेनोपलक्षितमिति वाच्यम् । उपाधेरखण्डत्वे जात्यपलापापत्तेः । जातेश्चाभावेऽनभ्युपगमात् ।

वस्तुतस्तु नेदं कारणत्वं प्रवृत्त्यनुकूलम् । तथा च स्वमते लक्ष्यतावच्छेदकतया कारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वा निरुक्तं यस्मिन्सतीत्यादिना निरुक्तं क्षमसाधारणतत्साध्यकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । तदेव

विपर्ययः। अन्यथा प्रागभावस्य प्रागभावाभावे तत्पूर्ववर्तित्वाभावेन तद्घटितजनकत्वाभावाद् दुःखप्रागभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्याशिरिविधौ वक्ष्यते। तथाच नोक्तदोषः। एतेन गन्धानाधारगर्भपीलानाधारगर्भतयापि तद्विवेचनात्प्रत्यक्षे कारणत्वमपि भिद्येत। तथाच विनिगमकाभावादुभयगर्भप्रसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तम्। निरुक्तस्य प्रवर्तकतानभ्युपगमात्। यद्वा कालपदार्थस्य कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिद्घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेति यत्कदाचित्पीलानाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणान्न कापि क्षतिः। तत्समयविशेषावृत्त्यभावत्वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूलमिति। तच्चिन्त्यम्। तत्समयानभ्युपगन्तुरेतज्ज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यननुगमस्यैवमप्यपरिहार्यत्वात्, प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। अत एव तत्समयाघटितस्यानुगतस्य प्रागभावत्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वेऽपि न प्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयम्। यत्तु गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयत्वे मानाभावः युगपन्नाशे मानाऽभावात्। तथा च यावद्द्रव्यनाशानन्तरमपि यत्स्वल्पतरत्वसम्भावनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणे तद्धर्मकारणलक्षणाव्याप्तिसन्देहः, एवञ्च स्वार्थविशेषणतासन्देहाच्चकारणीयविशेषणमप्यदेयमिति। तन्न। यावद्द्रव्यनाशे हेत्वभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्याश्रयतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः। तथा च सर्वादृष्टाभावात् कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः। न चाकाशादेरवृत्तितया पूर्वकालवर्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्। वर्तिपदेन समवधानवत्त्वस्योक्तत्वात्।

वस्तुतः कालस्य जगदाधारतया तत्रापि तद्वृत्तिः। ननु द्रव्यत्वेन रूपेण दण्डत्वासमवेतनियतपूर्ववर्तित्वसत्त्वात्कारणत्वं स्यादिति चेन्न। तेन रूपेण तस्यान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वात्। सामग्री च न कारणं, क्षणविशेषत्वात्। कालोपाधेश्चाधिकरणत्वेनैव हेतुत्वात्। न च कारणमेलकरूपायां तस्यामतिप्रसङ्गः। दण्डादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात्। मेलकस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा दण्डरूपवदन्यथासिद्धत्वात्, परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्येष्टत्वात्।

केचित्तु—स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत्। तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त—इत्याहुः।

ननु कारणत्वावच्छेदेन रूपेण सिद्ध्यभावोऽनन्यथासिद्धत्वमित्यन्योन्याश्रयः। सिद्धिपदस्य चोत्पत्तिपरत्वे नित्यभावेऽतिव्याप्तिः। क्षतिप

त्वेऽसम्भवः । हेतोरपि प्रमेयत्वादिना ज्ञप्तेरिति योगार्थमपहाय रूढमन्यथासिद्धिपदार्थमाह—*अन्यथेति* । यद्यपि कुसुमाञ्जलिप्रकाशे पञ्चधान्यथासिद्धिरुक्ता तथाप्यवच्छेदकजनकजनकयोरत्रैव प्रवेशाच्च तत्सङ्ग्रहाय प्रकारद्वयमुक्तम् । अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्देऽपि तथैव विभावितमस्माभिरिति । *येन सहैवेति* । तेन तदन्यथासिद्धमिति शेषः । ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि तद्रूपपूर्ववर्तित्वग्रहसम्भवान्नियमो सिद्धः । न च प्रत्यक्षेणेति विशेषणीयम्, अतीन्द्रियान्यथासिद्धेरव्याप्तेः । नियमाविवक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्तित्वग्रहो वाच्यः । तत्र साहित्यानियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्तित्वग्रहाद्दण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । येन पृथगन्वयव्यतिरेकवता सहेत्यर्थात् । अत्रापृथगन्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं देयम्, तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्य नान्यथासिद्धिः । यथोद्भूतरूपतेजसोरित्येके । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तद्भिन्नत्वेन विशेषणाच्च तादृशस्थलेऽतिप्रसङ्ग इत्यन्ये । कुम्भकारपितापमैवागतर्थयति कुम्भकारत्वेन तदनन्यथासिद्धस्येष्टत्वात्कुम्भकारपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यानियमात् । नन्वेवमुद्भूतरूपतेजसोरिव घटत्वदण्डयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । उभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानात् । न च घटत्वस्य घटभिन्नजनकत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमेव नेति वाच्यम् । तथासति दण्डत्वेनैव हेतुतापत्तौ घटत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् । किञ्च दण्डत्वेन घटस्य दण्डेन दण्डत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमित्युभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानुविधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । अपि च कुम्भकारपितृत्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनेव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरस्तु न तु तदतिप्रसक्तमिति चेत् । तर्हि किमतिप्रसक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः । तथा चानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन । किञ्च फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य दण्डत्वादिसाधारणत्वात्, अतादृशस्य चाभावात् । न च फलानुपहितनित्यवृत्तित्वेन तथात्वम्, रूपत्वेन नित्यरूपस्यापि घटजनकत्वाविरोधात्, उक्तरूपयोरप्रतिक्षेपात् । जन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु । न च तेन रूपेणान्यत्र फलसत्त्वशान्तर्भवतीति वाच्यम् । तर्हि दण्डरूपत्वेना-

पि तथास्तु किमुक्तान्यथासिद्धिभिः इति चिन्त्यम् । *मन्य प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापि ज्ञानादिकं प्रति तस्य पूर्ववर्त्तित्वं ज्ञायत एवेति चेन्न । तेनापि विपक्षबाधकतया शब्दकारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः । आकाशत्वेनाज्ञातत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापि पूर्ववर्त्तित्वग्रहात् । अन्यथा यागादेरपूर्वेऽन्यथासिद्धापत्तिः । स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव तस्य तं प्रति तद्ग्रहादिति चेन्न । साक्षादिति पूर्ववर्त्तित्वविशेषणादित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तदपादिरित्येके ।

न च पटत्वादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहाय तदन्यकार्ये दिक्कालयोस्तद्ग्रहे इत्यन्यथासिद्धिः । तद्ग्रहं विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्त्तित्वग्रहात् कुम्भकारपितुरत्राप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथा बोधे चैत्रत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमास्तामिति चेन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वैव तस्य घटं प्रत्यन्वयादिग्रहात् । तदानीं तद्द्वारा तस्य सत्त्वनियमेन कुम्भकारद्वारैव घटनियतपूर्ववर्त्तित्वग्रहात् । नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एतत्पदेन येन केनचित्सम्बन्धेन वा ? आद्ये । दण्डादावतिप्रसङ्गात् । नान्त्यः । शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देहेऽपि शब्दकारणतामनुपजीव्य शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्त्तिताग्रहसम्भवात् । निरुपाधित्वादेरपि विपक्षबाधकं विनासम्भवात् । वस्तुतः शब्दानित्यत्वनिश्चयवता मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वैव ज्ञानादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहादिति नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसमवायिन इव शब्दादौ हेतुत्वमस्तु । न च ग्राहकाभावेन तेन रूपेण नियतपूर्ववर्त्तित्वाग्रह इति वाच्यम् । ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यथेत्य ज्ञान्तभवतानि वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि च एवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धापत्तिः । न च शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापीन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्त्तिग्रह इति वाच्यम् । श्रोत्रत्वेन तथात्वेऽन्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्त्तित्वग्रहं विना सिद्धत्वानभ्युपगमादन्यथा ज्ञानेऽपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् एवं च पाञ्चभौतिकशरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्च स्वगन्धज्ञानात् क्षितिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्त्तिताग्रहात् घटं प्रत्यन्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदैव पौर्वापर्यग्रहात् तथैव सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि कार्यमात्रे विभुमात्रस्यैकदैव

पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धभावापत्ते। शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्त्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात्। तत्र शब्दत्ववदन्यान्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम्। *अन्यत्रेति*। एतच्च प्रायिकम्। अवश्यक्लृप्तस्य यल्लघुनियतपूर्ववर्त्ति तत्समवधाननियतत्वस्य तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम्। तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरूणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति। अत पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानात्तात्पर्याश्रय इत्यपास्तम्। पूर्ववर्त्तिन इत्यत्रावधौ पञ्चमीत्यन्ये। अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्धान्तर्भावेऽनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणे नियतपद व्यर्थमित्यपास्तम्। निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात्। नन्वेव दण्डरूपाकाशादेरप्यत्रान्तर्भावे तद्ग्राहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम्। किञ्च अवश्यक्लृप्तत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया ग्राह्य? नाद्य। गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तत्र गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्ध्यापत्ते। नान्त्य। आत्माश्रयात्। अपि च सहकारिणां परस्परेणान्यथासिद्ध्यापत्ति। द्वयोरप्यवश्यक्लृप्तलघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात्। न च पृथगन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम्, तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविषयत्व समनियतत्वं वा? नाद्य। रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहाविषयत्वेन तथात्वापत्ते। नान्त्यः। आलोकरूपादेर्नीरूपघटज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्ते। एतेनावश्यकक्लृप्तपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधौ न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम्। ननु यत्र सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्यागेऽपीत्यत आह। *यागेति*। अपूर्वानुपस्थितानपि विधिना यागकारणत्वबोधनात्तत्र सहेत्यर्थ। तदेवाह *तत्वयगस्यमान इति*। नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह—*यत्रेति*। कुलालं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्त्तित्वग्रहाच्चेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थ। नन्वेव कुलालपितृवद्यागोऽपि अन्यथासिद्ध स्यादित्यत आह *यत्र चेति*। पूर्वोक्तरीत्या तत्राकान्यथासिद्धेरभावादित्यर्थ। नन्वेव चक्रभ्रमणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धि स्यादत आह *दण्डेति*। तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वातन्त्र्येणापि नियतपूर्ववर्त्तिताग्रहसम्भवेन अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भाव। *स्वस्वेति*। स्व कारणत्वेनाभिमत दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिक तत्संयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थ।

क्वचित्स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सतीति पाठः । तत्र स्वपदमन्यपरम् ॥

(चि०) अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये । तन्न । ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसङ्ग्रहात् । तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानत्वाऽव्यवहितपूर्वत्वं वाऽनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात्संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न । साधकाभावेन बहुतरान्यत्र सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावादभाव एव सिद्ध्यतीति ॥

इति शक्तिवादः ।

(प्रका०) *ईश्वरेति* । एतच्चोपलक्षणम् । यस्याभावादिति पञ्चम्या हेतुत्वार्थकत्वादात्माश्रयः । यदभावनियतः कार्याभाव इति विवक्षायां स्वसत्त्वे स्वानन्तरोत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र व्यभिचारः । द्वितीयपाठे दण्डानन्तरोत्पत्तिकचरमकारणसमवधाने चक्राद्यभावात्कार्याभावाप्रसिद्धेस्तत्राव्याप्तिः । उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैव कारणतारूपत्वसम्भवे नोपादेयपदद्वयमुभयत्रापि द्रष्टव्यम् । *साधकाभावेनेति* । यद्यप्येकत्र गुरुलघुविषयतासम्भवे लाघवं सहकारि, अन्यथा मानान्तरेण लाघवावतारासम्भवे गुरुमात्रस्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् । तथापि यत्रैवैकसिद्धिरपरासिद्धिविरोधिनी तत्रैव लाघवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याहुः ॥

इति शक्तिवादः ॥

अथ गङ्गेशोपाध्यायकृतपरिशिष्टचिन्तामणौ

मुक्तिवादः ।

(चि०) परमप्रयोजनन्त्वनुमानस्यापवर्गः, "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात्कर्त्तव्यः)" इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः ।

(प्रका०) ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणतत्त्वविवेचनमत्र प्रतिज्ञातं, न चानुमानस्य तद्धेतुत्वे मानमित्यत आह *परमेति* । वस्त्वर्थिप्रवृत्त्यादिकमपि तत्प्रयोजनमतः परमेत्युक्तम् । यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्गं हेतुतामाह, तथापि "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती"त्यर्थवादसमभिव्याहृता तथात्वेन बोध्या । यद्यपि मन्तव्य इत्येव प्रकृतोपयोगि तथापि पक्षताभावे मननासम्भव इति श्रोतव्य इत्युक्तम् । तस्याशुविनाशिनो द्वारापेक्षायां निदिध्यासितव्य इत्युक्तम् । यद्यपि 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्येवमाकारा श्रुतिस्तथापि 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति' वदर्थपदार्थकस्याकल्पनाच्छब्दक्रमकल्पनेनार्थक्रमोपादाने पर्यवसितार्थपरतया साक्षात्कर्त्तव्य इति व्यत्ययेन व्युत्क्रमेण च निर्दिष्टमिति ध्येयम् । ननु 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती'त्यादिना दुःखात्यन्ताभावोऽपवर्गत्वेन श्रूयते तस्यासाध्यत्वान्नानुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह *स चेति* । तथा च तदसहवृत्तित्वमेव श्रुतावात्यन्तिकत्वम्, इदानीन्तनदुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे सतीति ध्वंसविशेषणं दुःखप्रागभावासमानकालीनेत्यर्थः । संसारिदुःखप्रागभावसमानकालीनतया शुकादिमुक्तावव्याप्तेराह–समानाधिकरणेति प्रागभावविशेषणं स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थ्यादाह–आद्य दुःखपदम् एतच्चैकविंशतिप्रभेददुःखपरम् अत एव चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपान्त्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्ति । अत एव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । चरमदुःखध्वंसस्तु वर्त्तमानोऽप्यचिरमनुभूयत इति सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतया ऽसम्भववारकत्वात् । केचित्तु दुःखप्रागभावासमानवृत्तित्वं दुःखविशेषण-

मतो नोपान्त्यदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्याहुः । रूपध्वंसादावतिव्याप्ते-राह चरमदुःखपदं मुख्यदुःखपरम् । न च तत्र समानाधिकरणदुःखप्राग-भावाप्रसिद्धेर्न प्रसङ्गः विषयत्वेन रूपादेरपि दुःखत्वात् । ननु सुखान्व-मुक्तावव्याप्तिः 'ते नराः सुखमृत्यव' इति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाव्याप्-त्यसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्राप्यु-क्तलक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानका-लत्वात् । मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवादिति चेन्न । 'ते नरा' इत्यादिश्रुते-रन्यापेक्षया मरणे दुःखाभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । नचानुपपत्तिं विना न मु-ख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषहेतुरोगादिसत्त्वे दुःखोत्पादस्याव-श्यकत्वात् । ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति कामनया प्रयोगस्तामो यत्र मृतस्तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र हि कामनैव बाधिता, अन्यथा यत्र मुक्तो सुखं मम भवत्विति कामनया स्नातस्तत्र का गतिः । यदि च तत्र कारणबाधात्सुखं बाधितमिति कामनाबाधस्तदा दुःखसामग्री-सत्त्वे तदभावोऽपि बाधित इति चिन्त्यम् । न च भोजकादृष्टं विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यदृष्टोत्प-त्तिसमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमीश्वरस्यापि श-रीरत्यागकाले दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बा-धादिति संक्षेपः ॥

(चि०) ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त-मानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाश्यत्वात्, अती-तदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तथा किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपु-रुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वात्तथा यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्, अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्या-भावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवद्दुःखसाधन-नाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरपि पुरुषार्थत्व-मिति वक्ष्यते ।

नैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःखोत्पत्तौ तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्, तेन विना तदनुत्पत्तेः । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्नमस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम्? स्वकारणाभावादिति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्यानिर्वच्यमानस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युपपादकोपाय इति सर्वथाप्युपगतम् । मुक्तिः सा अन्या वा? ननु ध्वंसार्थं दुःखमुत्पाद्यं तदनुत्पादे ध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन लोके दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकुम्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः अप्रयत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेन्न । समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्यत्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससमुन्मूलनदशायान्तु तथा व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसत्वोभयस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभावे संवलितेऽन्धतमसपदप्रयोगवत्, यथा संवलित एव ता-

विति मुक्तिव्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि संवलनार्थमित्यपास्तम् । मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वाभावात् साध्यतया संवलने भोगावश्यम्भावात् । अन्धतमसादौ तथा संवलन एव प्रयोगात् अत एव संस्काराजनकभोगविषयदुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जनकत्वस्याजनयतोऽपि भावादिति निरस्तम् । अपुरुषार्थत्वात् ।

(प्रका०) असौ दुःखध्वंसः नतु प्रकृतः तस्यातीतादावभावेन विकल्पासम्भवादिति ध्येयम् । हेतावप्यतीतादिविकल्पदोषे सत्येवाह *तद्विति* । मिथ्याज्ञानेऽप्यतीतादिविकल्पसम्भवादाह *सुवासनेति* । तथा चानागतस्याभावे वर्त्तमानस्यायत्ननिवर्त्यत्वेऽपि तद्वासनैव निवर्त्येत इति भावः । ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः, तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे तदसम्भवात्तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तन्निवृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च तत्सत्त्वे अशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरमसंस्कारवत्तस्यापि कालाद्विनाशसम्भवादिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखं तद्ध्वंसं च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात् तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावेऽनन्तकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे विरोधितया तेनैव तद्वासना निवर्त्यत इत्याशयात् । तादृशदुःखध्वंसस्तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति सर्वसम्मतमित्याह *मुक्ताविति* । *दुःखध्वंस एवेति* । लाघवादित्यभिमानः । *मिलितानामिति* एकदा तावद्दुःखानुत्पादेन तद्ध्वंसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः । ननु तन्मेलकमेव साध्यं स्यादित्यत आह *मेलकस्येति* । तस्य मेलकिदुःखध्वंसानतिरिक्तत्वे तावतामुक्तरीत्याऽसाध्यत्वे यत्किञ्चिद्दुःखध्वंसो मुक्तिरित्यस्मदादेरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः । चरमध्वंसघटितस्तोमस्य मुक्तित्वे लाघवात्स एव मुक्तिरित्यपि बोध्यम् । *संवलन एवेति* । तत्र मिलितानामसाध्यत्वेऽपि तत्पदवाच्यत्वे दोषाभावादिति भावः । जनकत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वस्य । *अपुरुषार्थत्वादिति* । यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोषस्तथापि तस्य संस्कारात्कालाद्वा विनाश इति वार्त्तिकदर्शनादसम्भवः स्वरूपयोग्यताविवक्षायां तु सुतरामिति दूषणे तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मुक्तिः । लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाऽहिकण्टकादिपापं वा नाश्यतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दिश्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधनाभावः सुखदुःखाभावेतरत्वादिति चेन्न । दुःखानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसाध्यत्वात् । न च तत्पालनं साध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपम्, तस्यासाध्यत्वात् । नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वादनभ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्याप्यसाध्यत्वात् समयतदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषात्तदभावेऽपीच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न । यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । ,अथ चिकीर्षायोनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोद्देशे चिकीर्षाविरहात्,न तु द्वेषयोनिप्रयत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञानादहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाच्च तद्धानानुकूलो यत्न उत्पद्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्वविनाश्यविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुपपत्तेः । अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धानामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमात्राद्दुःखैकफलके प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धानामपि तात्कालिकफलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धा-

नामिव परदारादावपि प्रवृत्तेरिति । तन्न । दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखकारणसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तया विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् कृतिं विना न यत् स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं तत्प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षणे इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याप्यनागतानिष्टानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे ।

ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वविचारो वायसदशनविचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्त्तेत, तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गठेपादिकया पापावस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेन्न । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसा-

धर्मजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनकत्वसंभवात्, प्रायश्चित्तात् पापनाशः स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यूहैवेति ।

(प्रका०) *प्रयोजनत्वादिति* । मुख्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावान्न मोक्षत्वमिति भावः । *कृतौ सत्यामिति* । एतच्च प्रायश्चित्त प्रत्यक्षप्रकाशे । *अग्रिमक्षण इति* । तच्च प्रागभावेपीति भावः ।

नत्विति । तथाच तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनात्स एव मोक्ष इति भावः । फलोपहितसाधनभावः पुरुषार्थत्वेनोक्त इति मन्वानो दूषयति *अथेति* । तथाच तत्सत्त्वासत्त्वविचारो युक्त एवेति भावः ।

(चि०) उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् । सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं, दुःखानुत्पादेन तस्य सफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनावश्यंभवे नानिर्मोक्षप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो दुःखमपकर्मोपदेशकत्वेनानाप्तत्वम् । तस्य पापध्वंसेनैव सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापनिश्चयात्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधननाशस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात्, तस्मात् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्र-

वृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधन-ध्वंस इति स्थितम्। अपि च न तावत् दुःखमयसंसारबीजमिथ्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात्तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात्। नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैकनाश्यत्वेन तत्त्वज्ञानानाश्यत्वात्, भोगद्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति।

(प्रका०) *किन्तु पापान्तरमिति*। नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्राणान्तिकादिप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः। न च तत्रापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिः। काशीमरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेरसम्भवादिति चेत्।

अत्र वदन्ति। तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव। फलसन्देहपर्यवसितात्सन्देहाच्च प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि का चिन्न क्षतिः। न च निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं सति दुःखप्रागभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्, सति दोषे निषिद्धकर्मणः पापजनकत्ववत्, सति विघ्ने मङ्गलस्य तद्ध्वंसजनकत्ववच्चेति। न-किञ्चन्यम्। पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः साङ्गत्वाभावान्निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्, इह [illegible] साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्रागभावे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य साङ्गत्वं [illegible] स्यादिति।

यत्तु ब्रूमः। तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तन्नाशकत्वात्। प्रवृत्तिश्च तन्मात्रसन्देहाद्धा। न चैव तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्, यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः। तदिहापि पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य वेदेन बोधनात्तदनुत्पादेन परं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। न चात्र तदस्ति। तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात्। अत एव प्रायश्चित्ते पापध्वंसकामनैवाधिकारो [illegible] तु दुःखानुत्पादकामना, तस्यातत्फलत्वात्। न चैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यग्रिमग्रन्थविरोधः। दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थतयाऽपेक्षित इत्याक्षेपे तत्र दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः। तथाच तदर्थतया पापध्वंसस्तत्र गौणं प्रयोजनं न तु मुख्यमिति न स मोक्ष इति तदर्थः। तदिदमुक्तम्-

'तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति' । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं । तत्फलं च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । तदिदं च-क्ष्यति । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलश्रवणादिति । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितं फलं जनयतोऽपि निष्फलत्वम् । तथासति विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतो मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्माद्दुःखप्रागभावासत्त्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । अस्तु वा तत्र दुःखप्रागभावः । पूर्वजन्मोत्पन्नं पापान्तरमासाद्य कायव्यूहदशायां तेन दुःखाजनने मोक्षोपपत्तेः । न हि तज्जन्मकृतान्येव कर्माणि तदा भुज्यन्त इति नियमः । तस्माद्यदि तत्सत्त्वं तदा पापान्तरमावश्यकम्, अन्यथा तत्सत्त्वे मानाभाव एव । प्रवृत्तिस्तु पूर्वोक्तरीत्यैवेति । यत्तु तथापि दुःखप्रागभावोऽस्त्येव, तथा च तस्य न निष्फलत्वं प्रागभावस्य चानन्यगतिकतया अनियतदेशकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । नचैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वात् । तद्ध्वंसेव च मुक्तिलक्षणमिति । तन्न । प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यं मानान्तराद्वा ? नाद्यः । उक्तरीत्या तदन्यथोपपत्तेः । नान्त्यः । तदसिद्धेः । एतेन तत्र सत्यपि दुःखप्रागभावः पापसहकारिविरहाद्य दुःखोत्पादकः । अत एव न मुक्तिविरोधीति कस्यचिन्मतं निरस्तम् । तादृशप्रागभावे मानाभावात् प्रतियोग्यनुपपत्तेश्चेति । *सफलमिति* । स्वतः पुरुषार्थप्रयोजकमित्यर्थः । *दुःखानुत्पादेनेति* । तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः । *विद्यमानेति* । तथाच न निष्फलत्वशङ्कापीति भावः । *चीर्णेति* । कृतेत्यर्थः । क्वचित्कृतेति पाठः । अनिर्मोक्षप्रसङ्गमुद्धरति *पापान्तरेणेति* ॥

(चि०) अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव । न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" अत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च ।

यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च न साध्यः, तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । आह्निककण्टकादिनाशस्यापि तत्सङ्क्रान्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धित्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्यानागतस्ववृत्तिदुःखानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्ववृत्तिदुःखस्य, तद्वृत्तित्वस्यात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखाभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसाधनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानम् । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धिव्यपदेशौ स्त इति चेन्न । तस्य समानाधिकरणदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंबन्धाभावो मुक्तिः, यदादेश्च न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषितैनयोगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति परास्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

(प्र०का०) ननु विशिष्टं नार्थान्तरं किन्तु विशेषणात्मकमेव । तत्र विशेषणस्य स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाद्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्बन्धस्यासत्त्वात्तदुभयसम्बन्धस्यापि तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्सोऽयमक्षः क्षोदसह इत्याशयेनाह—*अधर्मादी*ति* । तावदित्यादिनेति शेषः । *योगेति* । पद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टे यथा

पङ्कजपदप्रयोगो योगादिना तथोक्तोभयविशिष्टे रूढ्यैव मुक्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

(चि०) प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मोक्षः । न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्म्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपं नास्ति । तथा च विनाऽधर्म्मेण दुःखाजननात् तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशमार्गक्षिप्तचेमार्धिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्म्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तस्यैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्म्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्, दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या, सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषे'त्यादि (गौ०१अ०१आ०२) सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनामङ्गतं स्यादित्याहुरित्यत ।

नद्दत्तित्थर्यायः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमात् मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः। अधर्म्मशरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्हि उत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः। प्रतियोगिजनकनाशसजातीयत्वेन तत्र प्रागभावत्वव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न। नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाशजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वनाशमुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समाना-

धिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात्, भावे वाऽमुक्तत्वापातात । नापि समानाधिकरणमतीत वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपराश्रुतेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वेन तन्निवृत्त्यर्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।

ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेस्तुल्यायव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्द्वेष्यत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव द्वेष्यत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्, अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न, सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । नहि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थे प्रवर्त्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । तस्मादविवेकिनः सुखमात्रालिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य "शिरो मदीयं यदि यातु यात्विति" कृत्वा परदारादिष्वपि प्रवर्त्तमानाः "वरं वृन्दावनेऽरण्ये" इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखद्योतिकेति कुपितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमा-

नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् ॥

(प्रका०) *अत एवेति* । अनुत्पाद्यस्य साध्यत्वादित्यर्थः । *प्रतियोगीति* । प्रतियोगिजनकनाश्यः प्रागभावः तन्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिनाश्यत्वेन चेत्यर्थ इति । तन्न । तन्नाश्यत्वं हि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वम् । न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः । *अभेदे तदनुपपत्तेरिति* । *प्रायश्चित्त साध्य इति* । प्रायश्चित्तप्रयोज्य इत्यर्थः । कलञ्जः करञ्ज इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष इत्याहुः । शुष्कमांसमित्यपरे । तथापि सुखस्यापुरुषार्थत्वं न समाहितमित्युपसंहरति *तस्मादिति* । तथा च विवेकिनं प्रति न सुखपुरुषार्थत्वमिति भावः *कस्यचिदिति* । अन्यथा मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावे सुखमपि पुरुषार्थो न स्यादिति भाव ॥

(वि०) अथ,—

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।
न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञायमानत्वनियमात्, न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेन्न । नहि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्यैतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणाधीनं, न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते, न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तु तदवगमः तस्याप्युपकारत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रयतमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न च विवेकिन इति चेन्न । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथा चाग्रिमक्षणे तदुपरमः(१) तद्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

---

(१) तदुपरम इति पाठान्तरम् ।

वर्त्तमानमप्यचिरमनुभूयते। ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविरोधि। प्रमाणन्तु—दुःखत्वं देवदत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्प्रदीपवत्। सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वम्। एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे मोक्षः। न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात्। प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येव। "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इति" श्रुतिस्तत्र प्रमाणम्। रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेरधिकारिविशेषणत्वात्। स आत्मज्ञो न पुनरावर्त्तते न पुनः शरीरी भवतीत्यर्थः। "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)" इत्युपक्रम्य "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" श्रुतिश्च मानम्।

(प्रका०) अन्यत्तु तत्त्वज्ञानमित्यत आह *नचेति*। शरीराद्यभावादिति भावः। *पुरुषार्थत्व इति*। निरुपाधिच्छाविषयत्वस्य तथात्वरूपत्वादिति भावः। *अनागतेति*। योगजधर्मबलादिति भावः। *मुक्तिलक्षणस्येति*। पूर्वोक्तस्येत्यर्थः। अशेषविशेषगुणोच्छित्तिस्तु न लक्षणं येन ज्ञानं मुक्तिविरोधि स्यादिति भावः। ननु देवदत्तदुःखत्वं न पक्षतावच्छेदकमुक्तहेतुद्वयस्य दुःखत्वे व्यभिचारात्प्रत्येकं मुक्तिरपि न सिद्ध्येदित्याशयेन सर्वमुक्तिं साधयन्नाह—*दुःखत्वमिति*। *स्वाश्रयेति*। स्वाश्रयत्वावच्छिन्नासमानकालीनेत्यर्थः। द्रव्यत्वादौ व्यभिचारादाह मात्रेति। यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः स च भावकार्यविवक्षायां परिहर्त्तुं शक्यः, तथापि यथाश्रुतेऽपरितुष्यन्नाह—*सन्ततित्वाद्वेति*। तत्रापि दोषतादवस्थ्यमत आह सन्ततित्वं चेति। नानाकालः पूर्वोत्तरकालः, ध्वंसे च नोत्तरकालस्तस्यानन्तत्वात्, तथा च ध्वंसप्रतियोगिमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। *एवमिति*। न च ज्ञानत्वादेः पक्षत्वे कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यम्। जन्यज्ञानत्वादेः पक्षत्वात्।

सन्तत्युच्छेद इति । एवं चोपाधिशङ्कापि प्रत्युक्ता । *रात्रीति* । यथा "य एता रात्रीरुपयन्ति तस्य पितरो घृतकुल्यां मधुकुल्यां वा क्षरन्ती"त्यत्रार्थवादोपनीतं फलं तथाऽत्रापीत्यर्थः । *पुनः शरीरीति* । यद्यपि तत्त्वज्ञानवतोऽपि भोगार्थं शरीरं तथापि दोषानुपक्तशरीराभावाचत्राञ्च भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानहेतुत्वसिद्ध्यर्थमाह *इत्युपक्रम्येति* ।

(चि०) आचार्यास्तु–"अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वावसन्तमिति यङ्लुकि । तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत् प्राप्त एव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न । द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वाक्यभेदाभावात्, धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव, न हि तत्र मिलितछिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधोऽप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे वा भवेत् तत्र एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यति । अत एव सर्वमुक्तिरपि, स र्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात् । यदि चाभव्यात्मान एव केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न कश्चित्प्रयतेत । शमदमभोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नश्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेन्न । संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तद्विशेषणशमादिमत्वेन सामान्ये बाधके सत्येव योग्यता विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहकारितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः, शमादिकमपि हि कार्य्यं तत्रापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् ।

(प्रका०) *तेनेति* । न चैवमपि खण्डप्रलयकालमादायान्यथासि-

द्धिरिति वाच्यम् । मुक्तिप्रकरणाम्नातत्वेन तत्परत्वादित्याहुः । ननु यङ न्तत्वे वावसतमिति स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्निषेधात् । तथाच वावेति संबोधनम् । अत: क्षणमात्राशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । न । छान्दसत्वेनोपपत्ते: । एतदस्वरसादेवाचार्यास्त्वित्युक्तमित्यन्ये । *स चे ति* । एकसरत्वेऽपि मिलितनिषेधसम्भवाच्च मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः । श्रुते: प्रत्येकमुक्तिपरतयाप्युपपत्तेः सर्वमुक्तावुक्तानुमानमेव शरणमि त्याह—*अत एवेति* । अतएवेत्यस्य श्रुतिपरामर्शभ्रमं वारयति । *स र्वेति* । दुःखाद्यपक्षीकरण इत्यर्थः ॥

(चि०) न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नित्या, मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् । नोत्पाद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् । न च संसारदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव सर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न तावदात्ममनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् । विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि तत एव नाशात् । अथ तत्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि" श्रुतिर्मानमिति चेन्न । उपजननापाय(१) धर्मोऽज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेना-

(१) [illegible]

नुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् ।

अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्, न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः । यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽप्यनुभवो न स्यात् । अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न । सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः ।

(प्रका०) लीलावतीकारमतं निरस्यति । *न चेति* । नित्यसुखस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । सुखमात्रे वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । असर्वथासिद्धिमाशङ्क्याह *अत एवेति* । सुखमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः । *उत्पत्त्यपायेति* । इदानीमुत्पन्नं सुखमित्यनुभववशादिति भावः । *अभिन्नत्वेनेति* । अभेदे तदुपपत्त्यनुपपत्तेरिति भावः ।

बाधस्य विशेषविषयत्वेन सामान्यतो योग्यतासत्त्वात्तद्बोधः स्यादित्याह—*अथेति* । *स्वर्गवदिति* । अन्यथाऽस्मदादिसुखस्य दुःखसम्भिन्नत्वेनक्षयाद्युद्बाधापत्तेरिति भावः । उक्तयुक्त्या प्रथममपि नित्यसुखसिद्धिः सम्भवत्येवेति नान्योन्याश्रय इत्यरुचेराह *यद्वेति* । श्रुतिविरोधं निरस्यति *तस्मादिति* । *अन्यथेति* । यद्यपि छान्दसत्वेन लिङ्गव्यत्ययः सम्भवी तथाप्युक्तयुक्त्या तयोर्भेदे तद्वत्त्वपरतैवेति भावः ॥

(चि०) एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः कैवल्यात्माऽपवर्गो वर्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मु-

क्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना, तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च। अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत्। अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा, उभयथापि सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्।

त्रिदण्डिनस्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः। लयश्च लिङ्गशरीरापगमः। लिङ्गशरीरञ्चैकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः।

तन्न। लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावत्वादपुरुषार्थत्वात्। न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधेनाभावात्।

नाप्यनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः आवश्यकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च। न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः। नापि दुःखत्वेनात्महानमेव मुक्तिः, सुखदुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्याप्यसिद्धेरतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात्।

यत्तु योगर्द्धिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति मतम्, तन्न परममुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च॥

(प्रका०) एकदण्डिमतं निरस्यति *अनेनेति*। *तत्साधनेति* यद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव, तथापि दुःखाभावस्य मोक्षत्वेनानभ्युपगमान्मुमुक्षूणां तदर्थतया प्रवृत्तिस्तन्मते न स्यादित्याशयः।

ननु लयः संयोगो विनाशो वा विभुत्वनित्यत्वाभ्यामसम्भवतीति व्याचष्टे *लयश्चेति*। तथाच जीवात्मलय इत्यस्य जीवात्मसम्बन्धिलिङ्गशरीरध्वंस इत्यर्थः। लिङ्गशरीरमेव किमित्यत आह—*लिङ्गेति*। चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि षट्, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्येकादशेन्द्रियाणीति। *सूक्ष्मेति*। किञ्चित्तन्मात्रया शरीरभावेनावस्थितानीत्यर्थः।

उक्तव्याख्यायामानन्दमयपरमात्मप्राप्त्यजनकमेवेति दोषे सत्येवाह *लिङ्गेति*। *दुःखसाधनेति*। अहिकण्टकादिध्वंसस्यानागतदुःखप्रागभावप्रयोजकतया प्रयोजनत्वम्। न च दुःखप्रागभावो मुक्तस्येति न तस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वमिति भावः।

मुक्तेः—परममुक्तेः। इष्टापत्तिमाशंक्याह *विरक्तस्येति*। स च दुःखाभावमुद्दिश्य प्रवर्त्तते न सुखोद्देशेनेति तस्य स एव पुरुषार्थ इति भावः॥

(चि०) मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतुष्टयमुपक्रम्य 'स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति" श्रुतेः, सङ्कोचे(१) कारणाभावात्, आकाङ्क्षाया अविशेषेणानन्तर्यस्याप्रयोजकत्वात्। कथन्तर्हि "मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्त्तितः" इति मनुरपि मोक्षाश्रममाहुः, गृहस्थस्य च पुत्रदारादिसङ्गो दुर्वार इत्यभिप्रायेण तथोपदेशात्, "तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते" इत्यागमाच्च। एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः(साक्षात् कर्त्तव्यः)" इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति। न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंसारबीजसवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिः,दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः। अतः श्रुति-

(१) मानाभावादिति पाठान्तरम्।
(२) संशयकत्वात पाठान्तरम्।

स्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमासाद्य दोषाभावात् प्रवृत्त्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्मानुत्पादेऽनादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते। उपदेशमात्राच्छरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कासूकस्य नाऽश्रद्धामलक्षालनमिति मननमावश्यकम्। तथा च "मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति" श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकसाध्यत्वात्। एवञ्च शमदमब्रह्मचर्याद्युपबृंहितयावज्जीवमग्निहोत्रसन्ध्योपासनादिकर्मसहितात्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *मोक्षे चेति*। ननु "ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा" इत्युपक्रम्य 'स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति' श्रुत्या यतेरेवाधिकारबोधनम्, अव्यवहितानन्तर्येण तस्यैव तत्पदेन परामर्शादित्यत आह *आकाङ्क्षया इति*। आनन्तर्यस्य-अव्यवहितानन्तर्यस्य। बाधकं विना सङ्कोचानुपपत्तेरिति भावः। *कथमिति*। तथा च यतिकुलादेव सङ्कोच इति भावः। नन्वेतदेव कथमित्यत आह *नन्वज्ञानेति*। उपदिश्यते मननं विदधातीत्यन्वयः। गृहस्थादिरपीति शेषः। *इति श्रुतिरिति*। इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः। शरीराद्भिन्नमित्युपलक्षणम्। इष्टसाधनीभूतमननसाधनं चेत्यपि द्रष्टव्यम्। इतरभिन्नत्वानुमितौ प्रतियोगिज्ञानद्वारा शास्त्रोपयोगं दर्शयति *शास्त्रमिति*। उपपत्तिबोधकस्यापि तदुपयोगमाह-*तथा चेति*। ज्ञानकर्मसमुच्चयवादमाक्षिपति *एवञ्चेति*। ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे तथैव कर्मणामपि हेतुत्वमिति तुल्यवदुभयप्राधान्यमित्यर्थः। केचित्तु एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रं न प्रयोजकं किन्तु प्राधान्येन कर्मणोऽपि तथात्वमित्यत आह *एवञ्चेति*। तथा च सिद्धान्तग्रन्थ एवायम्, ततस्तदृश्यपूर्वपक्षे प्रसरति ज्ञानमात्रतन्त्रत्वपक्षे परवादस्य निरस्तत्वे सिद्धान्तावतार इत्याहुः॥

(चि०) स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्वर्गवाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्ष्येण

मुक्तिहेतुत्वमनीतेश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । नापि प्रयाजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलस्याभावात् । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्यनिषिद्धयोस्त्यागा-त्(१)। नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरोधात् । अत एव न यावज्जीवनैमित्तिकसमुच्चयोऽपि । नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः,—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

नचाऽनतुगमपि साधनम्, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभेदाभावात् । न चापवर्गाधिकर्तव्यतया विहितानि कर्माणि, येन तत्समुच्चयः स्यात् । "संन्यस्य सर्वकर्माणीति" स्मृतेः "सर्वकर्मसंन्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति ।

नैवम् । स्वस्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात् । तथा च भगवद्गीता—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ! ॥

हारीतः—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

(१) त्यागादिति पाठान्तरम् ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

श्रुतिश्च-"सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणेति"। एतन्मूलकमेव—

परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्मात्तयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः॥ तथात्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेवमन्यत्रापि। अथ वा(१) आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स च प्रयाजादिवत् अपूर्वद्वारैव । यत्तु जडभरतोपाख्याने—

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

तद् योगिधर्मसङ्गुप्त्यार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवं परं वा। तदुक्तं "जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्" इति ।

(प्रका०) सन्निपत्योपकारित्व यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया मुक्तिहेतुत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभाव', किन्तु समप्राधान्यमेव तच्च दूषितमेवेति प्रधानीभूतशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्वाच्यम्, एवंसत्याह *तत्त्वज्ञानेति*। *नापीति*। असङ्कल्पितफलमभिलाषाविषयफलं, काम्यं कामनापूर्वकं कृतं नित्यश्राद्धादि तत्समुच्चय इत्यर्थः। *चतुर्थेति*। तस्य काम्यमानस्यैव निषेधादित्यर्थः।

द्वयोरेवेति। ज्ञाने कर्मणि च सतीत्यर्थः॥ प्रसिद्धिः-प्रकृष्टा सिद्धिः, मुक्तिरित्यर्थः। *भवतु वेति*। न च फलान्तरार्थत्वेनाङ्गत्वानुपपत्तिः, न ह्यतिरिक्तफलत्वेनैवाङ्गत्वक्षतिः, किन्तु प्रधानातिरिक्तमुख्योद्देश्य-

(१) भवतु वेति पाठान्तरं प्रकाशकृन्मत ।

फलधरेन, अन्यथा विघ्नध्वंसफलकमङ्गलस्य ग्रन्थाङ्गत्वं न स्यादिति भावः। *जातिस्मरत्वेनेति*। तत्सर्वं पूर्वकृतमेव कर्म स्मृत्वा न शिक्षितवानित्यर्थः।

(चि०) अत्र केचित्। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्राणश्रवणद्वाराऽनुपकारकं कर्म, सन्निपत्योपकारकं तु तत्त्वज्ञानम्। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्युत्थितः कारीरिसमाप्तिवद्वारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसङ्ग्रहार्थम्। यदपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वात्, तथाऽप्यकरणे लोकानां विनाशमाशिन्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति। तन्न। तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्, तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्रकर्त्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं कार्याणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनावश्यकीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात्। निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात् मुक्तिपरिपन्थीनीति त्यज्यन्ते। धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते। सोऽयं "संन्यस्य सर्वकर्माणि" इत्यस्यार्थः। अयमेव हि संन्यासपदार्थ, तथा च गीता–

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥ इति॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम्। स च धर्मो मुख्येनैव फलेन नाश्यते इति केचित्। तन्न। मिथ्या-

ज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्, अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात्। एवञ्च तत्रैव विहितत्वस्य व्यभिचारः।

अत्र वदन्ति। संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्य्योच्छेदान्मोक्षः। एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञानोन्मूलने कर्म्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतुत्वावधारणात्। कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञानद्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः। तत्त्वज्ञानवतश्चाधिकारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपपत्तेः, अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः।

(प्रका०) भाष्यार्थमतमाह *मन्त्रेति*। *संनिपत्येति*। कर्मापेक्षया सन्निपत्योपकारकमित्यर्थः। 'ननु जन्मापमतो योगी'त्यादिना तस्य तत्याज्यमित्यरुचेराह *तत्कर्मसाध्येति*। *अपूर्वद्वारेति*। प्रायश्चित्ते तु पापनाशफलश्रुतेस्तथात्वमिति भावः। समुच्चयवादी परमतं दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति *तस्मादिति*।

अत्रेति। नैयायिका इति शेषः। मात्रपदव्यवच्छेद्यं कर्ममात्रमित्याह *तत्रेति*। मिथ्याज्ञानोच्छेदे इत्यर्थः। तस्य-तत्त्वज्ञानस्य। *कर्मणामिति* "तं विद्याकर्मणी समारभेते, विद्या चैव तपश्चेत्यादि" श्रुतेश्चेत्यर्थः। यद्यपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृष्टद्वारा, तथाच तद्द्वारा मुक्तिहेतुत्वमेवास्तु ज्ञानं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवात्, तथापि "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेत्यादि" श्रुत्या वेदनं प्रत्यपि यज्ञादेर्हेतुत्वसिद्धेः प्रामाणिकं गौरवमिति भावः। विपरीताम्न श्रुतिरित्याह *साक्षात्तस्येति*। दोषाभावेनेत्युपलक्षणं प्रागभावाभावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्॥

(चि०) ननु तत्तत्तीर्थमहादानस्नानकाशीमरणादिकर्मणा तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः। न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्या-

पारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वाच्यम् तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात्। न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावादिति चेन्न । गुणभावो समवाय्यसमवायिनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वदर्शनात्। तत्तन्नाशविशेषे तु तत्तद्धेतुरिति चेत्,तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणामपि तथात्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य विहितत्वादनुगतमस्तीति चेत्।

न। ज्ञानकर्मणोर्निरपेक्षसाधनताश्रवणाद् व्रीहियवद्विकल्प एव। निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो न विकल्पं विना सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिति न्यायात्। साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहियवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा।

(प्रका०) *न च्येति*। तथाच तृणारणिन्यायेन मोक्षविशेषे ज्ञानकर्मणोर्हेतुत्वमिति भावः। *लाघवादिति*। उभयहेतुकल्पने गौरवादिति भावः।

संप्रदायमतेन समाधत्ते *ज्ञानकर्मणोरिति*। ननु नैरपेक्ष्यमपि न श्रूयत इत्यरुचेराह *साहित्यबोधकमिति*। "क्षौमे वसाना" इत्यादौ यत्कर्तृत्वं तदनया सहेत्यादिसाहित्यबोधकमेवास्तीति भावः॥

(चि०) वस्तुतस्तु दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनं विना न मोक्ष इत्युभयासिद्धम्,तादृशमिथ्याज्ञाननाशे चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम्। यद्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधिगुणमात्रस्यैव तद्धेतुत्वम्,त-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तते" इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्। "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति" श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन् सत्येवेति प्रतिपादनाच्च। अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्प्येरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वाराऽपि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवस्य न दोषाय। कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राननुगमो दोषाय। वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमादेवावगम्यते। तत्त्वज्ञानाददृष्टफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात्। न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात्। अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच्च दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः। नापि कर्मान्तराधिकार एव फलम् महापातकातिरिक्तेऽनधिकाराभावात्। अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः, प्राणान्तिके तदभावाच्च। श्रूयते हि—

> भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
> क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि॥

स्मृतिश्च—

> ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!। इति॥

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म" इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्यपरत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

पपुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दयो-ध्यमित्युक्तम् ।

(प्रका०) ननु "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये" इत्यादिश्रुतिः प्रकृते साहित्यबोधिकैवेति न विकल्प इत्यरुचेराह *वस्तुतस्त्विति*। यद्यपि बाधकं विना सामान्यपरत्वमेव तथाप्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्निःसन्दिग्धं प्रमाणमाह *तमेवेति*। तं विदित्वैवेत्यर्थः। तदेवाह *नान्य इति*। अन्यद्वतत्त्वज्ञाननिरपेक्षं। *अन्यथेति*। तथा च यथा सुखत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वकल्पनात्स्वर्गादौ शरीरकल्पनं तथा मुक्तित्वावच्छेदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुत्वकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनमपीति भावः। नन्वेवं कर्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह *कर्मणामिति*। एवं पूर्वोक्तमेव निरस्यति *प्रमाणेति*। तथापीत्यादिप्रतीकमनुसरति *तत्त्वविदिति*। सुखादीनामपि त्यागादिति भावः। नन्वनादिकर्मराशेः क्षयानुपपत्तौ न मोक्ष इत्याशङ्क्य परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *नत्वशामादिति*। दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति*। ननु निषिद्धकर्मणा नरकफलकत्वाभावात्तदुत्पादकतया पापस्यैवाभावात्कुतः प्रायश्चित्तस्य तन्नाशकत्वं तत्र पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह *असत्त्वेनेति*। वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः। *प्रायश्चित्तेति*। नन्वत एव कुत इत्यत आह–*दुरितेति*। *प्राणान्तिक इति* तत्र कर्मान्तराभावेन तदधिकारार्थितयाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः। ननु शब्दप्रमाणादित्यसिद्धं तादृशशब्दाभावादित्यत आह *श्रूयते इति*। हृदयग्रन्थिः मिथ्याज्ञानवासना, कर्म–अदृष्ट, तन्निबन्धनानि च कर्माणि अदृष्टानीत्यर्थः। *शब्देति*। यदि च भोगोऽपि शब्दबोधितस्तदा तादृशस्य बाधकं विशेषणं बोद्धव्यम्॥

(चि०) अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकत्वं यथा वह्नेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः। तथा च "नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति" स्मृतिरुत्सर्गतो भोगेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तादिविधिना सा बाध्यते। ज्ञाननाश्यत्वञ्च(१) भोगद्वारापि सम्भवतीत्यबाधे सम्भवति न बाधकल्पनेति चेन्न। कर्मणो भोगनाश्यत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात्। न हि भोगस्तत्त्वज्ञान-

(१) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति पाठान्तरम्।

व्यापारः, तथाऽश्रवणात् । तेन विनापि कर्मण एव तदुपपत्तेश्चाकर्मणो भोगनाश्यत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात् । यत्तु माभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुतेरन्यथावर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेन्न । तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहलम्भवात् । भोगजननार्थश्च कर्मभिरवश्यं तत्स्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनककर्म्मस्वभावात् तपःप्रभावाद्वा(१) वा । न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्म्मनाशकमित्युक्तम् ।

एतेनागमयोः परस्परविरोधादनिर्णये विमतिपदं कर्म्म भोगनाश्यं प्रायश्चित्ताद्यनाश्यत्वे सति कर्मत्वात् भुक्तभुज्यमानकर्म्मवदिति अनुमानान्निर्णय इत्यपास्तम् ।

ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वाच्च । शब्दबोधितनाशकानाश्यत्वस्योपाधित्वाच्च अकृतप्रधानेन कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचाराच्च, तस्य प्रधानयागादिनाश्यत्वात् । न च तस्यापि यागस्येव स्वर्गफलकत्वमिति तन्नाश्यत्वमेव अधिकृताधिकारेऽपि स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फलेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् । प्रवृत्तिश्च फलवद्यागान्वितत्तया,(२) तदुक्तम्—"यागे रागादङ्गे वैधीति" ।

ननु "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इति" श्रुतेस्तावदेवास्योत्पन्नतत्त्वज्ञान-

(१) स्वभावादिति पाठान्तरम् । (२) यागान्वितयेति पाठान्तरम् ।

स्य चिरं विलम्बो यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ संपत्स्यते कैवल्येनेति' अत्र भोगेन क्षपयित्वेति शेषः। न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्म्मावस्थाने कल्पसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेन्न। तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः। यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत्–'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी'त्यादि, तेषां काम्यानां नाशकान्तराभावादिति। तन्न। प्रधानार्थतया फलसाधनां तदभावे तत्सामर्थ्यासिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्म्मपदस्य कर्म्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। यदपि भस्मसात्करणाविना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् कृतमपि विहितं कर्म न फलायेति, तथा च श्रुतिः "तद्यथा पुष्करपलाशे मापः श्लिष्यन्ते" इत्यादि। तदपि न। न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चानुत्पत्तिरुच्यते, न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति। उच्यते। कर्मणो भोगनाश्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्म्मनाशकत्वं भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात्। न च भोगमात्रस्यैव कर्म्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः, कर्मप्रागभावासहवृत्तिकर्म्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात्। अत एवानुमानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे मानाभावः। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थमुक्तरीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति। तदस्यापवर्गस्य परमपुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धकारणमनुमानं विविक्तमिति॥

इति श्रीमद्गङ्गेशमहोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानाख्यद्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानम्॥

समाप्तश्च द्वितीयमनुमानखण्डम्।

(प्रका०) कीर्त्तनादिनापि तन्नाशादाह *उत्सर्गेत इति* । *प्रायश्चित्तेति* । प्रायश्चित्तादिविधिनेत्यर्थः । *तप इति* तथाच तत्त्वज्ञानवतः कायव्यूहोऽसिद्ध एव तस्य ज्ञानेनैव कर्मक्षयादिति भावः । *तप इति* । पूर्वं कायव्यूहहेतुत्वमुक्तमिदानीं तद्यौगपद्यमुक्तमित्यपौनरुक्त्यम् *विमतिपन्नमिति* । एतच्च प्रायश्चित्तनाश्यकर्मभागे बाधासिद्धिवारणार्थम् । *ज्ञानस्येति* । तथाच ज्ञाननाश्यत्वमपि भोगनाश्यत्वे तन्त्रम्, अन्यथा कर्मत्वमात्रस्यैव तन्त्रतायां प्रायश्चित्तादेरपि तन्नाशको न स्यादिति भावः ।

ननु कृतप्रधाने कथं व्यभिचारः । तत्र भोगसंभवेन तन्नाश्यत्वसंभवादित्यत आह *तस्येति* । याग आदिर्यस्य तदपूर्वं, तथाच प्रधानापूर्वनाश्यत्वादित्यर्थः । तस्य यागशरीरनिष्पादकतया तन्नाश्यत्वमेवेत्यप्याहुः । *अधिकृतेति* । अधिकृतस्याधिकारो यत्र तदधिकृताधिकारकमङ्गं तत्रेत्यर्थः । यागाश्रितया–प्रधानापूर्वाश्रितमेवेत्यर्थः । श्रुतिं योजयति *तावदेवेति* । *प्रधानेति* यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तव्यभिचारोद्भावनमयुक्तं तथाप्येतदनुशयादेव तत्र व्यभिचारान्तरोद्भावनमिति ध्येयम् । यद्वा नहि प्रयोजनसापेक्षा सामग्री कार्यं जनयति तथाच यत्र सामग्री तदुत्पत्तिसंभवात्, एतदनुशयादेवाह *परत्रेपीति* । *क्षयश्चेति* । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यत्रेत्यर्थः । *कर्मण इति* तथाच नाभुक्तमित्यादिश्रुतिरुत्सर्गतो भोगेन क्षयमाह, ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगद्वाराप्युपपद्यत इति न तत्र तद्बाध इति भावः । अत्र पूर्वोक्तदूषणमाशंक्य निराकरोति *नचेति* । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखध्वंसविशेष इव तद्धेतुत्वमिति भावः । वस्तुतोऽनियमः यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्र प्रागभावस्यादृष्टसहकारेण प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अन्यथा तन्नाशकाभावे तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागभावो नास्ति तत्र चानन्यगत्या……

स्यैव तत्त्वज्ञाननाश्य इति युक्तमुत्पश्यामः । अनुमाने–विमतिपदमित्यत्र *उत्पन्नेति* क्षणमात्रस्य विलम्बपदवाच्यत्वाभावादिति भावः । तथाप्येकश्रुतिरप्यनन्यथासिद्धा तत्र प्रमाणमेवेति तात्पर्यम् । अतएव शास्त्रमपि तत्त्वज्ञानपूर्वकमुपपद्यते तदा दुःखक्षण एव मोक्षापत्तौ तदसंभवादिति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तविरचितोऽनुमानप्रकाशः समाप्तः ॥

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीना नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्चात्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमशः संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्त्तते । परन्तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्रा शतके पञ्चविंशतिमुद्रा (कमीशन) परावर्तिता भवेयु मार्गव्ययश्च पृथक् दातव्यो भवेत् ।

अत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचित । सम्पूर्ण (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्त १) रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिक १) रु० २—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिक १) रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित -प्रथम भाग अव्ययीभाव । रु० ५—०
५ लघुशब्देन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित तत्पुरुषादि समासपर्यन्त । द्वितीय भाग (व्याकरण १) रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा 'गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्याय १) रु० ६—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्त २) रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीप । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मित । रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्ग महाकविकल्याणमल्लविरचित । (कामशास्त्र १) रु० ०—१२
१० जातकपारिजात । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचित । (ज्यो० १) रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिक २) रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । (वेदान्त ३) रु० १—४

१४ कुमारसम्भवमहाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्य२) रु० १—

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित । (छन्द १) रु० ०

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २) रु० १—

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिदि-शौच-भोजन—कामदेवव्रतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृत-टिप्पण्यादिभि सहित च । (कर्मकाण्ड २) रु० ३—

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् सम्पूर्ण (वेदान्त४) रु० ८—

१९ लघुसूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मिति । (व्याकरण २) रु० ०—

२० कातीयेष्टिदीपक । (दर्शपौर्णमासपद्धति) महामहोपाध्याय प० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचित । (कर्मकाण्ड) रु० १—

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनाचार्यकृत्या (संस्कृतटीका संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा विन्य) पञ्चमुखानाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीत सटीकन्यायबिन्दु—भाषाटीकासहित (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसार (व्याकरण ३) रु० ४

२४ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—

२५ मीमांसान्यायप्रकाश (आपदेवीय) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहित (मीमांसा १) रु० ५—

२६ पौरोहित्यकर्मसार (टिप्पणीसमलङ्कृत) प्रथमो भाग श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीत । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—

२७ लघुशब्देन्दुशेखर म० म० श्रीनागेशभट्टविरचित । अव्ययीभावान्तोभाग, सरल० कलित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलित ।(व्या०४) रु० ४

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया प० श्री[illegible] शास्त्रि - [illegible]

कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीत बहुयत्नसम्पादितया पूर्णया
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपू
र्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् ।(काम०२) रु० ८—०
न्यायकुसुमाञ्जली । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचि
त । महामहोपाध्यायवरदराजकृतमकरन्दाख्यासहितमहामहो
पाध्याय वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहित (न्याय४) रु० ६—०
परिभाषेन्दुशेखर । म० म० श्रीनागेशभट्टरचित । म० म० भैरव
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्व
प्रकाशिकया टीकया च सहित । व्याकरण ४) रु० ३—०
अर्थसंग्रह । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूप । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि
त । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षु
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहित ।(मीमा०१) रु०१—०
न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि
भारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि गोतमादिचरितसंग्र
थितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्याय) रु० ६—०
शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्व
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेद
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४)(वैदिक २) रु० ८—०
शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिक ४) रु० ६—०
सिद्धान्तलेशसंग्रह । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचित । श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य
या व्याख्यया समलङ्कृत । (वेदान्त ४) रु० ६—०
काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्ति वि
वरण-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरण ५) रु० ६—०
प्राकृतप्रकाश । भामहकृत । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहि
त । टिप्पण्या च संयोजित । (व्याकरण ६) रु० १—४
जीवन्मुक्तिविवेक श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचित । भाषानुवा
दसमेत (वेदान्त ५) रु० २—०
श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिष
ग्रन्थ । (ज्योतिष २) रु० ०—६
मेदिनीकोश –मेदिनीकारविरचित । (कोश १) रु० १—८
मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
(भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगौतममुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणित भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) रु० ३

४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः (धर्मशास्त्रं १) रु० १-

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः (धर्मशास्त्रं २) रु० १-

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २-

४७ पत्रिकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः । (व्याकरणं ७) रु० १-

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा० ६) रु० १

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य० ४) रु० ४

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १-

५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतम् सम्पूर्णम् । रु० १-

५२ कामबोधः । साजनीकृतटीकोपेतः । दत्तात्रेयसम्प्रदायाऽनुगतः । रु०-

५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु० १-

५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय निर्मिता— (काव्य० ७) रु० १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक,
बनारस सिटी ।